

Балжиннямын Пүрэвдорж

ДАЯАНШЫН ХАШАЛАН

РОМАН

Улаан-Үдэ
2014

УДК 89
ББК 84 (5 Мон)бу
Б 21

Буряад хэлэ Буряад уласта сахин хүгжөөхэ гэхэн
Буряад Уласай программын хэмжээндэ Буряадай Уласай Соёлой
яаманай мүнгэн сангай дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдэбэ

Книга издана при финансовой поддержке Министерства культуры
Республики Бурятия в рамках реализации Государственной
программы Республики Бурятия «Сохранение
и развитие бурятского языка в Республике Бурятия»

Б 21   **Балжиннямын Пүрэвдорж**
Даяаншын хашалан. – Улан-Удэ: Бальжинимаев А.Б.,
2014. – 296 с.

Бүгэдэ найрамдаха Монгол арад уласай хубисхалта намын зон-
хилолго доро 1937-1938 онуудта олон тоото хүмэ хиидүүдэй, дасан
дугангуудай үндэр түрэлтэ ламанар хашалган хамалганда дайрагда-
жа усадхагдаһан юм.

Бэлигтэй уран зохёолшо Балжиннямын Пүрэвдоржын бэшэһэн
«Даяаншын хашалан» гэхэн роман дотор Алтан-Очир гэдэг зурхайша
ламын хуби заяан үнэншэмэ тодоор, уран хурсаар зураглагданхай.

ISBN 978-5-906220-09-7

ББК 84 (5 Мон)бу
© ИП Бальжинимаев А.Б., 2014

Оюун бэлигтэ уран зохёолшо тухай тобшо үгэ

Монгол найхан ороной Завхан аймагай Жавхлант номон тоон-тотой Балжиннямын Пүрэвдорж Уляастайн дунда хургуули дүүргэжэ, Улаан-Баатарай багшын дээдэ хургуулиин хэлэ бэшэгэй факультедэй уран зохёолой таһагта орожо һуралсаад, тэрэнээ 1976 ондо амжалтатайгаар түгэсхэнэйнгээ удаа Пионернүүдэй ордондо методистаар, 1982 онһоо хойшо Улаан-Баатарай хүгжэмэй колледждо уран зохёолой багшаар ажаллаһан юм.

Б. Пүрэвдорж 1978 онһоо удха түгэлдэр зохёол бэшэжэ эхилээ. Тиигэжэ оюун бэлигтэ уран зохёолшын ялас гэмэ хурса гуурһан дороһоо мүнделһэн «Хоёр сэтгэл», «Хүний дайтан явахсан» туужанууд, «Сайхан модны шивнээ» гэхэн уран шүлэгэй түүбэри, «Даяанчийн хяслан», «Хайрыг ухаарахуй», «Могой боолт-1», «Могой боолт-2», «Билгүүн хөх салхи», «Зүрхэнд бадамласан гал» романууд үргэн олон уншагшадай дура сэдхэл татажа, үндэр сэгнэлтэдэ хүртэһэн алдартай.

Б. Пүрэвдорж – уран зохёолой магистр, Монголой зохёолшодой эблэлэй шагналтан.

Уран зохёолшо Балжиннямын Пүрэвдоржын бэшэһэн «Даяаншын хашалан» гэжэ роман 1991 ондо Улаан-Баатар хотын «Монголой уран зохёол» хэблэлэй газарта барлагдаһан юм.

Алтан-Очир хэмээгшэ буддын һургаал, зурхайн ухаанда болбосорһон хүнэй ушаралта үйлэнүүдые уран гоёор харуулһан «Даяаншын хашалан» гэжэ романиие буряад хэлэнэйнгээ аялгада хүргэжэ, «Буряад үнэн» сониндо, «Байгал», «Морин хуур» сэтгүүлнүүдтэ хуряангыгаар хэблүүлһэн байнаб.

Тиигэжэ зоригой далайе гаталжа, халха хэлэнэй «үгын ураниие, удхын баялигы» буряад арад зонийнгоо сэдхэл бодолдо хүргэхын түлөө орёо хүшэр ажал бүтээһэндээ баяртайб.

Ум сайн амгалан болтогой!

Чингис Гуруев,
*Россиин уран зохёолшодой
холбооной гэшүүн,
Монголой зохёолшодой эблэлэй
шагналда хүртэгшэ*

НЭГЭДЭХИ ХУВИ

*Засагта хаанай нэрэтэ зурхайшан
Д.Дамдинсүрэнэй гэгээн дурасхаалда зорюулагдана*

*Үлэ мэдэг бэшэрэн шүтэгшэ хүмүүндэ сагаан зүйлэй
ном ойлгогдохогүй аад, үрэ хүрэнгэнь гал дээрэ шатаһан
үндэһэгүй ногоондол адли бэшэ гү
(Бурхан багшын хургаалһаа)*

ЗААН ХЭДЫ ХҮСЭТЭЙШЬЕ ЫАА, ОХОТНООНДО ДИИЛДЭБЭ

1

Арбан зургаадугаар рабжуунай шарагшан бар жэл гараад байба. Хадата уулын хормойдо нэмжыжэ харагдадаг Уляастайда энэ жэлэй хабар эртэ эхилжэ, хотын урдахануур урдадаг Чингэстэйн гол хабаһаа билтаран гаража, шүрдылдэн ургаһан боролжын оёороор тарана. Тэрэ боролжын набша намаа хайхан үнэрөөрөө анхилан, оршон тойрон байһан амитан бүхэниие тэдхээн, хэргээһэн янзатай.

Эхэ байгаалиин оршолонто юртэмсын жама ёһоор нүгэл буян хоёрые тэгшэ барижа байгаашье хаань, улаагшан үхэр жэлдэ тохёолдоһон аюул, тодхор Уляастай нютагайхидай сэдхэлые зобоожо, байгаалиин хайхание мэдэрхэ тэнхээ, шалгүй болгон, хүндэ байдалда оруулаа һэн.

Уулын-Аман голой эрьедэ түбхинэһэн энэ хото хадаг табюулһан бэри шэнги гунигтайханаар манатан харагдахадаа, эртэ, уни сагта мартагдаһан манжын зонхилолгын бүдүүлг түүхые хэргээһэн мэтэ. Хотын зон тооһо бурьюулһан нарин гудамжануудаар хүндэлэн, өөһэд хоорондоо элдэб юумэ хэлсэхэеэшье түбэгшөөжэ, гэр зуураханаа зальбаран, сагай энэ аяые даажа һууха баатай болобо.

Арадай засагай тогтоһонһоо хойшо Хан-Тайшар уулын хушуун гэгдэдэг болоод, мүргэл, этигэлээр дүүрэһэн боро юрьеэнэй амидаралые түрин орожо ерэһэн хүл хөөрсэг ехэтэй жэлнүүдэй эхилхэдэ, хубисхалай улаан тугые Очирдара бурхан шэнгээр дээрэ үргэн тахидаг шэнэ ажабайдалда өөрын

эрхэгүйгөөр хүтэлэгдэн ороhon хотын баян зөөритэйшүүл, жэжэхэн уран дарха эрхилэгшэд, Уляастайда ерэжэ түбхинэнэн худалдаа наймаашад, мүн гэнтын энэ аюулда дайрагдажа, зүрхээ зүһүүлжэ, үрхэтэй, үүдэтэй айл бүхэн айн шэшэржэ байгаа һэн.

Манжа амбанай үедэ Ара-Бээжэн гэгдэнэн энэ урданай хотодо ажаһуудаг манжа, монгол, түбэд, хитад хэлэтэй зоной эхи табиһан амидарал тухай хөөрөжэ яашье барахаар бэшэ. Һан зөөритэй хотодо шэбээлэн, Ара-Халхын буяниие үбэртэлжэ, арад зоной дунда шүдхэр мэтэ болоһон манжа амбаниие үлдэн зайсуулхын түлөө тэмсэлэй үедэшье уляастайнхид гасалан, зоболон, үхэл, хахасалһаа тунхарингүй, Эхэ нютагаа сүлөөлжэ, туургата эрхээ олоһондоо баясан, хүл хөөрсэг табижа, хэлэ, ама дэлгэжэ байһан сагын тиимэшье үни болоогүй. Энэ үйлэ ябадал сууря ехэтэйгээр, гарза, хохидолгүйгөөр үнгэрбэшье, энэ жэлэй гай, тодхор шэнгээр олониие гажаруулаагүй бэлэй.

Шумуултай, Хамба, Ялгасан, Яруу, Галуутай, Тэгшэ, Дуута, Тэсын гээд лэ, Засагта хаанай мэдэлэй зүүн хажуугай нютагуудые, Сэсэн сартуулай хушуунай суутай хиидүүдые бурхан тахилтайнь, судар, номтойнь хайлуулан галдаһан нүгэлтэ хара хэрэг зониие тон ехээр ээбүүрхүүлһэн юм.

Энээнһээ гадна сагдаагай гарта баригдажа, түрэлөө урилха табисууртай болоһон лама, хубарагууд хүрэг мал шэнгээр туугдажа, зөөлэхэнөөр үлөөһэн һалхинда орхимжонуудаа намилзуулан даллаһаар, Уляастай хотын зониие хүрдөөжэ, буянай шара мүрье зурылгаһаар ошоходонь, тэдэниие харахаһаа байтагай, соносоһоншье хүн нюдээ анижа: «Ай, зайлуул!» – гэжэ хайрлан, мэдэхэ бүхы тарниа уншан, хүгэдэн юм.

Тиигэжэ олон үе соо хүзэглэн мүргэнэн эрдэмтэ хубарагууд шэнэ засагай шэрүүн алба хаагшадай гарта үнгэгдэжэ, хонин шэнги номгорон ошоһыень гайхажа барашагүй һэн.

– Яахадаа заяан доройтожо, иимэ нүгэл болодог байна гээшэб? Хубилгаанууднай буу үргэлһэн шэнэ сагай шабхаруунуудые гансата сэргэмдээд, гоһыень өөһэд тээшэнь эрьюулжэ болодоггүй юм аабы. Иимэ юмэн байхашье гэжэ...

– Алибаа юмэн бүтэхгүй, болохогүй гэнэн хэмдээ хүрэхэдөөл, болодоггүй юм гэнэ бэлэй. Энэ засагайшни хүл-

дые Арбан догшод, Чойжин ламын улаан сахюусан сахижа байгаа гээ бээ дээ. Юундэшье диилдэхэгүй сахюусан даа. Ум маани бадмай хум...

– Манай нютагай Содномдаш хубилгаан өөрыень бариха гээд ерэнэн хүнэй урдахаа сэржэмдэнэн гэхэ. Тиэхэдэнь тэрэ саадахи тотогыень мүргөөд унашоо. Хажуудань ябаһан хүн хубилгаанаймнай тархие буугайнгаа хүрзөөр зада сохижорхёо юм ха. Муу үйлын тарни уншалга тангаригтай байдаг гэнэ. Содном хубилгаан юундэ тиигэхэ гэжэ һанаһан юм дөө, гайхыш! Сагынь болоод, муу юумэн дуудаһан байгаа бээ?

– Тахижа байдаг шүтөөнийнь харалсаа бэд дээ. Тэрэгүй хаа, лама хүн юундэ тиимэ юумэ хэхэб? Халуун зэбсэг барижа омогтолгоншье – саг зуурын хэрэг даа. Эдэнэр нүгэлөө яаж дааха ааб даа, зобохысо зобохо даа.

– Бүшье хэлэгты! Бидэ халуун хушуута малаашье хороожо, хуряжа байгаа бэшэбди. Хаа-яа шүлэнэй зүйл ууха гээд лэ, ябаа бээбди...

– Энэ ёһоороо хаа, галаб эрьехэ гээшэнь дүтэлөө, хүнэй абари заншье хубилжа байна... Лусууд, сабдагууд, бурхан сахюусануудшье дошхоржо дүүрээ! – гэхэ мэтээр хүгшэдэй гомдонгёор гүбэр-шэбэр гэлдэн хөөрэлдэхэдэнь, хэргэг бодолтой эдир залуушуулшье энэ ушарые ойлгожо ядана.

Арадай засагай тогтоод, шэнэ байдалай нюур үзөөд байһан арад зон улас түрынгөө хүлдэ – Сомонхой алба татабарие бээлүүлжэ, хүүгэд багашуулаа хургуули, соёлдо оруулжа, үшөө ондоо ямар һонин, һайхан зүйлнүүд дэлгэрхэнь хаб гэжэ холо, ойрогүй шэхээ табин һууба. Гэнтэ холоһоо гэтэнэн шолмосой хорлол хүдэлжэ, олон түмэнөө барижа мүрдэхэ, буруу, зүбыень элирүүлэнгүйгөөр буудан саазалха болоһондо арад түмэнэй сэдхэл хүдэлжэ, үнэн, худалые илгаруулхань бэрхэ, үймөөтэ саг ерэбэ.

Сохом иимэ хабарай нэгэ һүни нимгэн туургатай эшэгы гэрэй хаяагаар хүйтэн һалхин үлээжэ, баруун хаяа-хатабшанда эрьелдэн хэбтэнэн Алтан-Очирой һара, наранай элшэ үзэнгүй хуушаржа муудаһан хурьган дэгэлээрээ ууса, нюргаяа орёожо, орогүй хулжаһан нойртоо халаглан, аласай абья шэмээе шагнахада, Улаастайн зольбо нохойнууд дуу-дуугаа абалсан: «Ян-ян, һоб-һоб!» – гэжэ хусалдана. Тэдэнэй сэхир

нюдэндэ альбан шүдхэрнүүд һүүмэлзэжэ, харанхы хүнийн аюулһаа абарагдаха арга олоогүйдөө, хүлгэжэ түлгэһэн шэнги... Улижа эшхэрһэн хүнийн һалхинай гү, али эрхирэлдэн хусалдаһан нохойнуудай абяан амиды хүндэ даншые һаа уй-тай, зэбүүрхэмэ хахираар дуулдана. Энээхэн үедэ гуриналһан дүрбэн хүлтэй нохойнуудай хуби заяан хара гэртээ иираглан хэбтэһэн, бөөһэ хюурһандаа, үһэ нооһондоо дарагдашаһан, хорхойдо хорогүй эрэ хүнэй ами наһанһаа үлүүшые юм гү даа.

Дээдэ изагуурта хүн боложо түрэхэн золтойдоо Дуутын-Хүрөөнэй дид хамба гол дасанай соржын алба хэжэ, хүзэгтэн олоноо бэшэрүүлжэ, зурхайн дамжаа баряад, габжын зиндаада хүртэхэ гэжэ байһан Алтан-Очир зольбо нохойнуудай дарьялдаһан абяанда атаархан хэбтэнэ. Юрэдөө, амидарал гээшэ өөрын жама ёһотой, тодон хүлээжэ байһан хуби заяан-һаань мултаржа гарахын аргагүй мэтэ. Алтан-Очиртой зэргэлжэ хэбтэһэн Яруугай-Хүрөөнэй аграмба Ориг үе-үе иираглан, хаа-яа «пог-пог» ханяана. «Хүрөөнэй томотолгойтон – шара феодалнууд» гүүлэхэн, улаан хубисхалшадай нюдэ үзүүрлэхэн дид хамба, аграмба, дооромбо, соржо түрүүтэнүүд бүхэли дүрбэн һарын туршада түрмэ шорон соо хаагдажа: «Эсэргүү бүлэгэй толгойлогшод шарын шажанай хооһон номнолоор олон түмэниие мунхаруулна, шабинараа тухиржа, арадай засагые түлхин унагаахаар һанаашархана, холо, ойрын холбоо барисаа байгуулна!» – гэхэ мэтэ зэмэдэ тохогдоод байгаа. Үе-үе мүрдэлгын ябуулагдаашые һаань, нэгэтэ хэлсэхэн хэлсээнэй үгы дээрэхэ шэнэ байдалые аргагүй ехээр тэсэжэ, бурхан шажанайнгаа номуудые уншажа байдаг ламанар гансал хойто наһанайнгаа хуби заяанда зальбарһаар байба. Алтан-Очир аграмбынгаа хушалтые заһаад, мүнөөхи уйдхарта хүнийн хахир абяае шагнан, унтаһан болиһон хоёрой хоорондо хэбтэхэ зуураа, гэгээн хутагта Дилав багшатаяа һүүлшынхией уулзажа, эрхим соёрхолыень соносоһон тэрэ намарай ехэ хуралай ёһолол һэргээн бодхоожо, зүрхэ сэдхэлээ шэмшэрүүлнэ.

...Энэ ябадал шарагшан тахяа жэлэй намарай дунда һарада болоо бэлэй. «Олон ламанар Гэгээнэй-Хүрөөндэ заларжа, намарай ехэ хуралай ёһололые хэхэ гэнэ» гэхэн зарлалай ама дамжан тарахадань, холо, ойрын хушуунуудһаа мүргэлшэд һубарилдаһаар, һүүлэй арбаад жэлдэ үзэгдөөгүй ехэ хүл хү-

дэлгөөнэй Хүрээ хийдые дарахада, хутагта сэдхэлээ долоулба. Теэд иимэ юумэнэй болоһон хойно яахабши, аргагүй байба даа. Жэл бүхэндэ хурадаг хуралаа бүтээн үнгэргэжэ, лүндэнөө бусаалтай бэшэ... «Шэнэ засагай түшэмэлнүүд хара буужа, ямар зэмэ тохогшо ааб?» – гэжэ ламанар бүтүүхэн ханаагаа зобоно.

Олон үдэрэй туршада хураһан хуралай арайхан гэжэ үндэрлэһэнэй маргааша үглөөнэй луу сагта Дилав хутагтын шабинар – Хүрээнэй түрүү дээдэ эрдэмтэй ламанар намарай халхинһаа хорохо гэхэндэл, хуралайнгаа дуган тээшэ бушуухан алхална.

Ехэ дасанай гол хүмэдэ ороходоо, тэдэнэр шэлээрхэжэ, ядархан бэеынгээ эсэһые мартаба. Хүжын хангал хайхан үнэр анхилан, шажанай амидаралые хануулжа, дошхон дүрэтэ бурхадай хүрэгүүд өөр өөрын хүсэлые элирхэйлһэн харасаар тэдэниие угтаба.

Дилав хутагтын газараа морилоно орожо, түшэлгэтэй сэнтийдээ залархада, хүлээн зогсоһон ламанар өөр өөрынгөө жабдан дээрэ дабшалжа хуугаад, хутагтынгаа айлдахалые соносохоор тэрэнэй тэнюун хайхан шарай өөдэ этигэл бэшэрэлтэйгээр шэртэбэ.

Дилав хутагта хэлэхэ үгээс сэгнэн тааруулна гү гэхээр саг зуура абяагүй хууһанай һүүлдэ шабинараа тойруулан хараад:

– Хутагта минии бэе... бурханай олон шабинар, таанартайгаа ханал бодолоо зүбшэхэ хайн үдэр хүлээһээр, мүнөө хүрэжэ ерэбэб... Молхи минии ханаае, саашанхи замые хэр зэргээр шэнгээхэ байнабта? – гэжэ хэлэхэдэ, саадуулынь: «Жаа», – гэжэ гүнгэнэн зальбарба. Тиихэдэнь хутагта хүнхинэһэн хайхан хоолойгоор:

– «Амидарал гээшэ ойро зуурын ябадал бэшэ һэн тула үе сагай эрхээр шэнэлэгдэхэ ёһотой. Алибаа ехэ, бага үйлэнүүд сүм туйлдаа хүрөө хаа, эрхэгүй мохоно, мохоо хаа, эрхэгүй хубилна. Хубилаа хаа, эрхэгүй шэнэ шанарта шэлжэн орохо ёһотой» гэжэ номын ёһоор заагдаһан байдаг. Олон жаранай долгиндо бурханай үшүүхэн шабинар бидэнэй түб ёһоёо орхихон уршагаар арюун шажанда дутагтал ороһониинь үнэн... Тиигэжэ үнэн арюун бисалгал, номын ёһондо дүүрэн болбосорһон хубилгаан бэлигтэн жэлһээ жэлдэ үсөөржэ, хубарагуудай шор-

гоолжон шэнгээр үрэжэхэн тоогүй. Тиигэһээр шажанай арюун ёһондо шэнэдхэл хэхые хэшээхэдээ, номдоо шэнгэжэ, сахилаа сахижа шадаһан бэлигтэнүүд хүмэ хийдтээ дабшалан һуужа үлөөд (хэрбээ засагай талаһаа хүлгөөгөөгүй хаань), бурхан болохые хүзэглэн хүсэбэшье, номын ёһондоо орохо тэнхээгүй. Шажанай зан үйлые тэбшэхгүй, юрын амидаралда эрмэлзэһэн хубарагуудые дасанай дансаһаа гаргажа, хара болгоод, шэнэ засагай үйлэдэ жүдхүүлээ хаа, али алиндаа зүб байха. Энэение ойлгожо, дабшалан һуугаад, хийд хүмэнүүдээ саг дары гуримшуулаа хаа, дээрэ бэшэ гү? Юрэн, ерэжэ байгаа сагай үйлэ хэрэг оршон түбхинэхэ табиалантай тула хуушанаа баримталаад, шэнэ засагайхидые тоонгүй, тэдэнэй хэрэгүүдтэ хүндэлдөө хаа, номын ёһондошье, хүнэй ёһондошье хашалантай. Бүгэдэ зоноймнай заяан хиртэжэ, бурхан шажандамнайшье сэмүүн саг ерэнхэй. Энэ гай баршад, аюул тодохорые гаталан гаралгые бурханай үнэн шабинар болоһон ламанар, таанад, мэргэн оюундаа шэнгээнэ бээт? Дүрбэн зүг, найман хизаарта хараагаа табижа, маанияа уншажа ябаа хаа, хожомой үйлэ хэрэг сэхэржэ, сэхэлдихэ сагшье тохёолдоно бээ. Эдэ бүгэдые хэлэхэ гэхэн ушар хадаа, мүхэхэн минии ханаан бодолоор, залуу наһандаа үргэл мүргэлэй замаар ном үзэхэн Түбэд, Жагарай орондо зориho хүсэл байна. Тэндэ хүрэжэ шадаа хаа, нигүүлэхын хүсөөр сэдхэлээ арюудхажа, арад түмэндэмнай тудаһан нисваанисые зайсуулха гэхэн бисалгалда орохо арга байжашье болохо. Тиигэбэл, арюун шүтээнэ сэбэр байлгажа, аша үрэтэ жаяг заршамаа шадалайнгаа зэргээр мандуулхые хэшээхэб. Тиигэжэ, шадажа туршаа хаа, бидэниие нэмэрхэн нүгэлэй хахадыньшье хаа үлэхэ ушартай... Гай тодохорой үүдэндэ орхибо гэжэ бү зэмэлээрэйгты, таанадни. Үдэжэ түрэхэн нютаг, эльгэн түрэл садан, үнэншэ шабинарни, хүмэ хийдүүдэй хоригдожо байгаашье хаа, үнжэгэн сэдхэлээ хатуужуулан, шажанайнгаа мандал бадаралай түлөө зорижо байһыемни ойлгоно гүт? Энэ болбол – минии ханаан... Харгы замдаа сохом юунтэй ушаржа, юунэй тохёолдохые гансал бурхан мэдэнэ, – гэжэ сэдхэлээ доһолуулан үгэлөөд, арюун арсын үнэр анхилуулан, аман соогоо маани, мэгзэм уншана...

Дилав хутагтын үгээ айлдажа дүүргэхэдэ, ламанар бүхэ-

нэй доро дорохоноо юун гэхээ шэбшэн, бэе бэеынгээ амые хаража нуутар, Яруугай-Хүреэнэй хамба Доржжүгдэр хүрин зандан эрхиеэ татажа нижаганууламсаараа, тэрэнээ сарбуудaa орёожорхёод:

– Жаа, хутагтынгаа айладхалые шагнабаб. Танайнгаа гэсэн нургаалые ханаан бодолдоо шэнгээхэбди. Сагай аяые хаража, түрэ шажан хоёртоо хүсэн жүдхэхые мүхэхэн минии бэе хэшээбэшье, энэ засаг түрэ табан ухаанда мэргэжэхэн олон мэргэд хубилгаануудыемнай «мүлжэгшэ хубалза, эсэргүү дайсан» гэжэ эли тодоор нюдэ үзүүрлэдэг болоо. Будда бурханай нургаал шэнэ засаг түрын бодолгодонь таарахагүй юумэн гэхэдэ, монгол хүнэй мяха шуһанда шэнгэхэн эмнэлгын анагааха шадабари, арга бэлигэй ухаан, энэ олон хүмэ, хиидүүд, бурхадые бүтээхэн уран гарта дархашуулнуудаймнай абьяас бэлигые баһал хоһон, худал мунхаралга гэхэ гү?.. Тиигэжэ болохогүй гэжэ ханагдаха юм... Бидэ шэнэ засаг түрын түшэмэлнүүдтэй энэ талаар яажашье хаань ярилдаад, хэлэ, амаяа ойлголсохогүй байнабди. Гэбэшье, мунхаруулагша ламанараа магтаһан нам засаг түрын ажалда шургуулха гэжэ оролдоод, һүүлээрнь эсэргүүшэд болгоходонь, сэдхэхэдэе халагламаар даа. Иигээд бодоходо, шэнэ хуушан хоёр засагай бэе бээдээ хани түшэг болохонь – юун лэ ааб? Байдалай иимэ хэмдэ хүрэхэнһөө хойшо танай холын ханаан бодол зүб болобо хаяа? Ошоһон газартатнай сагай амгалан тайбан, арюун номын ёһоёо мандуулха арга боломжын байгаа хаань, наашань амар мэндээ дуулгана бээт? Бидэ ерэхэ сагай аяые хаража, зарим хубарагуудaa шадахын зэргээр засаг түрын хэрэгтэ элсүүлэн жүдхүүлэе, – гэхэдэнь, хамбатанай үгые шагнажа, толгойгоо дохижо нууһан ламанар:

– Жаа, – гээд, зальбарна.

Тиихэдэнь Гэсэрэй-Хүреэнэй габжа Чоймбол:

– Засаг түрэ шажан хоёроо амьяарлажа, уласаа мандуулха бодолго ябуулжа байһанаа, юундэ гэнтэ шажанаа муушалха болобобта? Улад зон алибаа мандан бадарха үйлэтэй засаг түрэдөө түшэжэ, шажанаа дээшэлүүлхэ ушартай гэжэ ханааб. Шүтэжэ байһан шажанаа муушалхада, арад зоной оюун хаба хоһорно. Оюун ухаанай үгырөө хаа, улас түрэ доройтохо зам уруугаа халтирна. Толгойн мэнэрээд, хүлэй хүндэрөө

haaHb, MoHroл туургата зомнай хайшаа ошохо юм?! Иимэ сагта нэмэрээд байһан хара хүсэHһөө бурхан шажанаа абарха ухаанай үлэгдэлые набагшалха хубараг бүхэнэй тангариг байлтай, – гээд, саг зуура абяагүйхэн бодолгото болон һуутараа: – Баатар сагаан хааниие унагааһан Улаан хубисхал гээшэ Орос гүрэндөө зохистой юм haaHb, Дурна хизаарай шажан мүргэлтэй манайхин шэнги уладта тэрэ бүри таарахагүйгөөр һанагдана. Арбаад жэлдэ баруунтан, зүүнтэн гээд лэ, хэды шэнээн эрьежэ, хубилжа байнаб даа?.. Мүнөө болоходо, шажанаа үгы хэжэ эхилбэ. Алиниинь зүб, алиниинь бурууб гэжэ шэнжэжэ үзэхэ арга бидэндэ үгы. Адаглаад байхада, манай засаг түрын бээ даанги болохо гэһэн далдын хүсэн байгаагүй юм бээ? Засагай газарта хутагтынгаа шабяр Хүрeэнэй нэрын үмэнһөө бэшэг барибал, ямар бэ? Тэдэнэр бэшэгыемнай хэр хүлeэн абахаб, ямар харюу үгэхыень хаража үзөөд, бүри болохогүй гээ haaHb, багшатан, хүсэһэн үйлэдөө зорин ошоо haатнай, яадаг юм бэ? – гэбэ.

Доржжүгдэр хамба засаг түрдэ сэдхэлэйнгээ дунда байһые хэлэжэ, Дилав хутагтын холын hанаае дэмжээ haaHb, Чоймбол габжа орон нютагтаа боложо байһан үйлэ хэрэгүүдые дуурияһан шэнжэтэй гээд, гуниглаһан сэдхэлээ һайжаруулха гэһэн арга бэдэрэн болгоомжолбо. Засаг түрэ шажан хоёр бэе бээдээ харшалдаһан шэнжэтэй. Теэд арюун шажанай унажа, һандаржа байхада, наһаараа бурхандаа этигэжэ ябаһан шабинар дасан хиидүүдээ орхижо, хариин газарые шэлэн, эрхимдэ тоолоһон ябадалые һайшаахагүй мэтэ. Үнэндөө арад түмэн нисваанисһаа зайсуулха бисалгал хэе гэлсээ haaHb, даяаншалга хэжэ боломоор гэһэн габжатанай үгые бодомжолжо һууһан Дилав хутагта:

– Засаг түрын хубиллагдан шэнэлэгдэхэдэ, хуушанаа үгы хэжэ баһамжалха, алишье юумэндэ баясан, буруу, зүбыень ухаагаараа бодожо үзэдэггүй ябадал олон байдаг. Мүнөө иимэл юумэн болоод байна. Засаг түрэмнай дотороо баруун, зүүн боложо, ухаанһаа ойлголсонгүй худхаралдаа... – гэжэ хэлээд, халта абяагүй һууһанай һүүлдэ саашань иигэжэ үргэлжэлүүлбэ. – Хубисхалаа дээрэ үргэһэн намынхид, шэнэ засаг түрын ехэшүүл-түшэмэлнүүд арад зонойнгоо ажаמידарал, дотоодын hанаае шэнэ болгохо гэжэ оролдожо байна. Энэнь

тэдэнэй хэлэхэн, тунхаглаһаар бүтэхэ үйлэ хэрэг бэшэ. Тиигээшье хадаа хүнэй доторой ханаае, арюун шажаниемнай дайран дабшажа, мунхаг бодолоо үнэнэй түлөөдэ үргэхэн болоходоо, бидэнэй бэшэхэн бэшэгыг хүлэсэтэйгээр угтажа, наашаа хаража хандахань... хайшаахан лэ ааб? Богдо Жавзандамба хутагта түрүүтэй гэгээнүүд засаг түрэ шажан хоёроо нэгдүүлжэ, хүзэгтэн олоноо дэмжэхэн айлрадхалаа үргэн барижал байһан гээшэ...

Арадайнгаа хүзэг бэшэрэлыг хүндэлэн, уг угсаагаа хадагалжа ябаһан шажан мүргэлэймнай гэгээнүүд баруунтан гүүлээд, доро дарагдаа. Байдалай иимэ болоод байхада, бидэндэ тэмсэхэ хүсэн мухардана. Бидэнэй мухардахын шалтагаан буруу бэшэ, энэ шэнэ түүхын үнэн. Тиигэбэшье, үе сагай суртал тэрэл сагтаа байхадаа, мүнхын зүб, мүнхын үнэн гэжэ байхагүй. Алибаа шэнэ юумэн эхиндээ заабол хүсэтэй, ехэнхидээ илажа диилэхэ табисууртай юм. Ульгэрлэн хэлээ хаа, хабарай сагай амисхалһаа хайлан урдаһан саһанһаа ехэ болоһон мүрэнэй урасхалыг хаажа тогтоогоогүйтэй адли. Бурхан Зонховын мүнхын нургаал анхан дэлгэрхэдээ, баһал иимэ хүсэ шадалтайгар эхилжэ, хэндэшье, юундэшье диилдэхгүй байһан хаа, богдо эзэнэйнгээ дошхон хара хүлдэ доро уряалуулжа, хэдэн түмэн агтын туруугаар түби дэлхэе доһолгон шэшэрүүлжэ байһан богдо Чингисэй хүхэ Монгол гээшэ алтан ганжартаа нара мэшээхэн арюун номын орон болотороо номгорһониинь үнэн юм. Үе сагай иигэжэ мандан бадаржа эхилхэдэнь, бидэндэ доройтохо сагшье баһал ерэнэ. Мандан бадарха, доройтон мүхэхын ээлжээн – ажамидаралай мүнхын дахуул, эрьехэ сагай жама ёһо, оршолонто хорбоогой заяан гээшэнь энэл даа, – гээд, ойро зуура бодолгото болон нуутараа: – Намае дуудаһан зар бэшэг ниислэл Хүрээһнээ ерээ һэн. Тиймэшье һайн үйлээр дуудаагүй байха гэжэ би шэбшэжэ нуунаб. Тэндэ ошодоо, би мүрдэлгэ, хардалганда орохо, болихоёошье мэдэнэгүйб. Нэн түрүүн таанадайнгаа захяашыг толилуулжа, Чоймболой хэлэхээр... шажанай үйлэдэ ухаатайгаар хандахыг засагай үмэнэдэ мэдүүлхэб. Бидэнэй ханагшаар, шэнэ засаг бидэн тээшэ эрьежэ харахань ээлтэй байха. Минии яриһыг хайсахан шэбшээд, дасан хийдтэ дары түргэн шийдхээ хаа, үлзүтэй, дэмбэрэлтэй бэшэ гү? Хүзэгтэн олоной буя-

наар суглархан зөөри-зөөшээ олоной хүлдэ урин, тарин гүүлэнгүй байбал – шухала. Аюулай ерэхэнь тиимэшье холо бэшэ гү? Би ниислэл Хүрээндэ ошоод, гэмэ-зэмэ багатайгаар налажа шадаа хаа, урагшаа зорихоёо уридшалан бодоноб. Хүрэхэ газартаа мэндэ хайн хүрэжэ, хүсэлэйнгөө бээлээ хаань, таанадтаяа уулзаха хуби заяан тэгшэрхэ байна, – гэбэ.

Иигэжэ хэлэхэдээ, тэрэ энэ үгэдөө этигэһэн, болиһониинь мэдэгдэхгүй байбашье, бүхы бэе, сэдхэлээрээ гунигта абтаһан мэтэ. Һүүлээрнь эрдэмтэ ламанар ханалаа хубаалдажа, удаан зүбшэбэ. Эсэстэнь яахашье хаань, Гэсэрэй-Хүрээний Чоймбол габжын айладхалаар үргэн бариха айладхалые хутагтатай эльгээхэдээ, тэрээндээ шажанай шэнэдхэл тухай тодоруулжа дурдаха, хиид хүмэнүүдтээ заһаха, залаха үйлээ тааруулхань зүб гэжэ хэлсэбэ.

Харин тэндэ байгаашад өөр өөрын бодолтой байһан тула Дилав хутагтын дурадхалые хайшаанагүй янзатай. Хари холын нютагта арюун номнолоо дэлгэрүүлжэ, шажанаа мандуулха гээшэ хүшэр байна... Тиигэбэшье, гэгээн хутагта өөрынгөө хуби заяае тухайлһан хэбэртэй. «Бидэнтэй зүбшэһэниинь болоо» гэжэ заримашуул бодоно.

«Һанаһан хэрэгын бүтэхэ болтогой, лама гурбан эрдэнимни. Амар мэндэ ябахаһаа бэшэ юуншье хэрэггүй», – гэжэ тэдэнэр энэ ябадал тухайнь дахин-дахин ярилдаһаар, дасанһаа гаража ошобо...

2

Алтан-Очир харанхы хүнийн зүүдэтэй нойр дундаа хутагтынгаа гэгээн дүрэ, гэрээд болгоһон айладхалые һэргээн ханажа, дахин ушарһандаа ехэтэ баярлан сэдхэхэдээ, залуу бэень тэнхээ тамиртай болоһон шэнгээр үзэгдэбэ.

Тэрэ нойрһоо һэргэмсээрээ, хэдэн жэлэй саада тээ багшынгаа айладхал, номнол, үнгэрһэн тэрэ намарай ехэ хуралые ханаһаар, үүр сайхын урда тээ дурд гээд абаба. Хатуу ула-тай гуталаараа хүндэ-хүндөөр гэшхэһэн алхамууд, модон хаалгын хахинан хаагдалга, хэн нэгэнэй шанга гэгшээр дуугарха абяагаар ойлгоходо, хажуудахи шорон түрмын гэрнүүдһээ ламанарые шэрэжэ газашань гаргана хэбэртэй.

– Ээ, Бурхан гончигсүмни... Һайн заяанда түрэнэн хүмүүнһээ байтагай, арьяатан амитаншье шуһанда иитэрээ шунадаггүйл. Иимэ байдалай ерэхэдэнь, бидэнһээ... үсөөхэн монголшуудһаа юун үлэхэб даа? Аха захатамнай хии моринойнгоо тэгшэ, амгалан тэнюундэ орон нютагуудһаа нэгэ-дүүлжэ, улас түрээ батажуулжа ябахаһаа бэшэ, арад олоноо хаажа, хашажа ябаһаниинь дуулдаагүй юм даа, – гэжэ Ориг аграмба уяран үгэлһөөр бодожо, үглөөнэй манжа баряад, үбшэн зоболон, үлэн хоһонһоо зобонгүй аялагшадай хойноһоо уншаха юрөөлөө эхилбэ.

Нүхэдыньшье баһал дахажа уншаба. Амин бэээрээ, аяг зангаараа сагдаагай хатуу гарта адхаатай хөөрхы ламанар, нэрэ, обогыеншье мэдэхэгүй аад, олон хүнэй хойтын буяниие арюудхаһаар байба.

Хашаа соо түрмэ шороной дарганар болон харуулшад ород хром сабхиингаа улануудые шаршагануулан, хоорондоо юушьеб ярилдаһаар, ламанарые хааһан хара гэрэй хаяада ерээд:

– Эндэ хаагдаһан аграмбанууд шэлээрхээд байна! Уляастайн эмнэлгын газарһаа ород докторые дууда. Энэ ламанарые үдэртөө нэгэ удаа сэбэр агаарта гаргажа, үглөөнэй ундандань нэмэлтэ олго! – гэжэ хэн нэгэн хэндэшьеб захирхань дуулдана.

Энэ энхэрэлыень «Һайн ёһо гү, муу ёро гү?» гэхэн шэнгээр дуулаһан ламанар бэе бээе гайхалсан хараад:

– Зай даа, алиинииньшье байг, бурханай заабаряар болохо һэн хойно, – гэлдэһээр, булта шахуу хэбтэриһээ бодобо.

– Алиин болгон гэмгүй хүнүүдэй ёһо бусаар хороолгохые шагнан һуухаб? Хойто түрэлдөө үтэр түргэн хүрэхэйб, – гэжэ Ориг аграмба халаглан: – Түбһөө ерэнэн түлөөлэгшэ хүбүүнэй мүшхэн мүрдэхэдэнь, хэдэхэн үгэ хэлэхэнэйнгээ түлөө нэмэлтэ хоол дээрэ тогтобоб. Ондоо бэшэ юун тухай хэлэхэбиб теэд, – гэхэдэнь, хүхэ энеэдэн эдэлбэ.

Ногоон даабуу малгайтай, кительтэй, шэб-шэнэхэн хром сабхяараа үүдэ үдхэлэн нээгээд, ташаандаа гар буу зүүһэн, хубсаһандаа аб-адлихан ногоон нюдэтэй шара хүбүүн үүдээр шагаагаад:

– Ялатанууд, газаалагты! – гэжэ зандарба.

Хара гэртэ хаюулаад, «ялатан» гэхэн нэрэ зүүһэндээ бэшэ,

харин наһаараа «Ламатамни, гэгээнтэмни» гэхэн хүндэлэлдэ дадаһан тэдээндэ һэбхи хүнгэн зантай харуулшанай энэ үгэ тоншые хүйтөөр соностобо. «Энэ нэрэ өөртэнь лэ таарамаар. Даншые һаа муу үйлэ хэжэ, ерэхэ зоболонгоо ойлгохогүй амитание яахабши?» – гэжэ Алтан-Очир бодон, үбгэдөө дүнгэжэ хаалгаар гаргаад, удангүй һөөргөө орожо, угаадаһаая абаад, хамагай һүүлдэ газашаа гараба. Үдэрэй гэгээн сагаан гэрэл үнинэй үзөөгүй ламанарай толгой эрьежэ, гэрэй ханаһаа гараараа тулган зогсоод, ехэ-ехээр агаар һорон амилхадань, һанаа зоборитой. Тэдэнэр арбаад алхамай зайда баригдаһан хара гэрнүүдэй хоорондуур ходоро гаража, халхинда зогсоһон болоод, хашаагай буланда борбилоо шэнгээр ябан һуугаад, үдэр, һүнигүй хуряаһан бээе хүнгэлбэ. Тэдэниие алдангүй хаража зогсоһон ногоон нюдэтэ ехэл һэжэглэнгээр ирбайжа:

– Муухайн шара банзалтангууд һарихадаашье эрэ хүнэй шэнжэгүй! – гэжэ гүбэрбэ.

Ламанарые харууһалан хаража байдаг сагдаагай хаанаб даа ошожо, бусад ялатантай хатуу шэрүүнээр бэшэ, харин номгон зөөлэнөөр хандахань, элинсэг хулинсаг, аба, эжынгээ абажа ябаһан шажанай һүр хүсэн тэрэнэй толгойд хурган шэнгэһэнһээ болоо бэээ. «Шажанай номоор ухаагаа мунхарууһан хүнгэн һэбхи хүн хэтэдээ олошороо һаа, хүнэй гараар могой барюулдаг мэхэшүүлэй эдишэ боложо, нүгэл хилэнсэгэй үүдэн нээгдэжэ, муу үйлэ хэрэг газар дэлхэйдэ тарана бэээ», – гэжэ тэдэ халаглана. Энэ үглөөнэй унданда хоёр домбо бүлээн сай, зөөхэйдэ худхаһан замбаа ерэжэ, ламанарай хубида сагаан һарын шэнын нэгэнэй баяр шэнги эдее, хоолой һанагдаһаниие хэлэһэнэйшые үлүү... Аграмба хүтэй сайһаа шадал тэнхээ ороод:

– Минии анхан сагта дабшалан һуужа ном үзэхэдэ, багшамни шара тоһондо худхаһан замбаа уһантай зуураад: «Заа, шабимни, урид үрсээ зөөлэрүүлжэ, боро хотоёо борлуулад аба. Тиигээгүй һаашни, доторойшни амитад эдихэ хоол нэхэжэ гүйлдөөд, ном судар үзүүлхэгүй», – гэдэг һэн. Би айжа: «Минии гэдэһэн соо ямар амитад байдаг юм бэ? Үтэ хорхой гү?» – гэжэ асуухадамни, багша толгойемни эльбэжэ энеэгээд: «Байнгүй яаха һэм!.. Хүн амитанһаа байха, үшөө газар, шорой, үбһэ ногоон гэхэ мэтэ бүхы юумэн сагай хубилалтын жама

ёһоор байдаг юм. Шишье, бишье, бидэнэй оршон байдал энэ юртэмсэдэ... бүгэдэл мүнхэ бэшэ... Нэгэнһээ нүгөөдэнь түрэнэ, тиигээд үхэжэ хосорно, тиигээд дахин түрэнэ. Энэ жама ёһые ухаалдингүй, алибаа юумэндэ хомхойрхо хүсэлэн гээшэ энэ юртэмсын үнэнһөө бүридэһэн хэрэг... Эдихэ, ууха, үзэхэ, бисалгаха үйлэ эрдэм ном шудалганда шухала. Хүн гэдэг амитан нирваанай дүрые оложо шадаагүй сагтаа амгалан байжа шадахагүй... Нирваанай дүрэ ололгые хэшээдэг гээшэ хаа, бурханай номой үзэл сурталаар ухаан бодолоо арюудхаха шухала» гээд лэ айлдана. Зоог барихадашье, «алибаа юумые бага юумэн гэжэ анхарангүй бү орхи, багаһаа ехэнь үүдхэгдэнэ, ехэһээ багань баһал үүдхэгдэнэ» гээд лэ хургана... Тэрэ сээжэ, сэдхэл эхэтэй, уужам ухаатай хүн байгаа бэлэй. Эрдэмтэ багшын хургаал эхын энхэрэл мэтээр сэдхэлдэш шэнгэдэг, толгойдош хургадаг юм даа. Зоболон, жаргалай... алиндашье багшымни захяанууд сэдхэлыем тэгшэлэн, мунхаг ухааемни гэгээрүүлэн ойлгуулһан юм! – гэжэ хөөрөөд, эшэгы гэрэйнгээ дээбэри туурга хоёрой забһарта хабшуулһан, хадагаар боонхой заанай яһан шоогоо гаргажа, гарайнгаа альганууд соо хэды-хэды мухарюулаад, урдаа хаямсаараа:

– Алеэ, Алтан-Очир, хүбүүмни, зурхайгаа зураад орхи... Минии «түлгэндэ» бидэнэй нэгэн уһа уулгаха хубитай гэжэ буугаад байна. Угынь – засаг түрэдэ хүндэлдэһэн, муу үйлэ хэһэн хүнэй эндэ үгы байһые бурхан багша болгоомжолно хаяа. Бидэндэ тудад байһан зэмэ тохолгон нэгэл убайгүй ябуулга шэнгээр ханагдана. Сохом хэнэй ямар ханаагаар хардажа, хуймуулжа байһые мэдэхэ арга алга. Юрэдөө, хүн амитаниие хүлгүүлһэн нэгэ ехэ үймөөнэй дэгдэхэ тухай богдо ламын хургаалда байдаг. Тэрэнэй эхин энэл болоно гү? Энэ засагаймнай түшэг тулгууринь болоод байгаа орон гүрэнэй ноёд, хайд бидэнэй шэнжэ шанарые, бодолые хаанаһаа мэдэхэб даа? Тэдэнэр манай хаяа дэрлэн нютагладагыһе хаа, улас оронойнгоо түүхэ домогто, соёл гэгээрэлдэ, шажан шүтэлгэндэ, ёһо заншалда соёрхонгүй, буруу сурталтай хүн нюдэ хурсатайшье хаа, охор ухаанайнгаа мананда төөридэг юм даа. Дурна зүгэй зон түрэлхиин гэнэн сагаан сэдхэлтэй, тэрэ мүртөө манайхин шэнги бүглүү орон нэгэ юумэнһээ хүл алдаа хаа, һүйдтэ орожо магадгүй. Нэгэл алдуу хээ хаа, эрьежэ захиһань бэрхэ-

тэй даа, – гэжэ Ориг аграмбын үгүүлхэдэ, Хамбын хүреэнэй габжа үгыень тодожо абаад:

– Һүйдтэ орохоньшые орожо дүүрээлди даа! Энэ яабашье зүб үйлэ хэрэг бэшэ!.. Тэрэ орос хүнэйшни абари зан, үйлэ хэрэг, ёһо гурим, бэе соогуурхи улаан шуһан яагаад талын монголтой тэнсэжэ таарахаб даа? «Хирээ галууе һажааж, уһанда шэнгэбэ» гэдэг үльгэртэй жэшээтэйл! Бурханай ном үзэдэг, эрхи маани эрьюулдэг маанад мэтын хубарагуудые «засаг түрэдэ эсэргүүшүүл, энэ-тэрэ гэжэ байгаад элдэбээр хэлэдэг, элүүр гү, һогтуу гү гэжэ мэдэхын аргагүй дайсан нүхэр хоёроо илгахаяа болиһон эзэд шэнэ засагай жолоо барихаяа ерээ!.. Хэлтэгы захатай дэгэл үмдэлһэн хүн бүхэниие барижа усадхаха гэжэ дээдэ дарганар лүндэнлэлһэн болоно гү? Эсэргүүшүүлэй бүлгэм гэхэдээ, нээрээ, байһан юумые хэлсэдэг юм гү? Шабинараа хороолгохоһоо урид зайлаһаншые байгаа гү? Иигэжэ олоорнь хороожо, үгы хэхэ гэжэ бодогдоогүйл... Аграмба, танай Хүреэн хамагай олон шабинартай хадаа, үлүү гарам тэсэбэритэйхэн байба гү даа? – гэжэ гажа буруугаар халаглахадань, Ориг аграмба:

– Харагшан тахья жэлдэ хутагта багшын айладхалые бидэ шагнаа һэмди. «Шэнэ сагай байдалые хаража яба! Тэмсэхэ гэхэдэш, хүсэн мүхэдэнэ» гээ бэлэй. Алибаа һайн, муу үйлэ хэрэгүүд бурханай зарлигаар болоно гээшэ ааб даа, – гэжэ харюусаба.

Тиихэдэнь Алтан-Очир хүниингөө зүүдые һэргээжэ, сэдхэлээ хүлгөөгөөд, тэдэниие тойруулан харамсаараа:

– Энэ хүни би нойртоо багшынгаа айладхалые дахин соносожо, гэгээн дүрыень хараалби. Тэрэ түбэгтэй жэлэй намарай хуралда заларжа һуугаа һэн. Ямар һайхан байгаа гээшэ һэм?! Гэбэшые, тэрэ нэгэл гунигтайгаар харагдаа бэлэй. Аргагүй дээ, хариин газарта ошоһон хүн... – гэхэдэнь, Ориг аграмба:

– Юун гэхэб даа? Зүүдэндээ хутагтатаяа ушараа гүш? – гэжэ лаблан асууба.

– Тиигээ... Бидэндэ ярижа байһанаа дахин һануулаа...

– Үгы, тэрэл гээшэ! Мүн һайхан лэ-э! Хутагтамнай маанадаа мартаагүй ааб даа, айладхал, соёрхоллоо дахяад һануулжа байһаниинь тэрэ!.. Яажэ зобожо, зүдэржэ, үнэлһээ хиид-

хүүлжэ, үгээ баража, үйлээ дахажа хууһыемнай толидон, бурхандаа зальбаржа хуугаа юм бээ. Дилав гэгээнэй ухаан шадал хоёрые хэлэжэ барахын аргагүй. Сагаантанай нэгэ генералые зурхайдаа үзөөд: «Та яг лэ зуудахи хоног дээрээ бурханай дүрые олохо табисууртай хүн байнат», – гэжэ айлдаһаниинь, нээрээл, зуудахи үдэртөө тэрэ орос монгол сэрэгтэ баригдаһан гэхэ. Эрдэм номтой түгэс болбосоронги хүн байгаа. Тиимэ хүн хаанашье газардахагүй. Эрдэм ухаагаар, эрэ шадалаар түгэс хүн бусадай аяые оложо, сүхэрдэггүй юм даа. Харин ябадал, хэрэгээ зүбөөр шиидхэн бэлүүлдэг хүнэй эндээ үлөө һаань, юун лэ болохо байгаа? – гэжэ Ориг аграмбын хэлэхэдэ, Яринпил габжа:

– Хэлэ аманай нүгэл болохо һэн... Үнэндөө, шэнэ засагайхид бурхан шажанай эрдэм номтондо огто һаналаа табихагүй. Өһөдөө тэдэнэр юушые мэдэхгүй болохоороо, ямаршые түбэг тодхорһоо арсахагүйгөөр һанагдадаг юм. Хутагтамнайшые хамагай түрүүндэ хатуухан юумэ амасаха байгаал даа, бурхамни... Нүгэл хэхээ сээрлэнгүй байһаниинь дээрэ, – гэжэ мэдүүлбэ.

– Бүшые хэлэгты... Хүн шанараар тулюурхан хүнүүд олошорходоо, хара тахалһаа долоон доро болоно, – гэбэ Ориг аграмба.

Иигэжэ ярилдаһанай һүүлдэ тэдэнэр Дара эхын уншалга бүтээбэ. Тиигээд аграмба:

– Алтан-Очир, хүбүүмни, ши Балжинням хамбын шаби байһан гүш даа? – гэжэ һонирхобо.

– Тиигээ...

– Балжиннямые Дилав гэгээнэй шаби байһан гэлсэдэг. Тиихэдээ ши хутагтын үе залгамжалһан шабинь болохо байналши. Тиимэ, тиимэ... Би шинии зурхайн дамжаа барижа байхада, бахархажа хуугаа һэм. Һонор сээжэтэй залуу зээрэмбэ бии болобо гэжэ хүн бүхэн олзуурхажа байһан юм. Юумэн саанаһаа нэгэл ушар удхатай байдаг. Алас хизаарта ябаһан хүн зүүдэндэшни миин юрэ ороогүй лэ... Алеэ, наадахиешни харая, – гээд, үнэнһэн самбарта һиилэн зурхайень абажа хараад: – Тиимэ, тэрэ... Ерэхэ һарын эхээр бидэнэй нэгэн зугадажа шадаа һаа, олондо туһатай үйлэ хэрэг бүтээхэ заяатай байна. Тиимэл байха һэн! Юун гэжэ бодожо байнаш? – гээд, Алтан-Очирые шэртэн хараба.

– Магадгүй... намда баһал тиимэрхүү юумэн бодогдожол байгаа... – гэбэ харюудань Алтан-Очир.

– Хэмнай ямар заяатай байна? Үзэбэ гүт? – гэжэ Гэсэрэй-Хүрэнэй дид хамбын асуухада, Ориг дуугаа намдуу болгон:

– Би бүгэдэнэйнгөө хии морие үзөөб. Хии морин доройтожо, үйлэ хэрэгынь буруутаад, ерэхэ сагые хүлээгээ һаа, зохистой. Үгы гэбэл, дэмыдэ зобожо зүдэрөөд, габьяа, туһашье хэнгүй, гансал зоболон үзэнэ гэжэ хэлээ юм. Тиимэхээ арад түмэнөө, буурал ёһо заншалаа мандуулхые хэшээдэг бэлэй... Минии шоодо бууһаар болоо һаань, түмэртэ һуудалтай, юһэн улаан мэнгэтэй хүн лэ өөдэлжэ, дээшээ дэгжэхэ ушартай шэнги байна, – гэхэдэнь, ламанар тус бүридөө шэбшэн һууна.

– Түмэртэ һуудалтай, юһэн улаан мэнгэтэй гэдэгшни улаагшан үхэр жэлтэй хүн лэ... Энэшни Алтан-Очир гээшэ гүб даа...

– Нээрээ, тиимэл! Алтан-Очирнай гушан долоонойнгоо жэлтэй золгоод, мэнгэ голложо, муу заяагаа угтаад, жэлээ үдэшэжэ байһаниинь – һайн лэ!

– Угтаа хадаа арга бэлиг, табан маха бодиин онол ухаанда түгэс болбосорһон залуу хүн арга мүрөө оложо, энэ засаг түрэ-дэшые бэшэ һаа, арад түмэндөө туһа хэхэ һэн. Шажан мүргэлөө дэлгэрүүлээшыегүй гэлэй, теэд шажан мүргэлнай ула мүргүйгөөр үгы болошоогүй һаань, һайн байгаа. Байгаали хүн хоёрой бэе бээ тэдхэлгэн энэ замбида тогтоһон үе сагта ямаршые засаг байг даа илгаагүй, хүн түрэлтэн эхэ һайхан байгаалия аршалан хамгаалха ёһотой... Тиигэбэшые, энэ засаг түрэ бүгэдые аршалан толи мэтэ ялагар болгожо, үдэр бүриингөө сударай бэшэг соо шэнээр тэмдэглэжэ байха бодолтой даа...

– Тиимэ юм һаань, хүнэй хуби заяан төөригдэжэ, галаб эрьһэнтэй адли болохо бшуу! Тиимэ хара нүгэлдэ унахагүйгөөр монгол хүн ажаһуухын түлөө үнэн арюун шажанайнгаа сударта түшэглэжэ, зобониие хайрлажа, муу һанаагаа даража, мунхагһаа сүлөөржэ, хэзээ, хэзээдэ энхэрэл нигүүлсэхы сэдхэлһээ үнэн, зүб үзэл сурталые дэлгэрүүлхэнь – алишые юумэнһээ шухала болоно... Алтан-Очирни, амиды үлөө һаа, энэ һургаалые һанажа ябаарай, – гэжэ Ориг аграмбын сэдхэлээ доһолгон хэлэхэдэнь, тэрэнэй ярыае ухаан бодолдоо шэнгээн һууһан Алтан-Очир: «Шажан номынгоо һургаалые

ами наһанһаашье үлүүгээр һанажа һууһан буянтай үбгэдэйн-гөө этигэл, найдалые дааха заяан тохёолдожо, аза талаанай тудабашье, бурханай номые ада, шүдхэрһөө дороор хүзэглэжэ байһан энэ үедэ шажанаа хүгжөөн залгамжалхань – саашадаа юун лэ бологшо ааб? Эдэнэйнгээ этигэл, найдабарие даажа, амиды үлэхэнь һайханшые гэлэй. Теэд юртэмсын зоболонһоо зайлажа, хара амиа хараад, хаана нэгэ тээ хороод, һанаа амар байлга һанаанда багташагүй, һэшхэлгүй ябадал ха юм. Энэ наһандаа зобоһон нүгэл хилэнсэгээ хойто наһандаа сэбэрлэхэ болоно гүб?» – гэжэ бодоод:

– Би мэргэн багшын шоогой тайлбарие зүбшөөбэшье, таа-надаа орхёод, амин голоо абарха гэхэн һанаан минии ухаан бодолдо багтанагүй. Аза талаанайнгаа буруутаа һаань, эндэһээ хамтадаа гаража ошоё, үгы һаа, эндээ үлэе, – гэхэдэнь, Ориг дотороо: «Энэ хүбүүн юун гэбэб? Шэнэ засаг түрэдэ баг-тахагүй байнаб гэнэ гү? Хүнэй наһан богонихон ха юм. Үгы, үнэхөөрөө бурханай һургаалһаа зайлажа шадахагүй болоһон хүн юм гү? Тиимэ байха ёһогүй! Хүнэй ухаанай һабада юун багтанагүйб даа: хүсэл, хашалан, гомдол, гутарал, этигэл, бэшэрэл, өөдэлхэ, уруудаха – алииень хэлэжэ барахаб? Сэхэ, сэбэр бодол багатай хүн олоной түлөө оролдохогүй гэхэн хүнэй шанарые харуулжа байна. Буруушые гэхын аргагүйл дээ. «Худагай уһые шанагаар удхажа барахагүй, хүнэй үриие һа-наагаар хэмжэжэ барахагүй» гэдэг энэл ха... һайн багшын – һайн шаби... Яажа ярья һаа, дээрэ болоноб? Һанаанай зоргоор болодог юртэмсэ бэшэ дээ», – гэжэ бодолгото болоод:

– Хүн түрөө һаа – нэгэ үе, үбһэн ургаа һаа – нэгэ намар гэдэгтэл, юртэмсэ дээрэ түмэн бодосой түрүү, мянган амита-най манлай болодог хүнэй бэеые абажа түрөөд, нэгэ наһандаа араатан, жэгүүртэн мэтэ ажамидардаг эдээ хоолоо буляалдаа һаа, юун болохо бэлэй? Бидэ дүрбэн нэгэ үеын дүүрэтэр наһа наһалжа, хүзэгтэн олондоо шадаха ядахаараа буян хэшээнэбди. Бидэндэ энэ зоболонһоо сүлөөржэ, муу сэдхэлһээ зай-лаха саг ерэхэл байха. Тиигээд шамда, Алтан-Очир, бидэнэй ямар байдалда ороод байхые хараад, һуужа байхаар болоно гү? Ши амиды мэндэ ябажа, бурханай шаби гүүлэдэгээ харуул-хые бодо! Тиигээл һаашни, бидэ, хэдэн үбгэд, шорондо хааг-даад һуухагүй, һанаа амараар нюдөө анижа, һайн түрэлдөө

хүрэхэмнай лабтай!.. Мүнөөнэй сагта шажан, мүргэл мохожо, шэнэ ёһон дэлгэрхэнь. Тиимэһээ сагай ябасые мэдэжэ, ямараар хубилжа һэлгэхэб гээд, мүнөө сагай байдал ямар шэглэлтэйб, алиинийн алдуутай, хорлолтой, алиинийн буян хэшэгтэйб гэжэ ухаандаа шэнжэжэ, саг дээрэнь ойлгуулжа шадаа хаа, өөдэлжэ мандахые үзэхэш. Үльгэрлэн хэлэхэ болоо хаа, «Мэргэн Отошын уран аргаар үбшэниие эмшэлһэн мэтэ» гэжэ хургаһантай мүр нэгэн юм... Хүбүүмни, шинии энэ үе сагай суртал заабариие дахажа, буян хуряжа ябаха хэрэгшни, үбгэд бидэндэ зобохоһоо хураггүй үлүү ехэ буян болоно, – гэхэдэнь, Агваанбалжид габжа тодон абаад:

– Аграмба үнэн үгэ айлдаба бшуу... Дүүмни, зугадан бодожо ошохын бүхы аргые ухаалдижа үзэ, зоригоо шангалжа, сэдхэлээ хатуужуула. Бидэн тухай ханаагаа бү зобоо! Тэрээн-тэй тэрээнгүй, хада гэрэйнгээ хаяада ерэхэн улад гээшэбди. Багахан зобоод лэ – дүүрээ! – гэжэ ехэл хүзэгтэйгөөр зальбаран байжа хэлээд, үглөөнэй уншалгаяа эхилбэ.

Алтан-Очир бисалгал үйлэдэжэ хууһан үбгэдөө хараад, бодолдо дарагдан: «Эрдэнитэ ламанарай энхэрэл, оройн дээдэ Очирдарын заяа түшэжэ, энэ муу шоронһоо мултарханшые мултархаб. Саашадаа юун болохоб? Һүмэ хийдыемнай үрхирүүлжэ һандаргааба. Орохо гэргүй намайе мориной аргамжаар уяд, абаашахал байха даа, Балдан-Лхамамни. Зураг-зурхайда «болоно, бүтэнэ» гээд буугаашые хадань, яаха болонобиб? Бурханай номдо этигэхээ болиболни, алдуу гарана... Ухаан бодолни бүри хамааржа дүүрэхэн хэрэг гү? Мэргэн багшын айлдхалһаа гараха эрхэгүйб. «Һайса бодожо үзэхэн нүхэрэйнгөө ханаан бодолые бү буруушаа» гэхэн үгэ бии, тэрьедеэд лэ үзэхэ болоол даа!» – гэжэ эрид шиидэбэ...

...Хаяа халхабшаарнь хүйтэн халхин үлээнэ... Галшые унтаранхай... Хүйтэрхэн энэ гэрээ бэе, сэдхэлээрээ дулаасуулжа, үнгэрхэн наһаяа дурсан, хойто түрэлдөө этигэн, хорбоо дэлхэйн жама ёһые буддын хургаалаар дэлбэрүүлэн, үдэр хоногые эльгээһээр, хэн хэндээ эльгэлэн дадаһан эдэ ламанар энэ үдэрые тон шаналангяар үдэшэбэ. Ухаан бодолоороо сэсэн хүнһөө байха, үтэ хорхой хүрэтэрөө ажамидархын түлөө бүхы хүсэ шадалаараа тэмсэдэг һэн хойнонь, аргашыегүй юм гү даа? Тиихэдээ бусадай шэрүүн гарта орожо хосоролгон нүгэл бэшэ юм гү?

Үлэгшэ наһанайм үйлын үри лай гэдэг юумэн болобо гү гэжэ хүн бүхэн дотороо зальбарна...

Иигэжэ үнгэрһэн байдалаа ухаалдин бодожо, сэдьхэлээ хүлгүүлһэн муу үйлэ хэрэгүүдһээ мултараад, шэнэ үдэрэй үглөөгүүр наранай үрхын забһараар гэрэлтүүлэн шагаахада, Ориг аграмба бодожо, толгой хүзүүгээ хоёр тала руугаа нугалан хүдэлгөөд, суухаяа дундалжа, бэеынгээ шалаа гаргаад, ехэл аажам хоолойгоор:

– Бурханай шабинарни, үндэрлэгты! Нойр үргэһэн хоёрой бэеын тэжээл болодогшые һаань, унталган ехээр хэтэрээ һаа, үбшэн болоно гэдэг бэшэ гү? – гээд, энеэбэ. Тэрэнэй шарайе ажаглаад, ханата гэрһээ халижа, хада гэртээ морилхонь дүтлөөшые һаань, сэдьхэлэйн сэлмэг байхада, нүхэдын: «Номын хүсэн сэдьхэлдэнь тэнхээ шадал үгэнэ ха», – гэжэ һанаад, аяг зан соонь байдаг хэн.

Тэдэ мүнөөхил хатуу журамаа сахижа, газашаа гаража, бээ хүнгэлөөд, үглөөнэйнгөө сай ууһан болоод, уншалгаяа ехэл удаан үргэлжэлүүлбэ. Хабарай үдэрэй утада уншалга үйлэдэхэ, шоо хаялсаха, үнгэрһэн үе сагаа дурсан хөөрэлдэжэ һураһан ламанар дахяад лэ ерээдүйнгөө хэрэг үйлые дабажа гараха залуу шабидаа сэдьхэлһээ хубаалдаһан яряагаа һэргээжэ, эрхи, шоогоо гаргаһан Алтан-Очирые хэды сагта, ямар үдэр мордуулаа һаа, дээрэ ааб, харин өөһэдөө сохом яаха аягтай байһанаа мэргэлжэ, хоорондоо шэбэнэлдээд, зунай һарын шэнын найманда гэжэ тобшолбо. Энэ үдэрын хадаа Алтан-Очирой амин гараг юм. Тэрэ Зэдэр одондо тохёожо түрэн тула Балдан-Лхама бурханда шүтэжэ ябадаг бэлэй. Тиигээдшые, үдэрэй һайниие тогтооходо, хэн хэнэйншые шоо төөрөөгүй бэлэй.

Энээнһээ хойшо хабарай һүүлшын һарын тогтонги дулаан үдэрнүүд һубарижа, гэрэй хаяагаар нялха ногооной шиигтэй үнэрэй хангалтахада, дулаанай сагай жама ёһоор амитан бүхэндэ ажамидаралай жаргалан ерээ бэлэй. Ногоон һоёолон гаража, газар дайдын үнгэ шарайе ногооруулхада, аграмбын бээ хүндэржэ, хүдэлхэ, дуугархань үсөөржэ, үе-үе амисхаалынь игсуун боложо, Тэгшын-Хүрэнэй түрүү отошо Агваанбалжид абажа ябаһан тан эм уулгажа, хуушан хэмдэнь оруулһанайнгаа ашаар зунай һаратай золгомоор найдалай түрэхэдэ:

«Хүнэй гарта оронгүй, аяг зангаараа байгаа хаань, намарай набшын унатар бидэндээ туһа хэхэ хэн. Тиигээд хөөрхымнай аялха сагтаа ябаһай даа», – гэжэ зальбарна. Эдэ хэдэн ламанарые арайл иишэ-тиишэнь үлдэжэ тараангүй, үгышые хаа – худхуулан, хуймуулангүй байлгахыень бодоходо, түбһөө шиидхэбэри хүлеэнэ юм гү гэжэ һаналгын найдал таһарнагүй. «Эрэ хүнэй дотор эмээлтэ, хазаарта багтадаг» гэдэгтэл, тобшолһон үдэрэй дүтэлхэ тума Алтан-Очирой сээжэдэхи адхын шэнээн зүрхэниинь багташагүйгөөр булгилжа: «Сэдьхэлэй тамада унаха гэжэ энээниие хэлэдэг байна. Али наһанаймни нүгэл гү?» – гэжэ тэрэ хара буун сэдьхэнэ.

3

Зунай эхин һарын шэнын найманай үдэшын наранай туяа гэрэлээ һолонго татуулһаар Баян-Улаан уулын орой дээгүүр сасахада, тэнгэридэ нэгэшые үүлэгүй сэлмэг байба. Иимэ нэгэ һайхан үдэшэ «хорбоо юртэмсын адхаг муу үйлэһөө Алтан-Очирые зайсуулха шажаһан номын хүсэнэй би, үгые шалгая, юун лэ бологшо ааб» гэхэн шэнгээр хии мориной тарни уншаһан мүнөөхи ламанар үдэшын хоолдо ерэхэн борсын шүлэнһөө тагшадаа хүүлээд, ганса нэгэ хорожо, ухаан бодолоо гүйлгэн һуухадаа, хэн хэнэйнгээ амые хаража, шэнэ засагай ерэхэ үйлэһөө түгшэжэ байна гү даа гэжэ һанамаар байба. Хахад жэлэй туршада үдэр хоногуудай ээлжэлэн үнгэржэ, сагдаа харуулшадта зандаруулан туугдажа, хоригдолдо ороһон буруутан болоод, амияа хороолгохые хүлеэжэ, шарлашаһан эшэгы гэрэйнгээ хаяагаар шагнаархан, гарай табан хурган шэнгээр ханилжа ябаһан энэ табан ламанар бодхуултахын гү, али ами наһаяа абархын түлөө уншалга уншажа һуухадаа, сэдьхэлээ хүлгүүлэнгүй байхын аргагүй ааб даа.

«Алибаа юумэндэ эдэнэр минии амые хаража һурашоо» гэжэ аграмба сэдьхээд:

– Зай даа, һүнийн харанхышые нэмэрээд ерэбэ. Гахай сагта хүдэлөө хаа – дээрэ... Наашаа намда дүтэлэ даа, Алтан-Очир... Адиста хүртэ, – гээд, уран хүдэлсэтэй ута сагаан хургануудаа хүдэлгэн, ядаржа доройтоһонһоо нулимсаар дүүрэхэн нюдөө анижа, нээжэ байжа, бурханайнгаа ном уншана...

Саһата Түбэд ороной анхилма үнэртэй арса уууулан, мүр-

гэлшэн олондоо адис хайрлажа байхан үе шэнги ёһолол түгэлдэр аад, уншалга номдоо бэе сэдхэлээрээ шэнгэшэһэн Дилав хутагтын шаби Алтан-Очир Хүреэнэйнгээ түрүү дүрбэн хубилгаанай хажууда өөрыгөө багаханда тооложо, мэлмэрэн ерэхэн нулимсаяа арайхан тогтоон зальбаржа: «Үхэлэй богоһоһоо зайсуулха гэжэ бусадай түлөө буянта бурханай номые уншажа һуудаг амиды бурхад юм даа. Эдэнэйнгээ ами наһыень абарха арга олдохо юм гү?» – гэжэ тэрэ ханаата болоно.

Уншалгын дүүрэхэнэй һүүлээр, аграмба Алтан-Очирта хандажа:

– Зай, хүбүүмни... Аха заха хүнэй захяе бү мартаарай!.. Оршолонто юртэмсын ябадал зүүдэн мэтэ юм даа! Энэ юртэмсэдэ түрэжэ мүнделхэ, үбдэжэ үхэхэ гэхэн далайе яажа гаталха бэлэй гэжэ бү зобо... Гаталха гээл хаа, гаталхаш! Ханаан сэдхэлһээ хүмэрин уймарлаа хаа, алдуу, эндүү гаргахаш. Бүтэхэгүй юумэнэй хойноһоо бүхы шадалаараа оролдожо, алдуу бү хээрэй!.. – гээд, барижа байхан шоогоо духадаа хүргөөд, Алтан-Очирые адислаба.

Тиигээд хоймрто һууһан Агваанбалжид отошын нюдэнһөө нюужа хадагалһан туулмагаа дэрэ дороһоо гаргажа, тан болон тангай халбагые Алтан-Очирто үгэхэдэнь:

– Иш, таанартамни нэгэшье дахин ууха тан хэрэгтэй болохо, – гэхэлээрнь:

– Яаха һэм, намайе дурсажа ябаарай!.. Намһаа энээгээр эм залаһан хүнүүд барагсаан шахуу эдэгэдэг байһан юм. Засаг түрын ондоо болон хубилаашье хаа, хүн түрэлтэн үлэхэ ушартай. Эдэ бүхы хубилалтануудые харахын тулада ши заатагүй амиды мэндэ яба!.. – гэжэ шиидэмгэйгээр үгэлбэ.

– Дүүмни, ши юу-хээхэниие үзэхэш даа... Энэ түрэ засагта бидэнэй, хэдэн үбгэдэй хэрэгтэй байһые дурсаха сагшье ерэхэ. Сагай тоолол, ушар шалтагаанай түүхэтэ шаштир, яруу найруулга тэдхэхэ ухаан хорбоо юртэмсын оршолондо тогтохо, болихын жама ёһоор хүн түрэлтэнэй хүнөөгүй сагта байхал болоно. Бидэ яахабиди? Мүнхэ бэшэбди. Ямаршье сагта ажамидарһан хүн халиха сагай ерэмсээр, халиха. Шартабаанхи-нуудай нюдөө шалаажа, оюун ухаагаа дээшэлүүлэн бүтээдэг судар шаштирнай хайратай... Арсатын-Аманай агыда ерээдүй сагта дасан, хүмэдэмнай хэрэгтэй болохо юумэнүүд хада-

галаатай бии. Арга боломжын гарамсаар, абажа хэрэглээ хаашни, үлзы болохо... Минии захиха юумэн гэхэдэ, энэл даа, – гээд, Яринпил дооромбо Алтан-Очирые зөөлэн харасаараа шэртэн һууна...

Үдэшын сагаан гэрэл таһаржа, саана холоһоо шэнын найманай һара огторгой өөдэ тэгүүлжэ, газарай хабшал хүндыгөөр «Бурханай үнэн шаби, Алтан-Очир, танаа хүндэлнэбди» гэхэн шэнгээр гэрэлтэнэ.

– Зай, ябаха тээшээ болоё даа, – гэжэ аграмба шэбэнэхэ тооной хэлэбэ.

Алтан-Очир энэ үгэһөөнь сошон, даб гэжэ дары бодоод, нүхэдтэйгөө хахасаха ёһо үйлэдэн, үүдэн уруу дүтэлжэ, саг зуура абяагүй зогсоһоной удаа, тотогын хоёр уняагай хоорондуур толгойгоо бултайлган, шагнаархаба. Дүтэ тойрон амисхаалтай амитан үгы мэтэ намдуу, гансал хангай нютагай эршэгэнүүр һалхин дээбэри хушалтын забһараар үлэжэ, сээжыень уужам болгожо, амиды ябахыень зоригжуулна. Тэрэ гэрһээ газаашаа гараад, муура шэнгээр һэмээхэн иишэ-тиишээ гэтэһээр, хашаагай буланда ошоод, хорёогой дундахи нэгэ һургааг шэмээгүйхэнөөр үргөөд, тэрэ забһараар гүлдиржа гараба. Тиигээд тэрэ һургаагаа хуушан байрадань табяад, үбгэдэйнгөө гэр тээшэ хаража, зальбарал үйлэдэбэ. Сагдаа харуулшадай хэншые һэжэглэбэгүй. «Бултадаа субан гараа һаа, болохо байгаа» гэжэ тэрэ сэдхээд, аграмбын захиһан айладхалые шэхэндээ дуулаһандал боложо, зоригоо шангалан, бушуухан алхалба. Одо мүшэд огторгойдо ялалзана. «Дунда түбидэ ажамидардаг хоёр хүлтэй хүмүүнэй олон гээшэнь! Бидэнэй гэрэлдэ һанал зоригоо хүсэлдүүлэгты! Бидэ харанхыда төөрихэгүйнтнай түлөө таанадта дэнтнай болонобди» гэхэн шэнгээр һүлэмхи туяагаараа урдахи замыень гэрэлтүүлнэ. Шорон түрмын томо хашаанһаа гаража, арбаад алхам хээд, үбдэгүүдынь һуларан, хүлнүүдынь мэдэрэлгүй болоһондол гуйбалзажа, саашаа ябаха тэнхээгээ таһархадаа, үе-үе зогсон, шүдөө зуун гэшхэлһээр, нилээд холохон ябашаба. Жабхаланта-Толгойн ара өөдэ махаһаар, шэлэ дээрэнь гаража, үхэр шүлуун дээрэ һандайлан һуугаад, Худагай-Аман өөдэ харасаяа шэглүүлхэдэнь, нүхэн харанхыда юуншые үзэгдэнэгүй. «Үбгэдэймни һанаае хүсэлдүүлжэ, шоронгой сагдаа харуулшад үргэһэ нойр-

тоо сохюулан, ханаа амар унтаж хэбтэнэ дээ» гэжэ ханаад, үбдэгүүдээ тулан үндыбэ. Тиигээд Толгойн үбэр уруу халтирха тооной, гараараа газар тулаһаар, арайл мүлхишөөгүйхэн яба-ябаһаар, хаяадань буугаад, саашалхадаа, хургааг хашаатай айлнуудай дундуур зам бэдэрэн тэмтэрхэдээ, аргалай утаае үнэрдэжэ, эмгэн буурал эжынгээ угтаад ерэхэн шэнгээр ханаад орхиходоо: «Эжы, хүбүүншни ерээ», – гэжэ шэбэнэн, хүрэжэ бодоходонь, эжынь дулаан энгэршье, аргалай утаагаар анхилдаг түрэхэн гэрэйн шэрэмэл эшэгы үүдэншье бэшэ, хүйтэн түмэр хаалга досоошоо нээгдэжэ, Алтан-Очир үндэр богoho-хоо бүдэрэн унаба. Тэрэ гараараа газар һабардан байжа үндыгөөд: «Хии юумэ харабаб. Нээрээ, эжымни байхагүйл дээ», – гэжэ ханан сасуу, харанхыда сайран харагдаһан сагаан гэр уруу өөрын эрхэгүй тэгүүлжэ, үүдэндэнь тулажа ошоод, хоолойгоо заһаха гэхэдээ, дорьбогүй һулахан абья гаргажа, сүхэрэн һуушаба.

Томо гэрэй дундахи зуухын амһарһаа хуурай аргалай хүхэ дүлэн соробхилходожо, зүүн орон дээрэ хэбтэхэн залуухан эхэнэрэй шарайе гэрэлтүүлнэ. Хорёод наһатай, хайхан шарайтай, жэбжэгэр сарюун бэетэй мүнөөхи эхэнэр жэрбэгэр хара хүмэдхэ дорohoо гуниглалаар дүүрэхэн хара нюдөөрөө шэртээд, ойлгогдохогүй хуби заяанайнгаа зангилаае ойлгожодан, унтаһан, болиһон хоёрой хоорондо тэршэлжэ хэбтэбэ. Тэрэ түрэхэн нутагһаа аяар холо оршодог Уляастай хотодо хаяхан ханилһан нүхэрөө дахан ерэхэдээ, сэрэгэй даргын абгай болооб гэжэ тэрэ баярлаһандаа бэшэ, харин хара бээ хараһан алууршанай тогоошон болохоёо байһанаа мэдээгүй. Залуухан эхэнэр хэрзэгэр хүхэ нүхэрөө хараха бүхэндөө ойгоо гутан, али болохо аргаар холо байхые оролдодог бэлэй. «Муутай нүхэрлэбэл, могойн хорлол, хайнтай нүхэрлэбэл, нарын гэрэл» гэдэгээр, хүршэ хотондой абгай, бэрээдүүдэй: «Зэбүүрхэмэ Дэмбэрэлэй ягаан хасарта», – гэжэ хошонлон дайрахадань, тэрэ гансаардан гажардаг болонхой.

Гэнтэ үүдэнэйн нээгдэхэтэй сасуу, гэрэйн хаяа барһаа дорьбогүй абьян гараһан аад, удаань ямар нэгэ хүндэ юумэнэй «пад» гэтэр унаһан шэнги болоходонь, залуухан эхэнэр даб гэн үндымсөөрөө айдаһаниинь хүрэжэ, миисгэй шэнгээр бээ хуряан, оронойнгоо хүл үзүүртэ бүгтын һуугаад, шагнаархаха хоорондоо:

– Бурхандань ябуулхан олон ламанарай хүнэһэн үһөөгөө абахаяа ерээ. Иимэ бузар амитантай үбэл ниилэһэнэймни хохидол дээ, хохидол гэжэ бээ зэмэлээб. «Ум базар ва ни хум пад, ум базар ва ни хум пад», – гэжэ тарни уншажа, зальбаржа мэдэбэ.

Нилээн сагай үнгэрхэдэ, тэрэ эхэнэрэй айдаһаниинь бага багаар зайлажа, бэень шэшэрхээ болижо: «Хөөрхы, эжымни заажа үгэһэн тарни намайе абарба. Үгы гэбэл, үнөөхи гайхалаймни үгы байһые мэдээд, зайлаба ха. Лама хүн... тиимэшье амар юумэн бэшэ дээ. Монголойнгоо засаг алдаһан амитантай ханилжа нууха гэжэ... Сэрэгэй даргын абгай болооб гэжэ ханаһамни... ноёд, хайдта хаймһардаг, эгээлэй юрын зондо дээрэлхэдэг байгаа дээ. Хүнэй газаа талынь үнгэ хаймһарһан үгэ хоёрто мэхэлэгдэһэн минии богони ухааншье дээ, бурхан зайлуул... Хэрбээ унаа тэргын дайралдаа хаа, түрхэмдөө бушаха хэм... «Хүнэй эрөөн зосоогоо, могойн эрөөн газаагаа» гэдэг ёһотой үнэн үгэ бии юм дээ», – гэжэ бодолгото болон, һөөргөө хэбтэжэ унтахаяа забдажа байтарнь, үүдэндэнь нэгэ юумэн хүдэлхэ шэнги болоод, үүдыень дүмүүхэнээр татажа:

– Хүн байна гү? – гэжэ аалиханаар хэншьеб нураба.

Залуухан эхэнэр тамир муутайхан абья дуулаад, айдаһаниинь гансата хайрлалгаар нэлгэгдэн, нэгэ мэдэхэдээ, дэгэлээ хамсылан, үүдэнэйнгээ суургые мулталжа байба. Тэрэнэй урда барагар дүрэтэй хүн һүүмын харагдаад:

– Амар мэндэ байна гүт? – гэжэ аргааханаар мэндэшэлбэ.

– Амар мэндэ байна, та... амархан хайн байна гүт? Та морилжо хайрлагты, – гээд, залуу эхэнэр үүдээ элижэ үгөөд, гэрэйнгээ баруун талада олбог дэбдижэ: «Мориллогты», – гээд, тоһон дэнгээ носоогоод, танихагүй айлшанайнгаа зүг тээшэ айһан, гайхалан харасаяа шэглүүлбэ. Хиртэжэ уршышаһан лама дэгэлтэй, һахал, үһэндөө дарагдаһан эрэ хүнэй хүлисэнгы аад, этигэлтэйгээр хаража байхада, үхэһэн хүнэй хүнэһэн бэшэ, харин өөрһөөнь үршөөл, найдал эриһэн хубарагай нуухые харахадаа, тэрэ эхэнэр хуурай гэшүүһэ галдаа дүүрэтэр хээд, ехэл тэбдүүгээр сай болон хоол бэлдэжэ эхилбэ.

Алтан-Очир гэр доторхиие тойруулан хаража, гал нооһон залуу эхэнэрһээ бэшэ ондоо хүн үгы гэжэ мэдэмсээрээ, ханаагаа амаржа, бэень эсэһэндээ хүндэржэ, гансата хэб-

тээд унташахаар болобо. Залуу эхэнэр эдээ шанаха зуураа: «Лаб лэ хойто шоронһоо бодхуултаһан байха... Манай хэрээ-гэрэй үгы байһанда ерэнһинь болоол даа. Байгаа хаа, тэрэ мур улагүйгөөр буудахаяа тунхарихагүй һэн. Бурхамни, нэгэ-шье хүниие һаань, абаржа шадабални, нүгэлтэ нүхэрэймни хилэнсэг нимгэрхэ һэн... Шорондо һууһан хэдэн дээдэ эрдэмтэй ламанар унда, хоолоо голожо хүрхэйтээд һаланагүй. Тиимэ хүрхэй хубилгаанууд юм хаа, эди шэдеэрээ эдихэ, уухаяа олохоо яадаг юм? Шадахагүйл дээ, муухайл хубалзанууд!.. Түргөөр саашань харуулаагүй хаа, хүзэгтэ баригдаһан харанхы арад зон үнэ сэнтэй, һэжэгтэй юумээ зөөжэ, тараажэ, тэрэ зөөриез дууһахал! Эрьюу тэнэг харуулшад тэдээнһээ айгаад, минии захиралтада хүндэлэлдөөд байха юм», – гэжэ сэдхэлдээ һанажа байтарнь, гэнтэ нүхэрэйнь хатуу хахир хоолой дуулдаһан шэнги болоод:

– Эй, бурхамни, – гэжэ амандаа шэбэнээд: – Та садажа ханатараа зооглогты даа, – гээд, гүсэтэй сайһаа аягалжа, мангираар анхилһан боро шүлэ бариба.

Алтан-Очир хажуудахиингаа зүһэ шэгыень хүсэд һайн хараагүй аад, хүндэмүүшэ абари зантай гэрэй эзэн эхэнэртэ барялажа, эльгэ сэдхэлһээ уяржа, бага зэргэ эдижэ, уугаад:

– Дүүмни, садааб, гэнтэ ехээр эдихэдэ, гэдэһэндэ сүйдтэй гэдэг юм. Олон хоногто хооһон байһан хүм... Бодхуултажа, зугадажа ябаһан би холо ябажа шадахагүй хадаа... аргалай утаан намайе танайда асараа. Иигэд гээд, хүдэлэнгүй эндээ һаатабални, хойноһоомни мүшхөөд ерэхэ. Арбаад алхам хээд баригдабал, юунэйнь һайн юумэн байха?.. Тэндэ үлэһэн багшанарни гомдоно ааб даа, – гэхэдэнь:

– Эртэ үүрээр газараа хороогоогүйдэ аргагүй... Танай шарайе харахада, тэнхээ шадалгүй байнат. Эндэ хоножо, тамир тэнхээ ороо хаатнай, яадаг юм бэ?.. Би шадаха, ядахаараал туһа хүргэхэб!.. – гэжэ тэрэ эхэнэр найдуулба.

– Дүүхэй, тон зүб хэлэнэш. Би аргагүй ехээр эсээб... Яагаа хаа дээрэ юм?.. Ябаагүйдэ – аргагүй! Үүр сайхалаар ламанарай нэгэн бодхуултаа гэжэ мэдэгдэхэ, тиигээд лэ Уляастайгаар дүүрэн бэдэрэлгэ, нэгжүүл болохо. Дүүхэй, шамда гай тодхор татаад, юу хэхэбиб?..

– Манай гэрэй эзэн нэгэ-хоёр хоногто ерэхэгүй. Тиигээд-

шьё манайхинии нэгжэхгүй. Һанаагаа бү зобогты, – гээд, тэрэ эхэнэр һууриһаа бодожо, Алтан-Очирой марган татажа байхыень харамсаараа, оронойнгоо үлзы хээтэй нюур талыень һугалан татажа, хэбтэри заһаад, тэрээн уруу шургажа орохыё уриба.

«Үүр сайха дүтэлөө. Хоноошьё һаа, яахаб? «Юу-хээхэнииё үзэхэш дээ, хүбүүмни» гэжэ аграмбын хэлээшэнь энэ байна. Залуу эхэнэрэй орон доогуур орохо гээшэ – буянда харша. Яахаб даа, байза?» – гэжэ Алтан-Очир сэдхэхэд, залуу эхэнэрэй урдаһаа гайхангыар хараба.

Тэрэ эхэнэр ямаршьё хара бодолгүйгөөр, урдаһаань илдамаар энеэбхилээд:

– Ахамни, нюугдаад хэбтэхэдэ, хамагай найдамтай. Шороной даргын эхэнэр бодхуул ламыё орон дороо хоргодуулаа гэжэ хэн һанахаб?.. Өөрөө мэдэгты дээ. Амбаар соо амархадашьё болоно, – гэбэ.

Алтан-Очир үндыжэ, «юун гэбэб, буруу дуулаба гүб» гэхэн шэнгээр тэрэ эхэнэр тээшэ этигэжэ ядан шэртээд: «Зай даа, баригдаа һаа, баригдуужаб, хаагдаа һаа, хаагдуужаб. Шоно нүхэн дээрээ үлзытэй» гэдэг. Хоргодожо, бодхуултажа ябаһан би орон доро хэбтэжэ, аятайгаар амархаяа һанажа, бурханай номтой зохилдоногүй гээдшьё яахамниб! Алибаа юумэн бүхэнэй эхин тэнгэритэй холбоотой юм гэлсэдэг һэн хойнонь һэжэглэжэ, бөөһээ холодуулха гээшэ үлүү бэээ даа. Харагдаһан шарайдаш арюун сэдхэлтэ Янжинлхама бурханаймни дүрэ шэнгил. Дүүгэйнгээ үгэдэ ороо һаа, һураггүй дээрэл ха», – гэжэ сэдхэбэ.

Залуухан эхэнэрэй гараар шанагдажа энхэрэл шэнгэһэн шүлөөр хотоёо дүүргэһэн Алтан-Очир дулаахан хүнжэл соо орожо хэбтээд, шороной дарга болон сагдаа харуулшадай хараал шэрээл, буу шуу табилдан, өөрын хойноһоо мүрдэжэ мүшхэхыё таһа мартан, энхэ тайбанаар нойрсохо зуураа, зүүдэн соогоо үнгэрһэн намарай хуралай үедэ тэнгэридэ зарлан хайрата эжытээ ушаран золгобо. Хүхэ тэнгэрийн хаяаһаа үүлэн дээгүүр хөөрэ-хөөрөһөөр, хажуудань ерэхэн эхын амгалан дүрэ тодорон тогтоходоо, залуу болоһоншьё шэнги, үриё тэбэрин бүүбэйлжэшьё байһан шэнги...

Тиэхэдээ шэхэндэ урихан энэрхы дүтэ аялгаар: «Минии

хоёр хүбүүд, эжидээ ерэгты даа. Хонгорхон үринүүдни, иигэжэ ядаржа ябаха гэжэ дээ... Дүүшни хаана ябанаб? Би иимэ ехэ үйлын үритэй хүн гээшэ гүб? Гурбан хайхан хүбүүдые түрөө нэм. Гурбуулайень дасан хиидтэ нуулгаа бэлэйб. Минии хүбүүдэй ухаанда бэшэрһэн хүзэгтэйшүүл яатараа мүргэжэ, шүтэжэ байдаг нэм? Үбгэн бидэ хоёр олон түмэндэ туһаяа хайрлаһан лама болоһой гэжэ сэдхээ нэмди. Тиигэн гэхэдэ – мүнөө энэ... Юун болооб даа? Бурхан багшамни, лама гурбан эрдэнимни! Эдир залуу үримни юундэ минии хойноһоо залагдабаб? Бүхы наһаараа сэхэ сэбэр сэдхэлээр мүргэһэн зальбаралыемни яаха гэжэ гутаанабта даа», – гэжэ нулимсаяа адхаруулхадань, Алтан-Очир уяран доһолжо:

– Эжы, эжымнээ... Хүбүүнтнай эндэ байна, наһаагаа бү зобогты!.. Хүбүүнтнай энэ гэхээр ошохо, – гээд, үндыжэ бодохо гэхэлээрнь, Бурхан багша эхыень адислаад:

– Дунда хүбүүгээ наашань дуудаад, яахашниб? Хүбүүншни арад зондоо буян үйлэдэхээ бурханай заабарьяар тэндээ үлэг... Хүүгэдэйшни танай хүсэлэй гүйсэхэ заяае түшэһэниинь ямар ехэ зол бэ? Та өөрөө бурхадые түрэхэн Дара эхэ гээшэлта! Хоёр хайхан хүбүүндэтнай хара аянга буугаа. Бидэ яажашье абаржа шадаагүйбди. Бурхадай арюун буянта нигүүлэхсэлээр дээрэ үргэжэ байгаашье наань, буруу хүзэгтэн бэе бөөдээ нүгэл хэжэ, хэмһээ хэтэрмэ хилэнсэг үйлэдэхэнь хэсүү юм даа. Тиимэ нүгэлтэнүүдһээ боложо, хоёр үринэршни хүмүүн бээ гээжэ, эндэ залараа нэн. Нигүүлэхы арюун сэдхэл барижа ябаһанайнгаа буянаар диваажанда морилоо... Эндэ дунда түбидөө дутуу юумэн үгы... Хүхы шубуунай уянгата дуун, хүхэ ногооной уняар! Һара, наранай һаруул гэрэл, нигүүлэхы сэдхэл, арса хүжэ, һэрюун тунгалаг агаар, аршаан, сэржэм үргэхэ сэгээ, гэнэдэжэ оһолдоһон анда нүхэдүүд, эртын гү, мүнөө сагайшые буянта бууралнууд булта эндэ сугларанхай. Бухиндажа, ганираад яахабта? Номгорогты, амаргты! – гэжэ айлдаба...

Тиигээд Бурхан багшын заларжа ошоһоной һүүлээр, хөөрхы, зоболонто эхын нулимсаяа мухарюулан унагаажа нуутар, Эрлиг-Номуун хаан сабидар сагаан мори унанхай ерээд, иигэжэ үгэлбэ:

– Заяаншни тэгшэ, Дара эхэмни!.. Юундэ гуниглаабта? Танай буянта үйлые мэдэржэ, наашань эльгээн гэхэдэ, юундэ

номгорхогүй байнабта?.. Тамын орондо ошогшодой ямар хатуу хэнээлтэ хүлээн үзэдэгыг мэдэхэ гүт? Танай зүбшөөхэ байбал, хахадыеншыг хаань – харуулхуу...

Зоболонто эхын хараһаар байтар, Эрлиг-Номуун хаанай ялалзаһан томо шэдитэ табагаа гартаа абахалаар, халуун тамын орондо таршалан зобогшод тодорбо. Тэндэ улаан гал мушхаржа, хуйлаатан дүрэлзэнэ... Нэгэ нүгэлтэнэй дүрбэн мүсыг хадажа гадаһалаад, ама руунь гал бадарһан халуун шэрэм шудхахадань, юһэн нүхэ һүбээгээрнь тоһо, өөхэнэй шаршаганан урдаха соностоод, хэнээгдэгшын гасалантай абяан сууряатана... Баһа нэгэ тогоондо олон хүниг шанажа, шалзартарнь бусалгаашыг хаань, урда түрэлдөө хэнэн муу үйлын эрхээр ами бэенг һалангүй, шашхан орилно. Хүншүүгэй утаан үүлэн мэтээр һуунагтана, эндэ-тэндэ: «Халаг, халхай!» – гэжэ һүхирэлдөөн, мүн баһа: «Ала, сохи, сабша, була, шатаа!» – гэнэн хахир муухай хашхараан соностоно... Тэндэ саана сэдэг хүйтэн хабшал дотор шэб харанхы аад, салдаган хүнүүд мүлһэн болотороо хүлдэшоод, үг мүсынь забһараар түмэр хушуутай хорхойнууд гаража, орожо, зоболонто амитанай бэеыг соолон, яһа сэмгэндэнь хүрэтэр эдешыг хаань, муу үйлын эрхээр ами табингүй, таршална.

Тиигэжэ халуун, хүйтэн арбан найман тамын ороноор аяншалуулһан Эрлиг-Номуун хаан шэдитэ табагаа далда хэжэ, нүдөө бэлтыгээрэй айһан эхэдэ хандажа:

– Зай, эхэмни... Иимэ зоболондо үри хүүгэдтээ хамта ороогүйдөө баярлаад, санваартаниг түрэн буяндаа зальбаржа, мүргэ!.. Бурханай уряагаар таниг амаруулхая ерээ бэлэйб! Дээшэ гаража һуу! – гэхэдэнь, мүнөөхи зоболонто эхын:

– Ээ, Эрлиг-Номуун хаамни! Эхэ хүн үри хүүгэдэйнгээ жаргалай түлөөдэ тамадашыг унаа һаа, айхагүй сэдхэлтэй байха. Хүүгэдни амар мэндэ байгаа һаа, эхэ намайгаа хара тамаһаашыг абархал, – гэнэн гажаралтайгаар уйлаганаһан абяанай шэхэндэнь соностоходо, Алтан-Очир зүрхээ шэмшэрүүлээд:

– Ээ, зайлуул, эжимни! Хүбүүшни танаа хара тамаһаашыг абаржа шадахал! Танайнгаа ашыг мүнөө болотороо харюулжа шадаагүйб! Эжимни, хүлээ! – гэжэ зүүдэн соогоо хашхараад, өөрингөө абяанһаа сошон үндыхэдөө, ороной доро байһан модон ханза мүргэжэ, гүн нойрһоо һэриһэн, болиһоноошыг мэдэхгүй шэнгээр тэрээндэ һанагдаба.

Алтан-Очирой унтажа байхан газар мүнөө хаяхан зүүдэндэнь үзэгдэһэн тамын орон шэнги жэхүүн хүйтэн аад, хулганын «жив-жив» гэлдэн гүйлдэхэдэ, бэень жэхыжэ, гансаардаһанай мэдэрэл сэдхэлыень эзэлжэ, зүрхээ шагнан, ухаан бодолоо гүйлгэжэ: «Ямар айхаар жэгтэй зүүдэн бэ? Сагаан хүөөрөө ундалуулжа, юртэмсэдэ хүн болгоһон буянта эхэмни, нээрээ, хүбүүгээ дуудаба гү?.. Эмгэн буурал эжымни, бурханда гомдохын хэрэг юун бэ? Эрлиг-Номуун хааншые, нюур илгангүй, зүб хэлээ бэшэ гү? Хүн хүндэ, хуби заяандаа гомдохоо бэшэ – яахаб... Мүнөө хүбүүншни ори гансаараа үлэбэ. Хэнтэй золгохоб гэжэ амиды ябахамни юм бэлэй? Таанартаа ошохоо бэшэ үлүү жаргал үгыл!.. Эжымни, хүбүүгээ хүлээ! Уураг сагаан хүнһөөшни амталһан шэнги болобоб, уяхан зөөлэн хоолойешни дуулааб?! Хөөрхэймни!» – гэжэ сэдхэхэдэ, нүдэнһөөнь халуун нулимса хубарин, үхэл амидарал хоёрой хутагын эри дээрэ дүүжэндэн ябаһан мэтээр һанагдаба. Тиигээд аргаяа ядажа гансаардахадаа, хүнэһөө гараһан амитан шэнги ори дуу табин:

– Һөөе, Эрлиг-Номуун хаанай зарасанууд! Ши ерэл даа, намайе абааша! Хайрата эжыдээ, халуун хэбэлһэень гаража, түрэхэн аханартаа ошохомни! Намайе хүргөөд үгыш даа?» – гэжэ сүхэрэн дуудаба. Тэрэнэй дуудалгаар морилжо ерэхэн Эрлиг-Номуун хаанай зарасанар Алтан-Очирто хандажа:

– Үриингөө жаргалай түлөө тамада унаад, бусахагүйгөө мэдэһэн эжынгээ уйлажа нуухыень шагнабагүй гүш? Шамайе... наһаяа эдлэжэ, хүсэлөө хангаһай гэхэдээ, хүгшэн эхэtnай аюулһаа айгаагүй ха юм. Тиихэдэнь та: «Ябая», – гэжэ байхат... Бидэ гуйһан, хүсэхэн хүниие абаашадаг бэшэбди... – гэжэ тумархаба.

– Тиигээ хаа, гэм-зэмэгүй хүнүүдые хороожо байгаа нүгэлтэнүүдые, шулуун зүрхэтэйшүүлые абаашахаяа яадаг юм бэ? Хүн дүрсэтэй шүдхэрнүүдһээ айна гүт? Тэдэниие абаашажа, хүйтэн тамадаа шэдэхээ яанабта?!

– Хубараг, сухалаа дарагты! Бидэнэй «абаашая» гээгүй олон хайхан хүмүүд тамын халуун аянгада нэрьюулжэ, саг зуура мордодог. Даншые хара буумаар лэ! Муунь гэхэдэ, Эрлиг-Номуун хаанай захиралтаар хүдэлдэг зарасанар гээшэлди даа бидэнэр...

– Хорбоо дэлхэйхээ хүмүүниие суглуулжа абаашахадаа, хайн, муугаарнь тэнсүүлжэ байгаагүй хаамнай, оршолонто юртэмсэ хооһоршохол. Танай яараха юуштэб?! Наһанайтнай дүүрэмсээр – ерэхэбди! – гээд, мүнөөхи хоёр зарасанар хуа һалхиндал хубилаад, хүүен, эшхэрэн арилшаба.

– Һүүе, Эрлиг-Номуун хаанай элшэнэр! Эжыемни хараа хаа, хандажа, иигэжэ хэлээрэйгты: «Хүмүүни түрэлдөө түргэн ерэг лэ!» – гэжэ Алтан-Очир Эрлиг-Номуун хаанһаашье үлүүгээр хашхаран үлэбэ.

«Үхэл үүдэндэ бэшэ, хярада байгаа юм байна. Эрлиг-Номуун хаанай элшэнэртэй амияа табиһан хүн бүхэн нюураараа ушардаг юм гэдэг дээ. Тиихэдээ сэхэ нюураараа ушархаһаа байтагай, хөөрэлдэхэ байна бшуу. Юумэн гэдэг жэгтэй һонин даа! Иимэ хуби заяатай намһаа ондоо хүн хорбоо дэлхэйдэ үгы аабза. Нүгшөөшэд тэдэ элшэнэрые харамсаараа, айжа хүрдэмсөөрөө, ухаа алдан унадаг байхал даа. Теэд амисхалаа алдаһан амитад иигэһэн, тиигэһэнээ хэлэхэ бэшэ хаям... Харин уулзаад, ярыад байхада, болохотойгоор харагдаха юм. Ди-ваажанда заладаг элшэнэр иимэл һайханаар харагдаа бэээ, али ямар юм?» – гэжэ Алтан-Очирой иимэ зүүдэ зүүдэлээд, үнэн худал хоёрой хоорондо орожо, хүлбэржэ хэбтэхэдэнь, эхынь халуун амисхал хасарыень эльбэһэн мэтэ болоод, хажуугаарнь һалхи татуулан үнгэрһэн шэнги болобо. Энэ сэдхэл уяруулма үнэрые Алтан-Очир үнэрдэжэ, һэриһэн, болиһоноошье мэдэхээ болёод, нилээн удаан хэбтэбэ.

– Һүүе!.. Ламбагай, та одоо һэригты! Үүр сайханаа урда-хана харгы замдаа гарахаяа түхээрэгты! Таниие бэдэржэ байна гэлсэнэл! Мүрдэн бэдэрээшэд нютаг уруутнай мордоо гэнэ. Харгы замаа буруу тээшэнь залажа, хүрэхэ газартаа зоригты. Манай гэрэй эзэн түрмэ шороной эгээл ехэ хархисуудай нэгэн! Мэнэ ерэхээ байна!.. – гэжэ хэлэһэн залуухан эхэнэрэй тэбдэнги үгэнүүд, илдамхан шарай – һүниндөө ушаржа хөөрэлдэһэн эхыншье бэшэ, Эрлиг-Номуун хаанай дошхон элшэнэршье бэшэ, – хорбоо юртэмсэдэ хоёр хүлөөрөө һалиржа ябаһан Алтан-Очирта тудажа бууһан ажамидаралай үнэн байгаа.

– Ёох гэжэ... али газарай һайхан хүнэй үри, намайе анхаржа тэнхэрүүлэн, баһа хойто түрэлһөөмни дуудан асарбаш даа? – гэжэ тэрэ хэлээд, орон дороһоо гараба.

Алтан-Очир ламын танигдаагүй басаганай орон доогуур шурган орожо унтаад, зүүдэн соогоо диваажанда заларжа байһан үедэ, ламанарай дундаһаа нэгэнэйнь бодхуултажа ошоһые сагдаа харуулшан мэдээд, шууяа шурхираа татаба. Тиигээд лэ ахалагша сагдаа харуулшан, түбһөө ерэхэн мүрдэгшэ зэргын сагдаанар пэшэгэнэлдэн гүйлдэжэ, үбгэдэй гэртэ орожо ерэхэдэнь, ламанар гүнгэнэлдэн, номоо уншажа һууба. Тэдэнэр толгойгоо үргэжэ, үүдээр орожо ерэгшэдые харабашьегүй... Тиихэдэнь мүрдэгшэ оог хуугай табижа:

– Үхэдэл шүдхэрнүүд, нэгэнтнай хайшаа ошооб?! – гэжэ зандархадань, Ориг тэдээн уруу нюдэнэйнгөө булангаар хаража:

– Хаана ошоһыень таанад лэ мэдэжэ байгаа бэээт... Унтаһан хойномнай нэгэ-нэгээр халгаажэ эхилбэ гү гэжэ һанаад лэ, нүхэрэйнгөө хойтохиие уншажа һуунабди, – гэбэ.

Тиихэдэнь ахалагша сагдаа галзуурһан юумэдэл:

– Үхэхэн хатаһанай хойтохи?! Хэлсээ хэжэ тэрэнээ ябуулжархёод, мэлзэхэ һанаатайл! Таанадай арбан хара нүгэлые тэбшэдэгтнай алин бэ? Аман дээрэ хамаг амитанай туһын тулада гэжэ тарни, маани уншаад, ара нюргандаш худалаар доржогонодог муухай хубалзанууд!.. Эдээндэ арбан пүүдэй түмэр гэнжэ зүүлгэгты! Зүгөөр, һуужа шадахагүй юм һаа, түмэр гэнжээ мэрээд, хайшаашье тэрьедэнгүй, хэбтэжэ байг!.. Ямар даабари үгэжэ, хайшань ябуулһанаа хэлээгүй һаатнай, таанадай арһа мяхые хатаагаад, харанхы шороной тамада ябуулжархихабди! – гэжэ занабэ...

Тэрэ үдэрһөө хойшо аяга бүлээн сай, шара будаагай уһан шүлэншые үзэгдэхээ болибо... Тэрээнтэй тэрээншыегүй, гар, хүлнүүдын ехээр хүшэлдэжэ, тэһэрхэ болотороо суухаяа дүүрэхэн үбгэдүүдтэ арбан пүүдэй түмэр гэнжэ үнэндөө наадан бэшэ ааб даа. Үдэшэ бүри мүрдэгшэд хооһон бусажа ерэнэ гэлсэхыень тэдэ шэхээ табин шагнахадаа:

– Яагаашье һаа, нүхэрнай нютагайнгаа шарайе хараба гээшэл ха. Мүнөө ядахагүй. Үлэхэн хэдэн наһатайшуул энэ мүрдэлгэ, шалгалтыень дабажа шадаха гүбди, үгы гү? – гэжэ өөһэд хоорондоо хөөрэлдэнэ...

Нэгэ үдэшэлэн хаалгыень һэмээхэн онгойлгожо, танигдаагүй үндэр залуу хүн орожо ерээд, тэдээндэ модон хүнэгөөр

дүүрэн боро шүлэ, нэгэ гүсэтэй сай, нилээн ехэ тоһо дүтэ-
лүүлжэ табяад:

– Эдижэ дууһамсаараа, хэн нэгэнтнай ханяагуужаг, – гэжэ хэлээд, муура шэнгээр гараад ябашаба.

– Яаһан буянтай хүбүүн бэ?.. Хаанахи бэ, хэн бэ?.. Харан-
хыда огто танибагүйб. Иимэ сагдаа харуулшан, юрэдөө, байгаа-
гүй. Тээ мэндэ хүни харуулда байһан сагдаае шорондо хааһан
байха. Тэрэнэй орондо ерэхэн байба гү?.. Буян болог! – гэжэ
шэбэнэлдэнэ.

Тиигээд тэдэнэр гарайнгаа гэнжэнүүдые хангир-янгир
хүдэлгэжэ, арайхан гэжэ тагша-аягадаа хүрэжэ, халуун шүлэ
амтархан оошоходонь, хамаг бүхы бөөһэнь хара хүлхэн адха-
раа бэлэй.

Бодхуулые барижа шадаагүйдөө уур сухалдаа диилдэхэн
ахалагша мүрдэгшэ Дэмбэрэл шорондо хууһан үбгэдые нэгэ-
нэгээрнь таһалгадаа оруулжа, мүрдэлгэ хэбэ.

«Унтаад хэрхэдэмни, үгы байгаа... Хүни нэгэ-нэгээрнай
гаргажа, саашань буруу харуулаа гэжэ ханааб... «Иигэе, тии-
гэе» гэжэ хэлсэхэн юумэн байхагүй... Бурханай нэрэ барижа
тангариглая», – гэхэхээ бэшэ ондоо үгэ дуулаагүй Дэмбэрэл
бүри ехээр гааража:

– Тиимэ гү?! Нэгэ тээшэнь мэдээ хүргүүлжэ, холбоо бай-
гуулхаар ябуулжархёод! Бурханай нэрэ барижа, худалаар хэ-
лэлгээ нүгэл гэжэ ханахагүй байна гүт? Эдэниие таби-таби
дахин банзадагты! – гэжэ захиралта үгэхэдэнь, сагдаагай ха-
руулшан:

– Дарга, наһатай эдэнэй хаанань банзадаха хүнбиб? Тэрэ
дороол арһаниинь нилзаржа, яһаниинь бултайхал, – гэжэ һөөр-
гэдэн хэлэбэ.

– Дуугай бай!.. Би мэдэжэ байнаб, абаад гара, дахяад бур-
ханай нэрэ барижа хэлэхыень шагнаядби! – гэжэ Дэмбэрэлэй
хэлэхэдэнь, Ориг:

– Дарга гуай... Банзадалган феодалай үеын хэхээлтэ бэээ
дээ? Арадай шэнэ засаг иимэ хархис шийдхэбэриһээ арсажа,
буян үйлэдэхэ гээгүй хаа, буудажа, нюдыень анюулдаг бэшэ
гү? – гэжэ асууба.

– Арадай дайсанда феодалайхишье таараха. Банзада! –
гэжэ Дэмбэрэл хашхарба.

Тиихэдэнь Дэмбэрэлдэ уг заяанһаа дурагүй байһан сагдаа харуулшад үбгэдые түрмэ шороной хашаагай доторхи талмайда шэрэжэ абаашашье һаа, зоригложо, гар хүрэхэ хүн хаана байха бэлэй.

Ахалагша харуулшан үбгэдые гэрһээ гаргаһан хойноо Дэмбэрэлтэй тоосолдон байжа, хори-хори дахин банзадаха захи-ралта абажа ерэбэ... Тиигээд түрмэ шороной харуулшад түбһөө ерэхэн мүрдэгшэ Дэмбэрэл хоёрой ерэжэ ябахые харамсаараа, үнэхөөрөө банзадана, саашаа эрьелдэмсээрнь, пад-пад гэтэр, нюргаа сохюулагшын саанахи газар сохижо, хори дахин сохихон болоод, шоронойнь хара гэртэнь абаашаба.

Чоймболые банзадаха үедэ нюрга сохигшын ойро Дэмбэрэлэй ходо эрьелдэхэдэнь, нуудаг талаяа сохюулагша бээ даахын аргагүй ехээр хабдажа, халууржа эхилбэ... хүнийн тэн багта хаалга аалихан нээгдэжэ, мүнөөхи хара хүбүүн мөөгөөр ша-наһан уһан шүлэ, халуун сай, тан эм асаржа үгэбэ. Шархын халуунһаа абарха эм асаржа үгэхэндэнь, ушаргүй ехээр баярлаһан ламанар тэрэ хүбүүнһээ нэрыень асууба.

– Богдын голой Сампил гэгшын хүбүүмби, – гэбэ тэрэ.

Сампил урдань Агьтын-Хүреэндэ дабшалан нуужа байһанаа, һүүлдэнь хара болоһон юм. Нүхэдтөө туһа болохын тулада хүбүүгээ шороной харуулшанаар оруулаа гэхэн яряан дуулдаба. Үбгэд тэрэнэй буян хэшэгһээ хүртэн байжа сайлаад, ан-бун унтаба...

4

Огторгойн одо мүшэд үсөөржэ, үүрэй улаан шаргал туяагай хүхэ тэнгэрийн хаяаһаа ягааран тодорһон үедэ, хадата уулын боорёор баригдаһан Уляастай хото тэрэнэй саана холо үлэбэ. Алтан-Очир тулгуур модоёо шангаар адхан, хотын баруун урда оршодог үндэр толгойе шэглэн, зоримгойгоор алхална. Энэрхы сэдхэлтэй үнөөхи эхэнэрэй бэлдэжэ үгэхэн хүнэхэн дала мүрыень ехээр дарана. Үбэлэй жабарай, хабарай шииг татаһан хара гэртэ хаагдажа нууһанаа һанахадань, хээрын сэбэр агаараар сээжээ дүүрэн амилжа, хүдөөгэй арюухан һэбшээндэ эльбүүлжэ ябахадань, таатай зохид байба. Алтан-Очир хамаг гай тодхороо, зоболон, зүдэрэлөө Уляастай хотодо орхижо, хии мориёо дэрлэн, алтан дэлхэйдэ амиды ябаха аза талаантай байһандаа баярлан ябана.

Ехэ-Богдын голой уһан эрьһээ халин урдахадаа, зунай эхин харые арай эртэ ерэбэ гэжэ һануулбашье, урин дулаахан зунай сагай шэнжэтэй. Сэнхирлэһэн голой урасхал үүрэй туяан-тай үнгөө буляалдан миралзаад, үзэсхэлэн һайханаар харагда-башье, тэрэ бодхуулай замые хүндэлдэн хаана.

– Яагаад энээниие гаталхаб даа, байза? Хаагуураа гараса-тай хаб? Энэ багаар ябажа үзөөгүй һэн хойноо мэдэхэ юмэн үгы, – гэжэ Алтан-Очир дуугараад, эрье дахан, гүйхэн уһатай газар бэдэржэ, өөдэ уруугаа нэгэ бага ябуултаба. – Мэнэ гэгээ орохонь, удаан һаатажа болохогүй. Бурханай хургаалда урга-мал ногоо арьбажуулхын тула хура борооо элбэгжүүлхэ айлад-хал байдаг. Тиимэһээ һаяшаг бороо орожо, энэ голой уһан ехэ болонхой байна даа... Лусад сабдагынь энхэрхэ юм бэшэ гү? Энэ багаар лэ гаталая, – гээд, ехэ уһатай голой эрье уруу бууба. Тиигээд тулгуур модоороо тэмтэрэн, уһанай гүнзэгые шалга-хадань, бүһэдэ хүрэмэ. Маани-мэгзэм уншаһаар, голой саада эрьедэ гарахадань, хормойнь хуурай, харин гуталайнгаа ехээр норһондо сошордоод: «Би дэмы зүүдэлээгүй юм байнаб. Уһа уугаад үзее. Уһан бэшэ, аршаан байгаа һаа, бодото бөөдэмни хүсэ шадал оруулха ёһотой», – гэжэ сэдхээд, тонгойжо, альга-найнгаа хонхорто уһа дүүргэжэ хорохолоорнь, шүдыень хаха ташама хүйтэн байба.

Тэрэ нюур, гараа угаажа, бүһынгөө үзүүрээр аршаад, түйсэ соогоо уһа дүүргэжэ, һайн гэдэг жиираглажа бүглөөд: «Амиды ябаа сагтаа уужа барана бээб. Бурхан багшын гэгээн намайе толидожо байна бэшэ гү? Зам харгыдаа һаатангүй ябахамни, Балдан-Лхамамни... һайн һанаан дэлгэржэ, буян болтогой!» – гэжэ зальбараад, саашаа ябаба.

Дурна зүгтэ үглөөнэй улаан наранай мандажа, нюдэндэ то-рохо үүлэгүй сэнхир огторгойдо туяархалаар, Алтан-Очир һа-рабшалан, өөдөө хараад: «Халуун үдэр болохонь. Энэ багта үн-жөө һаа, оршон тойроноо шэртэн харахада, һайн», – гээд, үндэр толгойн орой дээрэ махан гаража, хадын үбэртэ байра бэлдээд, тэрэ саана байһан ехэ хотын зүг тээшэ харасаяа шэглүүлбэ. Ха-раани холоһоо харагдаһан гэр бараануудай нэгэ бүдэхи, нэгэ тодо болон зэрэлгээтэжэ байхада, тэрэ эмхи гуримгүй хотодо юунэйшье болоһые мэдэхын аргагүй. Голой бэлшэртэ нютаг-лаһан хотон айлнуудай гэрэй хоолойгоор аргалай хүхэ утаан

бурьялна, үхэр малынь бэлшээридэ гарана. Гэрэй эзэд аргам-жалаатай морид уруугаа яаралгүй алхална, эхэнэрнүүд гэртээ орожо, гаража, үглөөнэйнгөө хаамда шамдана.

– «Холын газарта мориёо шэнжэ, хоморой сагта хүнэхээ шэнжэ» гэдэг. Мүнөө үл залгаха болоол даа. Амаржа тогтоһон газартаа хангай дэлхэйдэ хэшэгээ хүртээхэмни, – гэжэ тэрэ гансааран дуугараад, богсоёо уудалжа, айрһа, хурууд, бообо, тоһон, шанаһан мяха, нюдэһэн сай, дабһаяа урдаа дэлгэжэ, баян хангайдаа үргөөд: – Буянтай хүнэй үри дайралдаа. Эжымни энхэрэлые шэнгээһэн дангина бэшэ гү? Юундэ нэрэ алдарыень асуубагүйбиб? Би амиды үлэхээ бодожо, яаран тэбдээд, ханаагаа зобожо, тэнхээ шадал оруулһан тэрэ эхэнэ-рые тооното гэртэнь гансаарайень орхиходоо, эрьежэ һөөргөө хараа гээшэ һэн гүб?.. Угыл хаш даа. Эгэшэ дүү мэтэ эльгэмсэг тэрэ эхэнэрые дахин хараха хуби заяан намда тудаха гү?.. Эжыһээ хойшо эхэнэр хүнэй энхэрэл хайрые амсаагүй ябаһан аад, юундэ уяраагүйбиб?.. Үүдэндэнь тулажа ерэхэдэмни, эжы мэтээр угтажа абаа бэшэ аал?.. Тэндэ хонон, үнжэн нойрсоходоо, эжытэйгээ уулзаһан шэнги болоо һэмнэйб! Минии энэ ябадал жиирэй ябадал байгаа гэжэ гү? Яашье тиимэ бэшэ, – гэжэ халаглаба.

Иигэжэ гансаараа дуугаран һуутарнь, дээгүүрнь элиһэн элеэгэй һүүдэрэй тудахада, тэрэ сошоод:

– Эндэ улай үгы. Яаһан муу ёрын дохёо бэ? – гээд, айрһанай бутархайһаа сасаба. Элеэ шубуун шэдэһэн айрһыень газарта унагаангүй, шүүрэжэ абаад, уулын баруун хабшал хүнды руу ниидэн ошобо. «Би энэ элеэ шэнги байхаяа яагаабиб даа... Зай, яахаб тээд?..» – гэжэ ханаад, ойро зуура номгоржо хэб-тээд, ханашагүй бүхэ нойрто диилдэн, унташаба.

Нойр дундань бурхадүүд тэрэниие тойрошоод: «Алтан-Очир, бодо, ябажа үзэ! Эндэһээ холодожо ошоогүй хаашни, найдалгүй», – гэжэ баруун шэхэндэнь шэбэнэбэ.

– Ээ, Балдан-Лхамамни, юун гэбэб?! – гээд, Алтан-Очир сошон үндыжэ, нюдээ нээбэ.

Зунай ута үдэр үнгэршөөд, үдэшын боро хараан ерэжэ, оршон тойронхи хадын хабшал түглые һүүдэртүүлжэ байба. Тэрэ яаран бодожо, богсоёо суглуулжа уяха зуураа: «Унтажал хэбтээ һаа, үбшэн болодог» гэдэг үгэ бии. Бодхуултажа ябаһанаа мар-

таад лэ, унтажал хэбтэбэб. Бурхадни ябажа үзэ гэжэ байнал», – гэжэ сэдхээд, аян замаа үргэлжэлүүлбэ.

Һүнийн һэрюухэн һалхинай үлөөхэдэ, тэрэ эсэһэн бэеын-гээ шалаае гаргажа, хүлөө хүнгэдөөд, үндэр толгойн үбэрөөр, Гансын дабаан өөдэ шэглэн ябаба. Һайн нойроор амарһан тула һүниндөө ябахадаа, тэрэ эсэхэ, тулиха янзагүй. Үбһэ ногоогүй болдогтой газараар ябахадань, тэрэнэй хүлдэ торохо юумэн үгы. Тэрэ хүнэй хэдэгыг хэжэ, эдлэдэгыг эдлэжэ, бөө хүсэжэ зоригжоһон һаһандаа энэ тохёолдоһон ушарһаа энэ-тэрэ юумэ ойлгоһон мэтэ болоод, өөрынгөө хэһэн алхамуудтаа амидажа, үе-үе болоод лэ зогсожо, оршон тойроноо шагнана.

– Манай халхын эрэшүүл «Эрэ хүнэй жаргал эзэгүй хээрэ» гэлсэдэг. «Хээрэ хоножо, эмээлээ дэрлээгүй эрэ хүниие ямар эрэ хүн гэхэб, хэтэ сохижо, гал аһаагаагүй хүүхэниие ямар эмэ гэхэб» гэжэ һургадаг юм. Энэ сагһаа хойшо эрэ хүнэй зэргэ болоно аабзаб. Юрэдөө, арад зонийнгоо эрдэм ухаанда һурагдахал байха. Хэды болотор амар амгалан һуужа, хүнэй гар хаража ябахабиб? – гэжэ тэрэнэй дуугаран ябахада, ошожо ябаһан харгы замынь алхам-алхамаар хороно.

Баймга тэрэнэй нюдэн харанхыда дадажа, айжа сошохоёо болижо, сэдхэлынь аажам шэнги болоод:

– Нигүүлэгшэ үнэн бурхадни: Ориг аграмба, Агван-Балжид отошо, Чойнхоржав соржо, Яринпил дооромбо, хөөрхэдүүдни, һайн хүнүүд лэ даа! Би амиды мэндэ ябаһан сагтаа таанадтаа үнэн сэхэ байхаб. Таанадни намда амиды бурхадни гээшэлта, – гэжэ үгэлнэ. Үе-үе тэрэнэй хүзэгтэйгээр зальбархыень адаглаа, гүбэрэн дуугархые шагнаа һаа, голообтой эрэ тэнэжэ ябана гү гэмээр болошоно.

Гэнтэ тэрээнһээ холо бэшэ машинын абьян гараад, удаһыггүй сабхиин шаршаганаха, хүнүүдэй дуугаралсаха сонотоодхибо. Алтан-Очир зуг татан зогсоод: «Юугээ дуулабабиб?... Үнөөхи хэдэн хүнүүдэймнай амииень хороохоёо бүхээгтэй машинаар эндэ асарба гээшэл ха. Ээ, Балдан-Лхамамни... Мэнэ, мэнэ... Тааһадайнгаа хойтые уншахамни. Хөөрхэдүүдни, нигүүлэсхы сэдхэлтэй санваартануудни, амиды бурхадни!» – гэжэ Алтан-Очир һүүдэртэһэн эрьеын хажууда үргэбшээе буулгаад, тэдэ хүнүүдэй дуугаралсахые шагнаархаба.

– Хараа һэн гүш? Үнөөхи бодхуулнай эндэ ябажа байнал!

Алээ, гэрэлээ иишэнь сасаруула! – гэжэ хашхарха абьян тон хажуудань дуулдаба.

Хүнэй барагар һүүдэр Алтан-Очирто дүтэлхэдэл гэбэ. Тэрэ шорондо үлэһэн нүхэдөө бэшэ, харин өөрыень бэдэржэ ябагшадые һаял ойлгоод, нуража хүндытэй болошоһон эрье доогуур шурган ороод, богсоёо татажа бээ халхалаад, аюулһаа зайлаха тарни аман соогоо уншаба. Сабхиин хахинаха абьян эрьейн эрмэгтэ ерэжэ, шанха толгой дээрэһэнь соностожо:

– Яаһан жэгтэй юм бээ?! Яаха аргагүй эндэ ябажа байгаа һэн лэ!.. һара үүлэнэй саана ороходоо яана гээшэб? Гэрэлээ иишэнь тудуулыш!.. – гэбэ нэгэн.

– һара үүлэнэй саана орошобол даа. Хи́и юумэн нюдэн-дэшни харагдаа гээшэл ха...

– Хайшаа үгы болошобо гээшэб даа?! Тэрэ бодхуул эндэл ябажа, дуугаржа байгаал!

– Дуугаржа байгаа гэнэ гүш?! Зүб лэ шамайе һүүлэй үедэ элдэб юумэ харадаг, шагнадаг болоо гэлсэнэ, ha-ha-ha! – гэжэ бүдүүн хоолойто хажуудахияа шоглон хэлээд, урагшаа хэдэхэн алхам хэжэ, Алтан-Очирой шургажа хоргодоһон эрье дээрэ зогсожо, тамхияа аһаагаад:

– Минии хоёр нюдэн хүнийн харанхыда хүнһөө байха, хээрын хярга алдадаггүй юумэл! – гэжэ һайрхаба.

– Һүни гэнхаар – үдэр гыш! – гэжэ нүгөөдэнь наада барин энеэбхилээд: – Зай, ябая!.. Хи́и юумэ бэдэржэ, сагаа дэмыдэ һалгаахамнай! Хаана холо ошобо гээшэб, аймагай түбэй нэгэ айлда толгойгоо бухаад, хэбтэһэн байха. Хүрэн руу ошоогүй һаа, тэрэ багтаал байха... – гэжэ мэдээрхэбэ.

– Бидэн шэнги амитадта тэрэ яагаад баригдахаб даа? Эрдэмтэй ламанар элдэб эди-шэдитэй юм гэлсэдэг. Дурагүйдөө һаа, далдын юумэ табидагыше байжа болохо, хэн мэдэхэб?! Дэмбэрэлэй захиралтаар ламанартай ехээр муудалдаагүй һаа, дээрэ. Хожомоо юун лэ бологшо ааб? Ёһотой тамадал унаха гээшэнь бологшо аа гү?..

– Энэ үгыешни Дэмбэрэлэй дуулаа һаань, толгойгүй болохоб гэжэ мэдээрэй...

– Шини́ил хэлээгүй һаа!.. Тэрэ тулюур амитанай тухиралтаар ябанхаар, шүдхэр үхэдэлтэй ушараа һаа, һураггүй дээрэ!

– Шинии хахархай аматайһаа боложо, хэрэггүй юумэндэ орохоннай гайхалгүй...

Бэдэрүүлэй хүнүүд иигэжэ дуугаралсаад, хойно-хойноһоо дахасалдаһаар, машинадаа һуужа, кабинынгаа үүдые хаб-яб хаажархиба.

«Намһаа аюул тодхор зайлаба хаяа?» – гэжэ Алтан-Очир дотороо һанан баярлаад, машинын кабина соо орожо һууһан хэдэн эрэшүүлэй хөөрэлдөөе шагнана.

– Бэдэрүүлэй хайн машина гэжэ дээ! Ямар яяр юумэб? Иигээд моторынь хүдэлхээ болишодог юм бы... Хара утаа бааюулдаг энэ муу түмэр хайрсагай орондо хазаарта мориёо унажа ябаһаниинь һураггүй дээрэ. Улсын унаае муушалжа болохогүй... Хазаар моринтой бү жэшэ! – гэжэ тэдэнэй хөөрэлдэһөөр байхада, машинын мотор «хүр-хүр» гэжэ абяа гараад, утаанай эхүүн үнэрөөр сэбэр агаар бузартуулаад, һууриһаа хүдэлжэ, болдог-солдог дээгүүр дондорһоор, харанхы руу шэнгэн, үгы болобо.

Алтан-Очир эрьеын хүнды дороһоо яаралгүйхэн мүлхин гараад:

– Эрьеын дорохи шабар эбэрээрээ мүргэжэ түнхийнэн буруун шэнги болобоб. Зай, яахаб? Эрэ хүндэ элдэб юумэн тохёолдодог бээ даа... Шорондо үлэнэн нүхэдыемни яажа зообоожо байна хаб, бурхан зайлуул?.. Гурбан хүн ябаһан аад, эрье дорохи хүнды соо хэбтэнэн намайе харабагүй. Мүншые гайхалтай юм даа... Өө, үүлэнэй саанаһаа һара гаража, һаруул болобо. Хоюулаа замаа хороое дөө, ошохо газарни холо. Намайе бэдэржэ байһыень харамсаараа, һара үүлэнэй саагуур орожо, аршалан хамгаалба. Бидэ бэе бэеһээ хэды холо байгааһые наа, сэдхэлээрээ ойро дүтэ хоёр гээшэлди даа... Үнэн хэрэгээр ябагшые бурхан хайрлажа, һарые үүлэнэй саана оруулаа, хайнши даа, – гээд, тулгуураа газарһаа абаад, замаа үргэлжэлүүлхээе урагшаа алхалба.

Хүсэл, һанааниинь – бүрхэг. Тэрэнэй хүрэхэ газар хаана юм? Мүнөөнһөө хорбоо юртэмсын үдэр хоногуудые яажа үнгэргэхэ тухай шийдхэбэри абаагүй тэрэ алхалжа ябаһанаа амидын жаргалда тоолоно.

Алтан-Очир хоёр үдэр хээрэ хэбтэжэ, унтаад, хүни болоходонь, газараа хороожо, гурбадахи хоногтоо Дуутын-Хүрээндэ хүрэжэ ерэбэ. Нуража унаһан хүмын хажууда харуулшан мэтээр хахижа хэбтэһэн зольбо нохойнууд хүнэй үнэр абамсаараа, үлэсхэлэн абяагаар: «һоб-һоб!» – гэлдэн хусалдаба. Харин гүлгэдынь Алтан-Очирые угтан, хоол үгэхэнь гэхэндэл, урда, хойнонь орожо, һүүлээ шарбалзуулна.

– Холодогты саашаа!.. Таанадһаа байтагай, өөрөөшье эдихэ хоолгүй ябанаб. Айл амитан уруу арилхагүй, эзэгүй хоон хиид, хүмэ һахьяабта? – гэжэ тулгуур модоороо далагашажа, өөрһөө холодуулаад: «Хөөрхэдүүдни, үншэн амитад юм байнат. Хэн эдээниие тоохоб? Хүрээнэй зольбо нохойнууд гээд, хүн дүтэшье үзэхэгүйл. Эзэдынь бурхандаа ябашаһан... Тээд арилжа ошогшодые эдэнэр, юрэдөө, ойлгохо бэшэ даа. Аминдаа эд хогшолыень манан, харууһалжа, тэдэнээ хүлэжэ байна хаям. Хажуудахи хотон айлай абгайнарай жаа-жуухан сиидэм үгөө һаань, өөһэдынь нохойнууд хажуу тээһэнь оролсожо, тэдэндэ долёолгохогүй... Бишье баһал эзэтэй нохойнуудта адли гээшэл хаб. Бодхуул, зайгуул хүнүүдые гэртээ байрлуулжа, яла-янгада унахаяа хэн һанахаб?.. Эжымни амиды мэндэ ябаа һаа, хүрээнэй энэ хог шорой дээрэ үлөөд, хүбүүгээ хүлээхэл байгаал даа!.. Һүзэгтэйшүүлнайшье мүнөө дасан хүмэһөө холуур ябана хаш даа. Үрхэтэй, үүдэтэй айлууд дүтэ тойрон харагданагүй. Хэдэн арбан жэл үнгэрһэн хойно хүзэгтэн олоноороо тойрогдоһон энэ һайхан дасанай шажан мүргэлшэдһөө хоһоржо, эбдэрхэй, хандархай юумэ харгы замай дунда байха юм гэжэ хэн һанаха бэлэй. Дасан хииднай шажан мүргэлөө дэлгэрүүлхэ аргагүй энэ зуун жэлдэ гасалан һүйдтэ орохо табисууртай байба гээшэ. Тэрэ жэл Дилав хутагта: «Бурханаймнай номдо ехэ гай баршад тохёолдохо. Тэрэниие яжа гаталан дабахаяа мэргэн шабинарни өөһэдөө бодогты», – гээ бэлэй. Мэргэн гэгээн эдэ бүхы гай тодохорнуудые эртээнһээ мэдэжэ байгаал даа. Тиигэжэ Дилав хутагтын айлдхалаар хэдэн ламанар малшад боложо, дасанһаа зүб лэ ябаа. Тиигээгүй һаа, сагһаа урид ондоо түбидэ ошохо байгаа. Энэ дасанай хэдэн сударнууд эндээ байна ха гү, али

яана хаб? Шэнэ засаг түрын ноёдой гоё гоо хооһон үгөөрөө ярья дэлгээгээд, худал хуурмагаар ажалаа ударидахадань, үнэн ябадалтан саашадаа үсөөрхэл дээ. Тиигэжэ би ушар удхыень мэдэнгүй, Уляастай руу ошоходоо, сагдаада баригдааб... Бэшэ ламанарыемнай баһал тиимэрхүү ябаган мэхээр баряад, шорондо хуулгаа. Адаглаад байхада, энэ намараан соо үнэн айладхал буулгахань хэсүү байна. Саг сагай засаг түрын байдалда сэдхэлээ тааралдуулжа, алибаа юумые һайса ухаалдин, алииень һайнаар хэхэдэ, мандажа бадархаб, алииень муугаар хэхэдэ, уруудажа урагшагүйдэхэб гэдэгые болгоомжотойгоор бодожо ябахые аграмба захяа бэлэй. Үнэн мүрөөр ябаха аргын олдоогүй хаа, худал хуурмагай замда ороно. Гэбэшье, минии мүнөө бодхуултажа ябаашамни баһал нүгэл мүн дөө», – гэжэ бодолгото болон, хиид хүмээ гурба дахин гороолоод, гол дуганай баруун буландахи номын үргөөндэ ерэхэдэнь, томо хаалгань хээрын һалхинда хаагдаха, нээгдэхэдэ, эзэнэ хүлэһэн мэтээр хахинана. Хаалгынь онгорхой байһан ушарһаа тэрэниие шорой тооһоной эхүүн үнэр анхилан угтаба. Эзэтэй гэртэ бэшэ, харин шүдхэр шолмосой үүрлэһэн муу ёрото хадын хабшалда ороод, угы болошохоёо байһан мэтэ айдаһа хүрэмөөр жэхүүн мэдэрэл Алтан-Очирые нэмэрэн абаба. Тэрэнэй гэшхэһэн лэ газарта хэбтэһэн үнэһэн хүхэ үнгэтэй томо-жэжэ амитадай араг яһанууд «хоол, хоол үгэ» гэхэн мэтээр гуталайн улын дороһоо харшаганалдана.

«Алтан-Очир, ши бидэндэ ерэбэ гүш? Бидэниие худалдаанда табижархёод ябаналтайш? Мүнөө бидэнтэй ниилэ! Эндэ үтэ хорхой «Оо-ёо- ёо!» элбэг юм! Шүдхэрнүүд, бурхадүүд бүгэдөөрэн эндэ суглараад, найрлажа байна! Ши шажанһаа урбаад, үшөө амиды ябана ха юмши. Худалшан, худалшан!» гэхэн юрэ бусын абяанууд Алтан-Очирой шэхэндэ соностоно. Тэрэ аманай уншалга шэбшэн, нюдөө аняад, шэхээ хоёр гараараа таглаад, нилээн удаан зогсобо.

Баймга үдэшын боро хараан бууба. Тэрэ харанхыда һайса дадаба. Мүнөөхи айдаһа түрүүлһэн абяанууд тэрээнһээ аалихан зайлаһан шэнги, оршон тойрон шэмээгүй аалин намдуу болобо. «Шүдхэрнүүд арюун номын гэртэ үүрлэхэ ёһогүй», – гэжэ Алтан-Очир һанана. Газааһаа орожо ерэхэдэ, арса хүжын хангалтама үнэрөөр анхилан, бурхад шүтээнэйн урда мүнгэн

сүгсэтэй зула үдэр, хүнигүй бадаржа, түгэд шара торгон жан-шатай сударнууд баруун, зүүн талын абдарые шэмэглэжэ, хүн бүхэнэй сэдхэлые арюудхан сэбэрлэдэг байһан тэрэ гэр, нээрээл, шүдхэр шолмын үүр мэтээр харагдахаһаа гадна, хумхиин тооһоной бүтүү мананда хушагданхай. Алтан-Очирой хэндэшье хэрэггүй болоһон нобшоёо иишэ-тиишэнь эмхилэн, зай гаргажа, гэрэл гаргахаар шүтээнэй үмэнэ ошоходонь, абдарайнь хабхаг газарта хэбтэбэ. Богсоёо уудалжа, хүүхэнэй үгэһэн тоһон дэнгээ гаргажа аһаагаад, хуушан олбогтой нуурида нуугаад: «Минии баригдаһанһаа хойшо хүмэ хийдиёмнай усадхажа үгы хээ гэхэн үгэ дуулабашье, иигэтэр хооһолхо гэжэ оройдоошье ханаагүйб. Дээрмэшэд, тонуулшад ябаа юм гү?.. Үмдэхэ хубсаһа, бадарааха зула орхихо ёһотой байгаал даа. Монгол хүн өөһэдынгөө ёһо гуримые алдадаг юм байна даа. Али аргашьегүй юм гү даа? Ламанарые нүхэнэй амһарта зогсоогоод буудадаг хүнүүдтэ бурхан шажаниие үгы хэхэнь, юуншье бэшэ бээ... Зай, юуншье болоо хаа, болуужаг, жааха амарая. Гэгээ ороходонь, дасандаа орожо, һүүлшынхией мургөөд, зайлахаб. Харин хайшаа ошолтой гээшэб? Нютаг оронһоо холодохо аалби?.. Хутагтынгаа хойноһоо ошоё гэхэдээ, мүнгэ зөөри байхагүй. Тиигээдшье сагай байдал амгалан бэшэ. Дайн дажарай үймөөндэ дайрагдаа хаа, үбгэдэйнгөө захяе хүсэлдүүлжэ шадахаяа болихоб. Яалтайб?.. Шэрээ голой бургааһанда хорожо, нэгэ ёһондоо зоргоороо байнаб. Харин хэнһээ дэмжэлгэ абахабиб? Дамба абгынхи хаахануур зуһадаг гээшэ һэм?.. Ама хэлээ барижа шадаха хүн мүнөө намда хэрэгтэй. Донров ангуушан, алуулхаяа байгаашье хаа, үлүү үгэ дуугархагүй. Суургатай мэтэ шүдөө хам зуугаад байдаг хүн юм дээ. Тэрэ хаана зуһажа байна гээшэб? Сольжирой тохойдо зуһадаг һэн. Холол байна...» – гэжэ сэдхээд:

– Үдэшэлэн тээ тэдэнэйдэ хүрөө хаа, хайн байгаа даа. Яаһан ехээр гэдэһэмни үлдэшэбэб. Ханшарни гэдэһэндээ няалдахань, – гэжэ гүнгэнөөд, хоол хүнэһее хадагалдаг уутаяа уудалба.

Теэд тэрээн соонь гурил, будаа, дабһан лэ гартань дайралдахаһаа бэшэ, даб дээрэ амандаа хэхээр бэлэн юумэн олдобогүй. Гэнтэ тэрэнэй хаража байтарнь, үни хада мүлжөөд, газарта хаяһан үхэрэй сэмгэнэй яһан хэбтэбэ. Бодоод үзэхэдэ, үнгэрһэн намарайл янзатай... Үлдэжэ сүхэрһэн тэрэ мүнөөхи

яһанай тооһые хэды дахин үлеэгээд, хамсыгаараа шудараад, нохой шэнгээр мэрэжэ эхилбэ.

Хоолгүйһөө үлэнхэрһэн хүн
Хотоной хонидые отоһон шоно хоёрой
Элитэ бэень ондо ондоо байбашье,
Эдеэлхэ гэхэн хүсэлэн аб-адли даа, –

гэхэн ехэ Хун-тайжын дүрбэн мүр тэрэ ханаад, улам шунахайгаар мэрэнэ. Үмхиржэ бутарха болоһон буруугай яһые бээ хүсэһэн залуу эрэ донгорог мэтэ хурса шүдөөрөө харанхыда таршагануулна. Залуу эрын буруугай яһанһаа хазажа абаһан хатанхай мяхаяа удаан жажалхадань, аманһаань шүлһэн сасарна. Тэрэнэй гэдэһэн садаагүйшье хаа, шадал тэнхээ оробоб гэхэн бодолоор сэдхэлээ дүүргээд байтарнь, абяа шэмээгүй байдал таһалдажа: «Ээ, зайгуул үримни, хүбүүмни, иигэтэрээ юундэ уланхарнаш... Хайран шүдээе хухалхашнил!.. Минии хүбүүн, намдаа дүтэлэ, эжынгээ хүмбэйгөөр ундадаа! Энэ уураг сагаахан хүмбэймни дуухатар хүхэ даа... Хайрата үримни, эжыһээ холодожо, алас хизаар уруу бү ябаарай! Унаһан газар, ууһан уһан дээрээ үлэ даа. Шинии хэһэн нүгэл байхагүй. Эрдэм номойшни туһалдаг саг эрьежэ ерэхэ, үримни», – гэжэ эхынь хэлэһэн абяан дуулдажа, иишэ-тиишээ харахадань, бурхан болоһон эжынь харагдабагүй. Боһожо боорһон шүдхэр, үхэдэлшье үзэгдэбэгүй... Оршон тойрон аали намдуухан... Ядаржа гулиһан тэрээндэ хамагай түрүүн ашата эхын хайра, энхэрэл, хургаал заабаринь ханагдаад, хүсэ, шадал, тэнхээ үгэһэн мэтэ болобо... Алтан-Очир эхынгээ сог жабхаланта залуу наһыень дурсан, сэдхэлээ уяруулжа:

Аяа хайрата эжымни, хүбүүн намайгаа орхёод,
Арюухан дангинын орондо аялаалши,
Ангир уурагаа хүхүүлжэ тэнжээһэн хүбүүгээ
Алас холын газарта орхижорхёод,
Абарал хүртөөнгүй байхадашни – иимэ хаяа.
Дахуулжа, элдэб аргаар хүмүүжүүлһэн намаяа
Дура зоргондом амтата эдээнһээ эдюулжэ,
Даараха сагтамни хубсаһа үмэдхүүлһэн эжымни,
Мэдээ орожо, ухаагаа гүйсэһэн сагтамни
Маша ехээр захиһан хургаалыешни
Мүнөө, мүнөө дурсан ханахадамни,

Мүльхэтэн хүйтэрнэ сэдхэлни, эжымни.
Түгэс үршөөлтэ энэрхы дангина эхэмни,
Тэхэрижэ бусадаггүй орондо ошоходошни,
Тэгшэ бэшээр сохилнол зүрхэмни,
Тэсэжэ баринагүйб нулимсаа, эжымни, –

гэжэ сэдхэн хуухадань, эрэ хүнэй нюдэнһөө бэлэхэнээр гарадаггүй уярал гашуудалай гашуун нулимса хасар дээгүүрнь мухарилдан урилдана...

Үүрэй туяагай эмдэрхэй хаалгын забһараар шагаахада, Алтан-Очир үндын бодожо, хандарһан абдар ханзаяа эмхилэн, һаяын сагта хэрэглэхэ жаа-жуу юумээ суглуулаад, ехэ Дасандаа мүргэхээ ошобо. Тэндэ гол шүтээн – Дуйнхар бурханай хүрэгэй байһан газарта хооһон таар нарбалзана, бутаржа унаһан бурханай тахилай үндэр һуурийн хэмхэрдэһэнүүд эндэ-тэндэ хэбтэнэ.

«Номын нангин шүтөөниие наринаар хэжэ бүтээһэн хүнэй ажал мүн дөө. Хайраншые шүтээмни... Манай монгол шүһатад хэр уһаа хойшо тойбо тодхорто нэрбүүлхын түлөө түрэнэн юм байгаа дээ. Бариха, бүтээхэ гээшэ хэдэн жэлэй, усадхаха, үгы хэхэ гээшэ нэгэл үдэрэй хоорондо юм даа. Дээдэ тэнгэрийн орон гэлсэдэг Түгэдтэ хэдэн зуун жэлэй саада тээ бүтээгдэһэн һаса хотын ордон алас холоһоо шэжэртэн туяаржа, хажуугаарнь миин үнгэрөөд гарахын аргагүйгөөр сэдхэлыш буляан, мүргүүлдэг бэлэй. Тиихэдэ манай уран бэлигтэ Занабазар гэгээнэй барижа бодхооһон хэды олон хүмэ, дугангууд сагай эрьюулгэдэ дайрагдан һалааб? Галдан Бошогтын үеһөө эхилһэн ааб даа... Энээнһээ саашадаа юугээ үшөө усадхаха, юугээ бодхоохо юм бээ? Мандал, бадаралай үлзы хотог хураһан эрдэмтэ хутагтануудай түгэсхэл ерээ юм гү? Хошуушабэйсын хошуунай наян дуута Хүрөөнэй шандаруу үнэнһэнэй хиидэхые хараха гэжэ би амиды ябаа гээшэл хаб», – гэжэ тэрэ сэдхэжэ, һахууһан бурхадай саана байһан ханын дабхар хаалгыг хурганайнгаа үзүүрээр тэмтэржэ үзөөд, суургынь бүтэн байхада, хэмгүй ехээр баярлаба. Хэнэйшые нюдэндэ торосолдохогүй ханын энгэртэ нюугдаһан чойрын, зурхайн, мамбын хэдэн шухала сударнуудые үзөөд, «Калачакра тантра ража», Монголой Лубсанданзанжанцангай «Зурхайн гол сударые тайлбарилгын толи», «Бүтээлэй зурхай түрүүнэй гарай абалга»,

Сүмбэ хамбын «Түгэс буянта шэнэ зурхайн гол» мэтын зурхайн, чойрын гүн ухаанай, нэн түрүүндэ хэрэглэгдэдэг «Мамба Дунхар», «Очирдара», «Балдан-Лхама» мэтэ үсөөн тооной бурханууды, сударнууды шэлэн абаад, бэшыень нютагай найдамтай хүнөөр зөөлгэжэ хадагалуулха тухай һанан, үлэгшэ сударнууды тэрээн соонь эмхилжэ суургалаад, ханын хаалта бүд буулгаад, хүмын томо хаалгы хаажэ бүхэлбэ...

Үүрэй сайжа, хүн сагаан туяагаараа оршолонто юртэмсые гэрэлтүүлжэ байха үеэр Алтан-Очир судар номуудаа уяжа хүрмөөд, тэдэнэ ара нюргандаа үргэлжэ, гушаад жэлдэ дабшалжа һууһан хүмэ хийдээ хара буужа халаглаһаар, зүүн зүгые барижа ошобо.

Тэрэнэй хүрэхэ газар хаана юм? Хүсэхэн хүсэлэйнь бүтэхэ, угынь мэдэгдээгүй. Тооһото хорбоо юртэмсын үдэр, хоногуудые яажэ үнгэргэхэеэ тэрэ мүнөөдөө ямаршые шийдхэбэри үшөө абаагүй ябана. Аянай утын харгы зам зайгуул тэрэнэй хуби заяае ямараар шийдхэхэнь мэдэгдэнэгүй. Гэбэшые, алхалжа, амилжа ябаһаниинь тэрэндэ амидын жаргал хэбэртэй...

Тэрэнэй гэдэхэн үлдэжэ, унданиинь хүрэнэ. Нюргандаа үргэлхэн хүндэ ашаан тэрэнэй мүрые холгоон дарана. Омог дорюун залуу хүн ном судараа хүндэшөөнгүй, этигэл, зоригтойгоор алхална.

Удангүй бургааһан боролжо улам үдхэрбэ. Бургааһанай оёорой нойтон ута үлэн үбхэн хүлдэнь орёолдожо, ошохо замыень бэрхэшээлдэ оруулна. Алтан-Очир боролжоһоо гаража, зүргэ дээрэ гараба. Салуу замаар ябахада, хүлдэнь амар болобо. Гэбэшые, шэнэ засагай һаяын үйлэ хэрэгүүд тэрэнэй сэдхэлые туляана. Тиигэжэ ябаһаар, Шэрээтэ голой захада хүрэжэ, хүйтэн уһанһаань уугаад, амархаяа һууба. Голой эрье дээгүүр бултайһан түмһэ малтажа, үндэһыень амтархан жажалаад: «Уһа ууха хуби байбал, юушые эдээ һаа, шадал орохоб. Энэ түмһэншые һаа хоол боложо үгэнэ. Тиимэхээ энэ хангай талада гэдэхээ үлдэжэ үхэхэгүйл хаб... Сольжирой тохойдо зуһажа байһан Донровойдо ошожо, унаа, хүнэхэ, майхан эрижэ абаха юм байна. Тиигээд саашаа юун болоно даа», – гэжэ һанаба.

Үдэшын боро хараан буужа, харгы замынь түлгүү болобо. Алтан-Очир унама эсэхэнээ ойлгоод: «Юуншые болог, нэгэ тээ

хэбтэжэ, хүсэ тамираа һэргээһүүб», – гэжэ шэбшээд, голой бургаан уруу шурган орожо, бүглүү, бүтүү газартахи хуурай добо олоод, ашаа болон сумаагаа газарта табяад, хэбтэшэбэ.

Модонуудай забһараар һүнийн һаарал тэнгэри шанха дээрнь лүнхыжэ, хирэ болоод, нэгэ одон зурагас гэнэ. Һүнийн хүхэ тэнгэриие дэмы шэртэн хэбтэхэдэ, эндэ-тэндэ мүшэр «тас-няс» хухараад, боро туулай дэбхэрһээр тэрэнэй хажуугаар арилна. Голой нүгөө эрьһээ хун шубуудай энэрхы абяан соностоно...

Байгаалийн үнгэ үнэр хоёроор намжаарһан зунай һүни дунда Алтан-Очир унтаж шадангүй, хульбэржэ хэбтэхэдэ: «Гомбожав мээрэн-полковнигтой ушарһан алмас (хүн дүрсэтэй амитан) гэнтэ ерэгшэб? Тиигээ һаань, ханилаад лэ орхино бээбэ... Хари, ханилхаш даа!.. Ядарһан сагта хүнэй һанаанда юундэ муу юумэн орогшоб? Алмастай дайралдаха гээшэ муу ёһо гэдэг дээ», – гэжэ сэдхэлээ тэгшэлбэ. Тиигэхын зуура, Агьтын-Хүрэнэй габжа – Бүзэн соржо гэгдэдэг түхэрэн сагаан шарайтай лама: «Алтан-Очирни! Хүнэй хуби заяае таахын аргагүй. Эсэгэмни хаанта гүрэн түрын сэрэгэй эдэбхитэн ябаһан хүн юм. Эхэмни мүхэжэ хосорһон доодо түрэлтэ амитан. Гэбэшье, үе залгамжалха болоһон минии бэе дээдэ түрэлтэ хүмүүн таанартаа һай һанаһаар, энэ һаһаяа эльгээбэб. Нигүүлсхы арюун ухаата таанадайнгаа буянаар габжатан гэгдэжэ, хүзэгтэнэй сэдхэлые мухардуулангүй ябаһаар, энэ хүрэбэб. Алмасшье бай, һанаан зүб байгаа һаань, дээрэхи тэнгэри тэдхэн һайшаадаг юм. Алмашаа долоон доро амитад бурхан тахилыемнай бузарлана бэшэ гү?» – гэжэ Алтан-Очирой шэхэндэнь шэбэнэһэн шэнги болобо. «Нээрээл тиимэ дээ!» – гэжэ Алтан-Очир дотороо зүбшөөбэ...

XV жаранай дунда үеэр хаанта гүрэн түрын албанда эдэбхитэйгээр, эрэлхэг зоригтойгоор ажаллаха аргагүй болоһон Гомбожав мээрэн-полковник хүдөө гаража, мал харууһалан амидаржа эхилээ һэн. Тэрэнэй нэгэтэ һүни тала хээгүүр ябажа байтар, моринийн зумбараагай нүхэнһөө бүдэржэ унаад, ябаган болошобо. Полковнигой хараал шэрээл табижа, добо, боориин оройгоор дээрэ доро орожо, бүдэрэн унажа ябатар, гэнтэ үһэлиг бээтэй томо амитан хажуудань бии болоод: «Һүүе!» – гэхын забдагүй үрөөһэн гараараа үргэн, хугадаа хаб-

шуулаад, хада хабсагайн дундуур холо-холо харайжа, арилан ошобо. Гомбожав полковник айжа тэбдэнхэндээ: «Бурхамни, үнэн сэхэ ябаһанаймни түлөө лусад сабдаг намайе найшааха болобо гү?» – гэжэ хүзэглэбэшье, ухаагаа һамууран алдаа һэн ха.

Гомбожав полковник һэргэжэ ами ороходоо, бүүдэгэр гэрэлтэй хадын агы соо хэбтэжэ байба. Тэрэнэй обёоржо харахадань, хүхэ дэлэнгээ унжуулһан хүн дүрсэтэй амитан хоёр нюдөөрөө тэрэниие шэртэжэ, урдань һууба. Урал, жабжаяа тагагалзахыень харахада, тэрэ олоһон олзодоо баярлаһан хэбэртэй. «Ээ, гоншог сүмни! Үнөөхи эмэ алмас гэдэгынь бэшэ гү? Эрэшүүлые хулуужа абаашаад, хүхэсэдэг юм гэжэ хэлсэдэг бэлэйл», – гэжэ тэрэ ханахадаа, һулаханар гэншэбэ ха.

Түрэл садангуудын полковнигые хүлэжэ ядаад, бэдэржэ, сүй май болоо, теэд газарай габа руу ороһон мэтэ оро бэеншые олдобогүй. Бэдэрэлгэнэ сүхэрһэн нютаг хошуунайхид Гомбожавые «хүдөө хээрэ амияа табижа, бурхан болоо» гэлсэн, хойтохиение уншуулжа бүтээлгэнһэнь хойшо сохом гурбан жэл үнгэрбэ. Аха дүүнэрэйн, айл хотоноорхидайн дурсан ханажа һуутар, нэгэ үдэр үһэ һахалдаа дарагдаһан, эсэжэ турашаһан полковник нялха үхибүү хормойлоод, түрэнһэн эгэшэдээ ерээ һэн. Алмасай гарта орожо зэрлигшээшые хаа, тэрэнэй муу һаналгүй байхадань, аха, дүүнэрын баярлаба. Буруу хүзэгтэн тэрэниие элдэбээр муушалба...

Гомбожав полковнигой хүбүүн долоо һанаяа хүсөөд байба... Нэгэтэ Дуутын-Хүрэнэй хамба тэдэнэйхээр айлшалхадаа:

– Танай хүбүүн үргэн магнайтай, дэлбэгэр шэхэтэй, сэхэ хамартай, лама болохо заяатай хүн байна. Намда шаби болгожо үгөө һаатнай, яадаг юм бэ? Би эрдэм бэлигээр оюун ухаанайн һабые дүүргэжэ шадабал, Бурханай орон – һаса руу ябуулха һэм, – гэбэ.

Гомбожав полковник хүбүүнэйнгээ һаруул ухаатайень эртэнһээ мэдэжэ байһан тула энэ дурадхалдань ехэтэ урмашан: «Минии үтэлһэн бэе хэнзэ хүбүүнэйнгээ эрхэ тангил байһанда ойро дүтэ һурахадань, һаалта болохогүйб. Алибаа үйлэ хэрэгтэ сэхэ һайхан ханаагаараа ороо хаа, хожомой хэрэгтэ туһатай. Эрдэмээ дээшлүүлхээз Бодьгал-Хүрэндэ шаби болгожо һуулгабал, дээрэ байхал ха. Бэшэ яалтайб?.. Минии һанан дууһаха дүтэлөө. Энэ хүбүүемни бурханһаа эльгээгдэнһэн үри гэжэ хэлэ-

дэгынь яаха аргагүй мүн. Хүбүү түрэжэ үгэхэ заяатай, хөөрхы, тэрэ эхэнь алмас бэшэ, юрэдөө, бурхан байгаа даа... Бурхан болоһоноймни хойно хүбүүемни «алмас, шүдхэр» гэжэ доромжлоод, хүниие хороолгуулжа магадгүй. Эртээнһээ номын мур танюулжа, боди һайхан сэдьхэлтэй болгобол, бүхы наһанайнь хэрэг бүтэхэ», – гэжэ һанаад, хорёод тэмээ, хоёр азарга адуу, арбаад үнээ абажа, эгэшэ дүү хоёроо дахуулжа, алас холые зорижо ябаһанһаань хойшо олон жэл үнгэрбэ. Нютаг хошуунайхиншые Гомбожав полковнигые дурдахаяа болижо, түрэл саданарайнь гуламтаяа сахин, ажамидаржа байтар, Агьтын-Хүрээндэ ном эрдэмээр түгэс, үндэр сагаан лама ерэжэ һуһаниинь, Гомбожав полковнигой хүбүүн Бүзэн габжа мүн бэлэй...

Тиигэжэ Алтан-Очир хээрэ хэбтэжэ, үнгэрһэн сагай үйлэнүүдые тэхэрюулэн дурсажа, Бүзэн габжаһаа айн хүрдэдэг байһан бага наһаяа һанажа: «Габжа үнэхөөрөө алмасай хүбүүн юм гү, бэшэ юм гү, хэн мэдэбэ? Үндэр бэетэй, холо-холо алхасатай, хонгёо дуутай, эрдэмтэй хүн байһан даа, хөөрхы», – гэжэ шэбшэһээр унташаба.

6

Үглөөнэй наранай огторгой өөдэ хөөрэн, хүн сагаан элшэ гэрэлээрээ эшэгы гэрэйнэ үрхөөр шагаажа, ханын толгойдо тудаха үеэр, гэртээ гансаараа байһан Дуламсүрэн хоһон абдар ханзаяа сэбэрлэнэ.

– Хори нэгэн Дара эхэмни, үршөөжэ хайрлыш! Бодхуултаһан ламые бү барюулыш! Нэгэ хүндэшые һаань туһалжа, буян хэһэн сэдьхэлыемни аршалыш, – гэжэ тэрэ шэбэнэн наманшалжа, ламые үдэшөөд, хойто үглөөниинь зэбүүн нүхэрэйнгөө уур сухал болонхой юумэ орожо ерэхэдэнь, сошоһондоо зууха дээгүүрээ унашан алдаад: «Эды багта һайсахан холодоһон байха... Хэрбээ баряад ерээ һаань, яалтайб? Туһалха арга олдохо гү? Амииень абарха ёһотой хаям. Бэдэрээд, олоогүй ябаһан, уур сукхалаараа гайхал болоһон нүхэрэйнмни гэртээ үгы байха үедэ бодхуул лама манайда орожо, мурдэгшэдһөө хоргодоо бэлэй. Бү баригдаһайш даа», – гэжэ шэбшэнэ.

Үдэшэ болоһон хойно Дэмбэрэл нүхэрэйнгөө һалхи татуулан, гэртээ орожо ерээд, малгайгаа орон дээгүүр шэдэжэрхёод,

хамганайнгаа сай аягалжа үгэхыень хүлээнгүй, гүсын хоолой-гоор хүйтэн сэгээ гудамхяад:

– Яндуул солигууд бүри галзуурба! Нэгээ бодхуултуулаад, «шамайе одоо шадаабди» гэхэн шарайтай байха юм, дуулана гүш? Хооһоор тэдэниие хоёр-гурбан хоногто нойходомнай, бодхуулаа хайшань эльгээһэн тухайгаа хэлэхэл байха... Нүгэлөө мэдэрхэдээ, нэхы дэгэлээ тайлахат даа!.. Яяр муухай арадай дайсадые хайрлажа байһанай хэрэг би юм аал?! Тэдэниие бурхандань ябуулжа, газарай хүрьһэ сэбэрлэһэниинь дээрэ! Тэрэ солигынь бидэнһээ тэрьедэн ябажа байтараа, зумбараагай нүхэ руу ороһон юумэндэл үгы болошобо. Үхэжэ хатаһан хойноо! – гэжэ байжа хараахадань, Дуламсүрэн хамсыдаа зальбаржа:

– Дэмбэрэлни, яаһаншье гай баршадтай юумэ хэдэг хүмши? Лама, хубарагуудшни бидэн шэнги бэшэл... Ара нюрганһаа абаруулдаг эзэн шүтээнтэй, эрдэм номтой, эди-шэдитэ улад лэ... Хэхэн нүгэлынь сохом юун бэлэй? Ши мэдэхэгүй шүү дээ... Эдэшни арбан сагаан буянаа бодожо, нүгэлһөө холо ябадаг юм. Ши эндэ ерэхээр, ехэл нүгэл хээд байнаш. Абари заншни хубилшоо. Яахадаа, юу хэхэндээ, хүн иимэ болошодог юм бэ? Энэ аймаг хошуунай зон шамһаа айжа, хүрдэжэ байбашье, ара нюргандашни хараалай муухайгаар хараажэ байна... Намдашье нюураа хэхэ газар үгы. Гэрһээшье гаража шадахаяа болёоб. Хүршэ, хүбөө айлнуудай абгай, хүүхэдүүд намтай уулзахадаа, буруу харадаг болошоо. Аргашьегүй ааб даа, намһаа, шамһаа бузартахабди гэжэ сээрлэнэ хаям. Зэрлиг аашаяа номгоруулжа, хүнэй ами хороохоёо болииш! Хүн гээшэшни үтэ хорхой, загаһа жараахай бэшэ бшуу даа. Эртээнһээ хоюулаа нютагаа бусая. Эсэгэ, эхын буян гэжэ байдаг юм. Арай хооһон, туража үхэхэгүй байхабди! Хойтохи, урдахияа бодыш? – гэжэ аргадангыар хэлэхэдэнь, Дэмбэрэлэй шэрүүн шарай улам хүхэржэ, хүмэдхөө буулгаад:

– Нүгэл гэнэ гүш?! Нүгэлэй дээдые ламанар лэ үйлэдэжэ байдаг юм! Ши юу мэдэхэбши даа? Би шэнэ засагайнгаа даабариие үнэн сэхээр бээлүүлжэ ябаһан Эхэ оронойнгоо сэрэгшэн гээшэб! Тангаригаа алдахагүйб. «Хэ» гэхэн даабариеннь лэ хэжэ ябанаб, минии ханаанай юумэн бэшэ. Гэлэнһээ дээшээ зиндаатай ламанарые бултыень барижа, хэхэн хэрэгэйн

түлөө хэлээхэ ёһотойбди! Эндэшни гажа буруу юумэн байха-гүй! Һүмэ хиидые усаджажа, шажанай мунхаруулгаһаа арад түмэнөө абарха, аршалха гэхэн арюун үйлэ хэрэгтэ зүдхэжэ ябанаб! Иигэжэ тэмсээгүй һаа, үзэл сурталай дайсанууд ара-дай оюун бодолые газардуулжа, хүгжэлтэ, дэбжэлтын замые хаажа байна хаям! Ши юу мэдэхэ хүмши дээ?! Ши хүрэтэрөө: «Бурхамни, нүгэл бү хэ, бузартажа байнабди», – гэжэ байна ха-ямши. Энээниешни мухар хүзэг гэхэгүй, ондоогоор юун гэхэ юм?!. Би үнэн шударгы үйлэ хэрэг бүтээжэ ябаһан сэрэгшэн, Эхэ орондоо, намын засагта үнэн сэхэ хүн гээшэб! – гэжэ бар-дамаар хэлэхэдэнь, бээ хуряагаад, сомсойжо һууһан Дулам-сүрэн: «Заа, заа, иимэ хүнтэй ярилдаһанай дэмы ха даа. Гансал дэрэ нэгэнтэй зон аабзабди. Иимэ шүдхэрнүүдые тэрэ намын саг зуурын сэрэгэй курс болон һургуули бэлэдхэн гаргана даа. Мүн дээ, бэлэдхэнэ!.. Ёһотойл муу һанаатай иимэрхүү хүнүүд тэрэ һургуули дүүргэдэг байна даа», – гэжэ сэдхэнэ...

Зэбүүн шарайта Дэмбэрэл бүхэли үдэртөө түрмэ шороной хашаан дотор өөдэ уруугаа хүндэлжэ, даб дээрэ хэлэн юумэ-ниинь гэхэдэ, баруун ташаандахи нагаанаа һабардажа, үм-дэжэ ябаһан хубсаһанайнгаа хормойе доошонь дарана. Тэрэнэй сэдхэлдэ хани нүхэрэйн шэшэрһэн хоолойгоор хэ-лэлэн үгэнүүдһээ гансаханшые үгэ хадуугданагүй...

– Яяр яндуул шүдхэрнүүдые бурхандань ябуулаа һаа, яадаг юм бэ? Эдээнһээ болохо бусад олон зоние саашань харуулна хаям. Бидэ юу хүлээнэбибди? – гэжэ мүрдэгшэ хара хүбүүнэй асуухада, Дэмбэрэл:

– Хүлээхэ хэрэгтэй... Нэгэдэхээр, бодхуулаа барижа асарха-даа, хамта дээрэнь энэ хэрэгээ бүтээхэбди. Хоёрдохёор, Ориг аграмбые Үбэр-Монголой тагнуулай түбтэй холбоо барисаатай байжа магадгүй гэхэн мэдээн ерэнхэй. Һүүлэй жэлнүүдтэ ма-най хилэ шадар боложо байһан буһалгаанууд эдэнэй тагнуул-тай нягта холбоотой байжа болохо. Тиимэ һаань, бүришые на-рин юумэн тухай бодогдоно. Эдэнэр тэдэнэртэй холбоо бии болгоохо гэжэ бодхуулаа ябуулһан байха. Түбһөө мэдээсэлэй ерэхые хүлээхэ ушартайбди. Эдэнэй холбоо барисаань мэдээд, бултыень һалгаахабди, – гэжэ мэдүүлбэ.

...Энэ аймшагтай түрмын дэргэдэ ажамидаржа, хүйтэн шарайта хүнэй тогооень барижа һуунхаар, хээрэ тэнэжэ

ябаһамни һураггүй дээрэ гэжэ шиидэһэн Дуламсүрэн Уляастайн гудамжаар унаа тэргэ һурагшалһаар, хоршоо-кооперативай холбоондо бараа тээжэ ерэхэн «Монголтрансын» жолоошон хүбүүнтэй танилсаад, унаадань һуужа, хото орохоор хэлсэбэ.

Дулааханаар ороһон бороотой зунай үглөөгүүр «ЗИС» түхэлэй машина Гансын дабаан өөдэ гунигтай утаар гиинан, үе-үе эмдэрэн барин, мүлхихэ тооной ябана. Гансын дабаан бороо, саһатай үеһөө байтагай, хуурай сагта жолоошоной арга шадал, дүй дүршэлые туршадаг гэжэ залуу хүбүүн хаанаһаа мэдэхэ бэлэй? Хажуудаа үгэ дуугүй һууһан басаганһаа бэшүүрхэн, мотоороо шэнжэлэн носожо, хүлһеэ гоожуулан, арай-шамай машинаая хүршэгэнүүлээд, дабаан өөдэ гараад, дээрэнэ тогтожо, дахяад мотоороо заһабарилшаба.

Уляастайн түб уруу зүрхэеэ шэмшэрүүлэн хаража зогсоһон Дуламсүрэн:

– Угни эндэхи бэшэшые һаа, дадажа ажамидархаар һайхан нютаг лэ дээ! Теэд ханилһан нүхэрэймни хуби заяанайнь хазагайрхада, нэгэшые хоног тогтожо һууха аргагүй болооб. Дэмбэрэлэй иигэжэ доройтонгүй һайнаар ябаад, гэнтэ үбдэжэ, хүнэй гарта ороо һаань, би саг зуураханшые холодохогүй байгааб. Хари нютагта хожуулаа ерэхэн аад, нүхэрөө гансаарайень орхёод, бусахадамни муул дээ. Даншые һаа үлүүсэ зэрлигшэхэн зангыень хаража һууһан намда хэлэшэгүй хүндэ байба даа. Ута үһэтэй, ухаан богони намайгаа хүлисөөрэй дээ, – гэжэ шэбэнэбэ.

Энэ хото руу һайн, муу үйлэ хэрэгүүдые бүтээхэеэ ерэхэн хүн зониие хүрьһэн дээрээ гэшхүүлэн угтаһан, мүн үдэшэжэ байһан утын харгы зам тэрэнэй хойно зурын үлдэбэ. Дуламсүрэн сээжынгээ оёорһоо һанаа алдан, машинын кабина соо ороод, дээшээ хөөрэхэн хормойгоо тэгшэлэн доошонь дараад, «ябахада болоно» гэхэншүүгээр сагаан сахюур шүдээ ялаззуулан мэшээбэ. Залуу жолоошон ямар бэ даа гуниг нюуһан һайхан нюдэ руунь шэртэжэ:

– Танай бэлэн һаа, бидэ хоёр бэлэн, – гэжэ руль-жолоогоо эльбэн байжа хэлээд, мотоороо хүршэгэнүүлбэ.

Сэдхэлыень хүлгүүлһэн хара бараан хото арадань үлэжэ, үргэн тала дайда урдаһаань угтажа зэрэлгээтэнэ. Жэжэ уһатай дулаахан бороо шэдэрэн орожо, сонхын шэл дээгүүр мухарин урдана.

Үнгэрhэн харгы замай зүүн талада эмдэржэ хандархан шабар хэрэм, хүмэ дуганай оройн модод ёдойжо, хуушан балгас-хото харагдана. Харгыда гаража эхилhэнhээ хойшо уула хадын, уһа мүрэнэй найхание сэдхэлдээ найхашаан ябаһан Дуламсүрэнэй:

– Тэрэ юун бэ? – гэжэ гэнтэ асуухада, жолоошон:

– Дуутын-Хүрeнэй домог лэ даа... Харгы замда ябахада, эмдэржэ хандархан хүрeн хиидэй һуури зүндөө дайралдадаг. Хоёр-гурбан жэлэй урда тээ алтан ганжарынь шаргалтажа, зулын тоһон болон санзайн найхан үнэрөөр анхилхан энэ хүмэ хиидэй хажуугаарнь миин үнгэрэнгүй, сэдхэлээ татагдан хаатажа, хии мориной сан табюулдаг бэлэйб. Олон хүмэ дугангууд мүнөө үгы болоһон дээ. Зольборһон муура, нохойнуудай байра болонхой. Ойртохыншье аргагүй. Мүнөө болоходо, ямар юумэндээ зальбаржа, хии мориёо хиидхэжэ ябаха хүнбиб, бү мэдэ!.. Бидэн шэнги аян замай хүнүүдтэ үлзытэй шэнги ханагдадаг байгаа, – гэжэ халаглангяар хэлээд, абяагүй болошобо.

Дуламсүрэн дотороо мүн лэ халаглан: «Муу хүнэй үйлэ хэрэг модон улатай» гэдэгтэл, Дэмбэрэлэй хэһэн нүгэл минии нюдэндэ үзэгдэжэ, сэдхэл шэмшэрүүлхень жэгтэй. Зугадаашье хаа, нүгэлһөө зайлахагүйш... Манайда хоногшо лама энэ Хүрeнэй гээ һэн. Нютагтаа нэнгэн түшөө хаань, сэдхэлдэнь зориг ороһой, бодхуултажа ябаһан тэрэнэй хэрэгынь бүтэхэнь болтогой!.. Эндэ ерээд, минии хэһэн найн үйлэ хэрэг гэдэл, энэл ха даа. Хара ханаатанда баригдангүй гарсалдаһай. «Найн ханаанай үзүүртэ – хүн» гэжэ ханахада, найхан лэ даа!..» – гэжэ эжэ-эхигүй бодолгото болоно.

«ЗИС» машинын дүрбэн мөөрзэ зогсолтогүйгөөр мухарина. Дуламсүрэнэй ошожо ябаһан харгы замда һолонго татажа, орожо байһан бороо аалидаһаар замхаба...

7

Зунай бүгшэм халуун үдэр... Эшэгы гэрэй һүүдэртэ хэбтэһэн нохой улаан хэлээ ханжуулан амилжа, ерэхэн, ошоһон хүниие анхарангүй, урда хоёр хүл дээрээ толгойгоо дэрлэн, зүүдэлнэ янзатай. Үдын халуунда хургаһан хонид «тадь-тадь»

гэһэн балшар бага хүбүүнэй, үгышые хаа – һур ташуурай «тас-няс» гэхэн абяанда туугдан тэшхэхээр, хорёодо ороод, бэе бэеынгээ сами руу толгойнуудаа шургуулан, хорохо газараа оложо ядаһан шэнги.

Бэлшээриһээ ерэхэн хонидоо хаража байһан Пүнсэл абгай:

– Хүүгэдүүд, хонид хорёодоо ороо! Бушуухан шобтороод, гол тээшэ тууя. Энэ халууниинь гэжэ-э!.. Ган гасуурай үе! – гэжэ шанга-шангаар дуугарһаар, гэрэйнгээ ханада хабшуулан һур уялаа абаба.

Тэрэнэй шанга абяагаар хотон айлай томо, жэжэ гэрнүүдһээ хэдэн бага хүүгэд, абгайнар, шабгансанар һубарилдан гараба. Хургаһан хонидоо уяжа эхилбэ. Тиигээд эзэн эхэнэр, басагад болон шабгансанар өөһэд хоорондоо хоёр-гурбан алхам зайтай газарта һуугаад, хонидойнгоо дэлэнгыень шобторходоо, шанга-шангаар хөөрэлдэнэ. Жүрмэдэй гэргэн – «ягаан Дулма» гэжэ нэрэтэй залуу эхэнэр «Хабтагар туруутай хүрин» гэхэн арадай дууе ханхинатар дуулажа, өөрыгөөшые сэнгүүлнэ, бусадыешые уяруулна. Иигэжэ хотон айлнуудай үдын ажалай түлэг дундаа ябажа байтар, баруун тээһээ хэдэн хазаар моритой хүнүүдэй ехэл яаруугаар тэдээндэ дүтэлжэ ябахань харагдана.

– Эжы-ы!.. Тэндэхээ хүнүүд ерэжэ ябана! Аба гү дээ?! – гэжэ хүбүүнэйнгээ хашхархада, Пүнсэл уяатай хонидой нюрган дээгүүр үлын хаража: – Дуугай!.. Абашни юундэ баруун тээһээ ерэхэ юм? Абашни Сагаан-Шулуута руу малаа бэдэрхээе ошоод, хэды хоножо байгаа шүү дээ! Ойлгоо гүш?.. Амаяа хаагаад бай гэжэ саада хүгшэн эжыдээ ошожо хэлэ, – гээд, бэшэндээ хандажа: – Ехэ шамдуу ябанал... Би гэртээ орожо, сай, эдее бэлдэхэмни. Таанад үлээшыень шобторжорхигты. Тиигээд «мэдэхэгүй» гэхэн үгэ мянган үгын таглаа юм гэдэг, – гээд, бодохо гэжэ байтарнь, моритой зон тэдээндэ ерээд:

– Амар сайн байна гү? Хэр зуһажа байнабта? – гэбэ.

– Мэндээ... Таанад өөһэдөө мэндэ хайн ябажа байна гүт?

– Хайн ябажа ерээбди... Хонидтнай һүтэй байг! Һабатнай дүүрэн байг!

– Үреэлээртнай болог!.. Гэртэ орожо хайрлагты, – гээд,

Пүнсэл хүнэгтэй хүеэ баряад, гэр тээшээ ошожо ябахдаа: «Заа, худалаар хэлэхэ гээшэ арбан хара нүгэлэй нэгэн мүн байгаашье хаань, Алтан-Очир тухай нурахадань, бурхан намда туһалха юм бээ. «Болоогүй түүхэй мяхан хотодо гэмтэй, бодолгүй олон үгэ нүхэртэ түбэгтэй». Үгэ алдахагүйл байхаб» – гэжэ ханаһаар, гэртээ орожо, хаалиин тэрлигээ нэлгэбэ; тиигээд тогоогоо табижа, сайгаа үйжэ байтарнь, ерэхэн уладшые орожо ерэбэ. Пүнсэлэй гэрэйнгээ баруун талаар олбог дэбдижэ үгэхэдэнь, буурал үнэтэй туранхай хара хүниинь дээдэ таладань нуугаад, зүрхэ алдангяр:

– Танайхин яаһан холо газарта зуһадаг айл гээшэбта? Дээрхээ наран шараха, дороһоо газар жэгнэхэ... Гайтай бэшэ аал дээ? – гэжэ нураба.

– Теэд ондоо арга байна аал? Наран арһан дэгэлэй борсо боломоор шарана дээ... Энэ жэлдэ ган гасуурай болоходонь, уһа, ургамалай хайниие бэдэрээд, хангайн бооридо зөөгөө нэмди. Харин нам доро газарта бүри хэсүү байһан байха, – гэжэрхөөд, хамагай доодо талада нууһан хүниие Пүнсэл хаража:

– Үү, Балжир, эдээнтэй ябаа юм гүш, бидэшни нарын шэнэнхээ хойшо уулзаагүй байналди... Танайхин тиишээ хайнууд гүт? Хаахануур зуһажа байнабта? – гээд, нууриһаа бодожо ошоод золгобо.

– Манайхин гү? Хайн байнабди... Голой урда бээдэ зуһажа байнабди, – гээд, Балжир хөөргөө гаргажа тамхилба.

Тиихэдэнь нүгөөдэ танигдаагүй айлшан:

– Хүн амитанһаа бэшүүрхэн шэнги иимэ холо нютаглажа нуухадаа, юумээр дуталдажа тулинагүй аалта? – гэжэ асуухадаа, эзэн абгайн улаа бутарһан шарайе, мяха мяраагаар сулахан бэеые нюдөө гүйлгэн, нэбтэ-шобто хараад абаба.

– Юугээр дуталдаха юм? Хэды хүүгэдүүднай сагаа-тарагаа уужа, эдээд лэ... зунай халуун саг хадань... юумэн ехэ орохо бэшэ дээ! Энэ ехэ халуунда хотоодо хоолой хүрэтэрөө агшадар юм гээбы! Нархинсагаа шиигтүүлхэ гэхэдэ, энэ дорохи гүбээгэй хаяагаар нэгэ горхон урдана хаям, – гээд, шоглоһон маягаар энеэбхилээд, абдар сооһоо мүнгэн аягануудые гаргажа, үдхэн шаргал сайгаа аягалжа бариба. Айлшадай халуун сай ошоожо ядан, яряагаа яжа эхилхэмнайб гэжэ бодожо нууха зуура, эзэн абгай шара тоһондо хүшөөһэ худхажа, томо гуулин табар соо хээд:

– Заа, энэ халуун тоно зоогложо, сай уугты... Холоноо ябаһан улад... ангажа туляа ёһотойт, – гээд, гүсэтэй сайгаа дүтэлүүлбэ.

– Энэ шатама халуунда шинии тоһон, сайн халууниие яаж дабахабибди? – гэжэ Балжирай наада барихада:

– Яахаб дээ, хөө!.. Табагтай тоһон халууншые хаа, үлэтэй байха... зоогложорхи, – гэжэ Пүнсэлэй хэлэхэдэ, мүнөөхи айлшадай нэгэниинь:

– Нээрээл наашаа үгсэхэ гээшэ гайтайл байба... Танай нүхэр гэртээ үгы юм гү? – гэжэ гэнтэ асууба.

– Тиимэ!.. Малаа бэдэржэ ошоод, хэды хоножо байна. Мэнэ ерэхэ аабза... Та манай үбгэнтэй уулзаха хэрэгтэй ябаа һэн гүт?.. Али нютагай хэн бэлэйт? Би таниие танихагүй байналби, – гэжэ Пүнсэл һөөргэдэбэ.

– Нютаг гэбэл, Хэнтэй-хаан... Мүнөө үедэ Уляастайда алба хаадаг хүм дээ. Аймагһаа гараад, баһал хэды хоножо ябанаб. Алдагдаһан хүнэй мүр мүшхэхөөр, энэ хүрэбэбди. Нураг дуулахада, танайхин уруу ерэхэн гэлсэхэ байна! – гэжэ Пүнсэлые гэнэдүүлхэ ханаатайгаар сошоон асуухадань, Пүнсэл:

– Юун гэбэб?.. Алдагдаһан хүн гэнэ гүт?! – гэжэ гайхаһан хэбэр үзүүлбэ.

– Тиимэ! Тэрьедэхэн хүн!..

– Пээ!.. Хүн гээшэ амиды мэндэ ябахадаа, жэгтэй юумэ дуулаха юм байна дээ! Манайда алдагдаһан мал лэ гэжэ хөөрэлдэхэхөө бэшэ, алдагдаһан хүн гэжэ огто дуулаагүй зон байхабди. Тиигээд яаһан хатуу үйлэтэй хүн бэ дээ?!

– Тэрэ бодхуул хүнһөө боложо, тулижа, зобожо ябанабди дээ. Танай Дуутын-Хүреэнэй лама хүн лэ дээ!..

– Иш, гайха ехэ!.. Ламанарнай газар бүхэндэ таража, хүмэ хииднай хооһороод, хэсүү саг ерээ дээ!..

– Хубараг хүндэ һэшхэлтэй абгайхан байжа болоо!.. Мүхэхэ, сэхэрхэ, тараха, сугларха гэдэг үйлэмнай саг сагай эрхээр, өөр өөрын заяа табилангаар болохо һэн хойно яахаб теэд? Лама, хубарагуудые хүндэлжэ, тэжээжэ, хамаг бүхы зөөриез бэлэг болгожо барижа байгаат! Тэрэ сагай бусахагүй-гөөр үнгэржэ байһые таанад ухамайлна бэшэ гүт?.. Тэрэ тэрьедэхэн хүнэй хайшаа ошоһыень хэлэхэгүй гүт?..

– Бидэндэ үлүү ама тэжээжэ, тэдхэхэ шадал юун байха

hэм! Өөхэдынгөө буян хэшэгтэ хүртэжэ байнабди. Энээгүүр ерээ хаань, дуулгана бээбди, – гээд, Пүнсэл абяа шагнаархан, хард бодожо, сэлээтэй үүдээр шагаагаад: – Минии хүбүүн, хонидоо уһалаад, сагаан хужартай тала руу бэлшээ!.. Хүгшэн эжыдээ хүнэгтэй һуеын дүтэлүүлээд үгөөрэй, зүү? Тэндээ хөөрүүлэг! – гэжэ хэлэжэрхёод, айлшадтаа хандажа: – Бидэ хэдэн малаа харууһалаад лэ, үдэр хоногыг үнгэргэдэг гуримтай зомди. Бүһэгүй би гүрэн түрын ябадалыг яажа ухаалдихабиб дээ? Хотон айлнуудай дунда таба-арбан үгэ андалдаха заб сүлөөшье бологшогүй дээ, – гэбэ...

Хүршэ һуудаг Жүрмэдэй газааһаа гэртэнь ороод, хүнүүдтэй мэндэшэлсэжэ, тамхилха хоорондонь, Пүнсэл тэрээндэ хандажа:

– Зай, Жүрмэд, ерэшэбэ гүш? Харгы замдаа танигдаагүй хүнтэй уулзаагүй гүш? Эдэ хүнүүд аяар холын Уляастайһаа хүниие бэдэржэ ябанабди гэнэ, – гэжэ тайлбарилба.

Тиихэдэнь Жүрмэд:

– Хүнтэй уулзаагүйб... Шулуутын-Аманда азарга адуун лэ харагдана һэн. Дамба гуайнхиин аа гү гэжэ ханаа һэм. Хүниие бэдэрнэ гэдэгшни юун гэхэн үгэ бэ? Абгай, хүүхэдээ алдаа гү? – гээд, тамхияа амтархан хороходонь, айлшадай нэгэн ехэл эбдүүсэнгээр ирбайжа:

– Эмэгтэй хүүхэнүүдые эрьюулжэ, бэдэржэ ябаха забтай хүн хаана байнаб? Гүрэн түрын засагта эсэргүүсэхэн хүниие гэртээ хоргодуулжархёод, яаһан хашалангүй һуудаг улад бэ?! – гэжэ шэрүүнээр дуугарба.

«Энэ абгайшни бүри юушье мэдээгүй хүнэй шарай гаргаад байна. Гүжэгэр хара Жүрмэд баһал хангайн буха шэнги боди сэдхэл харуулха ханаатай. Хөөрөөн дээрэнь дабһа нэмээд үзэхэ гү? Али үгы хаа, нэгжэхэ гү, яалтайб? Нэгэ голой улад... ламаһаа байха, хулгайшаниешье барижа үгэхэгүй байха», – гэжэ бэдэрүүлэй дарга Дэлэг дотороо ханаад, суг ерэхэн хүнүүдтээ:

– Таанад гараад, айлнуудаар ябажа һурагшалагты. Үлүү гэр, ханза... хүнэй хоргодожо боломоор юумые һайса нэгжэгты, – гэмсээрнь, Балжирһаа бэшэниинь гаража ошобо. Жүрмэдшье гааһаяа түрийдөө хабшуулаад, һууриһаа бодобо. Нүхэдэйнгөө нэгжүүл хэхээ гарамсаар, Дэлэг дарга:

– Уляастайн түрмэ шоронһоо тэрьелһэн Алтан-Очир гэжэ эсэргүү лама хүниие танихагүйб гэжэ мэлзээд, юу хэхэбта?.. «Худалаар хэлэбэл, хуулида харша» гэжэ байдаг юм. Үнэнөө хэлээгүй хаатнай, таниие гү, үгы гэбэл – нүхэрыешни түрмэ шорондо хаажа болохо шүү дээ! – гэжэ Пүнсэлые хүрдүүлхэ ханаатайгаар занаб.

Тиихэдэнь Пүнсэл ухаа алдажа:

– Ээ, Базар ва ни хум пад!.. Юун аймаар юумэ хэлэнэ гэ-шэбта?! Алтан-Очир гуайе үбэл хада баригдаа гэжэ дуулаа һэм. Нёдондо намарһаа хойшо хараа барааеньшые үзөөгүйб. Худалаар хэлэнэ гэдэгшни юун гэхэн үгэ бэ? Алдуутай юумэ хэлэжэ байнат!.. Алтан-Очир гуай ехэ хайн хүн шүү дээ!.. Үгы, ондоо хүнтэй эндүүрээгүй бэээт? Эсэргүү дайсан гэнэ гүт? Нүгэл!.. Ямар муухай юумэ хэлэдэг хүмта? Наһаяа эдлэжэ, нарбаяа сайхан аад! – гэжэ шоо үзэнгээр хэлэбэ.

– Тамнай баһал һэшхэлээ алдаһан эсэргүү абгай хаямта! Харыт, бодхуул хүниие аршалха ханаатайл! «Үнэгэн һүүлдээ, хүн нүхэртөө найдадаг» гэжэ дуулаа һэн гүт?!

– Маанад мэтын эсэргүү амитад юугээ худалаар шашахаб? «Хэлэхэ үгые эзэндэнь, табиха мориие эжэлдэнь» гэдэг юм. Юумэн үнэн байхадаа – хайн!.. Алтан-Очир гуайе манай нютагаархид хайн мэдэхэ!.. Олон түмэндөө туһаяа хайрлажа ябаһанһаань гай тодхор боложо байгаагүй. Мүнөө хаана нэгэ тээ хоргодожо байгаа хаа, таанадай һанал бодолые таажал байһан байха... Тиимэшые ханаа амархан хүн бэшээ!..

Пүнсэлэй зоримгой харюуе дуулаһан Дэлэг: «Хүдөө нютагай һамгад, бэрээдүүд хэдэн малай дэлэнтэй носолдожо, олон хүүгэдтээ даруулжа, хонин шэнги номгон байдаг. Харин энэшни улаан хэлэтые урдаа оруулхагүй янзатай... Али энээн уруу ерээгүйнь үнэн юм гү? Эндэ хайран сагаа гээжэ байнхаар, ондоо тээшээ ябажа бэдэрээ хаа, дээрэ ха. «Сэхэ урдамнай ябажа байһан аад, үгы болошоо һэн» гэжэ һалгай гартай Гонгорой хэлэдэг үнэн юм хаа, энэ багаар байгаа ёһотой», – гэжэ ханаад:

– Дахяад танайхин уруу эрьежэ ерэхэбди. Үбгэээ гэртээ байлгажа үзөөрэй... Хүнһөө байха, үншэн эшэгэ хүрэгһөөнь алдабал, яла түлэхэ гэдэгые нүхэртөө хэлэнэ бэээт! – гээд, гаража ошобо.

Пүнсэлшые хойноһоонь дахажа гаралсаба. Суг ябаһан нүгөөдүүлынь нилээн залхуурһан янзатайгаар:

– Танайхинһаа дээшээ айл амитан һуудаг гү? – гэжэ һонирхобо.

Жүрмэд харюудань:

– Амитад байгаа бэд дээ! Шоно, шэлүүһэн, гахай гээд лэ, хангайн амитад юун барагдахаб?! Айл гэбэл, харин юун лэ ааб? Тэрэ холо сэнхиртээд байгаа хүхэ уулые дабаа һаа, Отгон һомонхойд нютагладаг юм... Балжир, ши эдээнтэй мордохосни гү? Һарын нэгэн шэнээр ииштэ ерээгүй хадаш, сүлөө сагаа олоогүй гэжэ ойлгоё. Харин мүнөө ши ехэ албанай хүн болоо гүш дээ? – гэжэ томоотойгоор хэлэбэ.

Тиихэдэнь Балжир энеэбхилээд:

– Албанда татагдаһан намда амар юумэн үгыл дөө! Хонидойнгоо ноһо хайшалһанайтнай һүүлээр сүлөөтэй болохоб. Тиихэдээл ерүүжэб, – гээд, мордобо.

Захагүй уужам тала руу бэдэрүүлэйхидэй ехэл мухарданги бусажа ябахые хаража зогсоһон Пүнсэл:

– Албаяа дүүргэжэ ябана бээ даа. Тиимэшые шэрүүн улад бэшэ аа гү? Энэ Балжир манайхиниие заажа үгэхэндөө һанаагаа зобошоод ябаһан шэнги, – гэжэ һанаһанаа сэхэ руунь хэлэбэ.

– Хари гээ... Заажа үгэхэгүйб гээд, һуултайшые бэшэ. Зобонгүй яахаб!.. Сэдьхэлдээ ондоохон бодолтой ябаа һаань, болоо!.. Эдэшни Бурхантын-Аман өөдэ үгсэхэнь гү дээ? – гэжэ Жүрмэд лаблаба.

– Тиигэхэнь ха... Үдэшэлэн эрьежэ ерэхэ юм ааб даа. Аяга, хундагын юумэ амасуулжа, сэдьхэлыень заһаа һаа, яахаб?.. Жүрмэд, шинии орожо ерэхэлээр лэ, зосоомни наран гараһан шэнги болоо! Эрэ хүнэй туһа гэжэ ондоо юм байна дээ!.. Эдэниие манай хотондо ерэбэ гэжэ хаанаһаа мэдээ хүмши?

– Юу мэдэхэ гэжэ?.. Эдэнэрые айл бүхэндэ орожо, һурагшалжа ябана гэлсэнхэйл. Дамба абгынхиһаа нэгэ хүн һалахаяа болишонхой... Харин нүгөө хоёрнай хүрэхэ газартаа хүрэбэ ха гү?

– Эды багта хүрэн байха. Яаража ошоһониинь лэ болоо! Удаарһан байгаа һаа – дүүрээ!.. Манай үбгэнэй яаруу зан заримдаа хэрэгтэй болодог юм байна...

Иигэжэ Пүнсэл Жүрмэд хоёрой хөөрэлдэжэ байтар, хүршэ айлай үбгэд, хүгшэд, үхи хүүгэдээ дахуулһаар, орожо ерэбэ.

Үндэр наһатай Дэндэб үбгэн:

– Юун улад бэ?! Хамаг юумэ онгиргоод, обоолонхой ноо-
һыемнай нааша-саашань хаяжархёо... – гэжэ үнэнхэ зүрхэнһөө
дураа гутаһанаа мэдүүлбэ.

– Нооһо ноолохонь юуншье бэшэ, Донровые хулгайда хар-
даа! – гэжэ Пүнсэл Дэндэб үбгэнэй шэхэн дээрэнь хашхар-
хаһаа наагуур хэлэбэ.

– Үү, мондинууд! Юу абаа гээ юм бэ?

– Яагааб, Хүреэнэй бурхануудые асаржа, нооһон дороо
нюугаа гээл ха!

– Ээ, яаһан нүгэлтэй юумэ яридаг улад бэ тэдэшни...

– Тамнай эндээ асараад, нюужархёо бэшэ аабзат? Манай
Дээгээ үбгэрөөшье хаа, оһолтой хүн дөө! – гэжэ Жүрмэдэй нэ-
мэхэдэнь, гэрээр дүүрэн хүхэ энеэдэн дэлгэрнэ.

– Наһатайшуулай шэхэнэйн хатуурхада, хайтай, муутай
юм гү дээ?! Ёони-һорьмой дуулахам гээд, буруу тээшэнь абаа-
шаад лэ байха!.. Дүлмаа, Дээгээ, та хоёрнай амар зон гээшэлта
даа. Элдэб юумэ дуулахашьегүй! – гэжэ Пүнсэлэй хэлэхэдэ, за-
луу һамгад һабяаһаа таһаран энеэлдэшэнэ. Тиихэдэнь Дэндэб
үбгэн амаяа ангайн, тэдэниие тойруулан хараад:

– Аа, муу яарнууд, намайел эндэһээ гаража тонилһой гэжэ
һанаа бэээт? – гээд, гэзэгэтэй үһээ ара хойшонь шэдэн, аали-
хан һалирһаар, гаража ошобо.

Хүлһэ адхаруулһан үдын халуун наран хэггүй доошоо орожо,
зөөлэхэнөөр үлээһэн һэбшээ һалхинай үбһэ ногоо гунхуулха-
дань, голой тохойдо хонин хүрэгөө бэлшээжэ байһан бишыхан
хүбүүн сахилзын набшаһаар наадаха зуураа, оройн һаамда хо-
нидоо хэды багта залахаяа мэдэхэ гэжэ сэхэ нарин бургааһа га-
зарта зоогоод, сагай хүрдые өөрынхээрээл хэмжэжэ һууна...

Зүрхэ, сэдхэл доһолуулжа, гэб-гэнтэ ерэхэн айлшадаа
үдэшэһэн эхэнэрнүүд хүеэ хөөрүүлхэ гэжэ галаа түлибэ. Арга-
лай утаан уняар тэрэ хотоной добуун дээрэхээ тээ доронь
байһан голой бургааһан тээшэ мүлхибэ. Үдэшэлэн һаалгадаг
хонид гэр тээшээ шэглэн хүдэлбэ. Пүнсэл гал тогоон хоёртоёо
зууралдажа, халта амарһан шэнги болоод, гэрэйнгээ хажуу-
дахи добо дээрэ гаража, алас холын сэнхир уулые дурамбай-
дажа эхилбэ. Хүн амитанһаа дайганажа, бүтүү ойн гүн соо
үдэр хоногуудаа тоолон, ажамидархаяа ошоһон Алтан-Очи-
рые хайрлажа, һанаата болон удаахан һууба.

Хээрын сэнгүү халхинай эршэ доро найгажа байһан наб-
шаһата ой модон саанахи тэнгэрийнгээ хаяатай ниилэн, зэ-
рлэгээтэнэ. Тэрэнэй номин ногоон үнгэнь хүхэ огторгойнгоо
сэнхир туяанда шэнгэн алдаад, байгаали эхынгээ мүнхын гоо
хайхание элирхэйлэн илгарна...

Ази түбидэ оршоһон монгол туургатанай асари уудам ню-
тагай нэгэ хубинь болодог Хангайн аймагай нэмжээ үргэн
тала, хада, уулынь хүбшэ тайга түмэн зоной ажамидардаг үр-
гэмжэтэй, үрэ жэмэстэй, ургамал ногоотой, уһа голтой, ан
гүрөөлтэй, жэгүүртэнэй шэбээлдэг баян хайхан нютаг юм.

Байгаалин нэмэридэ ами бээ даадхан, энэ наһандаа,
үгышые хаа, хойто наһандаа асари ехэ буян бүтээхээр түсэб-
лэжэ, арюун сэдхэлээ хүлгүүлэн ябаһан Алтан-Очир нютагай
ангуушан Донровтой хамта гүбэр-шэбэр гэлдэн, ошохо газа-
раа хорооһоор, бүтүү ой модоной дунда орожо, шобхо байса-
тай, хадын хабшалтай, дүрбэн зүг, найман хизаарые хаймадан
хараха аргатай Сагаан-Эрье гэдэг газарта хүрэжэ ерэбэ. Хо-
лоһоо харахада, добо шэнги аад, дээрэнь гарахада, үндэр юм.
Тэндэһээ оршон тойронхи хада, уула, гол, горхон, жалга, хаб-
шал, ой модон соо бэлшэжэ ябаһан буга болон ногоонууд аль-
ган дээрэ байһан шэнгээр харагдана. «Сохом лэ бурханһаа
заяагдаһан газар юм гү даа» гэжэ Алтан-Очир хүзэглэн, байгаали
болон дэлхэйнгээ хэшэгһээ хүртөөд, энэ нютагай хадын эзэд-
тэй эбтэй, эетэй байхые сэдхэн зальбарна. Модоной захада
ашаатай моридоо орхёод, Донров нүхэртэйгөө хойуулаа хойно-
хойноһоо дахасалдан ябаһаар, хабсагайн үбэртэ байһан агы
нүхэндэ хүрэбэ.

Агы нүхэнэй үүдэн багта үбһэ ногооной, буртаг шэрэн-
гийн ургадаггүй нүсэгэн талмаие харахада, хэзээ нэгэтэ эндэ
хүн ажамидарһан гэжэ тухайлхаар... Донров агы нүхые той-
рон ябажа хараад:

– Эндэ ойрын хэдэн жэлдэ хүнэй байһан шэнжэгүй. Эндэ
шоно байрлаһан юм гү дээ? Эндэ мүр байна... Хабар эртүүр эн-
дэһээ зайлажа ошоо ха... Заа, ямар хэмэршые байг, ороод ха-
рая?! – гээд, Донров дэгэлээ тайлажа, ногоон дээрэ шэдэжэрхёод,
бургааһа хухалжа абаад, зосоонь оромсоороо: – Шонын үнэр

анхилжа байна! Золигшни!.. – гээд, шудруул носоожо, агын до-
соохие тойруулан хараад, үнэ нооно, амитанай яна гаргажа,
жалга руу хаяба.

Агы нүхэнэй амһар дээрэ хууһан Алтан-Очир шонын
байрлаһан гэжэ дуулаахадаа, сэдхэлынь дундахан шэнги бо-
ложо: «Зөөхэхөө урид бэлшээриеэ шалга, буухаһаа урид буу-
саяа хара» гэдэг. Энэ агы нүхэн соо намһаа урид ямар нүгэл-
тэн бээ нюужа байһан юм дээ? «Сууда гараһан, суурга
эмдэһэн» хулгайшанай гэр гү? Али, үгы гэбэл, бурханһаа заяа-
һан хубилгаануудаймнай даяан бүтээдэг газар гү? Мэдэхын
аргагүй дээ. Тиимэ-иимэ эзэн шүтээнэй байһан гэжэ энэ
нюсэгэн агы нүхэн хэлэхэшые бэшэ дээ», – гэжэ ханаад, мүл-
хижэ досоонь ороходонь, үүдэн багтаа хабшуу байбашье,
тэрээн соо хоёр хүнэй багтахаар, ябан хуухада, толгой тула-
хаар бэшэ. Үбэлэй сагта үүдэндээ гал түлихэдэ болохо, тулгын
гурбан шулуун байна...

– Юумэ-хүүмэ оруулаад, түбхинөөд байхада, бороогой
уһанда норохоор бэшэ, дуһаалхагүй зохид юм хаш, – гэжэ Ал-
тан-Очир хайшааба.

– Үүдэниинь уруудам уруу хадаа, урын уһан орохогүй
байна... Агы соо хуурай хүбхэн асаржа, шэрдэг дэбдимээр таа-
тай гээшэл ха. Хожом ерэхэдээ – асархаб... Ном судараа, ашаа
бараагаа эндээ хуряжа, майхан соо байрлаа хаатнай, хураг-
гүй дээрэ байхал байгаа. Бидэн шэнги задагай уужамаар байжа
хураһан улад энэ харанхы нүхэн-агы соо удаан тэсэхэгүйл.
Хэды хоногтошые хаань, яахаб, эндэл байрлаагүйдэ аргагүй...
Баймга хэрэг хуушаржа, мүшхэхэ, мүрдэхээ болихо бээ дээ.
Тиихэдэнь лэ доошолжо, намаржаа хаа – дээрэ!.. Теэд тамнай
гэнтэ маанадта орожо ерээт. Мэгдэһэндээ бидэ хоёр бэлдэлгэ
муутайхан нүүжэ ерэшэбэди. Удаан болонгүй байратай боло-
хот! – гэжэ Донров нүхэрэйнгөө сэдхэлые заһаха ханаатай
хэлэбэ.

Алтан-Очир абяагүйхэн шагнажа хууһанаа:

– «Тэнюун ябахада, тэмээгээр туһалһанһаа, тэбдэжэ яба-
хада, тэбэнээр туһалһаниинь дээрэ» гэжэ хэлсэдэг. Ши, Дон-
ров, ехэ туһа хэбэш... Одоо юунэй ханаан-үнөөн байхаб?! Таа-
надайнгаа хүсэндэ найдаад лэ ябажархёо хэм! – гэжэ баяраа
мэдүүлбэ.

– Заа, хөө... Ашаа-бараагаа буулгая! Моридоошье эдеэлүүлэе, – гээд, Донров агы нүхэнһөө гараба.

Алтан-Очир туулмагаа уудалжа, агыда арюудхал үйлэ-дэжэ, шонын үнэрэй арилтар, Очирвааниингаа ногоон арсые уталгатай холижо ууюулба. Тэрэ саана доро «Үбгэн шубуун» гэжэ дууе Донровой шууятар эшхэрхэ, моридой турьяха абьяан элихэн дулдажа, хангайн сэбэр һалхинда сэсэгүүд найгалзан, эрбээхэйнүүд эрьелдэн, шубууд шогшорон, байгаали дэлхэй өөрынгөөл уран үнгөөр Алтан-Очирой сэдхэлые бага-багаар хайлуулан сэхэлдюулнэ.

Үдэшын наран улаабтар туяагаараа хамагһаа түрүүн Сагаан-Эрьедэ тудажэ, һүүлээрнь аалихан доошолжо, мододой үзүүрнүүдые гэрэлтүүлэн хоргодоһоор, уулын оройгоор далда оробо.

Уула, хадын хабшалаар сууряатан урдаһан горхон, тээ тэндэ амитанай аман шэнгээр ангайжа байһан нүхэн, бургааһан шугы бүгэдөөрэн булта эзэдтэй. Тэдэ эзэдынь хоёр хүлтэдэй ябаха, хөөрэлдэхые шагнаархан, эдэ бүхы юумэнүүдтэ эбгүй-хэнөөр хандаа хаань, тэдэниие барижа абаад, тэһэ даражар-хихаар бэлэн байһан мэтэ. Тэдэ үзэгдэдэггүй бурхадай үмсын зөөридэ зүбшөөл эрингүй, агы соонь ороһон мэтээр эбжэ-гэнэнэн мэдэрэл Алтан-Очирой сэдхэлые эзэмдээдхибэ.

Тэрэнэй гансаардалгые зайсуулха гэнэн шэнгээр Донров дуугаа эшхэржэ, ойрто-ойртоһоор, моридоо хүтэлэн ерэбэ. Тэдэ хоёрой энэ-тэрэ юумэнүүдээ эмхилхэ зуура, хуурай гэшүүһэн «тас-тас» гэн носожо, жаахан тогоон соохи сайн уһан бурьялан бусалба. Алтан-Очирой сайнгаа дээжые хангай дайдадаа үргэхэ һамбаанда, Донров эдихэ юумээ дэлгээбэ. Тиигээд тэдэ хоёрой галайнгаа дэргэдэ дабшалан һуужа ундахэ, эдеэлхэдэ, аян замда эсэһэн бэень амаржа эхилбэ. Алтан-Очир һүүлэй хэдэн һарын туршада иимэ амгалан тайбан байгаагүй һэн... Утаанай үнэр, хүнэй абьяа абаһан хүбшэ ойн жаахан амитад тэдэнэй эдее хоолһоо хүртэлсэхэ гэжэ хажуугаарнь гүйлдэнэ. Жэрхэнүүд модонһоо модондо дүүлинэ, үхэр хулгананууд «жив-жив» гэлдэн, хүл хөөрсэг болоно...

Хэдынэйшье сагта байгаали дэлхэйн арюун һайхание хэрэглэн, үеынгөө нүхэрые хүхэрэгшэ хүбшэ тайгада гансаарыень орхихо гэхэдээ, Донровой сэдхэл уяржа: «Эрэ хүнэй

жаргал эзэгүй хээр» гэдэгшье хаань, гансал Алтан-Очир тухай хэлэгдээ бэшэ хаям... Хүдөө хээгүүр тэнээд, сэлмэг хүхэ тэнгэриие шэртэн, ажамидаралтай элдэб зоболониие мартан, ногоон дээрэ тарайн хэбтэхэшье ушар нэгэ үедөө найхан!.. Агнуурида гараад, галай дэргэдэ нуужа, мяха шаража эдээд, хээрэ шанахан сайгаа амтархан ууха гээшэ баһал нэгэ зуурын жаргал!.. Тиигэн гэхэдэ, үргэлжэдөө гансаараа хээрэ байха гээшэ амархан бэшэ, түрмэ шоронһоо юугээрээшье дутахагүй юм. Теэд яахаб, өөрын талаан хубидань уһан агаар хоёр байна даа. Номын бисалгал ехэтэй хүн хадань, үдэр хоногууд түргөөр үнгэрхэ ёһотой», – гэжэ ханаад:

– Энэ агы нүхэндэ үглөө, үдэшэндөө наранай туяан тудадар юм байна... Манай нютагта энээнии мэдэхэ хүн үсөөн. Бэдэрүүлэй улад наашалхадаа, харгы зам дээрэнь байһан манайхиние заабол дайраха... Хэды хоногһоо эрьежэ ерэхэдээ, үлэһэн, дутаһан юумээ хүсэлдүүлжэ асархаб... – гэжэ найдуулба.

– Тиигээрэй, хөө... Наашаа ерэхынгээ урда тээ Хүрээ ороо хаашни, ёһоор байгаа. Тэндэ хадагалһан бурхан, сударнуудаа гартаа оруулжа шадаа хаамни, ехэл найн байха һэн! Би шамда хаана хадагалһанаа тодолжо хэлээ һэм. Яагаашье хаа, Жүрмэдтэй зүбшөөрэй дээ...

– Тиигэхэб, тиигэхэб! Хоюулаа аргыень олохобди... Наашань асарха гүб? Яахаб?...

– Өөрынгөө арга шадалаар болоорой. Хара лайда дайрагдажа, мурдүүлхэ болоо хаа, хадада нюужархёорой... Гайгүй, бараг байха хаань, гэр зуураханаа байлгажал бай. Би хубарюулаад абажал байхаб. Намайе нурагшалжа бэдэрһэн уладай наашалаа хаань, Хүсөөтын шэлэ дээрэ утаа табяарайл даа...

– Зүб дөө... Эндэһээ Хүсөөтэ элихэнээр харагдажа байна... Би дүтэлжэ ерэхэдээ, «Үбгэн шубуугаа» ханхинуулна бээб!.. Намар тээшээ ан гүрөөл намнаһан хүнүүд ябажа магад. Ехэл болгоомжотой байха хэрэгтэй...

– Энэ багта абяа-дуун дуулдахадаа эли юм байна. Тэрэ доро амитанай ябаһан абяан элихэнээр дуулдана.

– Тиигэнэ даа, тиигэнэ! Энэ агы нүхэн нэгэл ушарһаа бии болоһон байха. Эндэ шоно, нохойһоошье айлтагүй... Дүрбэн хүлтэй амитад хүндэ халдаад, юу олохоб? Амита лэ һэн хойноо айгаад арилна бээ. Харин хоёр хүлтэй дайсан лэ хэсүү

дээ!.. Ши саашадаа энэ Шэрээ голоо үгсэжэ, уруудажэ, хуурияа хэлгэжэ байгаагүй хаа, хүнэй нюдэндэ дайралдажа болохош, – гэбэ Донров.

Хорбоо юртэмсэ амитад болон хүн түрэлтэниие жаргуулна. Тиихэдэнь хүн наһалха гэжэ үгтэһэн энэ наһандаа бээ бөөмэйлөөд, мүнхэ хүнэһеэ гамнан, хайрлангүй ябадагынь лэ хара буумаар. Хүн гээшэ нэгэ үдэрэй туршада үлдэжэ тулихые зоболон гэжэ тоолоод, адууһа мал мэтээр гэдэһеэ садхаахдаа, баяжан жаргахын, сэнгэн хүхихын шуналда абтажа, барагдашагүй нүгэл-хилэнсэг хуряахань хэсүү дээ. Хүниие гэгээрүүлжэ, хүнэһеэ хиртүүлэнгүй ябаһай гэжэ һаналга даншые бүтэшэгүй юумэн гү дээ? Түрэхэ үхэхэ хоёрые – зоболоной далай, угышые хаа, хуурмаг хоһон оршолонгой ябадалые арюудхажэ баралтай гү? Тиимэһээ үйлынгөө үриие дахахдаа, зүдэржэ тулиһанай юуниинь бэ?» – гэжэ Алтан-Очир бодолгото болон, һарын толондо түгльжэ хууһан Донровые хараад:

– Заа, хэбтэхэмнай гү дээ? Оройшые болошобо, – гэбэ...

«Хүнүүд яахадаа оюун сэдхэлээ гэгээрүүлхээ оролдоногүйб, бурханай хургаалые мэдэдэг хүнүүд яахадаа мунхагай хүльгэһөө мултаржа шаданагүйб?» – гэжэ Алтан-Очир сэдхэлдээ халаглан, үргэһэ нойроо хүрэнгүй, хүльбэрэн хэбтэнэ... Гэнтэ аргамжалаатай моридой турьяжа, шубуудай дэрд гээд ниидэхэ соностоно. Тиихэдэнь нэгэ амитан эдихэ хоолоо бэдэржэ, хүниин харанхыгаар тэмтэрнэ гү гэжэ һанамаар...

Алтан-Очирой хүрэхэ газарыншые хаана юм? Хүсэл һаанаан хоёрын ойлгосогүй. Зайгуул хүнэй заяагаар хадын оройдо буудал түхээрээд, сэдхэлээ саг зуура амаруулжа, сагай ябасые шагнаархан, агы нүхэн соо унтажэ эхилхэнь энэ бэлэй.

Будалан уулын оройдо
Бурхан багшын агытай.
Бусаад хойшоо харахада,
Сангай утаан манарна.
Далай ламын адисаар
Дайда дэлхэйдээ жаргая, –

гэһэн арадай дуунай нэгэ бадаг тэрэнэй сэдхэлдэ урган һалбараад, хаанаб даа нэгэ тээ хэн нэгэнэй уянгатуулан дуулаһан мэтээр сэдхэлэйн хүлгөөе номгоруулна...

Үдэһөө хойшо нэгэ хазаар моритой хүн хярын нюрууе гурьбатуулжа сайраһан уулын зүргөөр уруудам уруу бууна. Сагаан сэмбэ гадар дээрэ хара туузаар гоёһон тоорсог малгайтай, хүхэ шэршүү дэгэлтэй дүшөөд наһанай тэрэ хүн:

Эрэ боро харсагань
Жэгүүрхэндээ хүсэтэйл.
Эмгэн буурал эжымни
Иимэ холо һууна гү даа? –

гэһэн дууе намдууханаар уянгатуулан дуулажа, хада, хабсагайн хаяануудые мүргэн урдаһан Шэрээ голой мүнгэн долгиие жэмэстэ модоной забһараар иишэ-тиишээ анхаралтайгаар шэртэн ябана.

Сээжэдээ дүлэтгэһэн гунигаа хаанашье, хээээдэшые гаргажа ябаагүй Донров хүбшэ тайгада үлэһэн анда нүхэрөө нанахадаа, доһолһон сэдхэлээ намжааруулха гэжэ оролдон, үни үнгэрһэн сагые дурсана.

«Гушаад жэл үнгэршоо гээшэл ха. Саг ямар түргөөр үнгэрнэ гээшэб! Энэ хада, уулануудые харахада, нэгэнэйншэ шобхо орой нүгөөдэһөө бүри үндэр байна... Эрхим һайн эрэ боложо түрэхэ гээшэ баһал эдэ уулын шобхо оройдол адли гээшэл хаш даа... Алтан-Очир хара багаһаа хойшо эрдэм бэлигтэй гүүлэдэг хэн. Эсэгэ эхэ хоёрыншэ гурбан хүбүүгээ дасан хиидтэ шаби болгожо үгөөд, хүгшэрхэдөө, хаража байһан малаа зүһэлжэ танихаяа болёод, зүдэржэ ябаһан юм дээ. Хөөрхэдүүд, «һайхан хүүгэдтэй дээ» гэһэн үгэдэ урмашажа ябаһан байха. Мүнөө тэдэнэр Алтан-Очиртойнь ушарһан гай тодхорой ерэхые хаанаһаа мэдэхэб дээ. «Анидаамнай үхибүүн ябахадаа, хара боро ажалда зоригтой байгаа бэлэй» гэжэ хожомыншэ хэлэдэг хэн.

Хожом хойно «Анидаа» гүүлэдэг багынь нэрэ мартагдажа, хүзэгтэн олондо «Алтан-Очир зурхайшан, Алтан-Очиртан» гэжэ хүндэлүүлдэг болоо хэн дээ. Хүзэгтэнэй үгэһэн энэ нэрэншэ хүнэй шэхэндэ урин зөөлэхэнөөр дуулдадаг. Тээд тэрэ дасан хиидтэ ошонгүй, малтай носолдоһон һаа, мүнөө сагта баян байдалтай айл байха байгаа. Һамга абаһаншые... хари, манай Пүнсэлыешье Һамга абаһан байха бэлэй, хэн мэдэбэ? Пүнсэлнай тиихэдэ Шэрээ голдоо байгаа шүү дээ»... «Алтан-

Очирой хуби заяан... абынь ханаашаар болоогүй, мүн лэ өөрын-
шые хүсэлөөр бээлээгүй, юрэдөөл, оршолонто юртэмсын
эрьюулгэдэ абтан үнгэрнэ хаяа? Эрдэмтэ багшанарайнгаа сэд-
хэлыень буляһан энэ хубилгаан хожомой сагта агы нүхэн соо
гансааран орхигдохо гэжэ хэн мэдэхэ байгаа? Абань гурбан
хүбүүндээ: «Табан эрдэмдэ мэргэжэхэгүй юм хаа, хубараг бо-
лоод юу хэхэб?» – гэжэ хашадаг хэн. Жэгтэй үбгэн байгаа гү?
Юундэ тиигэжэ жүдхүүлдэг байһан юм? Өөрөө лама болохо
гээд, шадаагүй дээрэһээ тиигэнэ гэжэ хэлсэдэг бэлэй. Тиигээд
лэ хүбүүдээ заабол лама болгохо гээ юм бээээ. «Анидаагаар гу-
ламтаяа сахюулхаб» гэдэг байтараа, нэгэ удаа хүбүүнтэээ
Хүрээ ороод ерэхэдээ: «Манай муу гээгэтэ түрэхын хубараг
болохо саанаһаа табисууртай хүн байба. Хүбүүемни Балжин-
ням хамба: «Эрдэм номтой хүн болохо. Намда шаби болгожо
үгэ» гээд, дахуулаад ошоо бэлэй. Тэрэгүй хаань, бидэ хамта
үдэжэ, сугтаа сэрэгтэ ябажа, албаяа дүүргээд: «Хэнэй үхин ша-
райлиг бэ, хэнэй айраг эһээлиг бэ?» – гэлдээд лэ, хүлэгэй хай-
ниие унажа, хүүхэнэй хайхание шэлэжэ, эрэ хүн шэнги эр-
бэлзэжэ, эмээлтэ морин шэнги дэрбэлзэжэ ябаха байгаабди
дээ... Энэшни, юрэдөө, эхэнэр хүндэ дүтэлжэ үзэхэн юм гү?
Хай дээ... Энэ дэлхэйдээ эрэ хүн боложо түрөөд, хүнэй эдлэхэ
юумые дууһан эдлээгүй хаа, амиды ябаһанай хэрэг юун бэ?
Байза, энээндэ нэгэтэ амталуулжа үзэдэг хаа?» – гэжэ ханаха-
дань, Донровой шуһан халуун охёор орьёлон бүхы бэээрнь та-
раадхиба... – «Мунхаг минии нүгэл энэл дээ! Ажамидаралые
энээгээр ганса хэмжэжэ болохогүй... Хубарагуудайнгаа арюун
буянаар бидэ амиды мэндэ ябанабди. Алтан-Очир гэрлэхэ-
һээмни хойшо мүнөөдэр хүрэтэр намда туһалжа ябана. Ал-
тан-Очироймнай һураһан эрдэм нуга голдоо, хошуун нютаг-
таа туһатай ха юм. Тиин гэхэдэ, зурхайша ламамнай сагай
эрьюулгэдэ хүрмэгдэжэ, хүнды нүхөөр гэр хэжэ, хүйтэн уһаар
унда хэжэ, ажамидархын тула ойн оёорто хаягдаба. Ажамидар-
рал хатуу даа, үлүү гарама хатуу, зөөлөндөө гайхалтай зөөлэн
юм», – гэжэ бодолгото болоод:

Эрэ боро харсагань

Жэгүүрхэндээ хүсэтэйл.

Эмгэн буурал эжымни

Иимэ холо һуудаг гү дээ, –

гэжэ гүнгэнэн, мориёо бүншүүлһээр, ойн захата гараба.

Гэрэйн ута хоолойгоор хуурай модоной хара утаан хуунагтана. Хүүгэдүүд буурал эжынгээ байдаг гэрhээ гаран, орон гүйлдэнэ. Хотонойнь баруун тээ танигдаагүй, зүhэ буруугаар хүлөө тушуулхан дүрбэн морид ондоо тээhээ ерээд байhан хүнүүдые элирүүлнэ... «Заа, энэмни юун бэ? Эды багта манайхяар хэн ябаха бэлэй? Намар haань, тогооной архи залгиха гэхэн эрэшүүлэй хүл таhалдаагүй... Байза, ондоо зүгhөө гэртээ бусаха болоо», – гэжэ тэрэ сэдхээд, хүбшэ тайга уруугаа hөөргөө шурган оробо.

Донров ошохо харгы замаа хубилгахаар, нара орохо үедэ баруун хойто зүгhөө гэртээ ерэхэдээ, ой модон соогуур ябахадаа эсээд ерэхэн гэрэй эзэниие бэдэрүүлэй хүнүүд хүлээжэ хууна гэжэ таагаадхиба. Тэрэ танигдаагүй айлшадтай мэндэ амараа андалдаад, малгайгаа абдар дээрэ табяад, хоймортоо хуужа, үбэрөө уудалан, сагаан хас эрдэни хөөргээ гаргажа тамхилба; тиигэхэ зуураа, тэдээниие тойруулан хаража, алдар нэрэ, нютаг хошууень асуулсаад, сагай уларил, мал адуун тухай хөөрэлдэжэ эхилбэ. Пүнсэл аягадань сай хэжэ баряад:

– Заа, Донров, зорихон хэрэгээ бүтээбэ гүт? – гэжэ хонирхобо.

– Бүтээгээ дөө, Сагаан-Уламай гараса дээрэ хүрөөд, hөөргөө бусаха баатай болооб. Чимидбалдир нам шэнги баhал хэдэн тэмээгээ алдажархёо юм хаш. Хамтараад, бэдэрхээ саашаа ябаабди. Завхан гол хүрэхэ гэхэн аад, моримни эсээд ябаха юм бэшээ...

– Тиигээл гээбы!.. Бороо орохонь аабы гэхэдэ, нэгэшье дүhал унаагүй... Халуу шатаад, хуужа байхын аргагүй!.. Танай ошоhонhоо хойшо манайхяар хүл таhараагүй. Энэ хүнүүд... энэ гал шатама халуунаар Алтан-Очир зээрэмбые бэдэрээд, зүдэржэл ябана! Малай нурагшье яахаб? Хүн лэ хөөрхы!.. Замай утада, шэхээ табихада, юумэн дуулданагүй гү? – гэжэ Пүнсэлэй ханаа амарханаар хэлэхэдэ, Донров юун тухай хөөрэлдөөнэй болоhые тухайлаад орхибо...

– Хари, энээн тухай доогуур hабир-шэбэр гэлдээн гаражал байна ха! Теэд Алтан-Очиртой улаан нюураараа ушарhан хүн үгы юм хаш. Хубхай хооhон хөөрэлдөөн бэшэ аа гү гэжэ ханаа hэм... Тэрэ нютагтаа ерэбэл, заабол хүнтэй ушарха байгаа бшуу, – гээд, Донров айлшад тээшэ хараба.

Тиихэдэнь бэдэрүүлэй дарга Дэлэг:

– Тамнай алдажа үгы болгоһон малаа бэдэрдэг хүн хадаа, бодхуул хүнэй һурагыг алдахагүй байхат. Танайхин уруу гараһан хүн дээ! Бидэ тэрэнэй һураг танһаа мэдэхэ һанаатай ябаһан уладбди. Та хаана байһыень мэдэнэ ёһотойт. Худалаар хэлэбэл, хэлээлтэдэ хүртэхэт! – гэжэ сэхэ руунь хэлээд, Донровые шэртэн һууба.

Донров хэлээшыень анхаралтайгаар шагнаад, гааһанайнгаа үнэһыг гуталайнгаа хоншоор дээрэ һурамхи гэгшээр тоншожо унагаагаад:

– Һурагыень мэдэһэн байбални, таанадай тэрэниие бэдэржэ зобоһоной хэрэггүйл дээ. Бидэ нэгэ нуга голдо наадажа үдэһэн сасуу зомди. «Хүбшэ тайгын тураг ядахадаа, уулаяа, хүн тэнэжэ зобоходоо, нютагаа һанадаг» гэжэ хэлсэдэг. Тэрэ хүн үнэндөө ядаржа ябаа һаа, бидэниие олоод ерэхэл байха... Танай хэлээшые мүнөө һаял дуулажа байнаб, – гээд, гүсэтэй сайһаа хэжэ уухадань, һамганиинь нүхэрөө дэмжэжэ:

– Бүшье хэлэгты! «Манайхин уруу ерээ» гээд лэ эдэнэр байха юм!.. Ямар хүнтэй уулзахадань, тиигэжэ хэлэһэн байгаа юм, бү мэдэе! Гайхалаа баража ядаад һуунаб... Алтан-Очир гуай өөрөө орожо ерэхэ хүн бэшэ дөө! Түрмэ шороной газарһаа бодхуултажа гараһан хүн өөрыгөө яажа хамгаалхаяа мэдэнэл дээ! Бидэнтэй бидэнгүй аргаяа олохо... Эрдэм номтой, эльбэ, жадхатай хүн гэжэ би эдээндэ хэлээд һуугаа хүм, – гэхэдэнь, мүнөөхи наһажаал хүн:

– Шүдхэр бэшэ дээ! Хүн юм хадаа хүнэй байдалаар ажами-дарха ёһотой хаям! Тиимэл хадань танайхинтай холбогдоно дөө. Бидэндэ тиимэ мэдээн бии. Гэм-зэмэгүй хүнэй шарай гаргажа һуунхаар, үнэнөө хэлэһэниинь дээрэ! «Түрэ түмэн нюдэтэй» гэдэг. Эсэргүү дайсаниие нюужа далдалһан хүндэ зохихо яла, зэмэ байдаг юм шуу. Хэлэжэ үгэхэгүй һаатнай, гэрэй эзэн, өөрыешнил абаад ябашахабди! – гэжэ шэрүүншэгээр хэлэбэ.

Тиихэдэнь Донров наада барингяар мийһэрээд:

– Нютаг дайдадань ошоод, хэниешье һаань, хамаагүй, абаад ерэгты гүүлээ юм һаа, абаад ябагтыл дээ. Хангайн муу ангуушан ухаанта хубарагтай дүтын нүхэд байгаа хадань, болохогүй юумэн гэжэ юун байхаб, – гэбэ.

«Доодо голдо бидэнтэй дайралдаһан мунхаг эрэ: «Донро-

войдо заабол ошогты» гээ бэлэй. Аргагүй үнэниенх хэлээ! Теэд гэрэй эзэн анда нүхэд ябаһанаашье нюунагүй. Бидэнһээ яагаад нюунгүй байхаб дээ? Гэрэй эзэн ухаатай, мэхэтэй эрэ байна... Энэ хамганиинь маниие зүб харгыһаа төөрюулхэ гэжэ элдэбын юумэ шашаад халанагүй. Энэ эрые айлган хүрдүүлээд үзэлтэй гү, али яалтайб? Энэ нютаг нугаяа хамагһаа хайнаар мэдэхэ хүн энэл ха юм», – гэжэ бэдэрүүлэй дарга шэбшээд:

– «Үүлэн зүрибэл – бороо, үгэ зүрибэл – хэрүүл» гэхэн арадаймнай үгэ бии. Эрэ улад байһан тула үгын саана-наана гаража байжа хэрүүл ама хээд яахамнайб? Шишье, бишье – бултал адли засаг түрын үүргэдэ тангаригтайбди. Тэрэ бодхуул хүнэй буруу, зүбтэй байһые бидэ элирүүлхэ бэшэбди. Тэрэниие барижа, дээдэ зургаанда тушааха даабаритайбди. Лама, харашье байг, засаг түрын зарлигта зүршэхэ эрхэ хэндэшье байха ёһогүй!.. Бэдэрүүлэй аян замда мори унаагаар туһалха гэжэ сомонойтнай дарга таниие заажа үгөө һэн. Тиигээд лэ мүнөө болотор таниие хүлээжэ хэбтэнэбди... – гэжэ хэлэбэ.

– Арба-табан малаа харууһалжа, ганса-нэгэн тарбаганай толгой тоншожо, эхэнэр, хүүгэдээ тэжээхэнээ ондоо бэшэ үүргэ маанадта мүнөө байхагүй... Тангариг гэбэл, хоёр нюур гаргажа, хүнэй мууе үзөөгүй ябаһан эсэгымнай гэрээд үгэ, бурханай шабинарта үнэншэ ябаха гэхэн эхымни һургаал бии... Һайн ябахадань, һүгэдэжэ, мүргэжэ ябаһан аад, муу сагтань мүшхэхэ, мүрдэхэ гээшэ ханаанда багташагүй юм. Эрэ уладта нюунгүй сэхэ хэлээшэнь дээрэ!..

– Хуби заяанайнгаа иимэ байхада, яахабши? Хүнэй мууе мүрдэхэ, мүшхэхэ гэхэн бодол бидэндэ үгы! Тиигэбэшье, засагай албан хадаал – албан! Засаг түрэдөө хүндэлдөө һаань, тэрэниие нүгэл хэхэн гэжэ тоолохоһоо ондоо арга үгы! – гэжэ тэдэнэй нэгэн шангарба.

– Соржо лама ямар нүгэл хилэнсэг үйлэдэхэн болоноб? – гэжэ Донровой һөөргэдэн асуухалаар, тэдэнэй нэгэн:

– Энэшни гүрэн түрын нюуса!.. Бидэ тэрэниие тон наряар яажа мэдэхэбибди? Хорюултай нэгэ юумэ хэхэн байха... Шэнэ засаг лама хоёрой номнол хоорондоо огто тааранагүй гэхэл юм байна. Энэ гүрэн түрын засаг арад түмэнэй засаг бээ дээ, – гэжэ хөөрэлдөөндэ оролсобо.

– Сомоной дарганар... ойлгууламжын, танюулгын хүнүүд

шэнэ засагыг арадай засаг гэлсэдэг. Маанад мэтын мунхаг ангуушад юугээ мэдэхэбиди? Үбгэ эсэгэнэрнай үсөөхэн малаа тооложо, нэгэ наһаяа үнгэргөө һэн. Бидэшье баһал тиимэ байдалтай байнабди. Энэ засаг түрын арад зондоо хамагай түрүүн хайрлаһан юумэн юун бэ гэхэдэ, номтой, номгүй хубарагуудыемнай бултыень хүлгүүлжэ, хоймортоо залаһан бурхан шүтөөнийемнай үгы хэжэ хуряагаа, – гэжэ Донровой хэлэхэдэ:

– Та уулынгаа мухарта гандажа, бодол сэдхэлээрээ үмхирһэн хүн байнат. Гүрэн түрын буянаар жаргажа ябаһан арад мүхэжэ байгаа ламанарһаа олон ха юм. Иигэжэ бодоходо, ламанар тухай гүрэн түрын бодолго зүб лэ байнал дээ...

– Хай, бү мэдээ! Гүрэн түрын хэрэгыг бэлүүлжэ ябаһан таанадай тиигэжэ ханахада, нам мэтын зон ондоо ханалтай байжа магад. Теэд өөрын бодол өөртөөл зүб байгша. Шэнэ юумэн бүхэнэй һайнииень мууһаа ехэ байгаа һаа, хэнэйсье сэдхэл татаха һэн... Шэнэ бууһан бэри үргэһэ нойртоо диилдэнгүй, бээе шангар баряад, гэртэхи, газаахи ажалаа жэншэдгүй хэжэ байбал, хадам эжы, абадаа хүндэлүүлдэг, – гэжэ Донров хэлээд: «Эдэнтэй өөхэнсье бэшэ, булшархайсье бэшэ юумэн тухай хөөрэлдэхээс болиё», – гэжэ сэдхээд, һамган тээшээ хаража:

– Хүнэй үргэ шагнаад һуунхаар, борсын шүлэ хээд үгыш! Хэдэн хоногто мяха амсаагүй ябаһаар, хотомни харлашоо... Айлшаднайсье гэдэһээ үлдэшоо янзатай. Таанар, юунсье болоо һаань, хоол эдижэ, уугаад, үнжэжэ, хоножо байгты! Хайшаа яарахабта? Үглөөдэр адуугаа дүтэлүүлжэ, унааетнай хэлгүүлжэ үгэхэб. Бэдэржэ байһан хүнтнайсье ороод ерэхэдэ ядахагүй. Яажа мэдэхэб! – гэжэ хэлээд, Донров дэгэлээ тайлажа, орон дээрээ табяад, гэрһээ гараба.

Бэдэрүүлэйхид мүн лэ газашаа гаража, моридоо аргамжалаад, хээрэ һуужа, үглөөдэр юу хэхээ зүбшэн, удаан хөөрэлдэб. Дэлэг ута хара дурамбайгаа татажа һунаагаад, тэрэнэ манатан байһан хүхэ уула руу залаад:

– Адуун хүрэг бэлшэжэ ябаа һаа, али нэгэ уулын хормойдо гү, али үбэртэ харагдаха ушартай. Харин ганса хүниие олохо гээшэ үбһэн соо нюуһан зүү бэдэрһэнтэй адли байна дээ... Мүнөөдэр ханаһанаа сэхэ руунь хэлэжэрхидэг хүрхэй амгалан эрэтэй ушарбаб... – гээд, дурамаараа нэгэ хэлэг хараһанайнгаа һүүлдэ, газарта забилан һуушаба.

– Юрэдөө, энэ муу эрые шарайшалаад байхадаа, яахан зонбибди? Гүрэн түрын сагдаагай урдааа үһэриһэн хүниие яажа хэһээдэгые үзүүлээдхие. Таанадай олохонь гайтай байха гэхэн шарайтай байхадань, яалтайб? «Өөрөө хүрөөд ерэхэдээ болохо. Юумые яажа мэдэхэб» гэбэ бшуу! Наада барижа байһан хэрэг! Хэлэһыень шагнаад байхада, тэрэ ламаһаашье дортохогүй эсэргүү хүн гээшэл ха!..

– Энэ хүнэй малаа бэдэрээд ерэбэб гэдэгынь – худал! Тэрье-лээшые бидэнһээ зайсуулжа, ханаагаа дүүргээд, ерэхэн байха. Юрэдөөл, шангалая! – гэжэ саада хоёройнгоо ханаһан ханалаа мэдүүлхэдэнь, Дэлэг тэдэнэй үгые хайса ухамайлжа шэбшээд:

– Донров түрэлхиин сэхэ сэбэр зантай, хайн ханаатай эрэ юм. Иимэ хүнтэй эбээрээ хөөрэлдэхэһөө ондоо хүсэ хэрэглэжэ болохогүй... Тэрэ бодхуул наашаа огто ерээгүй байжа болоо. Тиимэ хаань, дэмы эндэ обооролдожо байнабди... – гэжэ ойлгуулба.

– Юундэ дэмы гэжэ?! Наяхан тэрэ харгы замда хүни ябажа байгаа. Дуганай хаалгы тэрэнэй суургадаһан ула мүр байна бэшэ гү?

– Ногтуу толгойтонуудай томохон гү, али нюдэнэйнгөө хорьмоһо хараад, хүн гэжэ ханаһан үгэл дээ! Бүри хажуудань тулажа ерэмсээрээ, үзэгдэхээ болишоо гээ һэн бээ? Үнэн-шэмөөр бэшэ тиимэ юумэн хаана байхаб?!

– Теэд яалтайб?! Хабхаанаа хахиһан ангуушан шэнги хэб-тэжэ байха аалди?!

– Үсэгэлдэр ябажа-ябажа, юушые бүтээгээгүйбди, замнай тиигэд гээд дууһашана һэн... Маргааша үглөөгүүр дээшээ үгсэе!.. Энэ гэрэй эзэн мүнөө хүнндөө булсагар һамгаяа тэбэ-рижэ хоноод, уур сүхалaa мартажа магадгүй... Олдоогүй хаань, голой гарса дээрэ дайралдаһан дохолон эрэдээ бусая... Нэгэ хэлэг абяагүй боложо, хожом һэмээхэн эрьежэ ерээ хаа, дээрэ байха. Тэрэ яндуул тэрбелжэ хаана холо ошобо гээшэб?! Уһа шудхуулһан зумбараан шэнгээр нэгэ үдэр шомбойгоод гаража ерэнэ бээ, – гэжэ нэгэниинь ухаа зааба...

Хангайн энгэр талада зуһажа байһан хотон айлнууд хүл хөөрсэг табилдажа, энэ үдэрые үнгэргэбэ. Нютагайшые, ерүүлшые хүнүүд бүгэдөөрэн өөр өөрын хүсэл бодолдо абтажа, ун-таридаа хүльбэрэн хэбтэхээр, бүхэ нойрто эзэлэгдэнэ...

Донров унтаһан, болиһоноо зондо мэдүүлхэгүйе оролдон, тооноо шэртэн: «Үглөөгүүр Алтан-Булагай эхин өөдэ дахуул-хамни гээшэ гү? Үнэн үгээ сэхэ руунь дан эртэ хэлэжэрхёо хаб. Би бээ барингүй, ханаһанаа хэлэжэрхёод, һүүлдэнь халагладаг зантай мунхаг хүм дээ... Бэдэрүүлдэнь оролсоогүй хаамни, бодхуултай холбоо барисаатай байба гэжэ хардажашье болохо, яажа мэдэхэб? Яагаа хээгээшье хаа, сэдхэлэйнгээ дутуу дундые зайсуулбал, хайн һэн. Тэрэгүйдэ манайхяар эрьелдээд халахагүй. Хамаг ажални хаатаха. Хүсөөтын орой дээрэ утаа табиха гү, али үгы гү? Дэмы юумэ хэжэ, түбэг татаха гүб?.. Тиигэнхаар, Хадатын үбэлжөөндэ эдэниие дүтэлүүлээд үзэхэ байна. Шүдхэрэй гал гаражашье магадгүй. Заримдаа үгы болошодог муутай. Мүнөө үзэгдөө хаань, хүрхэйл байгаа. Хубараг-һаа байтагай, доро зүрхэтэй ангуушан мэтын зоной тогтожо тэсэхын аргагүй газар... Айжа хүрдэхэдэнь, шүдхэр хүрэтэрөө амар заяа үзүүлхгүй гэжэ этигүүлбэл, хэрэг бүтэхэ... Эдээнһээ түргэн халажа, Хүрээ орохо хэрэгтэй. Тиихэдэ яарал дундаа тэбдээд, ахир хүнэһэтэй хүбшэдэ гараа һэмди. Удаан болгохо хэрэггүй... Үглөөгүүр адуундаа ошоходоо, Жүрмэдтэй хайсахан зүбшэхэ байна. Бэдэрүүлдэ Жүрмэдые хабаадуулаа хаа яахаб», – гэжэ ханажа хэбтэтэрээ, унтаһаһан байба.

10

Хамаг бээ һуларуулжа, хүлһэ адхаруулһан зунай халуун үдэрые арайхан гэжэ үнгэргөөд, үдэшын һэрюунэй унахада, ами орожо, һүниин сэлгээ һалхинда дааража хоноод, үглөөдэрынь дахяад лэ хурса наранай туяархада, үнөөхил тэсэхын аргагүй халуун боложо, бэе сэдхэл хүндэрнэ хаяа. Заха хизааргүйгөөр нэмжыһэн хада уулануудай дээхэнүүр тэнгэрийн хаяаһаа үүлэнүүд нүүжэ ерээд, гансаардаһан хүнэй сэдхэлдэ хэн нэгэнэй юушьеб шэбэнэһэн мэтээр һанагдаад, арилшана. Хадын хабшалаар урдаһан горхон үдэшэ болоходо, улам ехээр харьялан сууряатана. Шубуудай жэргэхэ, тарбагануудай «хиг-хиг» гэжэ гошхорхоһоо ондоо абяан дуулданагүй.

Энэ үедэ Алтан-Очир агы нүхэнһөө гаража, гэшүүһэн модо суглуулаад, һөөргөө орожо, галаа носоогоод, эдээ хоолоо бэлдэхэ гэжэ сүлөө забгүйгөөр хүндэлнэ. Тиигээд тэрэ агын-

гаа үүдэнэй урдахи модоной һүүдэртэ һуугаад, үдын халуун-
һаа үдэшын һэрюун болотор бисалгал үйлэдэбэ...

Тэрэ бурхан багшын дүрбэн үнэн һургаалые соёрхожо, ухаа
орожо ойлгохо тумаа: «Өөрымни үйлын үри тиимэшье
сүлөөржэ барашагүй зоболон бэшэ, алишье түрэлдөө үйлэ-
дэһэниинь илгаагүй. Нүгэл хээд, үйлынгөө үриие дахан, хуби
заяагаа илан диилэжэ, удаадахи түрэлдөө арюун сэбэрээр
хүрэхэмни шухала», – гэжэ этигэдэг болонхой. Тиимэһээ үл-
дэжэ – садаха, халуудажэ – даараха, айжа – гансаардаха ябада-
лай алинииньше тэрэнэй эдлэхэ зоболоной багахан хуби мүн.
Харин тэрэ үбдэхэ аюулһаа холодон зайсаад, үтэлхэ һананай
ерээд, үхэхынгөө урда үрдижэ, хорбоо юртэмсын хуурмаг үзэг-
дэлһөө сүлөөржэ гэгээрхэ зорилгодо нэн түрүүн абтана. Теэд
илажа диилэшэгүй ехэ ухаанай эршэ хүсье олохо гү? Энээн ту-
хай мүнөө тодолжо хэлэхэнь бэрхэтэй, гансал саг энээниие
элирүүлжэ шадаха. Алтан-Очир саашанхи ажамидаралаа яжа
эхилхээ хүсэд мэдэнгүй, гэбэшье тэрэ бурханай арюун һур-
гаалые бисалган, бодото ажамидаралай ушар удхые улам бүри
мэдэхые эрмэлзэн сүхэрнэ. Тэрэ нүдэнэйнгөө хүхэртэр би-
салгажа һууһанаа, бэеынгээ шалаае гаргажа, сэдхэлээ амаруу-
лангаа горхоной эрьеэр гэшхэлжэ, ойн сүлөөдэ сэнгэжэ, алим
жэмэсээр һонирхон, модо гэшүүһэ суглуулна. Хүбшэ ой соо
ажамидардаг болоһон эрэ хүнэй ажалынь энэл хаям...

Алтан-Очир хада хабсагай дамжан үгсэжэ, хярын оройд
гаража һуугаад, дурамбайгаар алас холые хаймадана. Теэд ха-
раха бүридэнь үнөөхил бараан хара ууланууд, холын холодо
мушхаран урдаһан ехэ мүрэн, ойн шугыһаа бэшэ ондоо юумэн
үзэгдэнгүй. Тэрэ эжэлүүдгүй: «Энэ багай малшые хүрэтэрөө
нам шэнгээр бүгшэм халуунда ядалсана гэжэ һанахаар бэшэ.
Хангайн хяра дамжан бэлшэдэг адуун хүрэг үнихэнэй хараг-
данагүй... Донров ошоһоор хорёод хонобо. Наашаа хүлөө та-
биха аргагүй байжа болоо. Бэдэрүүлэйхид һаалта хэбэ гээшэ
гү?.. Нөөхи хэдэн ном судараал гартаа оруулаа һаа, һанаагаа
амарха һэм... Сагай, байдалай намжаа болотор хэзээ юм? Үды
байна... Хоол, унданһаа боложо, хүн үхэдэггүй. Сэдхэлээрээл
үхэнэ. Сэдхэл гээшэ хүниие абажа ябаһан ганса үнэн», – гэжэ
ухаан бодолоо гүйлгэжэ дүүргэбэ.

Энэ үедэ ойн соорхойдо бугын хүрэг гаража ерэбэ. Нара-

най игаабаритай уужамхан тохойдо бэлшэжэ ябаһан эрэ буга омог дорюун толгойгоо үргөөд, аласай холые хаймадана. Гоё найхан хүзүүтэй ногоон хүсэд хүдэржөөгүй туруутай тугалаа үе-үе болоод лэ харана. Хүл дээрээ тогтожо ядан ябаһан тугал хагда ногоое шэмхэлнэ. Эрэ буга арьяатанһаа гэр бүлээ аршалха гэжэ оршон тойроноо шагнаархана. Энэ бүлэ амитадые баярлан хаража хууһан Алтан-Очир юундэшьеб зүрхээ шэмшэрүүлээд абаба. Дасан хиидһээ зайлаһанһаань хойшо, гансаардажа тулиһан тэрэнэй сэдхэлые баясуулха гэжэ бурханһаа зорюута эльгээгдэһэн байгаалиин эдэ амитад ойн соорхойдо гараа гээшэл ха. Хангайн найхан амитадые хаража хуухадань, тэрээндэ хэды найхан бэ! Гэбэшье, тэдээн шэнги эрхэ сүлөөдэ бэшэ, харин бэдэрүүлгэһээ тэрьедэжэ, хоргодожо ябахада, ямар уйдхартайб даа. Хангайн амитадта жүтөөрхэхэ сэдхэл түрөө гэхэдэ, ямар юм, үгышье гэхэдэ, ямар юм бэ? Нялха тугалаа үнэрдэн эрхэлүүлһэн ногоое Алтан-Очирой удаан адаглан харахада, тэрэ ногооной бөөдэ эхынь түһөө шэнгээд, амисхалһан мэтэ ханагдаба. Эжынь улаабтар ягаан шэршүү дэгэлэйнгээ хормойе намируулан, түрэнэн хүбүүндээ дүтэлжэ ерээд, гараа тодон энеэһэн шэнги...

Тэрэ хүндөөр ханаа алдаад, дурамбайнгаа хараае ондоо зүг уруу шэглүүлээшье хаань, эхынь түһөө шэнжэ сэдхэлһэнь халажа үгэнэгүй. «Урдандаа оройдоошье ушардаггүй байһан эжымни хүнэнэн энэ зунһаа хойшо намайе ходол эрьедэг болобо. Энэ ямар удхатай юм? Эхэ хүн үхэхэдөөшье хойто түрэлдөө үриингөө түлөө ханаагаа зобожо ябадаг гээшэ ха. Эжымни үмдэдэг улаабтар ягаан шэршүү дэгэл ханагдабал! Ондоо гадартай дэгэл үмдэдэггүй байһан юм гү? Али иимэ үнгэтэй дэгэлдэ дуратай байгаа гү? Ехэл хүнгэн, хурдан ябадалтай, үсөөхэн үгэтэй хүн бэлэй. Хөөрхы дөө, аба эжы хоёрни бидэниие хүнэй зэргэ хүн болгохо гэжэ хүйтэн, халуун шулуу нилээн долёогоо дээ... Хөөрхы, эжымни яатараа зобоно гээшэб? Намһаа боложо байна хаяа? Зургаан юрөөл уншаха байна... Эльгэ бүтэн, сэдхэл арюун ябаһан үдэрнүүдни, жэлнүүдни хаяхан мэтээр ханагдабашье, хорбоо юртэмсын ажамидарал хубилшоо... Дүү басагантаяа уулзангүй, баһал удаан болобоб. Ухаанайнгаа мунхагһаа нэгэ хоног соо хорбоо дэлхэе дабаха мэтээр ханажа, хүрэхэ гэнэндээшье хүрэнэгүйб.

Монгол шүхатай эхэнэрнүүд хаглагар үнээ хуряжа, хаадаг номоёо агсаад, сэдхэлээ шангалан, мориндоо мордоод, хүрэх гэнэндээ хүрэж, хэх гэнэнээ хэдэг үе сагшые байгаа. Ухаан заяан хоёрые захиржа ударидахашье бэшэ аад... Богони жолоотой бүхэгүй хүниие яалтай бэлэй? Тэдэнэр буруугай бэлшээрихээ холо гараха эрхэтэйшые бэшэ дээ», – гэжэ шэбшээд, Алтан-Очир дурамбайнгаа хараае дахин мүнөөхи ойн соорхой тээшэ харуулба... Нялха тугал үдын халуунһаа эсэһэн янзагүй, годогонон тангаршаана.

«Хөөрхы, яаһан хөөрхэн амитан бэ? Юумэн тухай бодожо, ханахашье бэшэ дээ. Зоргондоо гээшэнь! Айжа сошохо аюул бү ерэнэй! Аадар бороогой ороо хаань, хайн лэ байгаа. Хура бороо дуудаха даллага айлдаа хаамни... Энэ багтаа удаан тогтохо аабза эдэ амитад!» – гэжэ сэдхээд:

– Дэмыржэ һуутарни, үдэр үнгэрхэнь. Агы гэртээ ошоё. Амамнишые хаташаба, – гэжэ дуугарһаар, һууриһаа бодожо, хада хабсагай дамжан уруудаба.

Донров нүхэрэйнгөө ерэхэ үдэрые тооложо хүлэһэн тэрэнэй сэдхэл хэды доһолжо, хэды хубилна гээшэб?!

Хүбшэ ой соо гансаараа уйдхарта абтаһан Алтан-Очирһоо гадна, газарай хүрьһэнэй, ургамал ногооной, алим жэмэсэй ааяма халуунһаа хатажа хоршилдошоод байха үедэ баруун хойноһоо бараан хара бороогой үүлэн бөөгнэрэн сугларжа хоноод, маргааша үглөөниинь харуу эхэнэрэй гараа дэлгэһэн шэнгээр ганса нэгэн дүһал дүһажа байтараа, шагнаархаһан мэтээр нэгэ хэды саг соо таһалдаһанай һүүлдэ, дахяад лэ тэнгэрийн дуун нээрээд, улам-улам ойртон дуугарһаар, аадар бороо шааян адхаршаба.

11

Олон хоногой туршада газарай хүрьһэнэй нэбтэртэр адхарһан бороон соо хазаар моритой хүн уулын зүргөөр үгсэжэ, нюур уруугаа урдаһан бороогой уһые үе-үе альгаараа шобтороод:

– Нэгэн гэхэдээ, газарай хахартар хатаажархиха, үгы гэл, оёоргүй юм шэнги уһа адхаад халадаггүй, яаһан хашартай тэнгэри гээшэб? Олоной ханаае хуа халхин шэнгээр үймүүлхэдэ, хорбоо дэлхэй баһал һажаажа аашалдаг юм гү дээ?

Бороогой ехээр орохыень мэдэһэн хаа, жааха хүлээхэл һэн бээб. Хамаг юумэн уһа тальян боложо дүүрээ! Алтан-Очир энэ хара уһан соо зутаржа, зүдэржэ байгаа ёһотой. Хоол хүнэһэ-ниинь үни хада дууһаа бэээ? Тиигээл бэд дээ! – гээд, яаран тэбдэжэ, «чуу-чуу» гэжэ унажа ябаһан мориёо шабхадаба.

Ганзагадаа ашаа тээһэн морин арайхан гэжэ ябахадаа, уулын зүргөөр бороодо шал норшоһон харгыгаар халтад лэ гэхэдээ халтиржа, газарай хэлтэгы руу унахаяа һанана. Тэрэ хүнэй дабаан дээрэ гарахадань, бороо таһалдаба. Нүүжэ байһан үүлэнэй саанаһаа үдэшын наран бултайжа, зүүн урда зүгтэ холонго татаба...

Донров ангуушан болзоото боролжодоо хүрэжэ, моринһоо буугаад, хитад сэмбэ субаяа тайлажа һэгсэрэн, унахаяа һанһан ашаагаа тэгшэлбэ. Алтан-Очир хоёр үдэрэй туршада үһээрһэн бороо соо агы нүхэндөө шэбээлжэ, «Монгол түүхэ», гүн ухаантан Ишбалжирай «Түгэс буянта шэнэ зурхай» гэхэн сударнууды уншажа байтараа, ноён хутагта Рабжаагай «Үб-гэн шубуун» гэдэг дуунай аялгын гэнтэ дуулдахада, үбэр дээрээ табиһан судараа хажуу тээшэнь абажа, һард гэн бодоод, газашаа гаража, тээ доро модонуудай хоорондуур харагдаһан Донров тээшэ нюдөө табихада, нүхэрын ашаа тээһэн мориёо хүтэлһөөр ерэжэ ябаба. Алтан-Очир шамдуухан алхалан урдаһаань ошоод, сагаан шүдээ ялалзуулан энеэбхилээд, үрдижэ амар амгаланһаа Донровто мэдүүлээд, хүтэлһэн моринойнь жолоое абаба.

– Энэ тэнгэри шүүр шанага хоёртол адли... Наашаа гарахадамни, бороо аалидажа байһан аад, Асагатын-Аман хүрэмсөөрни, хүнэгөөр адхаршаба... Наада ашаа-барааншни шал норшоо ёһотой. Юуншыё болоо һаань, буулгая дээ, хөө, – гэжэ Донров һанаа амараар хэлэбэ.

– Хүн амитан, газар дэлхэй ундалба бэээ? Харгы замшни шабар, шалбаагтай, хэсүү байба гү?

– Шонтын оройгоор үнгэрхэдэ, тиимэшыё таатай байгаагүй... Моримни дааган байхаһаа хойшо хангайн хүшэр замда дадажа һураһандаа халтирангүй ябажа гараа... Заа, нүхэр, һанаа-үнөөн боложол һууба гүш?

– Юун гэхэб дээ?... Тиимэшыё амархан бэшэ байбаб.

Эдэ хоёр нүхэд иимэрхүү юумэн тухай хөөрэлдэжэ ябаһаар,

агынгаа үүдэндэ туласа ерээд, ашаа, бараагаа буулгажа, мо-
риёо аргамжалба.

Алтан-Очир борооһоо урид бэлдэһэн хуурай гэшүүһээ гаргажа, галдаа нэмэбэ. Наял сэлмэжэ эхилһэн хүхэ тэнгэрийн хаяагаар сагаан манан нуунагтажа, газарай хүрһэнһөө дэг-
дэн хөөрэхэдэ, үбһэ ногооной үзүүр дээрэ бороогой тунгалаг
дуһал ялалзажа, газар дэлхэйн үнгэ үзэмжые ажаглаа һаа, ор-
шолон дэлхэй нюураа угаажа ханаһан мэтэ... Задагай галай
дүрэлзэн носоходо, сэсэг ногооной анхилма үнэр урда урда-
найхиһаа һайханаар хангалтана. Харгы замдаа бага зэргэ
эсээд, элдэгдээгүй ямаанай арһан дээрэ хэбтэһэн Донровто
хөөрэхэ юмэнэй ехэшые һаань, эдэе шанаха ажалда дүйтэй
болоһон Алтан-Очирые хаража:

– Минии нүхэр ажалша бэрхэ эхэнэр шэнги болоош! Ми-
нии ягаан һамганһаа дутахагүйгөөр сай шананаһ! – гээд, энеэ-
хэдэнь:

– Хубараг байханаа хойшо эдэе шанажа нураа бэээб. Ши
һаа, шадахагүй һэнши... – гэбэ Алтан-Очир.

– Өө, зүбшүүл хэлэнэт!.. Таниие хоол хүнэһөөр дутажа бай-
гаа ёһотой гээд, арга шадалаараа яарабаб. Һанагшаар юмэн
бүтэдэггүй. Тэрэл тиихэдэ... Бидэ хоёрой наашаа гараһанай
һүүлээр, бэдэрүүлэйхид манайда ерээд, хүл хөөрсэг боложо
байгаа. Дамба абгынхиһаашни нэгэ хүн һалахаяа болёод байна
гэлсэнэ. Ошожо үрдээгүйб. Тэрэнэй бусадынь намаар газарша-
луулха гэжэ намайе хүлээгээд хэбтэжэ байхадань, гэртээ ерээб.
Намайе газаршамнай боло гэбэ. Би тиимэ бүтэхэгүй юумэ хэхэ
хүн бэшэб! «Таанад өөһэдөө бэдэржэ байгты» гэжэ һөөргэдөөб.
Һүүлдэнь тэдэнэр намһаа бүри һалаха хэбэргүй болобо. Ти-
гэһээр байтар, тэдэнэр өөһэдөө наашаа гараба. Намшир була-
гай эхин өөдэ аяр гурбан хоногто ябаад, Шонтын хяра хүрөөд,
һөөргөө бусаа һэн. Хожом хойно һалахагүй байгаа һаань, «Ша-
барта оруулаад гасахаб» гэжэ бодожо ябааб... Намшир булагай
эхиндэ Гомбо гуайн үбэлжөөнэй саанаһаа гарадаг шүдхэрэй га-
лые һанана гүт? Тэрэниие харуулха гэжэ һүни дүтэлүүлэн ошо-
ходомни, гал гарабагүй. «Яаха болооб» гэжэ бодожо байтарни,
ялалзашаба... «Тэндэ байна, тэндэ байна! Гал гараа!» – гэлдэбэ
тэдэнэр... «Тэрэниие шүдхэрэй гал гэдэг юм. Тэрэһнээ бо-
ложо, айлнууд тэндэ зөөжэ ошодоггүй юм. Хүнһөө байтагай,

адагуусаншые тэрээн уруу хүлөө табидаггүй!» – гэбэб. Тэдэнэр маргаад байтараа: «Нэгэ бага дүтэлөөд үзэе», – гэлсэбэ. «Таанад айхагүй хаа, туршагты», – гэбэб... Тэдэнэр нилээдгүй дээрэ хүрэтэр үгсэбэ... Галшые улам саашаал болоно. Үргэһэн морид ябах юм бэшэ! Замай муу гээшэнь жэгтэйхэн... «Одоо яалтайб? Эндээ хоноод, үглөөгүүр үгсэхэ гүбди?» – гэхэдэмни, наһатай хүниинь һэжэглэжэ байһан янзатайгаар: «Бусаха юм аалди?.. Жааха доошолоод, хоноё», – гэбэ. Уруудажэ ябатарнай: «һүүе-һүүе!»-гэжэ яһанай яншатар, огсом зэбүүнээр энэһэндэл, шара шубуун хашхарба... Бэдэрүүлэйхид айшаба. Моридыншые ама хамараа татажа, сүйдтэй юмэн болобо!.. Бишые шадаха соогоо хоолойгоо хашажа байжа хуугайлбаб. Ёһотойл, бурхангүй газарта бумба галзуурна гэдэг болоод байгаа. «Ёһо мэдэхгүй таанадһаа боложо, шүдхэр бидэниие дахаад һаланагүй! Яажа үүр сайлгаха гээшэб?» – гэжэ хэлээд лэ, зальбаран наманшалбаб. Нэгэ томо хадын нэмэргэдэ моридоо хоруулаад, һуужа байтарнай, үүр гэгээрбэ. Гэнтэ минии хажууда эхэнэр хүнэй үмхиршэһэн һамай хухархай харагдаба. Тэрэниие заажа: «Һүниин шүдхэр маанадые энэ хүрэтэр дахажа ерээ! Харагты – энэ, һамай хухархай! Заримдаа олон эмэ шүдхэрнүүд шууялдаад, үгышые хаа, хони мал туужа үлдөөд, хашхараад, амар заяа үзүүлдэггүй юм гэжэ хэлсэдэг. Зугадаад тонилхо гэхэдэ, мориной хүл тушагдаад, хүдэлжэ үгэдэггүй юм гэдэг дээ. Тиигээд лэ хоһоһон газар бүхэндэш үмхиршэһэн һам хэбтэдэг юм ха. Би иишээ оройдоошые ерэжэ үзөөгүйб. «Олоной үгэ – оодороотой морин» гэжэ һанаашые хаа, мүнөө нюдөөрөө үзэбэб», – гэжэ хэлээд, мориндоо мордобоб. Бидэ ямар нэгэ юумэндэ үлдүүлһэн шэнгээр нэгэ хэһэг гүйлгэлдэбэбди. Үнөөхи наһажаал хүн нам тээшэ муухайгаар хаража: «Ши, юрэдөө, бидэниие наадалжа байгаагүй юм аабзаш? Гүрэн түрын сагдаагаар наада хэхэдэ ямар байдаг бэ гэжэ би шамда үзүүлхэб!» – гэбэ... «Ай, бурхан! Адлихан ухаа алдажа, мэдээгээ ороходоо, нэгээ хардажа байдаг ямар ёһо юм? Нүгэл!» – гэхэдэм: «Аа, тиимэ гү? Танай тэдэ хубарагууд шүдхэрнүүдээ үлдэжэ холо болгохогүй, юугээ хэжэ байһан юм!» – гэбэ. Тиихэдэнь: «Яажа болохоб? Лама гэгээнүүд арюун номын орондо ошогшо бурхадай элшэд, шүдхэр ороолонгууд хара тамын орониие эзэлэгшэ Эрлиг хаанай нүгэлтэд байдаг газартаал байхаһаа ондоо аргагүйл. Бурха-аан!» – гэбэб.

«Шүдхэрөө үлдэжэ шадахагүй ламые ямар лама гэдэг юм?! Муухайн хубалзанууд!» – гэжэ һөөргэдэн хараажа ябатараа, унашоо. «Хии гэрэлһээ айжа, ухаа алдажа ябаһан хүниие ямар сагдаа гэдэг юм?» – гэжэ ханажа ябаа һэм. Иимэ энеэдэ-наадан болоол дээ!.. Тиигээдшые, юрэдөө, намһаа халаха, арилха юм бэшэ, хашараад ябатарни, тэдэнэр хайшаашыеб ошожо, удаан харагдахаяа болибо. Тиихэдэнь Жүрмэд бидэ хоёр Хүрээ ошо-жо, нөөхи ном сударнуудаа асараабди, – гэжэ Донровой хөөрэхэдэнь, шарайгаа барайлгаад һууһан Алтан-Очирой нюурта баярай ошон ялалзаад:

– Заа, болоол дээ! Тэрэниие гартаа оруулһаншни – тон хайн хэрэг! Өөрынгөө толгойһоо үлүүгээр тэдэ сударнуудтаа ханаагаа зобожо һуугааб, – гэбэ.

Донров энеэбхилэн, толгойгоо дохёод: «Хүн амитанһаа үнэтэй ном судар юм байна дээ. Юу-хээ мэдэдэг хүнүүдтэ хэрэгтэй бээ. Маанадта эрээн соохор бүдөөр орёонхой саарһан аад лэ, саарһан...» – гэжэ шэбшээд:

– Нүхэрэймни ханаан гүйсэжэ байбал, хайн гээшэл дээ... Манай нютагай зон таниие: «Наашаа, манай нютаг уруу ерэлэн юм гү, мүнөө хаана байдаг юм, хэлэжэ, заажа үгыш? Хандаха хэрэг байна!» – гэлсэдэг болонхой... Минии гэртээ үгы байхада, тэдэнэр Пүнсэл эжы хоёрые хашараадаг аабза. Хэдышые тала танил гэлэй, «хүнэй эрээн досоогоо, могойн эрээн газраа» гэгшэдэл, юуншые боложо магад гэжэ ханаад: «Ерээгүй. Ерээ хаа, манайда ороод гараха хэн», – гэжэ хэлээ һэм... – гэбэ.

– Тэрэнь дээрэ... Мүрдэлгэ, мүшхэлгын хоригдотор үшөө үды. Хэдэн жэл соо энхэ тайбан байжа болохогүй дөө... Амар мэндэ ябаа хаа, уулзаха, ушарха саг олдоно бэээ!..

Иигэжэ яаралгүйхэн хөөрэлдэн, үдэшын хоол эдижэ садаад байхадаа, Донров ганзагалжа асарһан хүхүүртэй айрагаа һэжэржэ:

– Манайхин шэнын найманда гүүгээ хаагаа һэмди. Һүүлээрнь элдэб ажал унжагайржа, сүлөө болоогүй, мүнөө дээжыень асарааб... Пүнсэл шамда эльгээгээ, – гээд, хүхүүртэй айрагаа үгэхэдэнь, Алтан-Очир хоёр гараа дэлгэн абажа, боро тагша соогоо хэжэ, тэнгэри бурхадтаа үргөөд:

– Шэнын найманда би шоронһоо бодожо гараа һэм. Ехэл үлзы дэмбэрэлтэй үдэр дөө! – гэжэ баяртайгаар хэлээд, галайнаа дэргэдэ ерэжэ һууба.

– Тиимэ байнгүй яахаб? Танай аба дандаал зунай эхин нарын шэнын найманда гүүгээ хаажэ эхилдэг байһан юм. Ханана гүт?

– Ханангүй яахабиб! Хайхан лэ саг байгаал дээ! – гээд, Алтан-Очир ханаа алдаба.

Һүнийн тэнгэридэ одо мүшэд анилзаад, тэргэд нара модонуудай дундуур шагаажэ, һүн сагаан туяагаа сасаруулна. Тулгатай галай дэргэдэ һууһан эрэшүүлэй сэдхэл нимгэрэн, элдэбын юумэн тухай хөөрэлдэхынгөө забһарта ууһан айраг сэгээ хотыень бүлэсүүлжэ, ханхинатар дууламааршые, хүнхинэсэ уйламааршые болобо.

Хангайн буурал морин
Харгын аяые дахана.
Хан хүмүүнэй үри
Харасын аяые дахана.
Заан ехэ байбашье,
Замай аяые дахана.
Жанжан ехэ байбашье,
Хуулийн аяые дахана.
Ульгам жороо мориин
Оложо унахань бэрхэ,
Үнэн ханаата хүниин
Оложо ханилхань бэрхэ, –

гэжэ Донров һүнийн сэлгээндэ дуулана.

Алтан-Очир амиды мэндэ ябажа, анда нүхэртэй байхын жаргалые иигэжэ эдлэбэ... Һүнийн тэнгэридэ одо мүшэд митарлажа, тэргэд нара тэдэ хоёрто атаархажэ байһан шэнги. Хуурай гэшүүһэн «тас-няс» гэн носожо, улаан дүлэн дээшээ соробхилно. Донровой сээл хайхан хоолой эди-шэдеэрээ гайхуулан, хүбшэ оёе сууряатуулна. Ай даа, амиды ябаха гээшэ хэды жаргалтайб даа, хэды зоболонтойб даа?! Түмэн гасалангай саана түмэн жаргал нюугдажа, баһал түмэн зоболон угтаха гү?

Алтан-Очиroy унтаха гэжэ хэбтэхэдэнь, гэнтэ бугын дуунай зэдэлхэнь дуулдаба. Түрүүшээр тэрэ дуун алас холоһоо дуулдаһан шэнги аад, һүүлдэнь агы гэрэйнэ газар хүрэжэ ерээд, дуу дуугаа абалсан, уянгатуулан дуудалсахыень сонсоходо, Алтан-Очиroy бүхы бэеэр жэгтэй һонин мэдэрэл халижа, досоонь харанхы һүни шэнги болоод, хизааргүй гуниг уйдхарта абтаһандаа, һанаа алдаад, шэхээ бүглэн, хэбтэри руугаа шургаба. Амиды байгааһин энэ хүсэлэнтэ шунал эрэ бэеыень иигэтэрнь сошоожо, зүрхэ сэдхэлэыень эзэмдэн хүлгөөхэ гэжэ тэрэ огтолон һанаагүй. Алтан-Очиr амиды байгааһин нэгэхэн хубинь хаям. «Бугын дуудалга эхилбэ... һайхан лэ юумэн дээ! Бага ябаханаа хойшо ухаа орохо һаһан болотороо, иимэ юумэнтэй ушараагүйб. Оршолонто дэлхэйдэ амиды ябаһанай үнэн гэршэ энэл дөө... Үри үндэһеэ үлөөжэ, хорбоо дэлхэйн жама ёһоор, аза жаргалые эдлэхэдэшые яахаб дээ? Тэрэ һайхан амитан намдал адли бэе сэдхэл хоёроо хүлюулжэрхиһэн амитан бэшэ, – гэжэ шэбшэн һанаа алдаад: – Намаршые болобо. Агынгаа нүхэндэ орожо, үбэлжэхэһөө ондоо арга үгы, энэ бугын дуудалгы хэдышые шагнаа һаа, намда туһа нэмэригүй ха. Нэгэ үглөөгүүр лэ саһанда дарагдашаһан байхаб... Түлэз түлишэһээ эхилээд, хэхэ ажал олдоно ааб дээ... Ехэл ган гасуур зун боложо үнгэрбэ. Үбэлэнь хүйтэн байхал аа гү?» – гэжэ бодолгото болоно...

Үүр хираалха дүтэлжэ байна янзатай. Тиигээд гэнтэ обоохой дээгүүрнь хирээ: «Ён-ён-ён», – гэжэ дуугараад, зүүн зүг тээшэ ниидэбэ янзатай... Сэдхэлһэнь үнөөхи бугын дуудалга арилаагүй, мүн баһа эрэ бэеһэнь үнөөхи гайхалтай һонин мэдэрэлэй ходоржо һалаагүй байтарнь, энэ ёро муута абяанһаа сошордон:

– Энэ ёро гү?! Яагаашые һаа, һайн юумэн бэшэ дээ! Шорондо үлэһэн нүгөөдүүлыемни... Ай, Балдан-Лхамамни... Яаһаншые дууһадаггүй зоболон гээшэб?! Бурхадни, хүлээжэ үзэгты! Үни болгонгүй, үни болгонгүй, – гээд, яаралтайгаар унтариһаа бодожо, хубсалаад, дэнгээ аһааба. Тиигээд домботой уһанһаа балгажа, гараа угаагаад, эрхиеэ гаргажа татаба. – Яаха аргагүй муу юумэн болоо. Хөөрхэдүүдни, бурхадни! Зам

мүрийетнай арюудхая, – гэжэ дуугаран, хонхо, дамаария абажа, хууридаа хууба.

Нюдэнһөөнь эжэлүүдгүй нулимса адхаржа, хүүюур мэтээр бурьялһан буянай уншалгын мүннүүд урдажа, нэгэ мэдэхэдээ, хамаг бэень һуларан муудашанхай, оршон тойронхи юумэнүүд холодо-холодоһоор, хии хоһон зайда хөөрөжэ ябаһан шэнгээр һанагдаба. Нилээн удаан саг соо үбгэдэйнгөө хойто түрэлэй юрөөл уншажа, нилээн удаан саг соо мэдээгээ алдажа, муудажэ хэбтэһэнээ мэдэбэгүй...

Һэгээ ороод харахадань, хангайн оройдо намарай хюруу унажа, үбһэ ногооной сайран байхада, тэрэнэй сэдхэл улам һула, шадалгүй болобо. Үбэлэй урда тээхи уларилда, хахасыхын гунигта абтаһан Алтан-Очир бугын дуунтай золгожо, мүнхэ бэшэ оршолонгой шэнжэ үнгые сэдхэлдээ мэдэржэ, нюдөөрөө газаань унаһан сагаан хюруу харана. Хүхын дуунай ханхинадаг, түмэн үнгын сэсэгүүд дээгүүр эрбээхэйн эрьелдэн ниидэдэг энэ хүбшэ ойдо буга, хандагайнууд эжэлээ дуудажэ, эртын хюрууһаа үбһэ ногооной шарлажа, намарай ольбоной ерэһыень гэршэлнэ.

Һаяхан лэ ухаанта һургаалаа Алтан-Очирто айлдан, захяа үгээ хэлэжэ һууһан буянтай буурал үбгэдүүд зоболонһоо холодожо, хойто түрэлдөө яаран ошоо... Оршон тойроной бүхы юумэнүүд хагдаран хагдаржа, набшаһагүй болоһон модонууд ёдойжо, хүр саһанай дундаһаа абарал гуйһан мэтээр халаа мүшэрнүүдээ шүрдылгэн зогсоно. Хүйтэн агаарай амисхалаар сэн-бун болошоһон эрэ хүн ажамидаралай гүн уруу ори гансаараа жүдхэнэ. Теэд хуби заяаниинь энээнһээ ондоогоор эрьехэ аргагүй. Үгы гэдэл, Уляастайн түрмэ шорондо үлөө һаань, ами наһанайнь хэрэг эгээл иимээр дүүрэхэ һэн. Алтан-Очир ушаралта үдэрһөө хойшо дүшэн юһэн хоногто нюдэнэйнгөө шалатар ном судар уншаба. Амиды үлэхэн тэрэ хамагай ехэ буян хэжэ, үбгэдэйнгөө хойтын түрэлэй ном уншаба бэшэ аал? Ориг аграмбын хэлэхэн захяануудыг иигэжэ бүтээһэндээ, Алтан-Очирой досоо наран гараһан шэнги болобо. Олон хоногто масглажа, ундатай, ундагүй һууһаар, тэрэ ехээр турашоо.

«Номдоо шэнгэхэн жэнхэни бурхад гэжэ ондоо дээ. Олондо номнол хүргэхэ гэхэниинь ямар удхатай үгэ бэ? Бил лаб шадахагүй хаб. Номнохо үгын хүрэжэ ерээгүй һаань, юугээрээ гии-

гүүлхэ хүнбиб? Ёһотойл «нюдэ балай, шэхэ дүлии» амитан бугын дуудалгада атаархаад, нүгэлэй мананда тэнэжэ хэбтэнэ хаямбиб. Буянтай хүнүүд лэ нүгэлһөө хүниие холодуулха ушартай. Сэдьхэлээрээ үйлэдэһэн нүгэл бэээрээ үйлэдэһэн нүгэлһөөшье ехэ хилэнсэгтэй», – гэжэ тэрэ шэбшэнэ.

Ном судар шагаажа, намарай шаргал үдэрнүүдые үнгэр-гэһэн тэрээндэ үбэлэй урда тээ хэхэ ажал, бодохо бодол обоо ааб даа...

Алтан-Очирой хүрэхэ газар хаана бэлэй? Хүсэл һанааниинь орёо, бүрхэг. Зайгуул хүнэй заяата зам яагаад тогтохо хаб гэжэ хэлэжэ таахын оногүй! Одоол халая гэгһэндээ халаагүй, халаата замай эрхээр халаһан, нирваан дүрье олоһон нүхэдэйнгөө түлөө бага бэшэ буян үйлэдэһэндөө, сэдьхэлынь дүүрэн... Саа-шадаа яажа ябахыень хуби заяан хүтэлнэ бэээ.

13

Хада болон хабсагайн хабшалаар урдаһан уулын гол эндэ-тэндээ тобойн обойжо мүлһэтөөд, эрье хүбөөгөөрнь хахад-таа хүрэтэр хүр саһанда дарагдаһан элдэб түрэлэй модонууд шүрдыжэ, унжыһан халаа мүшэрнүүд дээгүүрхи саһа болон мүлһээе даажа ядан, түглылдэн харагдана. Бүхы бодото юумэнүүд энэ зэрлиг хүбшэ ойдо уй гашуудалда абтаһан мэтэ оршон тойрон анир шэмээгүй сайрана. Нүгэлтэ юртэмсын нюдэн болоһон үбэлэй элшэгүй наран газар дээрэхи ажамидалые энхэрэн тэдхэхэ хүсэлдэ абтабашье, оршон тойрониие гиигүүлхэһэ арсанагүй. Амиды амитан бүхэн ажамидархын түлөө оролдоно: шандаган бутанаа бута хүрэтэр саһан дээгүүр дүүлинэ; улаан хушуутай шубууд хүрэшэһэн модо тоншожо, эдихэ хоолоо бэдэрнэ; ажамидарал хүйтэн үбэлтэй тэмсэнэ. Буйр хүйтэн үбэл урдажа байһан гол, ургажа байһан модонуудые ян-тан болотор хүргөөд, халуун шухатай амитад уруу һабараа дэлгэн, эрид хатуугаар добтолбошье, тэдэнэй зүрхые бажуун, мүлһэн болгожо шаданагүй.

Боро хараанай нэмэрэн буухада, жабартай һалхин хүүен эшхэржэ, шонын уляантай нэгэдэн, бүхы хүбшэ оие һэргээн доһолгоно. Саһа мүлһэн хоёрой дундаһаа улаан гал улаабхилаад, хүхэ утаагаа сэлмэг огторгой өөдэ дэгдээһээр залиран

унтархадаа, энэ хүбшэ ойдо хоёр хүлтэ хүнэй ажамидаран нуу-
хые элирхэйлнэ. Гансал хүн лэ хорбоо дэлхэйн бүхы амитадай
дундаһаа байгаалийн аймшагтай бур хүйтэниие дабаха гэжэ
тэгүүлнэ. Тиимэһээ бүхы юумэнэй ян-тан хүрэшэһэн бүглүү
хүбшэ ойдо тэрэ хүн шонын ульяантай ханилан, үдэр хоног үн-
гэргэнэ. Үбэлэй янгинама хүйтэн эршэдэжэ, хээрын халхинай
уйдхартайгаар улижа байбашье, Алтан-Очир агы нүхэнһөө га-
ража, түлээ түлишээ оруулжа, саһа, мүльһэ хайлуулан, сайгаа
шанаад, богонихон үдэрые үнгэргэхэ гэнэ...

Агы нүхэн соохи гал халтал унтархадаа, тэрэнэй ара нюр-
ганһаа хүйтэ даалгана. Тиихэдэнь Алтан-Очир дааража зуура-
хагүйгөө бодожо, бэлдэһэн түлээгээ дууһахагүйн тула хүнийн
тэнгэй үнгэрһэн хойно галдаа гэшүүһэнэй нүүлэ хэжэ, ойро
зуурахан зали абабашье, даараад хэришэнэ...Тэрэ хаа-яхан
газаалхаяа хүбшэ ойн гүн уруу орожо, үнэгэн, шандаган мэтэ
амиды амитадые хараха дуратайшые хаа, үлэн хоһон
шэлүүһэн али нэгэ тээһээ хүрэн добтолно аа гү гэжэ болгоом-
жолон, агыһаа холо ошоногүй. «Нютагай «һаарал» хүндэ доб-
толхогүй, харин мунхаг шэлүүһэн гүрээдэш аһахадаа болохо»
гэжэ Донров нүхэртөө хэлээ һэн. Алтан-Очир үлзытэ хангайн
хүбшэ ойдо тэрэ дошхон амитантай дайралдаагүйшые хаа,
айн халганадаг байба. Харин шонын улихые ходо үгылнэ. Ор-
шон тойрондонь шонын улилдахаяа болиходонь, тэрэ тэндэ
гансаардан, уйдхарта абтана. Нютаг зонойнгоо губиие уруу-
дан нүүһэнһээ хойшо тэрэ нүүдэрһээ ондоо нүхэргүй боложо,
агы нүхэнэй хоймрто залаһан хэдэн ном судараа ээлжэлүү-
лэн, сүлөөтэйхэнөөр уншаха саг тэрээн бүри баһал олдоно-
гүй... Галдаа нүүлэ хээд, нэгэ хэдэн саг соо бисалгал үйлэдэлгэ
тэрэнэй амиды ябаһанай жаргал болоно.

Хүхэ-Нуурай гүүшэ соржо Лубсанминжүүрдоржын «Зур-
хайн гал тодорүүлһан зула» гэхэн сударһаа огторгойн арбан
хоёр ордон одо мүшэдэй хүдэлөөниие хужарлан шудалжа,
зурхайгаа зурахадаа, ерэхэ сагай үнгэ һайжаран наашалха
байна гэжэ үзэбэ. Хабарай түрүүшын нарын нэгэнһээ хойшо,
үнишые болонгүй, хүхэ ургы дэлгэржэ, хэзээ хэзээнэйхиһээ
һайхан зун болохо үнгын тодорходо, тэрэ ехэтэ урмашаба. Хэ-
дэн жэлдэ зурхайн онол гүнзэгыгөөр шудалһан тэрэ Галдантэг-
чинлэн хиидэй олон зурхайшадай хуралда хабаадалсажа, зур-

хайн нургуулийн дээдэ солодо хүртэһэншье хаа, тэрэнээ дахин шудалжа, үглөөнэй болон үдэшын сэлгээндэ эрдэм ухаагаа дээшэлүүлхэ гэжэ ажамидаралай бэрхэшээлые дабажа гарыхын түлөө тэмсэнэ.

Тэнгэри бурханһаа үршөөгдэһэн хүнэй хүсэлэн ажамидаралай бэрхэшээлнүүдые дабадаг гэлсэгшэ бэшэ гү? Алтан-Очир тиимэ хүсэлэндөө найдан, хүр саһанай дунда гансаараа ажамидарһаар зандаа. Гэбэшье, бодхуул хүнэй хуби заяан ямараар саашаа хүгжэхэб?.. Мүнөө тэрэ намдуу сагай болохые, этигэлтэ хайн нүхэрэйнгөө «Үбгэн шубуун» гэжэ дуугаа дуулан эшхэрһээр ерэхые яаха аргагүй хүлээжэ, уйдхартай үдэрнүүдые үдэшэжэл байба.

14

Һалхи шуургатай хүйтэн һүни эдихэ хоолоо бэдэрһэн арьяатан шонын хурса нюдэд ошон шэнги ялалзан, эсэн-сусангүйгөөр хайшаашьеб даа тэгүүлнэ. Зүүн урда зүгые барин шогшоһон эмэ һаарал шоно ямар нэгэ юумэ бэдэржэ олохо гэхэндэл, үе-үе үнэрдөөд, хатуу саһые хушуугаараа малтан үзэжэ, дахяад лэ этигэл муутайхан шогшоно. Тэрээнһээ тохойн шэнээн зайда бүдүүн хүзүүтэй, үргэн сээжэтэй, үндэр бээтэй залуу шоно садхалан тула дурата-дурагүйгөөр үлэгшэнөө дахажа ябана. Хоёр наһатай энэ эрэ шоно байгаагийн уларилай зүрилдөөе эрэлхэгээр дабажа, эдихэ хоолоо олодог эгээл хүсэ шадал дундаа ябана. Дайралдаһан амитаниие таһара-удара татажа хаяха эрэлхэг зориг, эсэшэ-сусаһагүй хурдан хүлнүүд тэрэ шонодо туһална. Тиигээшье хаа, үнгэрһэн намар хэдэн эрэ шононуудтай улаа-нэлээ болотороо тэмсэжэ илаад, үлэгшэнэй эзэн болоходоо, эрын хурисалай амтые үзэжэ жаргаа һэн. Тэрэ саһаа хойшо үлэгшэн шоноёо бэеһээ холо табингүй, хойноо дахуулаад, сээжэ болон һүбээгээ ниилүүлэн, хушуу амыень долёодог, намнажа унагааһан ангайнгаа халуун шуһаар хүндэлдэг болоо юм.

Энэ үбэл хангайн хүбшэ ойдо саһан ехээр унажа, ан гүрөөлэй ябажа шадахаяа болиходонь, тэдэ шононуудта аза талаан, зол жаргал ерээ һэн. Үлэгшэн шоно хээлитэй болоһонһоо хойшо эдихэ олзо тээшээ һомон шэнгээр добтолхоёо болёод,

эрэ шонынгоо хүсэ шадалаа гарган агнахые хаража, амаяа долёон зогсожо байханаа, тэрээндэ дүтэлжэ ерэдэг байба. Үлэгшэн шонын хүсэ шадалайнь бууража, хүлэйн шандааханай һуларһые ойлгоогүй залуу шоно үлэгшэндөө дурата-дураггүйгөөр олоһон олзоһоо хубаалдана. Һүүлэй хэдэн хоногой туршада үлэгшэн шонын аяг ааша хубилжа, юун болобо хаб гэхээр, нэгэ зүг барин, тогтон торонгүйгөөр шогшоно. Залуу шонын харгы замда дайралдаһан бугын хүрэгһөө эсэжэ һуладаһан, ядаржа тураһан нэгыг добтолон унагаажа, садатараа эдихэ гэжэ байхадань, үлэгшэн шоно урагшаал шамдан тэгүүлһээр ябаа. Тиихэдэнь тэрэ эдишээ орхёод, хойноһоонь дахаха баатай болобо. Тэрэнэй холошыё ошонгүй, үлэгшэнэйнгөө урдүүрнь орожо хүндэлдэшэбэ. Тиихэдэнь үлэгшэн шоно ууртайгаар эрхиржэ, хоолойдонь арайл аһалдаһан алдаба. Үлэгшэнэй ямаршыё сагта энэрхыгээр анилзажа байдаг сэхир ногоон нюдэндэ уур сухалай тэмдэг үзэгдөөд: «Тэнэг амитан, дахаад ябаха юм хаа, яба. Байха хаа, бай. Намда хаалта бү боло!» – гэхэн эрид шиидэнги байдалай элрхэдэ, урдаһаань нэгэ дахин эрхирһэнэй һүүлдэ номгороод, һалхи һурин шогшобо.

Үлэгшэн шоно хэбэл соогоо арбаганалдаһан нялха амита-дайнгаа хүдэлөө мэдэрхэдэ, өөрынгөө найдамтай хамгаалагша – залуу шоныё тоохоёо болибо. Тэрэ үлэгшэн шоно нялха үриё хүйтэн саһан дээрэ унагаахаһаа урид үрдижэ, урдань үүрээ хэжэ байһан агы нүхээ бэдэржэ ябаһаниинь энэ. Тэрэ агы нүхэндэ үлэгшэн шоно түрүүшынгээ гүлгэдыё түрэжэ, тэдээндэ эдишэ олохо, агнуури хэхэ эди-шэдииё эсэгэ шоно-тойнь хамта һурган, томо болгожо, хээрын хүрэгтэй ниилүүлһэнэ бүүр-түүрхэн һанан, тэрэ эшээн гэрэйнгээ байдаг зүг барин, гурбан үдэр, гурбан һуни соо һэтэ шогшоһоор, Шэрээ голый бургааһан тохойдо хүрэжэ ерэбэ.

Мүнөө үлэгшэн шонын ерэнэн газараа шэнжэлэн, иишэ-тиишээ хаража байхадань, тээ саанахана залуу шоно бутын оёорто һарина. Гэнтэ үлэн хоһон шэлүүһэн үлэгшэн шоно руу хуй һалхин мэтээр добтолходоо, азарга шонын хүсэндэ диилдэжэ, нүүлэ мүргэн унаба. Шэлүүһэнэй үндыхэһөө урид залуу шоно бахалзууртань аһажа, хүдэлхыень болигобо. Энэ тулалдааниё хаража зогсоһон үлэгшэн шоно хүсэ шадалтай, эрэлхэг зоригтой залуу шонын нүхэсэлэй хайрада хүртэхэдөө

баярлахан үлэгшэн шоно хани нүхэртөө хүүлээ шарбахаар ерэжэ, хүл доронь ами табин татагалзахан шэлүүһые үнэрдөөд, зулгаажэ эхилбэ. Азарга шоно үлэгшэнэйнгөө олоһон олзоһоо ама хүрэжэ амсаһанай хүүлдэ, ууралтажа байһан мяханһаа томо-томоор таһалан үмхэжэ, халуун шуһыень һабируулан эдижэ ханаад, ама, хамараа саһанда үрэн аршаад, үлэгшэнөө үнэрдэн эрхэлүүлжэ, ехэл аяшарһан янзатай, нойтон саһан дээрэ тарайн хэбтэшэбэ. Тиихэдэнь үлэгшэн шоно илдам ааша гарган, хажуудань баһал хэбтээд, бээдэнь няалдан хүльбэржэ, ута халуун хэлээрээ хамар, амыень долёожо эхилбэ.

Амитан бүхэн эдихэ хооллохоһоо гадна инаглалай хүсэнэй ашаар амиды ябаһан жаргалаа иигэжэ эдлэдэг бшуу. Үлэгшэн шоно бэдэрһэн газараа олоһондоо, һанаагаа амаржа, нүгөөдэдөө баяраа мэдүүлэн, иигэжэ эрхэлээ аабза. Инаг хоёр дээрэ доро оролсон хүльбэржэ, шэнэ саһан дээрэ бахаяа ханатараа наадана. Тиигэжэ байтараа, залуу шоно үлэгшэнэйнгөө гэдэһэн дорохи монсогорхон улаан хүхэнүүдыень харамсаараа, хойто хоёр хүл дээрээ сомсойн һуугаад, энэрхыгээр гииганаба. Үлэгшэн хүлнүүдээ жиижэ, бээ һунаан хэбтэшэбэ. Залуу шоно халуун хэлээрээ гэдэһыень долёожо, хэбэл соохи өөрынгөө шуһа, мяханай таһардаһануудые энхэрнэ. Хангайн дошхон амитанай харасаяа зөөлэрүүлхэ саг ерэдэг байна даа. Гэдэһэ садхалан тэдэ хоёрой бэе бээ энхэрэн эрхэлүүлхэһээ ондоо бодол мүнөөдөө үгы....

Үлэгшэн шоно бодожо һуняамсаараа, аажамханаар шогшобо. Огторгойдо одо мүшэдэй анилзажа, бүүдэгэрхэн һарын доошоо орохо үеэр, голой бэлшэрһээ гараһан тэдэ хоёр шоно яаралгүйгөөр үгсэжэ, Сагаан-Үбэрэй эрьедэ ерээд, хойто хүл дээрээ сомсойн һуужа, оршон тойроноо адаглан харана. Үүрээ зохёохо гэдэн газарһаань утаанай үнэрэй анхилһан шэнги болоходо, үлэгшэн шоно шэхээ һүрмылгэн, хамараа һарнайлан, тон болгоомжотойгоор үнэрдөөд, ууртайгаар эрхирэн, уйдхартайгаар улижа эхилбэ. Хэдынэйшье сагта сэбэр агаараар, үбһэ ногооной, үгы гэбэл, өөһэдэйн дура буляама эдихэ хоолой бэшэ, харин тэрэнэй холуур зайлажа ябахые хододоо һануулдаг үнэрэй гаража байхадань, үлэгшэн бүри ехээр сэжынгээ оёорһоо гунигтайгаар гангинаба.

Азарга шоно амиды амитанһаа тад ондоо утаанай үнэрые

һалхинай дороһоо үнэрдөөд, шүдээ таршагануулан, дошхон хэрзэгыгээр эрхирбэ. Тэрэ танигдаагүй үнэртэй амитантай тулалдахаар бээ зэһэжэ, шэлэ хүзүүнэйнгээ үһые бодхообо. Үлэгшэн улам үйдхартайгаар улина. Тэдэ хоёр холын холоһоо ерэһэн газарыень угаа хүсэрхэг амитанай эзэлһэндэ гомдоно. Үлэгшэнэйнгөө зорижо, эндэ юундэ ерэһыень мэдээгүй ябаһан азарга шоно мүнөөл ойлгоһон шэнги болобо. Магад, тэрэ үнгэрһэн хоёр жэлэй саана өөрыень үндылгэһэн, түрүүшынгээ олзые амтархан барижа, хэрзэгы хархис зангаар ажамидарха хуби заяае үгэһэн тоонтомни гэжэ тухайлаа аалам?..

Тэдэ хоёр Сагаан-Үбэрэй эрьые тойрон, зарим үедэ агы нүхэндэ бүри ойртожо, азарга шонын туйлай хоротойгоор, үлэгшэн шонын гунигтайгаар улилдахада, үбэлэй адаг нарын хорин юһэнэй хуралые аминдаа ёһолон бүтээжэ, ном айлдажа һууһан Алтан-Очир шонын уляанһаа дүжэржэ дадашаһан тула, түрүүшээр анхарбашьегүй. Теэд шонын улиха улам ойртон дүтэлбэ. Азарга шонын занһан мэтээр улихадань, тэрэ сошон айба. Удангүй тэдэнэр агыень тойрон, жэгшүүритэйгээр улилдажа эхилбэ.

– Хүбшэ ойн эдэ амитад галзууршоогүй юм аабза? – гэжэ Алтан-Очир хэлээд, бадарааһан зулынгаа хажуугаар томо дэн аһаажэ, галдаа хуурай модо нэмээд, агы нүхэнэйнгөө амһар тээшэ галайнгаа утаае һэбижэ, ганса нэгэ сусал газаашань шэдэн, абяа шэмээ шагнаархана.

Шононууд тэндэһээ холодоногүй. Үлэгшэн шоно бүри үүдэндэ дүтэлэн, гунигтайгаар гангинана. «Иимэ үлзы буянтай үдэр хүбшэ ойн эдэ амитадай агыдамни орохо гэхэн хэдэлгэ ямар удхатайб?.. Даяанша ламын сахилаа бүтээжэ байхада, зэрлиг эдэ амитадай амаяа ангайн добтолоошые һаань, хорото могойн хүлэймни үльмые хадхаашье һаань, бисалгалаа хэжэ, сахилаа сахиха ёһотойб! Юуншые болог, уншалгаяа дүүргэжэ үзэхүү, үлэн хооһон эдэ амитадта туһашье боложо магад. Яахадаа иигэжэ улилдаха, намайе тойрохо болобоб?» – гэжэ һаанаад, тэрэ уншалгаяа үргэлжэлүүлбэ.

Алтан-Очирой хонхо, дамаарияа жэнгируүлэн, шанга-шангаар уншахада, агыень тойроһон шононууд үе-үе улижа, үе-үе агыһаа шэдэгдэһэн ошотой сусалые гайхан хаража, улилдахаяа болин, ууртайгаар эрхирнэ. Ондо ондоо хуби заяа-

тай, бэе бээе ойлгохогүй эдэнэр энэ хүниие арайхан гэжэ үнгэрүүлбэ. Үүр хираалха үеэр шоно тэрэ газарһаа тээ холохоно ошоод, сомсойн хуугаад, агые шэртэнэ. Эрэ шоно юунэйшые болоо хаа, таһара-удара татаад хаяхаар бэлэн болошоод, хүсэтэй бүдүүн хүзүүгээ хүдэлгэн, нюдөө улхархай соогоо эрьелдүүлэн, шэлэ хүзүүнэйнгээ үһые бодхоожо, агы соохи амитаниие айлгаха гэжэ үзэлэй шангаар эрхирнэ. Хэдэн жэлэй урда тээ энэ эмэ шоно гал сасаһан хүйтэн хара түмэрэй сошордуулма шанга дууе шагнан, хүлэйнгөө хурданда амиды мэндэ үлэхэн тула, энэ үнэрые бүүр-түүрхэн ханахаһаа гадна, болгоомжолжо ябахын ушартайе зүн бэлигээрээ мэдэржэ, зөөлэн дулаахан хэбтэригүй болоһондоо гажаржа, хэбэл соохи үриингөө түлөө ханаагаа зобон, эзэн дээдэ тэнгэриһээ үршөөл хайра гуйһан мэтэ утаар татан, уянгатуулан улиба. Теэд уйдхартай энэ гуйлтыень шоноһоо бэшэ хэншые ойлгохогүй, хэншые гарраа харбайжа туһа хүргэхэгүй хаям. Тэрэшые тэрэ, тэнгэри бурханай үршөөлөөр юртэмсын ажаמידаралай хатуу хуулиие үлэгшэн шоно яагаад мэдэхэ бэлэй? Алтан-Очир шонын уляанай сэдхэл доһолгомо гунигтайе мэдэржэ, агы нүхэн энэ үлэгшэн шонын үүр болохо байһанда этигэжэ, эмэ шоные хайрлажа эхилбэ. Хүсэтэйнх хүсэгүйгөө илан диилэхэ таби сууртай, мунхагынь ухаатайгаа эдихэ арга башатай, хара болон сагаанай шэгнүүр дээрэ түмэн амитаниие гасалан зоболондо унагаадаг хорбоо юртэмсын жама ёһоор үриеэ тэнжээхээ тэмсэжэ ябаһан үлэгшэн шоно эндэ гэмтэй аал? Агы нүхэн уруу үһэрин орожо, хүниие таһара татажа хаяашые хаань, нүгэл үгы...

Үүр сайжа, наранай гараһан хойно, Алтан-Очир шагааһаар агыһаа айн гаража, оршон тойроноо хараашалба. Хаана нэгэ тээһээ дошхон арьяатан добтолон аһана аа гү гэжэ тэрэ нэргылнэ. Бурхан тэнгэрийн үршөөлөөр аюул тодхор хэмээр амитан үгы байба. Аалин дуулим үбэлэй хүйтэн тэрэл хэбээрээ, үнгэрһэн хүниндөө юунэйшые болоогүй юм шэнги намдуу тайбанаар үзэгдэнэ. Тэрэ агыень тойрожо гороолһон томо бага хоёр шонын мүннүүдые хараад, хадын хабшалһаа хониной мяха гарган, шэнын нэгэнэй эдэе хоол бэлдэхээ агыдаа оруулаад, үүдэндээ хуурай модо обоолжо, түүдэг гал носооходо бэлэн болгон бэлдэбэ...

Дахяад үлэгшэн шонын хараалта уяанай холын холоһоо дуулдахада, тэрэнэй сэдхэл дахин доһолжо, һууха газараа оложо ядан, аласай холые һарабшалан хаража, удаахан зогсобо.

«Бэе бээе ойлголсоһон байбал, хаана нэгэ тээ байха байраяа бэлдэжэ, таанадай үүр болохо агы нүхэ һуллаха хэн бэээб. Үглөө, мүнөө түрэхэ болоһон хөөрхы амитан хадаа аргашьегүй юм гү дээ, аргагүй! Теэд бурхан багша бидэнэй хуби заяае тад ондоогоор бүтээгээл дээ. Минии эндэһээ зайлажа гараашье хаа, үлэгшэн шонын һөөргөө бусалган үнгэрөө. Нэгэниинь нүгөөдээе дойлон айлгадаг хуби заяатай амитад гээшэлди. Хүн хүнөөшье мүнөө түрмэ шорондо хаана, хюдана ха юм. Үгээе ойлголсоо хаа, би шамайе, үлэгшэн, зобоохогүй байгаа... Үлэгшэн шоно, ши ажамидаралые ойлго. Хүн шоно хоёрой илгаа үгы. Тэмсэн байжа ажамидарха табисууртай оршолониие яалтай бэлэй? Намдашье, шамдашье хэсүүл байна. Намайе хүлисэ! Дээдэ тэнгэри холо, ажамидардаг хүрьһэтэ газар хатуу. Дунда түбиин ажамидаралай худхалыатай байхада, ши хэдышье уйдхараа мэдүүлэн гангинаашье хаа, минии зоболонгые нимгэлжэ шадахагүйш!» – гэжэ Алтан-Очир сэдхээд, энэ һанаагаа найдамтай болгохын түлөө үүдэндэхи галаа дэгжээбэ.

Хоёр үдэр, хоёр һүниин турша соо Алтан-Очирой сэдхэлыень тамалха гэжэ зобоһон үлэгшэн шоно агыһаа гараһан утаа үнэрдэжэ, түүдэгэйнэ галай ялалзахые үни удаан сүхэртэрөө ажаглаад, байрлаха ондоо нүхэ дары олохоор гол уруудан, урмагүйхэнөөр шогшобо. Тиихэдэнь эрэ шоно хойноһоонь эрхирэн-эрхирэн дахаба...

15

Губида саһан соохорлоод, малнуудай хүл дороһоо нойтон хагдан бултайжа, үбэлэй һүүлшын һарын бүтүүгэй үдэшэ багаар Донров Сэрвээнэй энгэртэхи бэлшээридэ ябаһан үхэрнүүдээ гэр тээшээ харуулан тууба. Ехэ хүбүүниинь Номтын дүрэлжөөр хонидоо залаһаар, гэртээ дүтэлжэ ябана. Малшадта нилээдгүй ехэ гарза шэрэһэн үбэлэй адаг һарын һүүлэй үдэрнүүдтэ урин зөөлэхэн һалхинай һэбшээлэн үлээжэ, хүнэй сэдь-

хэл уяруулан байхада, ури унаба гэлсэдэг бэшэ гү? Тиихэдээ зуд арилжа, ая гангын ургажа гаратар хэзээшье юм даа?

«Дэгэлээ үмдэһэн айбала мэтэ ажал хэжэ-хэжэ, хэдэн ма-лаа үдхөөд, өөртөө хэрэглэхэ юумэгүй бологшо аа гүб? Айма-гай түрүүлэгшын хэлэгшээр, намарай тоололгондо үхэр ма-лайнгаа толгойе олошоруулжа, арһа болон мяха гүрэндөө тушааха болоноб. Намын засагай тогтоол шийдхэбэри гээд лэ, жэлһээ жэлдэ албан татабариин ехэдэлгэ ямар удхатай юм? Мал ажахые үдхэн үрэжүүлэе, арад түмэнэйнгөө ажамидара-лые дээшлүүлэе гэжэ яриха. Тээд бидэнэй ажамидаралай гэр-рэлтэһэниинь харагдагшагүйл. Энэ жэлдэ хүрэг хонидоо хир-гаад, нооһоной татабари түлэжэ шадангүй байжа болохоб. Мүнөө, шэнэ сагай улам хатуураад байхадань, манда ямаршые туһа нэмэри үгыл. Үбгэ эсэгынгээ үлөөһэн малые борсолжо, хото болон һуурин уруу зөөжэ ошоод, хара сай уужа һуултай-шые бэшэ. Яалтай гээшэб?.. Амгалан байдаг үдэрнүүд хомор болоо», – гэжэ Донровой сэдхэжэ ябахадань, үхэрэй шабаа-һаар шабажа дулаалһан үбэлжөөнэй гэр харагдажа, аргалай утаанай үнэр абаһан һарлаг үхэрнүүд зүргөөр субажа эхилбэ. Донровшые мориёо ташуурдажа, саһа бурьюулан, гэр тээшээ гүйлгэбэ. Донойн-Хүндын адагта Сэртэн гэдэг улаан хадын үбэртэ үбэлжэжэ байһан гурбан гэрэй хоолойгоор аргалай сэнхир утаан һуунагтажа, сэлмэг огторгойдо задаран тарана. Энэ хотон айлуудай абгай, хүүхэдүүд бүтүүгэй найрта бэл-дэжэ, борьбоёо бохиихо сүлөөгүй, түмэр зууха эргэнэг хоёрой хоорондо хүлһээ адхаруулан үнжэбэ.

Донров гэртээ орожо, эмээлээ баруун хатабша дээрэ та-биад:

– Ши, Пүнсэл, гансаараал... юумээ бэлдэжэрхёод, халта сүлөө ороод байна гүш? Бэшэншни хайшаа ошооб? – гэжэ хо-нирхобо.

– Хүгшэн эжидээ туһа хүргэжэ байна... Соохор гунжан яабал хаб? Үглөөгүүр хээли хаяхаар харагдаа хэн, – гэжэ Пүн-сэл һанаата болобо.

– Юушые мэдэнэгүйб. Тиимэл юм һаань, уяад үлөөхээ яагаабта?

– Тиигэжэ, иигэжэ байһаар мартажархёоб... Таба, зургаан бодо мал, хорёод хониной гарзатайшые һаа, хөөрхы, иигэн-

тиигэн ондо оробобди. Шэнын нэгээ дорюуханаар угтахые бодой. Та нуури, хубсаһаяа эмхилээд, ноһо, хилгааһан байгаа хаань, сэбэрлэгты. Тиигээд... табагтай эдегээ дэлгээ...

– Одоо гарза хохидол тухай бү хөөрэлдэе. Малһаа байха, хүнэй сүйдтэ орохоор үбэлые дабажа гараһамнай ехэ юм! «Энэ барагдажа байһан гал барас жэл хатуу. Зуд үлэсхэлэн болоно. Үбһэ тэжээлээ найнаар бэлдэжэ, нэмэритэй, халхигүй газарта үбэлжөөрэй» гэжэ Алтан-Очир захяа һэн. Тиигээдшье гэр бүлэдэмнай ехэ ном айлдажа, заһал хэһэнэй аша туһаар хүүгэд, үхиднай ханяада, хамшагта дайрагдангүй, хайхан лэ байна... Тэрэ Жигжээ гуайн хотон айл хүүгэд, хүгшэдөө алдаба. Зарим айл тогоогоо хүмэрюулхээр болоод байна шүү... Һүүлэй хэдэн жэлдэ иимэ хатуу үбэл болоогүй шэнгээр ханагдаха юм... Маанадта ханаагаа табидаг нүхэрнай уулынгаа оройдо мэндэл һууг дээ!..

– Бүшье хэлэгты... Лха табан тэнгэримни үршөөжэ хайрлаһай!.. Заримдаа наашаа маанад тээшээ бууһай гэжэ ханадаг хүм. Теэд... түлөөлэгшэ-мүлөөлэгшэ гээд, хүл таһархагүй янзатай юм дээ...

– Нэрэнь түлөөлэгшэ аад, үнэн дээрээ Дотоодые хамгаалхын туршуул байгаа юм. Түрэ уласай тогтоол, шийдхэбэри тухай хөөрөөтэй нэгэ ехэ һэбхи һээдэгэрнүүд. Тэрэниинь гүйсэлдүүлхэ гэжэ маанад мэтэшүүлэй яжа зобожо байһые мэдэхэшьегүй! Хүн үбдэжэ, мал үхэжэ байна. Тиихэдэнь тэдэндэ огто хамаагүй... Тиигэхэ мүртөө абаха, үгэхын тоосоониинь диилдэхын аргагүй хатуу... Алтан-Очир эдэниие хайн мэдэнэ. Үгы, хэн гансаараа байхаяа хүсэхэб? Намартаа хэды хоноод лэ ошоходо, хүнэй шэнжэ түхэлөө алдаһан байха юм. Би юумэ ойлгоогүй шарай үзүүлээд, ханааень тэгшэлэгшэб. Мүнөөшье хүшэрхэн байдалда ороод байһан байха. Хоол хүнэһэнииньшье дууһаха дүтэлөө бээ!.. Хүн газардахагүй! Буу дуугаргажа шададаг хаань, мори хараха газартань буга, хандагай бэлшэжэ ябадаг юм. Һахил санаартань таарахагүй болохоорнь, яае гэхэбши? «Шоно, нохой ябажа магадгүй, буутай байгаарай» гэһыешни, юрэ, тоогоогүй бшуу. Тиимэ хүниие яахабши дээ. Шинии хэлэдэгээр, буян заяандань лэ даадхаж, зальбаржа һуухаһаа ондоо аргагүй...

– Шэнын нэгэнэй найр эбгүй байдалтай байхал аа гү,

хөөрхы?! Юрэдөө, ямар хэрэг болоо гээд, иигэжэ зобоожо байгаа юм бэ? Та юумэ дуулаа гүт?

– Хэһэн хэрэг юун байхаб дээ!.. Алишье уласай хуули саа-зата гүрэн түрэ өөрын гэһэн үзэл бодолтой байдаг юм. Тиигээд лэ энэ шэнэ засагта шажанай ном хэрэггүй болоһон байгаа бэээ... Адаглажа хараад байхада, сурталдажа яриха дуратай, үгьтэй тулюур албатан олонтой гүрэн түрэ гээшэл ха. Суртал нэгэн бэшэ гээд, хутагта хубилгаашуулые, лама хубарагуудые үгы хэхэдээ, улас түрүнгөө соёл, ухааниие уладаа гэшхэжэ байһан хэрэг лэ дээ. Иимэ хара нүгэл урда, хойно – хэзээдэшье дуулдаагүй юм. Һүүлэй Һүүлдэ бидэнэй үри хүүгэд зам мүрөөшье зүб залажа шадахагүй, эхи захаяа алдаха хубитай юм байна дээ, – гэжэ Донровой халаглан хэлэһэнэй Һүүлдэ:

– Ээ, бурхан гончиг сумни!.. Ямар айжа Һүрдэхөөр юумэ хэлэнэ гээшэбта? «Һайн эдеэгээр нүхэдөө урмашуула, һанаһанаа дэмы бү хэлэ» гэһэн үгэ байдаг. Тамни маргааша үдэр хүршэ айлнуудтаа ошожо, аха, дүүнэрээ золгоходоо, иигэжэ дуугаржа байгшабта. Амаяа таглаад ябаһаниинь үлзытэй! «Муу үгэ модон ула мүртэй, һайн үгэ һалхин шэмээтэй» гэжэ хэлэдэг ёһоор, сай уугаад гарахын зуура тарашаһан байха, – гэжэ Пүнсэл хэлэбэ.

– Ухаанта мэргэшүүлыемнай үгы хэһыень һанахада, яһан ябтайна. Сүүбэн шоно һүрэг мал руу добтолходоо, туража эсэһэн, ядаржа доройтоһонһоонь шүүрэжэ, шуналаа ханадаг бэшэ аал?..

– Мэдэхэ юумэн үгы дээ, үбгэмни. Амиды үлэһэн ганса нэгээ түшэжэ ябаха заяатай һаа, һайн лэ байгаа. Танай шэнын нэгэнһээ хойшо хангай руу ябаад ерэхэдэтнай яанаб? Бидэ хэдэн хониёо хаража, түлынь абана бээзбди... Хоол унданиинь, хубсаһа хунарынь яажашье байгаа юм? Би нэгэ гутал уллажа дүүргэбэб. Тэрэнииемни абаашажа үгэгты. Хабар тээшэ, юрэдөө, дэгэл оёжо үгэхэ гэжэ хэлэнэ бэээт. Лама дэгэлээ үмдэхээ болёо һаань, яадаг юм бэ?.. Оёходоо ядалсааб. Үнихэнэй оёогүй байхадаа тиигэнэ гүб...

– Яаһан үлзытэй һайхан хэрэг бэ! Би үхэр малдаа баригдаад, тэндэ ошохойо һаатажал байнаб. Саг ондоо боложо, эрхэбэшэ һайн тээшээ хубилна аабза!.. Нүхэрэйнгөө огто хүлээгээгүй байхадань, дээрэнь буушоо һаамни, ямар ехээр

баярлах ааб? «Губинхидай үгсэхыел хүлээгээд лэ һуухаб дээ. Хуби заяанай иимэ һэн хойно яае гэхэбши? Намдаа ханаагаа зобоод яахабта? Хүн бүхэндэ өөр өөрын харгы замай байһан сагта бүтэхэ юумэн бүтээд лэ байха» гэжэ хэлээд, гансааран үлөө һэн... Сабидар-Хээр морёороо ошохомни дээ, – гэжэ хэлээд, Донровой найр нааданда ошохоёо түхээржэ байһан шэнгээр хөөрсэгэнэн үндэлзэхэдэнь, Пүнсэл нүхэрэйнгөө хайхан сэдхэл, хүхюун аяг аашыень ехэтэ хайхашаан, энэрхы зохи-доор энеэбхилээд:

– Бү мэгдэгты! Урид үбгэд, хүгшэдөөрөө хөөрэлдэжэ, хойноһоонь дахуул, нэхүүлгүй болохоёо бодогты. Моридоо хоёр-гурбан хоногто хорижо бэлдэгты. Тиигээд Хээр азаргадаа хүнэһеэ ашажа, боро хулаяа унажа ябаа хаатнай, дээрэл байха. Хангайн эхиндэ саһан ехэ, тэндэ хүрэтэр ошохо харгы гайтай. Саһанай хайлатар хүлээхэнь... баһа хэсүү дээ, – гэбэ.

– Үү, тэрэ болотор яажа хүлээхэбиб?! Ганса нүхэрөө хүбшэ ойдо орхижорхёод, заб сүлөөтэй болохоёо хүлээжэ һууна гээшэл хаб. Үлзытын дүрэлжөөр дабаад, Богдын гол талаһаа ороо һаа, дүтэ байха. Харгы замашье би хайн мэдэнээ!.. Аймагай түбһөө холуур лэ үнгэрэе. Һонюуша зариман мэдэжэрхибэл, дахаад, гай шэрэхэ...

– Тиимээ, тиимэ! Таниие нэгэтэ һэжэглээд, мүрдөөд байгаа һэмнай!..

Үбгэ һамган хоёрой бүтүүгэй үдэр табатгай эдеэгээ түхээржэ, иимэрхүү хөөрэлдөө үүдхэжэ, бэе бэеынгээ һанаае дэмжэжэ, һаяар бүтээхэ хэрэгүүдээ зүбшэлсөөд, амар жаргаланта гал туулай жэлээ угтаха гэжэ байхадань, баруун хойноһоо мориной түбэрөөн соностожо, Жүрмэд сагаан һарын шэнын нэгэнээр унаха моридоо туужа ерэбэ. Донров энэ абья дууламсаараа, хатабанһаа һур бугуулияа абажа, арзайтараа энеэһээр, адуунайнгаа зүг уруу томо-томоор алхалан ошобо. Ехэл хүхюун ябаһан Донровые холоһоо хараһан Жүрмэд: «Энэшни намайе адуунда ябуулжархёод, бүтүүгэй эдеэнһээ һэмээхэн хүртэжэ һууба ха. Тэрэгүй һаа, хэзээ иимэ баяртай байгаа һэм? Губида нүүжэ ерэнһэнһээ хойшо, юунэйшые болоо һаань, уур сухалаа хүрэнһөнөө мэдүүлдэггүй хүн дээ», – гэжэ һанабашье:

– Донров ахай, мүнөөдэр яаһан хайхан... шэнэ һарын гарад байһан шэнги шарайтай байнабта!.. Бугуулидаха гүт, али

ургалха гү?.. Танай Хээр азарга нюргандаа хүниие хүргүүл-хэгүйгөөр эмнигшээ! – гэжэ хашхарба.

«Би хүнэй ойртохогүйгөөр таргалһан амитаниие номгоорүүлна дөө» гэхэн шэнгээр бугуулияа бэлдэн, томо-томоор алхалжа ябаһан эрын гэнтэ хүхюун абари зантай болоһые хорёод жэлдэ үбэрыень дулаасуулжа, тогооень барижа байһан Пүнсэлһөө бэшэ хэншые мэдэхгүй. Мүн тэрэнэй иимэ абари зантай болодогыё гансал Пүнсэлэй уран ухаан, уяхан аяг ааша тэнсүүлнэ гэжэ Жүрмэд мэтын мундуу эрэ хаанаһаа тухайлхаб даа. Жүрмэд нүхэрэйнгөө наадахи-саадахиё бодонгүй, эрид сэхээр хэлэжэрхидэг зангыень хайшаадаг ааб даа.

Бэе, сэдхэлээрээ нэгэдэжэ ханилһан эрэ эмэ хоёр хүгжэмэй утаһан шэнги аялга дэлгээн, үри хүүгэд, анда нүхэд, эхэ эсэгэ, түрэл гаралаа баярлуулан тэдхэжэ, амидаралаа гэрэлтүүлнэ хаям. Яаража тэбдэһэн хүнэй сэдхэлдэ уулзажа ушархын баяр, жаргал хэды хайхам бэ?..

16

Зунай дунда һарын ерэхэдэ, бүхы юумэнэй үнгэ шарай һэргэжэ, ургамал ногооной шэмэ шүүһэн эшэдээ суглараад, хүн амитан, араатан, жэгүүртэн булта найрлан баясажа, сэнгэн жаргадаг бэлэй. Хангай нютагай дээдын шэмэг болоһон Одхон-Тэнгэри-Хайрхан сахюур сагаан дуулгаяа сайбалзуулан үндэрлэнэ. Нютагай зон Богдо-Хайрханайнгаа нэрыё сээрлэжэ, Очирваани гэжэ хүндэлдэг аад, нэгэ үртөө газарай дотор нютаглангүй, мал хүрэгөө холуур бэлшээжэ, агнуури хэхыё огтолон хоридог ушартайдань, тэрэ шадарай үбһэ ногоон халюуран ургажа, ан амитад үдэжэ үрэжэһөөр, үльгэрэй орон шэнги үзэсхэлэн гоё газар болошонхой юм. Харин зоргондоо зайгуултажа бэлшэһэн ганса нэгэн азарга адуун «Даян», «Таг» гэжэ нэрэтэй марса, хужартай газараар хаа-яхан үзэгдэнэ. Һамгад, бэрээдүүд үглөө бүри сайнгаа дээжыё үргэн, хуби за-яагаа даадхажа, альгаа хабсаран зальбаржа, сахюур сагаан үндэрэйнэ үүлэ мананда хушагдаа һаань, ехэтэ айн шэшэржэ: «Хайрханаа яагаад сухалдуулбабибди? Юун болооб?» – гэлдэн, ном тарни уншажа, даллага үргэнэ.

Иимэ зунай арюун хайхан нэгэ үдэр Хүхэ нуур шадархи

түглын хормойдо хүхэрhэн набшаhатай модонуудай дунда Алтан-Очир зээрэмбын зогсохо харагдана. Үхэр жэлдэ лама-нарые hүйдхэжэ эхилхэхээ холо урид дасан хиидээ орхижо, харын амидарал шэлэхэн шабинарынь Алтан-Очир багша тухайгаа hурагшалхаар, энэ зунай эхин hарада ушаржа золгоод, нютагынь hэлгүүлэн нүүлгэжэ, ээлжээгээр эрьежэ байхаар хэлсээ hэн.

«Гар хүлөө хумин, тэжээбэриин хүүгэд шэнгээр huултай бэшэ. Харин шадаха зэргээрээ арад түмэндөө туha хүргэхүүб» гэхэн бодолтой Алтан-Очир эмэй ургамалаар элбэг нютаг шэлэжэ, эндэ нүүжэ ерээ hэн. Зээрэмбэтэн мүнхэ тэнгэриин эби-гээлдэ хүртэхэн баян Хангайнгаа энгэр талын баялигта дура зоргондоо гар хүрэхэнь шажанай ёhондо харша тула заhал хэжэ, замаа арюудхахаар, Сампилай обоо дээрэ Очирваанияа тахижа, даллага үйлэдэбэ. Даллага үйлэдэхэ ёhололдо урданайхи шэнги олон хүн зон ерээгүй гэлэй, гэбэшье энэ нютагта huурижахан өөрынь гурбан шаби, баha хэдэн үбгэд, хүгшэд байлсажа, яhалал олзотой, омогтой ёhолол бүтэжэ, бүгэдэ сэдхэл дүүрэн бусаа hэн. Иигэжэ ном табиханай эсэстэ Алтан-Очир:

Эхэ болоhон зургаан зүйл хамаг амитанай
туhын тулада,
Энэ бүгэдын дээдэ түрэл бүтээгшэ
хүнэй түлөө
Эрдэнитэ бээдэтнай гар хүрэжэ, ёhолоогүйбди,
үршөөн соёорхо.
Элбэрэл журамаа сахин, хүгэдэжэ мүргэхэдөө,
Үнгэ үзэхсэлэн үндэртэтнай
хүрөөгүй бэлэйлби,
Үбгэ дээдэшүүлэйтнай шүтээниие
хүндэдхөөгүй бэлэйлби.

Мунхагhaа үүсхэлтэй зоболониие арилгахын туha хайрла,
Молор эрдэниин шэмэгтэй Ехэ-Хайрхамни!
Аршаан булагайшни арюуниие шүтэн бэшэрнэлби,
Арга бэлигэй ухаанаар тарниа уншажа хайлаалби.
Абажа үгэхын харюуе ухаандаа залан шүтэжэ,
Алжаажа ядархан оюунаа hэргээн тэнхэрэе.
Бэлиг бэлигэй ухаанаар хуби хүртэе...

Бэе болоод сэдьхэлэй заһал эрдэниэ хайрла.

Уурһаа үүсхэлтэй зоболониие зайлуулха

ургамал хайрла.

Уһа, газарыетнай бүгэдын тарнидаһуулби...

Аяа, үзэсхэлэн түгэс баян һайхан Хайрхамни,

хурай, хурай! –

гэжэ зальбарал үйлэдэжэ мүргэбэ. Алтан-Очирой шэнэ нютагта нүүжэ ерэнһэн хойшо хура бороон таһалдажа, зунай наран оршолониие тэдхэгшэ дулаан элшээрээ жэгнэн, амгалан тайбан хүн сагаан үдэрнүүдэй урдан үнгэрхэдэ, тэрэ үглөөнэй гү, али үдэшын һэрюүндэ эмэй ургамал түүжэ, хадын һүүдэртэ дэлгэжэ хатаана. Гэгээн үдэрэй ехэнхиие жодгортоо (агы соо һэеы гү, али арһаар бариһан багахан майхан) һуужа бисалгал үйлэдэхэ аад, энэ зундаа «Мана жуд» гэхэн номһоо худал татажа, ургамалай, амитанай, үнэтэ эрдэниин гаралтай эм найруулан бүрилдүүлжэ байба.

Алтан-Очир үдын наранай халуу шатахаһаа урид ехэ Даяанай орой дээрэ гарахаяа шамдуухан алхална. Тэрэнэй хормойгоо бүһэдөө хабшуулаад, дээшээ уухилан үгсэжэ ябатар, уяхан бээдээ толгойгоо даажа ядаһан хонгор даагатай хүүгэдэй урдань зогсожо байһан шэнгээр харагдахада, зог татан байшаба. Тээ саанахана, хоёр-гурбан алхамай зайда, баһа нэгэ туранхайшаг бээтэй хүбүүн «Амар сайн!» гэхэн шэнгээр дохилзобо. «Вансэмбэрүү!» гэжэ Алтан-Очир сэдьхээд, үбдэг дээрээ һэхэржэ, хүбэн шэнги зөөлэхэн толгойень эльбэхэдэнь, «болигты, гар бү хүрэгты» гэхэн шэнгээр мүнөөхи эжэл хоёрын хярын һалхинда сэрбэлзэнэ.

«Уулын хярада ургаад, зунай гурбан нарын турша соо бээ бээ харууһалжа, һалхинай аяар толгойгоо дохин ярилсажа, али нэгиень таһалан һүйдхөө һаа, үлэнһэниинь тэрэ дороо хоршын шарлажа унадаг үзэсхэлэнтэ Вансэмбэрүү, набша сэсэгүүдэй дэльбые дамжан, бүхэли үдэртөө эрьюусэлдэдэг соохор алаг эрбээхэй, эрье ганга, бута бургааһанай оёороор эбхэрэн мүлхидэг эреэн могой; үрэ тооһоёо хүртээлсэһэн үбһэ ногоон, юрэдөө, амидарал заяаһан амиды юумэн бүхэн ханилжа жаргахын тулада түрэнэ бэшэ гү? Хабсагай хада дээрэ байрлаһан бүргэдшье, харбаһан годли шэнги добтолдог харсагашье, хуриаһан һогоонуудаа һалхинда хүрэтэр жүтөөрхэжэ, газар дэб-

hэдэг буга, хандагайшые, – алинииньшые, илгаагүй, хубараг бидэнэй шангалан һэримжэлжэ ябадаг хүсэл эбсэлэй эрхээр эмэ хүйһэтэнөө харамнан, ами табин тэмсэлдэжэ, уг удамаа үлөөдэг ёһо заншал бии ха юм. Теэд энэ юртэмсэдэ эрэ эмын хоорондохи жама ёһоной үгы байгаа һаа, ажамидарал юун бэлэй? Хумхиин тоохон лэ байха хэн. Тиигээд ерэхэдээ, амин бээ тэдхэгшэ ажамидарал винайн ёһоной хоохон хии ойлгосоһоо тон амяараа, ондоо. Бишые баһал ажамидаралта хүсэлэй ашаар тэжээгдэн, хүмүүн бэе оложо түрөөб. Бэе ухаан хоёрые амиды юумэн бүхэндэ бурханай хайра үршөөлые орхижо болоногүй. Бурханай нургаалаар тэдэнэй сэдхэлэйнь буруу замые заһал хэжэ нуунаб. Иигэнгүй байхыншые аргагүй. Юртэмсын хоёр үнгэ гэдэг энэ», – гэжэ Алтан-Очир оройгүй хүхэ тэнгэрийн уудам уруу шэртэн, бодолгото болон хэбтэнэ.

Одото хүсэлые эбилгэгшэ Янжинлхамын хоёр мээмэй
Огторгойдо зорихон сагаан үүлэн мэтэ үзэсхэлэнтэй.

Орон дэлхэйе тэдхэгшэ хурын энэ сагаан үүлэн

Оюун түгэс тэрэнэй мээмэй шэнги сэдхэл баясуулна, – гэжэ Үхин тэнгэри Янжинлхама бурханай магтаал шүлэг сэдхэлдэнь түрэжэ, энэ яруу һайхан шүлэгые саашань эршэдүүлээ һаа, алас холые зорин нүүжэ байһан хүбэн сагаан үүлэнэй дундаһаа хорёод жэлэй саада тээ ушараад һалаһан амараг бүһэгүйн дүрэ шарай дүүрэн нулимсатай бэлтэгэр хара нюдөөрөө «тамни яабабта?» гэхэн шэнгээр шэртээд: «Намайе абаад ошогты. Би энэ оршолониие тан үгыгөөр яажа гансааран дабахабиб? Үльмыдэтнай һэхэржэ, үүдэндэтнай хоножо, гуламтыешни сахихаб. Сахил санаарыетнай дээрэ үргэжэ, задарһан үһеэ монсогойлжо, эрэ хүн шэнги болоһууб», – гээд, уйлан-хайлан гүйжэ ябаһан шэнги. Тэрэ гоё һайхан бүһэгүйн нюдэндэ сугларһан нулимсыень гомдолой бэшэ, хайра энхэрлэй гэрэлээр ошотон сасаржа байһые Алтан-Очир хараад, утаар һанаа алдан, нэгэ юумэ хэлэхэ гү гэжэ байтарнь, мүнөөхи бүһэгүйн дүрөөр үзэгдэһэн үүлэн уруу моритой хүн гүйлгэжэ ерээд, эмээл дээрээ хоюулаа бэе бээдээ шэнгэн ниилээд, нэгэ томо үүлэн болон, тэрэнэй дээгүүр тамаржа үнгэрхэдөө, хэдэн дуһал бороо шэдэбэ. Алтан-Очир альгаа тодон, тэрэ бүлээн дуһалые амсаад, хойноһоонь ехэ удаан хаража зогсобо.

Мүнөөхи үүлэн баһа нэгэ үүлэнтэй ниилэжэ, улам үдхэрэн, алас холые зорин, хүхэ тэнгэрийн мандалаар хүндэлэн нүүжэ байһан үүлэнүүдэй бэе бэеһээ холо байха ушаргүйе Алтан-Очирто һануулна. Гэнтэ тэрэ гансаардан гуниглажа, хамаг бэень хүшэжэ, хүрэхэн шэнги болобо.

Нэгэ мянга юһэн зуун арбан найман он, үгышые һаа – бэлигэй шарагшан морин жэлэй зун Алтан-Очирой хорин наһанайнь богоһо дээрэ Балжинням хамбатан Яруутай-Хүрөөнэй хуралда уригдахадаа, шабияа дахуулан мордоо хэн. Хэдэн хонотго үргэлжэлхэн хуралай һүүлдэ, бусаха замдаа аха, дүүнэртээ айлшалхаяа хүдөө гараба. Тэдэнэй бууһан хотон айлай Лхамдулам гэгшэ залуу бүхэгүйдэ Алтан-Очирой сэдхэл тагдажа, миин һуухын аргагүй хэмдэ хүрэхэдөө, уншажа ябаһан тарनिया мянга дахин дэмыдэ гүбэрөөшые һаань, эрэ бэеынь омог хүсэл дарагдангүй, удаан зобооһыень хожом хойно һанахадаа, айдаһаниинь хүрэдэг бэлэй.

...Үдэшын боро хараанай унаһан хойно залуушуул сагаан модо шэдэлсэжэ наадаба. Тэдэниие хаража зогсоһон Алтан-Очир Лхамдуламын модоёо олоод даб гэхэдэ, хойноһоонь гүйжэ ошоод тэбэрижэрхихэдэнь, бүхы бэень халуу бусалжа, досоонь харанхалаад, эгээлэй юртэмсэһөө халиһан мэтээр һаагдаа хэн. Энэ ябадал түр зуурын үйлэ боложо үнгэрбэшые гэлэй, теэд залуу банди байгааһин заяаһан дура хүсэлэй мэдэрэлһээ сүлөөржэ шадахагүй байхадаа, шаналан, үхинэй һайхан шарайе, халуу дүүхэн амисхалые, айһан мүртөө бэлтхэтэрээ шэртэһэн дулаахан харасые һанаха бүринь, мүнөөхи хүсэлын дахин нэргэжэ, зобоогоо ааб даа. Гэнтэ тэрэ дүлэтэһэн хүсэд ойлгогдохогүй дуранай мэдэрэлтэй һүнийн зоргоор тэмсэлдэн, арай гэжэ үглөөгүүр болгоод, үхинэй инагхан харасатай дахин мүргэлдэхэдөө, эрхэ мэдэлээ алдаба...

Иигэжэ ами наһандаа инаг дуранай амта үзөөгүй залуу ху барагай бурханай арюун сахилһаа һалахын хүсэлэндэ эзэлгэжэ байтар, багшань энэ ябадалые тухайлаа юм гү, юрэдөө, бусаха сагын болоһон юм гү, – удангүй аян замдаа түхээрэн мордобо. Лхамдулам мориной уяан дээрэ ерээд: «Та бидэ хоёр энэ дэлхэйдэ заабол золгохо ушартайбди. Тиимэ гү?» – гэхэн шэнгээр түхээрэн хара нүдөөрөө шэртэн:

– Һайн ябажа хүрөөрэйгты!.. Манайхин тээ тэндэ хараг-

дажа байгаа хүхэ хадын ойро намаржана. Танай Хүрeэнhээ гурбан үртөө газарта... Тэрeэнhээ холо бэшээ! – гээд, нюдэнэйн-гөө хараада хүхэрhэн ууланууд тээшэ заажа, нэгэл ондоохон харасаар шэртэн үдэшэбэ.

Бурханай ном залуухан үхинэй бэе хоёрой илгаае анха түрүүн мэдэрhэн залуу хүбүүн замдаа бодолгото болон, ехэл гунигланхай ябаба. Тэрэнэй унахан морид үдын халуунда алаяархажа, халуун hэбшээ halхиие арайхан hүрин гэш-хэлнэ. Балжинням-хамба шанаа руугаа урдахан хүлhээе үе-үе аршажа, дуугаа хуряажа, думбайхан шабияа гайхан хараад: «Энэмни харгы замдаа амаяа хаангүй, хамаг бүхы юумэ асуужа, шалгажа ябаа hэн. Мүнөө юун болоод, үгэ дуугүй болошобоб? Аюушын жарбагар нюдэтэ сэдхэлыень үймүүлжэрхибэ гү, яабаб? Болохотой, болохогүй юумэн тээшэ тэгүүлдэг, жүдхэ-дэг нахан дээ! Тэрэ үхиниинь энээнэймни зүрхые татаха юм гэжэ огто ханаандаа оруулаагүй ябааб. Энээниие дэмыл да-хуулжа гараба хаб даа. Бузарлашаба гээшэ гү?» – гэжэ халаг-лаад:

– Хүбүүмни, юундэ толгойгоо гунхылгажа гуниглабаш? Бурхан болохын заяатай хүн энэ юртэмсын ада баршадhaа номын хүсөөр бээе зайлуулжа ябаха ушартай юм гэжэ би шамда нэгэнтэ бэшэ хэлээ hэм. Шажанай жаягhaа жааха хазайгаа haа, оюунай haба бузарлажа, наhanай хорлол дэлгэрнэ. Аманай ун-шалгаяа унша, – гээд, өөрөө аман соогоо гүбэрhэнэй hүүлдэ, хажуудахияа үлeэжэ, таримдаба. Тиихэдэнь хамбынгаа хэл-лэhэн эдэ үгэдэ айн сошордоhон Алтан-Очир гэмээ мэдэрhэн-дэл багшаяа хараад:

– Халуунда дунгаржа, унташан алдабаб, багшатамни! Хоюулаа гол дээрэ ошожо үнжөөд, hэрюун болоходо, саашалаа haамнай, яадаг юм бэ? – гэжэ асуугаашье haань, үхинэй хүсэ-лэнтэ хара нюдэд, лянхуа сэсэг шэнгээр мэшээhэн нимгэн ягаан уралнууд байн-байн үзэгдэхэндэл болоод, энээнhээ зайлажа холодохын тулада, багшынгаа хэлэхээр, тарниа сэдх-хэлдээ дахин-дахин уншаба.

Энэ аян замай hүүлдэ Алтан-Очирой сэдхэл хоёр тээшээ асатажа, үхинэй гэгээн дүрэ нэгэ бүүдэгэрээр, нэгэ тодоор үзэгдөөд, номоо үзэхэ гү, али тэрэ үхиниие хүсэхэ хоёр мэдэр-рэл нэгэ зэргэ ухаан бодол соонь эрьелдэжэ, бэе бээе илан

диилэхээр шүргөөлсэн зобооно. Хамба хүрээндээ ерэмсээрээ, хуралайнгаа номын ажалда шамдуухан орожо, Алтан-Очир-тошье сүлөө саг үгэнгүй, ехэ уншалга даалгаад, тэрэнээ үглөө, үдэшэнийнь шалгажа, ном хаялсана. Үгэһэн бүхы даабариень ёһото гурим соонь сээжэлдэхэдэнь, багшын сэдхэл уужам болоод, дахинаа муу юумэ һанажа, һэжэглэхээ болибо.

...Дуутын-Хүрөөнһээ үүрээр мордохон Алтан-Очир үдэ үнгэртэр саг зуурашье амарангүй хатаруулһаар, Завхан голой заха дээрэ ерээд, мориёо уһалан, нютаг ороной шэнжые ажаглан байба. Хада хабсагай мүргэн, болор долгиёо салгидуулан хөөһэтэжэ урдаһан Шэрээтэ голдо үдэжэ ургаһан залуу ламада ганга эрьеэрнь нойтон элһэн алтаран, намарай шаргал наранда толорһон мэтэ номгоноор долгилһон Завхан гол амгалан тэнигэр байдал һануулна. Тэрэ холо байһан тэнгэрийн хаяа сэнхиртээд, үбһэ ногоон намилзана. Тээ наанахана сэнхир тохорюун зүүндэл ута хүлөө дээрэ үргэн тохилзожо, аласай холые хаймадана. Балшар бага наһанһаа Хүрээ хийдэй газарта дабшалан һуужа, хүдөө хээрын сүлөөтэ байдалһаа холодохон залуу хүбүүндэ эдэ бүгэдэ һайханаар харагдабашье, зорихон хэрэг тухайгаа болон, айха баярлаха хоёр мэдэрэл дабхасалдана. Залуу эрэ морёо ташуурдажа, талын уудам уруу гүйлгэшэбэ.

Үдэшын наранай урга тулама газарта ерэхэдэ, Хүхэ хадата гэдэг үндэр уулын хормойдо хүрэжэ, моринойнгоо амые татан гэшхэлүүлбэ. Уулын хормойгоор урдаһан голой хүбөөдэ гурбан хотон айлнууд харагдаба. Зорихон айлайнгаа али хотондо байһые мэдэхэгүй байһан тэрэ алмайран һаатаад, сахилзануудай дэргэдэ моринһоо бууба. Губи хангайн хилэ болоһон энэ тала дайда нюдэ алдамаар тэнийгээд, зүүн тээһээ гүйлгэжэ ябаһан моритой хүнһөө байтагай, бута болон сахилзануудай дунда харайһан туулай хүрэтэрөө хуу элихэнээр харагдаа ааб даа.

Хүдөөгэйхид лама дэгэлтэй хубараг хүниие харажархёо хаа, хүгшэн, залуугүй һэхэржэ мүргөөд лэ, гэр гэртээ урижа залаха байгаа. Тиимэһээ Алтан-Очир ехэтэ айжа, хүн зонһоо али болохоор далда байхые оролдоно. Хотон айлнуудай ехэ, бага гэрнүүдһээ хүгшэд болон хүүгэд ороно, гарана. Теэд тэдэнэй дунда сэдхэлдэнь һайшаагдаһан эхэнэрэй шарай ха-

рагдабагүй. Хотон айлнуудай хажууда хурьга, тугалнууд тэш-хэн харайлдана, тээ саанань хонин хүрэг таража бэлшэнэ.

Али хотондо Лхамдуламын байхан мэдэгдэнэгүй. «Гансаараа ерэхэдэмни, тэдэ хотоной хүн зон гайхан шомшорол-дохо аа гү?» гэжэ тэрэ зүрхэ алдана. Бусаха гэхэдэнь, булгилшаһан сэдхэлынь тиишээ тэгүүлнэ. Тэрэ яахаяашье ойлгохоёо болёод, удаан һууба.

«Дүрбэн наһатай халюун морин

Дүрөө жиихэдэ оодорно.

Дүрбэлжөөд харагдаха барааниинь

Дүтэлһэн амрагаймни шарай гү?»

гэжэ ирагуу хайхан хоолойгоор уянгатуулан дуулаһан дуун баруун тээһээ халхилһан халхинай урасхал дахан сууряатана. «Ушархал инагшни энэ бэшэ гү?» – гэжэ хэншьеб тэрэнэй шэхэндэнь шэбэнэһэн шэнги болобо. Алтан-Очирой хүлгэн үндыжэ бодоод, тэрэ зүг тээшэ харахада, дэрһэн болдо-гоор гол түлэб шаргалтаһан түглын урда захаар хонин хүрэг наашалжа ябаба. Алтан-Очирой мориндоо ташуур үгэжэ, ульгамаар хатаруулхада, тэрэ дуун улам дүтөөр, улам энэрхыгээр соностожо, зүрхыень бурьялуулан, сэдхэлыень эзэмдэбэ. Тэрэнэй огтохоншье хаатангүй, түглэ дээрэ гүйлгөөд гаража ерэхэдэ, аласай холын уула шэртэн дуулажа һууһан Лхамдулам сошон һууриһаа бодожо, моритой хүнһөө айн шэшэржэ, тушаатай морин уруугаа гүйхэ гэхэдэ, сахилзаһаа торожо унашаба. Алтан-Очир тэрэ хүүхэниие айлгажа сошоһондоо аягүйрхэжэ, моринһоо хүрэн буугаад, тэрээндэ дүтэлбэ. Лхамдулам аргаахан бодожо, дэгэл хубсаһаяа гүбезд, моринойнгоо тушаае тайлаха зуураа, мүнөөхи моритой хүниие нүдэнэйн-гөө шэгшэгээр хараһан аад, лаб танихадаа, ербэнгээр энеэбхилбэ. Хүлээһэн хүбүүнэйнгээ гэнтэ хажуудань бии болоходо сошордоһон үхин хазаарайнгаа жолоое бариһан шэгээрээ урдаһаань хэды алхамсаараа, гэнтэ бөө барижа, түлгэжэ бэшүүрхэһэн харасаар шэртэн, зог татаба. Залуу хүбүүн мүн лэ эшэжэ гайхашоод, нэгэ хэды саг соо абяагүй байтараа:

– Тарган тобир намаржажа байна гүт? – гэжэ мэндэшэлбэ.

– Һайхан лэ намаржажа байнабди. Та һайн ябажа ерэбэ гүт? – гээд, Лхамдулам сагаан сахюур шүдөө харуулан, энеэбхилһээр, дүтэлжэ ерэбэ. Хоюулаа моридоо тушажа орхёод,

Лхамдуламын хуужа байхан ая гангаар анхилхан газарта зэргэлжэ хууба. Бэе бээе ханахан залуу хоёрой сэдхэлдэ хөөрэлдэхэ юумэнэй хэды ехэ байгаашье хаань, даб гээд хөөрэлдэхэ үгэ олдоногүй. Лхамдулам сэдхэлэйнгээ жолоое алдан, хубараг хүндэ дурлашоод: «Буруу юумэ хэжэ байнаб», – гэжэ оло дахин ханаашье хаа, үнгэрэгшэ гурбан хара соо шаналан, ерэхэ үдэрыень хүлеэжэ ядан хуудаг хэн. Алтан-Очир сахил санаартын хүсэлдэ хүлигдэн зобохо, сэдхэлээ арюудхаха тарни мянга дахин дабтаашье хаа, түрүүшын дура сэдхэлыень татан эзэмдэһэн хайхан үхинэй ханаан бодолхоонь гаража үгэнгүй зобооходо: «Юуншье болог, ошохо уулзахам», – гэжэ шиидээд, багшынгаа гурбан хоногоор хүдөө гараһыень хамбаашалжа, энэ хүрэхэ ерэбэ бшуу. Сошормогоор ушархан хоёр инагууд наранай уулын саана хорон оротор мүртэй хайнаар хөөрэлдөөшьегүй хаа, бэе бээдээ татагдахан харасая эльгээлсэн хууһаар... Тэдэнэй гэнтэ мэдэн гэхэдэ, түглын толгойе бүрхөөн бэлшэжэ ябахан хонин хүрэгынь үни хэзээнэй гэр тээшээ ошонхой байба.

Хүүхэнэй соохор морин залуу хубарагай хүрин хээрэй шэлэ хүзүүн дээгүүр толгойгоо ганзагалан, аляһархажэ зогсохые Лхамдулам харажархёод:

– Һүйе, тэдэниие харыт! – гэжэ баясан, моринойнгоо зүг уруу толгойгоо дохиходонь:

– Өө, мориднай эжэлшээ!.. Танай мориной зүһэ яахан гоё юм бээ! Харахада, хүл хүнгэн морин ха! – гэжэ Алтан-Очир баяраа мэдүүлбэ.

– Тиимэ. Ехэ хүнгэн! Абамни холын хүнһөө үнэ сэн хаялсан байжа абахан юм. Иимэ мори унаад ябахадашье урматай, хүрэхэ гэхэн газартаа түргэн хүрэнэ дээ! – гээд, Лхамдулам илдамханаар энеэбхилжэ, Алтан-Очирта дүтэлэн хууба.

Залуу хүбүүн хүүхэниие мүрөөрнэ тэбэрижэ, гоёор ханаан үһыень эльбээд:

– Ямар ехэ аза талаангаар бидэ хоёр уулзашаба гээшэ-бибди?! Тэрэ холоһоо ерээд, уулзангүй бусаа хаа, намдаш ехэл муу байха хэн. Таниие харангүй байжа шадаагүйб, – гэбэ.

Тиихэдэнь бүһэгүй хөөрхэн сулсагар гараа Алтан-Очирой үбдэг дээрэ табижа, ехэл гажарангяар:

– Намай ханын гараһанһаа хойшо үдэр бүри танай яба-

даг зам дээрэ хонидоо адуулан, таниие хүлээдэг байгаа. Мүнөөшье таниие ерэхгүй юм аа гү гэжэ... – гээд, ханаа алдаба.

Хүбүүн үхинэй гарыень шангаар адхан:

– Ерэнгүй байжа шадахаар бэшэл!.. Нүүл тээшээ бүри хуралайнгаа номшье уншажа шадахаая болёод, нюур шарайетнай хараха гэгһэн хүсэлдэ диилдээб, – гээд, хоёр хасарыень энхэрэн эльбэжэ, шүрэ мэтэ улаан уралдань хургаараа хүрэжэ ядан байтарнь, Лхамдулам нюдөө анин, Алтан-Очирые хүзүүдэн тэбэришбэ...

Тэнгэридэ туяарһан наран, талада ургаһан тарнаан болон мангир бүхэниие мүнөөхи хоёрой мартан тэбэрилдэхэдэ, оршолон дэлхэй тэдээндэ хаалта хэхгүй гэгһэндэл, эзэгүй боложо сэнхиигээд, хизааргүй огторгойн дунда хоюулханаа тамаржа ябаһан мэтэ... Хүмүүнэй бэеые оложо түрөөд, инаглалай арюун амтанда абтажа умбаад: «Амидын жаргал гээшэ энэл бэшэ гү», – гэжэ сэдхэн бодоходоо, Алтан-Очир удаан баяртай ябаба...

Гэбэшье, ами наһанайнгаа харгы зам болгоһон бурхан шүтөөнөө орхингүй, аяа хайрата амарагтаяа хахасажэ, тэрэнэй нулимсые тогтоон жаргуулха хубигүй байһандаа сүхэрһэн Алтан-Очир хурал номдоо анхаралаа табижа, үдэр хоногуудые үнгэргэдэг байгаа. Тиигээд лэ Лхамдуламые һанангүй ябахые оролдоһоор, олон жэлнүүдэй үнгэрхэдэ, сэдхэлэйн оёорто нэгэ хүлэмхихэн гэрэл шэнги юумэн үлөө һэн...

Энэ үдэр олон жэлэй саада тээ үнгэрһэн ябадалаа һэргээн, Даян-Хайрханай үбэр энгэрэй ногоон дээрэ тарайн хэбтэхэдэ, дээдэ тэнгэреэр нүүһэн үүлэнэй дундаһаа хонгор амарагаа оложо хараһандал, энэ һайхан үзэгдэлдэ нэгэ баярлажа, нэгэ хара буужа, бодолгото болоһоор, үдэрэй утые бараба. Тиигэһээр үндыжэ бодоходонь, хярын һалхинай аяар дохилзоһон вансэмбэрүү Алтан-Очирые шэртэн, мэшээһэн мэтээр хүбэн сагаан дэльбээ дэлгэбэ. Хаа-яханшье хаа, һанан дурсажа ябаха сэдхэлэй шэмэгтэй байха гээшэ хэды һайхан бэ?!

Намарай намжаа хайхан үдэр. Алтан-Очирой агы соохи жодгортоо судар номоо уншажа нуухадань, мориной турьяха соностобо. Тэрэнэй хонюушархан гэрһээ гаража харахадань, баруун тээһээ ганса моритой хүн хатарганаар ерэжэ ябаба. «Заа, байза, эды сагта наашаа ерэхэ хэн байба гээшэб? Данзан арбаадаар ерэхэб гээ һэн», – гэжэ бодолгото болон, амандаа мэгзэм уншажа, мүнөөхи моритой хүниие адаглана. Хүрин дэгэлтэй, хара тоорсог малгайтай залуу эрын бууһан газартаа эрьелдэн, иишэ-тиишээ хараашалаад, аалихан мориёо ябуулхадань, тэрэниие нэгэ юумэ бэдэрнэ гү гэмээр. Тиигэжэ байтараа, тэрэ хүн мориёо тушажа орхёод, үхэр шулуун дээрэ гаража дурамбайдаад, һүүлээрнь үхэр шулуугаа тойрон, тээ саахануур хараашалан, Алтан-Очирой байрлаһан жодгорые хоёр дахин тойробо. Тэрэ хүнэй дүтэлөөд ерэхэдэ, Алтан-Очир танижа: «Өө, энэ Сампил хаям. Юугээ бэдэрхээ тогтоо юм?» – гэжэ һанаад, хэды алхам хэжэ, хоолойгоо заһаба. Тиихэдэнь мүнөөхи эрэ унатараа сошоод, томо шара нюдэнүүдээ эрьелдүүлэн, Алтан-Очир жодгор хоёрые гайхан хараад:

– Ээ, бурхамни!.. Та гүт? – гэжэ ама алдаад, Алтан-Очирой энеэһээр дүтэлжэ ерэхэдэнь, зангидаад байһан нюдаргаяа ябууд доошонь буулган тодожо: – Амар мэндээ! Хайхан намаржажа байна гүт? – гэрһээр золгобо.

– Мэндэ амар! Хайн ябажа ерэбэ гүш? Ши, Сампил, юугээ гээжэрхёод, тэндэ бэдэрбэш?! – гэжэ ламын шоглоходо, Сампил хүхюугээр энеэһэнэй һүүлдэ номгороод:

– Минии нюдэн сиилышоо! Таниие үбэр Намаг-Жимгэрэй гонзогорто байна гэжэ нөөхи шара Жүрмэд хэлэһэн юм. Тиигээд лэ бэдэржэ ябаа хүм даа! – гэрбэ.

– Өө, тиигээ гү? Зүб лэ заажа үгөөл дээ! Заа, минии муу жодгорто морило, – гээд, Алтан-Очир гараараа жодгор тээшээ зааба.

– Заа... Байза, абажа ябаһан юумээ моринһоо буулгаад, унаагаа аргамжалаад ерэхүүб, – гээд, Сампил тушаатай морин тээшээ ошожо ябахадаа: «Бэдэрүүлэйхидэй дурамбайгаар хаража, бэдэржэ олоод, Алтан-Очирой яг нуужа байһан газартань хүрэхэ ерэхэдэнь, һаяхан аһажа байһан галай согынь

үшөө унтараагүй мүртөө, эзэнийн тэрэ багтаа үгы байгаа ха. Тиигээд аргаяа ядахадаа, тэдэнэр нэгэ үдэр бүхы ооһор дээ-һэн болон бүһеэ шуулаад, Алтан-Очирой һуужа байһан газарһаань хоёр зуугаад метрэй зайда модон дээрэ аранга түхээрээд, ламаяа дурамдахадань, тэрэнь юушье мэдээгүй юм шэнгээр һуужа байгаа ха. «Одоошье шамайе барина даа», – гэлсээд, гүйлдэжэ ерэхэдэнь, баһал үгы байба ха. Тиигээд лэ «Алтан-Очир өөрыгөө далдалжа шадаха хүн бэлэй» гэжэ үлгэр домог шэнги юумэ хэлсэдэгынь үнэн юм. Хүн өөрөө иимэ юумэ хараа-үзөөгүйдөө этигэхэгүй! Теэд үглөөгүүр харагдаагүй аад, гэнтэ харгы зам дээрэнь гараад ерэхэдэнь, тэдэнэр мэгдэнгүй яахаб дээ?! Эрдэмтэ ламын номдоо шэнгэһэн бэлигынь найхан юм даа!.. Энэ засаг түрэ бүхы юумэнэй зүб, бурууе һайса мэдэжэ, үнэн, һайниинь шэлэжэ абахаяа яана гээшэб? Ямар ехэ гай тодхор хэжэ, юундэ Алтан-Очирые зобооноб? Арад зонтоёо ябаа һаа, хэды шэнээн туһатай байха һэм?! Яла эдлэхээр ямар хэрэг хэһэн юм? Ном ехээр үзэжэ, бусадһаа ухаатай болоһониинь лэ буруу болоол дээ. Үнэн худал хоёр худхалдажа, һайн муу хоёрой дээрэ дороо орожо байдаг үйлэ хэрэг энэ юм гү?» – гэжэ сэдхэнэ.

Алтан-Очир бага наһандаа нэгэ Хүреэндэ сугтаа дабшалан һууһан үетэн нүхэрэйнгөө һанагдаагүйгөөр гэнтэ ерэлхэндэ олзуурхажа, эдэе хоол садатараа эдээд, сэдхэлээ ханатараа һони-һорьмойгоо хөөрэлдэжэ, үдэрэй утые бараба.

Сампил, өөрынгөө хубида, олон жэлэй туршада зобожо ябаһан нүхэрөө эрьсэд ошохо аргын дайралдаһые һамбаашалан, үтэлһэн наһандаа үритэй болоһон ахынгаа хэнзэ хүбүүнэй хуби заяаень уридшалан мэдэхэ һанаатай ерээ. Ахынгаа эльгээһэн алда сэнхир хадагые Алтан-Очирто барижа, хэрэгээ бүтээжэ абаһандаа сэдхэлээ ханаад:

– Хөөрхы, муу ахамни үтэлһэн хойноо гал гуламтаяа залгаха хүбүүтэй болоол дээ. Залуу һамганай энгэр түшэжэ, хүбүүн үритэй болоһониинь – жаргал юм даа. Эхиндээ бидэ аягүйрхэдэг байгаабди... Һэ, аягүйрхэхэ бэшэ, олзуурхаха ушартай ааб даа! – гэжэ омгорхоно.

Хүнүүдтэ хүндэтэй болоһон лама ханатараа хөөрэлдэхэ хүсэлэндэ абтажа, Сампилһаа мэдэхэ, мэдэхэгүй олон юумые лаблан асуужа, үе-үе хүхинэ, үе-үе гуниглаадшые абана... Гүрэн

түрын байдал Алтан-Очирой ханаа сэдхэлые хамагхаа ехээр хүлгүүлнэ...

Үдэшэ боложо, айлшанай хурхиржа эхилэмсээр, Алтан-Очир жодгоройнгоо хаалгын забһараар тудаһан һарын гэрэлые шэртэн: «Улас оромнай аюул тодхорой боһого дээрэ тулажа ерэбэ! Ехэ Наран уласай сэрэг шоргоолжон шэнги олон. Тиин гэхэдэ, тэрэ олоной урдаһаа буу барюулаад мүлхюулхээр эрэ зон манайда үсөөн... Һүүлэй жэлнүүдтэ хэды олон хүнэй хүбүүд хосороо гээшэб? Маанад мэтын хүнүүдэй хосоржо халаа гэхэдэ, засаг түрын тулгуури – бахана болоһон Гэндэн, Дэмид, Амар гээд... булта яла-янгада орожо дууһаа гэжэ дуулдана. Эдэ олониие хүлгүүлһэн үймөөн-һамуунай дэгдэхэ тухай... табадугаар Богдын лүндэндэ бэшээтэй байгаа һэн. Хүн зоноор үсөөн манай гүрэнииe тэдэ эзэмдэн эзэлхэ ханаатай аабза. Тиигээл хаань айхабтар лэ муухай юумэн болохол дээ! Эрхим эрын эрхэ шадалһаа дулдыдаха саг ерээ! Би гэжэ... нэгэ амитан... ангайжа эдихэхээ бэшэ ондоо нэмэригүй, эндэ хоргодожо һуухаб! Юун болоноб иихэдээ? Буу шагаажа шадахгүй юм хаа, мал адуулжа, туһа хэжэ шадаха байнаб. Гэлтэй... нам мэтын хэды олон эрэшүүл өөрөө өөрыгөө сүлэжэрхёод һууна хаб? Мэдэхын аргагүй! «Дэмжэлгэ дэмжэлгэдээ, дээһэн эршэдээ» гэдэг. Уула хадаһаа буугаад, зон соо ороо хаам: «Муу эсэргүү лама дайсантай холбоо барилсаа хээд ерээ», – гэхэ байха. Үгы теэд, эндэ миин хэбтэжэ байнхаар, нэгэ арга бэдэрхээ яанабиб? Эртүүр Донров ерэхэдээ: «Уласай албан табариин ехэдэхэдэ, арад зон доройтожо байна. Энэ засагшни арадай засаг юм гү, али үгы гэбэл, амидаралыемнай муудхаажа, угыруулхэ ханаатай засаг юм гү?!» – гэжэ сухалдаа һэн. Малай тоо толгойе олошоруулха гэхэн тогтоол бүхы үрхэтэ айлые тэшхээжэ, ядуу байдалда асаруулна! Бодоод, шэбшээд үзэхэдэ, сэрэг суур, дайн дажарай хүлтэй холбоотойл лүндэн буугаал даа... Чойбалсан гэдэгшни томо хүн. Бүгэдэн тухай бодожол һуугаа бээ. Гүрэн түрын түлөө охотноон боожо үхэнэ» гэгшэдэл, хүнэй дансын бэшэлгэхээ хаһагдаһан, уулын мухарта шэдэгдэхэн нам мэтын лама хүн элдэб юумэндэ шаналаадшые яаха юм бэлэй. Шаналаншыегүй байха гэхэдээ, баһал яаха хүнбиб? Яагаашые хаа, нютагһаа сэрэгтэ мордоһон эрэшүүлэй хии мориинь дээшэнь хиидхэжэ, сан табибал, али

алинайшые ханаа зориг арюун байха хэн! Маргааша Сампилье эртэхэн гэртэнь эльгээжэ, Донровойдо хүрэ гэхэ юм байна. Юрэдөөл, доошоо... хүн зондоо буухадамни яанаб? Хэды болотор хара толгойгоо хамгаалжа, олоной хэрэгхээ амяараа хуухабиб?! Хэн хэндээшые арга шадалаараа туһалха саг ерээл!.. Арсатын-Аманай ганса модоной дэргэдэ хүлээхэб гэжэ хэлүүлээ хаамни, хүн зондоо нилээдгүй дүтэ болохо бэшэ гүб?» – гэжэ бодолгото боложо байтараа, бүхэ нойроор унташаба.

18

Харагшан могой жэл гэхэ гү, үгышые хаа – аргын тоололгоор нэгэ мянга юһэн зуун дүшэн хоёр оной хүүлшын хара гараба. Энэ үбэл губи, хангайда саһан бага байжа, үбһэ хагдаар баян хайхан жэл боложо, газар дэлхэй алаг соохороор харагдан, хабарай ури эртэ унаба. Донойн-Хүндын баруун хугада хүхэ манаар зэнхыһэн Мандаата уулын үбэртэ үбэлжэжэ байһан хотон айлай газаагуур харлаг үхэрнүүд, унаагай морид олоор бэлшэнэ. Тэдэнэй хажуугаар таба-зургаан хайнаг сарнуудай таргалһан бээе даажа ядан зогсохые адаглан харахада, хүрэнгөөр элбэг баян айлнууд байхань элитэ.

Хүйтэнэй аманай саашалжа, хүрэнгын аманай наашалдаг сагай ерэхэдэ, хүн болон малай нюрган тэниибэ. Амиды амитан бүхэнэй амисхал хэргэн үндыбэшье, дайн дажарай эхилхэдэ, нютагай зон үмдэжэ ябаха даалимба бүдөөр, татаха тамхяар, ууха сайгаар хомордожо, тэнюун сэдхэлынь дундарба.

Улаагшан үхэр жэлһээ эхилэн хүлгэжэ, шарагшан бар жэлээр нюдаргалһан гүрэн түрын түмэр мунсада дайрагдаагүй үлэхэн үсөөн эрэшүүлһээ шадалтай, хэнэгтэйн сэрэгтэ мордобо. Тиэхэдэнь гэртэ, газаагүй үбгэд, хүгшэд, үри хүүхэд үбэл, хабарай зүдэрүү сагые арайхан гэжэ үнгэргэнэ.

Сэрэгтэ хүбүүдые татажа байха үеэр һалгайбша Донровой моринһоо унажа, хүлөө гэмтэһэниинь Пүнсэл абгай Алтан-Очир хоёрто аза талаан тудаб. Тэрэгүй хаа, «хээрэ талаар гэр, хүтэл боорёор дэрэ» хэһэн лама, гал гуламтаяа хахиһан гэргэн хоёр үншэрхэ хэн.

Үглөөгүүр эртэлжэ бодоһон Пүнсэл абгай тулгатай галдаа харлагай хүхэ аргал зэргэлүүлэн дэбдижэ носоогоод, зэд то-

гоогоо табижа, сайгаа үйхэ гэжэ ямаанай архан туулмагаа нэгсэрээд:

– Сайгаа шанаха юумэгүй бологдобо. Боролжын толгой шанажа ууха хэрэг гараба, – гэжэ аман соогоо гүнгэнэнэ.

Түрмэ шоронһоо хулжан тэрьедэһэнһээ хойшо долоон жэл соо хангай хүбшын агыда хоргодон, дааража хүхэрхэ, үлдэжэ зүдэрхэ, гансаардажа гуниглаха, айжа тулихын түмэн зоболониие ханатараа эдлэн, сэдьхэл зүрхэнһөө сүхэрһэн Алтан-Очир энэ үбэл губиин зониие дахажа, ганса нэгэ айлаар хоног үнгэргэжэ ябаа бшуу. «Хүн гээшэ хүнһөө холо газарта амяараа удаан саг соо амидаржа шадахагүйнь лаб. Тиихэдээ гэдэһэншые ехээр үлдэгдөө ааб даа. Энээн тухай дурдаһанайшые үлүү! Амитанай ами хороохогүй гэхэн тангариг... Гэлтэй?.. Тарбаганай һаял эшээнһээ гаража байһан саг хэн. Нэгэ үдэр дошо һахяад лэ, амисхалаа барин, хэбтэжэ байтарни, нэгэ амитанай бултайхалаар, барижа байһан модоороо шэлэ дундуурнь сохёод орхихолоорни, тэрэмни үхэдхэн унашоо бэлэй. Үгэлыгын эзэндээ зальбараад, үзэн гэхэдэм, хөөрхы, хээлитэй амитан байшаба. Нүгэлэй ехэ нүгэлни – тэрэл байха! Тон ехээр халаглаа бэлэйб. Тэрээнһээ хойшо туража үхэхээ ябаашье һаа, амитан уруу гараа далайхагүй гэжэ һанаа һэм. Тэрэ зундаа ойгоор тэнэжэ ябатараа, модо отолжо байһан эрэшүүлтэй нюур нюураараа золгошобоб. Тэдээнтэй хэдэн хоногто модо отололсожо, һайса танилсабаб. Тэдэнэй ажалаа дүүргээд, доошоо буухадань, гансаардаһан би тала руу буужа, зондоо бусабаб. Тиихэдэ би угжатай хүеэ шамарлаһан үхибүүн шэнгээр урбайжа, яһалашье уйлажа ябаа һэм», – гэжэ тэрэ сэдьхэнэ.

Губиин арад зон үбэлэй хүйтэниие дабажа, хэзээ хэзээнэйхиһээ үлүү һайнаар ондо ороһондоо: «Алтан-Очир зээрэмбын ойро дүтэ байһанайнь аша буян дэлгэрээ!» – гэжэ баярлана. Теэд тэдэнэй иигэжэ хүндэлэн сэгнэһыень тэрэ яаж мэдэхэб даа? Ерэһэн энэ жэлэй үнгэ шарайнь һайхан. Мүшхэлгэ, мүрдэлгын ябадалай харгы замһаа айхаяа болихо гэжэ зоригжоһон тэрэ зоной нүүдэлые дахажа, эхэнэрэй гарһаа сай уужа, зарим айлда «Сундын жүд», «Доржо зодбо» мэтын судар айлдан, үдэр хоногуудые үнгэргэнэ. Ганса бэеынгээ амарые хаража һуухадаа, нэгэ ёһондоо һайншые һаань, эрдэм ном би-

салгахада, үнэн дээрээ заримашуудда хаалта байһыень хэн тэрээндэ хэлэхэб даа?

Дулаан гэртэ аажмаар нойрсоһон Алтан-Очир айлай эзэн эхэнэрэй галаа түлихэ абяагаар хэреэд, хэбтэридээ үглөөнэй мэгзэмээ уншажа байтараа, Пүнсэлэй дуугархые дуулажа: «Ум маани бадмай хум!.. Сай болон тамхинай таһалдахань барагтай ааб даа. Амин голой юумэн бэшэ. Юушые хаань, бусалгаад уухада, ядамаргүй... Үе сагай мунхагаар хүн хүнөө барижа намнаха гээшэ даншые муухай үйлэ юм. Дайн дажарай, гал, уһанай зоболониие бэээрээ үзэжэ, байлдажа ябаһан хүнүүд, хөөрхы! Алас холоһоо ерэнэн үгэ хүүр шагнажа байһан нам мэтын хүнүүд сэдхэлээ зобооно хаяа. Хүнэй ажамидарал хэр угһаа хойшо хүсэл ханаанай зоболон. Тэрэ хүсэлөө бээлүүлхэ гээшэ үйлын үрээр бүтэхэ һэн хойно юуншые гэхэб дээ? Элдэб юумэндэ ханаагаа зоболгон ухаан бодолоо шалаахаһаа бэшэ саашаа юумэгүй. Нүгэл хилэнсэг тухай бодоһонойшые үлүү. Һайн номлол бодото ажамидарал хоёр хоорондоо зүрилдөөтэй дээ. Манзашири бурханай һургаалаар оюун ухааниие хүндэлжэ, юртэмсые арюун болгохо гэдэг ханаанай гарза бэшэ гү?» – гэжэ гуниглаад, хэбтэриһээ бодобо.

Сайн һайхан үнэр гэрээр дүүрэн хангалтана. Тогоотой сайтаяа носолдоһон Пүнсэлэй улаа бутарһан шарай энэ гэр бүлын байдалые үнгэ гэрэлээрээ баясуулан гиигүүлнэ хаяа. Пүнсэл абгай сайнгаа дээжые баян хангай, Хорин нэгэн Дара эхэдэ үргөөд, орожо ерэмсээрээ, бодоод хубсалжа байһан Алтан-Очирые илдамханаар хараад:

– Та нэгэ бага хэбтэхее яагаабта?.. Хайнаг эреэгшэн тугаллаад, эртэ бодооб. Хүршымнай хара буха тэрэниие арайл эртэшэгүүр дахадаг болоһон юм. «Мал удамаа дууряадаг, малгай толгойеш дууряадаг» гэгшэдэл, томо бээтэй, шадал тэнхээтэй амитан гараа. Тэрэ хүршэмнай үүлтэр һайн малтай юм дээ, – гээд, хаалгын баруун талада хэбтэнэн тугалаа хаража, хүхюүгээр энеэбхилхэдэнь, Алтан-Очир тугалай нойтон хушууе альгаараа эльбэжэ энхэрээд:

– «Түлэй түрүү түһөөгөөрөө, үдэхэ мал зүһөөрөө» гэдэг. Хөөрхэн амитан байна. Үлзы дэлгэржэ, буян хуряаха үдэр ерээл дээ! Нүрэгэй манлай болгоходошые яахаб? Энэ зундаа ши тулгатай тогоонһоо халахаяа болижо, хаалиин хүмбэйдөө умбахашни гээшэ! – гээд, хүхюүгээр энеэбхилхэдэнь:

– Бэлгэ дэмбэрэлын хайшаа ошохо хэм? Хэдэн хүүгэдэй гэдэһэн садажа, олоной ама тоһодохо буяниинь хайхан лэ юм! Халуун галда шара үһеэ хуйхалуулжа, хара үһеэ хаарал үнэһэндэ даруулха минии заяан лэ, хөөрхы! – гээд, Пүнсэл баһал энеэбэ.

– Хэдышье хуйхалагдаа хаашни, шамһаа шара тоһон гоо-жохо бэшэ, харин утаанайнь тортогто даруулна аабзаш, – гэжэ Алтан-Очир шоглон татажа хэлээд, газашаа гарахадаа: «Энэ Пүнсэлэй ажал дууһаха бэшэ, хайн лэ хүн лэ даа. Эрэ хүн гэр байра түхээрхэдэ, иимэл гэргэтэй байбал хайн дээ. Донров жаргалтайл ябана даа... Тиин гэхэдэ, нам шэнги хүнэй хүни дүүрэн гансаардажа хэбтэхэдэ хэсүү! Бэе хүшэжэ, шалаатай болошодог... «Нүхэртээ нэгэ сэдхэлтэй эхэнэр, эхэнэр бэшэ – эрдэни» гэлсэдэг, «Эхэнэр гэрэй шэмэг, эрын тэнгэри» гэжэ энээниие хэлэдэг байна дээ. Яла-янгаһаа мултаржа, гүрэн тү-рын үршөөл хайрада хүртэжэ, тогоогоо барюулха эхэнэртэй боложо, сэдхэл тэнигэр һуухые оролдохо байна. Иигээд лэ ажамидарал дүүрбэ бэшэ, ном бисалгал бүтээжэ, аграмбын дамжаа дүүргэхэ сагай арилаа хэн хойно ямар юумэндэ хаа-тажа, сэдхэлээ хүлижэ һуунабиб? Дасан дугандаа һуужа ша-дахаяа болёо хадаа, өөрын үхи хүүгэдтэй болохоһоо дээрэ юу-мэн үгы хаш даа... Хөөрхы дээ, Лхамдулмымни: «Танай хажууда байха эрхэгүй хүнби», – гэжэ хэлэһэниинь үнэн лэ байшоо. Тиихэдэ хахасажа тараха дээрээ: «Эрдэм номоо би-салгахадатнай, мунхаглан зобоохогүйб. Хожомой сагта тан-дамни түшэжэ һууха хани нүхэр хэрэгтэй боложошье магад-гүй. Юртэмсын ажамидарал орёо, бусайданги, юуншье боложо магад. Хажуудашни эшэгы гэрээ табяад, бэе бээ харалсажа ябая», – гээ бэлэй... Тэрэ сагта би номойнгоо ёһые дээрэ үр-гөөд, хүн тухай, ажамидарал тухай бодоогүйб. Тиихэдэ тэрэ намһаа үлүү холын хараа бодолтой, зүн бэлигтэй байгаа. Уй-лан, хайлан хахасанһаамнай хойшо хэды шэнээн саг үнгэр-бэб? Газарай габа руу ороһон мэтэ үгы болохохо заяан ху-битай... ай, халаг! Мүнөө тэрэ Пүнсэлэй хирын наһанай болоод ябана ёһотой! Нютаг орондоо байгаа хаа, намайе ханажа дур-садаг байха. Байза, һурагшалха юм аад...» – гэхэн бодолгодо абтан, сэдхэлэйнгээ оёорһоо ханаа алдаба.

Үглөөнэй тунгалаг наранай дурна зүгһөө мандан гиихэдэ,

тала хээгүүр унаһан хюруу, мүйһэтэжэ сайраһан саһан ялалзан, үнгэ гэрэлээрээ оршон дайдаяа шэмэглэһэн шэнги. Дулаан хэбтэридээ иираглан хэбтэһэн хонид бодожо, бэээ нэгсэрэн шалаагаа гаргаад, наран өөдэ нюдээ анилзуулан зогсоһоноо, баруун уулын энгэр тээшэ бэлшэн ошобо. Хүдөөгэй хотон айлнуудай энэ үдэрэй ажаמידарал иигэжэ эхилбэ. Гэрэй эзэн Донров нэгэ хэлэг хэбтээд, гэргэндээ эрхэлэн, орондоо сай уужа, тохоног дээрээ гараа тулан тамхилжа:

– Муу хүбүүмни һайн ябажа байна ха гү? Элдэбын юумэ хаража зүүдэлээд, толгоймни бүри мэнэршоод байна... Ши, Пүнсэл, мүнөөдэр ламаһаа юу-хээ һайса асуугаад абаарай!.. Би хонидоо Дүрэлжэ өөдэ залажархёод, адуундаа хүрөөд ерэхэб. Удахагүй шэнэ һара гарахань. Алтан-Очирой байһан дээрэ Алтан-Гэрэлэй даллага абхуулая. Хэдэн хоногһоо урилга, залалгань ехэдэшэхэ аабза. Манайда дүтэ, холо байһан айлнууд тэрээн тухай мэдэһэн байха! Гэндэнэй һайзгай һамган һаяхан хээрэ бэлшээридэ дайралдаад: «Хүнэй һайниинь ши юм гүш? Бидэ яахадаа тэрэ хүниие орон гэртээ оруулхагүй болоо зонбибди? Баряад, тушаажархиха гэжэ айгаа гүш?» – гэжэ байжа алсаганаа һэн... һайн сагынь бушуу ерэхэй дээ! Али болотор амитан бүхэнһөө айжа, аягын шэнээн боложо ябаха-бибди?.. Энээнэйшни эрэ хүн шэнгээр ажаמידараа һаань, минии һанаан амарха һэн. Ядажа, тулижа ябанхаар, нэгэнтэй дэрэ нэгэдүүлжэрхихэ юм байна! – гэхэдэнь:

– Хари гээ!.. Тиимэл юумэн хамагай түрүүн толгойдошни орохол байха. Өөртэйгөөл адляар һанахаш. Бурханай номын мур дахажа ябаһан лама хүн, та хоёрые яажа сасуулха юм?! Минии үбэртэ хэбтэжэ, һанаһан хүсэлөө хангажа, һанаагаа амараад байхаш! – гэжэ Пүнсэл зандарба.

– Бурханай номшые яахаб дээ! Байһан лэ юумэн байгаа бэээ! Мяхан бодитой хүн бэшэ гү? Шамтай хөөрэлдэжэ, хүхижэ, наадажа байһыень харахада, һанаан бодолдонь баһал хүсэл биил бэшэ аа гү?

– Пээ!.. Яаһан муухай һанаатай хүн бэ? Нүхэрэйнгөө...

– Шамайе гэжэ хэлэнэ бэшэлби дээ! Юрэдөөл, эрэ хүнэй гуримаар...

Иигэжэ эрэ эмэ хоёрой үгэ андалдан хүхижэ байтар, «мори хараһан» Алтан-Очир орожо ерэбэ... Донров бодожо, үглөө-

нэйнгөө сай ундаяа уугаад, Алтан-Очиртой энэ-тэрэ юумэ ярижа нууһанаа, адуундаа мордобо.

Алтан-Очир Пүнсэл хоёр нэгэ голой уһа уужа үндыһэн үетэн һэн тула үнэн сэдхэлһээ хэлсэхэ үгэтэй байдаг бэлэй. Тиигэбэшье, Пүнсэл Алтан-Очирые бурханай номын хүн гэжэ сэгнэдэг, хүндэлдэг юм.

Энэ үглөөгүүр Донровой хэлэһэн үсөөхэн үгэдэ этигэһэн эхэнэрэй һонюуша занда Пүнсэл абтаад:

– Тамни олон жэл соо хүдөө хээрэ байбагүйт. Баймга байдал болон ажамидарал найнаар эрьехэ юм бээ. Хэрэг ябадалаа арад түмэндөө зорюулаад, эшэгы гэр барюулаад, эмэ хүнэй элшэтэ жаргал абаха һэн хат! Нялха нарай ябаханаа хойшо таниие мэдэхэ болоһон Донров бидэ хоёр танда ханаагаа зобонбди. Хара болоһон ламанар зүндөөл байна. Ташье хара болохо эрхэтэйт. Сагай эрхээр юумэнэй хубилжа ондоо болоһон тухай юун гэжэ гэлсэхэбибди? – гэжэ сэхээ хэлэбэ.

– Тиимэ дээ! Һай ханаһандатнай – Һайн гээшэл даа. Арад зонһоо холодожо, гансаардахын зоболониие яһалал үзөөб... Таанадай туһалаагүй хаа, яхашье байһан хүнбиб, бү мэдэе. Амидарха наһан хахадтаа хүрөөд, юу-хээ бодохоор бологдоо. Нэгэ-хоёр жэлһээ олоной үймөөн дарагдажа, амгалан тайбан байдал ерэхэл байха. Гүрэн түрын үршөөлдэ хүртөө хаа, үрхэтэй, үүдэтэй айл боложо, таанадайнгаа дунда ажаһууха байгаа гэжэ бодохол хүм...

– Хари дээ... Хэды болотор хүнһөө хоргодожо, нүдэнэйнгөө шалатар ном шагааха юмта? Тиигэнхаар аяга сайгаа хубааж ууха хани нүхэртэй болоод, бидэнтээ оролсожо, гаралсажа ябаа хаа, ашатай бэшэ гү?..

Алтан-Очир Пүнсэлэй хэлэһэн эдэ үгэнүүдые удхалан нуухадаа, шара тоһо нэмэһэн халуун сайгаа оошожо ядана.

Харин Пүнсэлэй һонюуша аашань хүдэлдэжэ: «Алтан-Очир эхэнэр хүниие хэр мэдэдэг хаб? Харахада, уралын юумэ үзэһэн янзатай. Аятайхан лэ байгаа ёһотой, – гэжэ һабыаһаа таһаран: – Теэд хэнтэй танилсуулха гээшэб? Залуу басага абаха наһан бэшэ. Ньюсаар ханилхада, номдо харша... Яалтай гээшэб?» – гэжэ бодоходоо, энеэдэһээ арайхан баряад:

– Би танда эхэнэрые оложо... – гэхэн аад, амаяа гараараа таглан, ханшы руугаа «хуг-хуг» ханяасагааба.

«Энэмни яатараа һабяаһаа таһарха болобоб? Юун бэлэй?» – гэжэ лама сэдхэн, хажуудахия хаража байтараа:

– Яаха һэм дээ! Хуби заяанай ерээ һаань, эльгэ нимгэн хүүхэнтэй ушарнал аабзаб, – гээд, энэ яряагаа саашань дэбэргэхые оролдонгүй, ондоо юумэндэ һанаашархан, дуугай һууба.

Тогоо, шанагаяа угаажа, эргэнэг тулга хоёройнгоо хоорондо иишэ-тиишээ ябан, гэнтэ таһархан халуун хөөрэлдөөгөө яажашье һаань үргэлжэлүүлхэ гэжэ Пүнсэлэй байтарнь:

– Шишье хүсэд һайнаар танихагүй хаш даа... Завхан гоолоор нютагладаг байһан юм. Яруудашье баһа байһан дээ. Аюуша наймаашанайхин!.. – гээд, Алтан-Очир үгээ таһалба.

– Заа, байза, юун бэлэй? Ехэ дуулаһан нэрэ байнал... А-а, һанааб, һанааб! Тэрэ хүниие яагаад танидаг хүмтэ?

– Аюуша гуайшни манай багшын абга хүн лэ дээ!

– Пээ! Тиимэ һайн хүнэй уг удам аад, муу хүн байшоо һэн дээ. Олон жэл үнгэршөө. Нэрэнь хэн бэлэй, мартажархёоб. Тэдэнэйхин нэгэ һайхан үхинтэй айл байһан юм. Донров тиихэдэ сэрэгһээ ерэһэн байгаа. Яруугай-Хүрөөн дээрэ Майдариин эрьехэ үеэр манай эндэхи залуушуул хүхилдэн сэнгэжэ, тэрэ үхинтэй танилсажа, майхан уруунь гүйлдөө һэн. Тэрэ нааданда та яагаад ошоогүй һэмта?

– Тэрэ үедэ би эндэ байгаагүйб. Түбэдтэ ном үзэжэ байгаа бэшэ аалби?

– Өө, нээрээ тиимэл дээ! Дэмбээ баянай Самданиие та мэдэхэ аабзат? Тэрэ Самданай тэрэ үхинэй хойноһоо эрьюулжэ гүйхэдэнь, нүгөөдэнь тоохошье юм бэшэ! Аминдаа би зууршалха һанаатай ябаһан аад, ядашоод байгаа һэм. Тиигээд лэ үнгэрөө һэн даа... Хожом дуулахадамни, һанаанда багташагүй юумэн болоһон юм. Хөөрхы! Аюуша наймаашан үхинөө баян хүндэ үгэхээе оролдожо байгаал дээ. Харин үхиниинь нэгэ хубарагтай саана-наана боложо, хээлитэшэһэн байба ха. Тэрэниинь эсэгэнь мэдээд, хадамда гарангүйгөөр үхибүү түрэжэ, нэрымни бузарлахань гээд, гэрһээ үлдэжэрхёо, тэрэ хайратай үхин, яахаб теэд, хотон айлаар хэсэжэ ябаһаар, Яруугай-Хүрөөнэй нэгэ үгытэй ядуу шабгансында нарайлһан байгаа. Аюуша наймаашан улаан нарай зээ үхинөө тоожо абаагүй гэдэг юм. Теэд ядарһан амитанда бурхан туһалаал бээе дээ! Губиһаа ябаһан наймаашадай нэгэн: «Уляастайһаа хүнэй үри олзотой

бусахамни гээшэ», – гээд лэ, мүнөөхи үншэн үхиние үбэр-тэлөөд ябаа хэн гэлсэдэг юм. Заримашуул хүнэй дүрэ шарай-тай байхааа гадна шонооошье доро амитад ябадаг шүү дээ, бурхамни!..

Али гэр, али нютагта түрэжэ, хүнгэржэ байхан эхэнэрые хэлэжэ барахабши дээ? Үйлын үрээр уулзахан эсэгэ үхин хоёр лэ гэжэ тэдэниие хэлсэдэг байха. Үнишье болонгүй, нөөхи Аюуша наймаашан нютагхаа зайлажа, нүүгээ гэлсэдэг. Ёһоо-роол, «олоной аман хатуу, улаан нюур халуун» гэгшэ болоһон байгаа бээ! Ялаганаһан хурса нюдэтэй хөөрхэн үхибүүн байгаа бэлэй. Тэрэнэй хойноһоо Самдан лэ ехээр оролдоһон, ханаагаа зобоһон байха. «Зобожо, тулижа ябахадань, бэдэржэ олохоёошье яагаа хэнбиб?» гээд лэ, уйлан-хайлан ябадаг хэн дээ, хөөрхышни! Тэрэ үйлөө харлаһан ламань ямаршье амитан байхан юм, бү мэдэе. Та, Алтан-Очир, тэрэ Аюуша гэдэг тулюур амитанаар яаха гээбта?..

Пүнсэл аяга амһартаяа аршажа, хуряжа байхадаа, иигэжэ хөөрөөд, үгынгөө харюу шагнаха ханаатайгаар Алтан-Очирые харахадань, хажуудахинь гуулин бурхан шэнги гэли-шоод нуужа байба. Пүнсэл гайхан татажа, хүмэдхөө зангидажа: «Пээ, шэг шарайнь хонхиогоод, хүхэ сагаан болошобо. Арюун номын хүниие хэрэггүй үгөөрөө бузарлажархибаб... Иимэрхүү хүнүүдэй бузартахань амархан гэлсэдэг юм. Ямар ама задагай хүнбиб, юундэ хэрэггүй юумэ хэбэбиб? Угайдхадаа тэрэ муу наймаашаниие таниха, болихоорнь яахамни гээшэб? Бурхан гончиг сум! Одоо яалтайб?» – гэжэ дотороо ухаа алдахадань, аягаяа аршажа байхан гарынь халганаба. Алтан-Очир нюдэнүүдээ аняад, эрхиеэ түргэ-түргөөр мухарюулжа нуутараа, хард байса бодоод, газаашаа гараха гэхэдээ, духаараа тогого мүргэжэрхибэ.

– Һүүе, ламаһни!.. – гэжэ Пүнсэл ухаа алдаба.

Алтан-Очир юушье дуугарангүй, хониной дал хашаагай ара талаар үгсэн, баруун тээхи тобогор добо тээшээ алхалшаба. Доторынь харанхалжа, сэдхэлынь уйтарһан шэнги болонхой.

– Хөөрхы, Лхамдулаһни! Шамайгаа эдир залуугаар нютагташни үлөөгөөд, хорбоо дэлхэйһээ хахасажа ошоһон тухайшни хорёод жэлэй үнгэрһэн хойно дуулабаб. Иимэ юумэн болохо гэжэ мэдээгүйб. Тиихэдэ ши үри хүүгэдтэй болохо бо-

лоһоноо намда дуулгахаяа яагаабши даа?.. Бүхы сэдхэлээ шамда зорюулжа, яаха-хээхээ шиидэжэ ядан байтарни, тэрэ намар багшамни гэнтэ яаруулжа, Түбэдтэ байһан өөрынгөө багшада намайе эльгээгээ бэлэй. Үбгэн хамба өөрынгөө хүсэ-лые хангахын тула бидэ хоёрой инаглалые зорюута таһалан, номын хүсэ тарняар холодуулһан байгаа... Тэндэ үдэртөө, хү-ниндөө шажанай онолдо оролдон шунажа, шамһаа бүри холо-дожо, номын мүр дахан, боди сэдхэлтэ хубараг болоһон бай-гааб. Хаа-яа шам тухайгаа бүүр-түүрхэн дурсахадаа, хүнэй һамган болоод жаргажа ябаа юм ааб даа гэжэ бодохоһоо бэшэ, тэнгэридэ халиһан гэжэ ханаагүйлби. Хайран хайхан ха-нимни, хүлисэ намайгаа», – гэжэ тэрэ үгэлэн, газар тэбэрижэ, нойтон саһа һабардан, хара нулимсаяа адхаруулан байба. Ал-дуутай ябадалһаа хүйтэ дааһан сэдхэлыень дулаасуулха гэхэн шэнгээр алаг туун хажуудахи добо дээгүүр шогшорно. Губи нютагай жэргэмэлнүүд агаарта дээшэ, доошоо орон байжа жэргэнэ. Тэрэ саана хүрэг хонид соохорлон бэлшэнэ. Ёиимэгэр сагаан үүлэд тэнгэрийн уудамар аалихан нүүнэ.

19

Үдынгөө һаамые арайхан гэжэ дүүргээд, хүлһэндөө нэб-тэршэһэн тэрлигээ тайлажа байһан басагаяа Цэвэл абгай өөг-шөөн харахадаа:

– Үдын халуунай үнгэрэмсөөр һүеэ хөөрүүлжэ, сагаагаа бусалгая. Минии үхин, нэгэ бага һэрюусээд орхи, – гэжэ хэ-лээд, гэрэй һүүдэртэ амархаяа домботой сайгаа барижа, эшэгы гэрһээ гараба.

Цэвэл абгайн үншэн басаган Пагмажав улаа бутарһан ягаан шарайтай, ута бүдүүн гэзэгэтэй, эхээ һажаажа ажалда дүршэһэн шадабаритай, сэхэ сэбэр абари зантай, хори һаһа хүрэжэ, хүсэ шадал дундаа ябаһан залуу хүн хадаа, энэ гэр бүлын хүшэр хүндэ байдалда али болохоор туһална.

Зун, намарай һарануудта Шэрээ голой бургаан тохойе эзэлэн, һаамхай хэдэн үнээд болон гаргажа эдихэ үсөөн тол-гой хонидоо таргалуулжа, эдэе сагаагаа дэлгэрүүлһэн хоёр гэртэ гурбахан амин ажамидардаг юм. Ашаа шэрэхэ тэргэ үсөөнтэй дээрэһээ гү, үгышые һаа, эрэ хүнэй хүсэ шадалаар

дутамаг байһанһаа боложо, эдэ айл губи руу нүүнгүй, үбэлэй хүйтэниие эндээ үнгэргэнэ. Пагмажав басаганай балшар бага байхадань, эсэгнэ бадаган үбшэндэ нэрбэгдэн, наһа бараа һэн. Зоболонто тэрэ үдэрһөө хойшо намарай наран хори дахин харижа, хабарай ургы мүн лэ тэды дахин дэлгэрһэн ааб даа. Энэ хорин жэлэй туршада Цэвэлэй хилэн хара үһэн мүн-гэтэн, хүл муутай хадам эхэнь таяг туладаг болоходоо, бэриингээ шарайе адаглан хаража эхилээ. Харин басаганиинь үдэрһөө үдэртэ туяа татан үндыжэ, хоёр хүгшэдэй сэдхэлые тэдхэжэ, ажамидаралай этигэл хайрлана бшуу. Жэлэй дүрбэн сагай уларилда хоёр гэрээ түлихэ түлээ, үмдэхэ хубсаһа, эдихэ хоолоо бэлдэхэ гэдэг оролдолгонь алдаржа ябаһан эхэнэр хүндэ хүшэрхэн байгаашье хаань, Цэвэл абгай газзаахи, гэр-тэхи ажалаа хэжэ, сэдхэлһээ тэнхээтэй ябадаг юм. Эдир залуу наһандаа хани нүхэрһөө хахасажа, хүнэй амсаха зоболониие яабашье хаань дабажа ябахадаа, гуламтынгаа нэгэ баханые дахин бодхоохо гэжэ бодоһониинь али олон ааб даа. Гэбэшые, хүбүүнтээ хахасаһан хадам эжынгээ сэдхэлые хүндэлһөөр, гэр бүлын харилсаанай ёһо журамые сахин хууһаар, хүүлэй хүүлдэ хадам шабгансатаяа тухай барагай болоо хаям. Үхи-нэйнгөө наһа болон бээ гүйсэхэдэнь, хойноһоонь дахадаг, гүйлдэдэг эрэшүүлһээ хашаржа, холын бэлшээриин малда ябуулхаяа айдаг болоо. Пагмажавай тэнхээ шадалтайгаар то-мोजоно ябаһые Цэвэл нэгэ үдэр хараад, ехэтэ баярлабашье, баһа гайхаба. Үхинэйнгөө хоёр нүхэдтэйгөө наадажа байта-раа, нэгыень ганса гараараа хуга татан унагаажа, ургын ху-раар найса буулгахыень хаража зогсоһон эхэнь энеэдэ алдан: «Болоол гээшэ! Дан үлүү гарахадал, үлүү юм. Эрэ хүн болохот-най үдыл байна даа», – гэжэ хүбүүдые эшээбэ. Тиигэжэ энэ ябадалһаа хойшо Цэвэл үхинэйнгөө түлөө һанаагаа зобохоёо болибошые: «Эрэ хүн шэнги мундуу мунинха хүн болохо юм аабы? Нютагайнгаа нэгэ һайн айлда бэри буулгаха хэрэгтэй. Манай эндэхидэй хэниинь ямар хүбүүдтэй бэлэй?» – гэжэ бо-долгото болон, айл зонойнгоо хүбүүдые адаглан харадаг бо-лоо һэн.

Пагмажавай няамал улатай шэнэхэн соохор гуталаа тай-лажа, сэнхир дэгэлтэйгээ үхэрэй элдэгдээгүй арһан дээрэ хэб-тээд, оронойнгоо дэбдихэр дороһоо «Үзэглэлэй» ном гарган:

«Агуула, хүлэг», – гэжэ түдэгэсэн байжа уншахадань, хэхээтэй хаяагаар үе-үехэн зунай зөөлэхэн халхин хэршэгэнэн, хасарыень үрбэгэнүүлэн үлээжэ, Шэрээ голой харьялан урдаһан абьяан шэхэндэнь элихэнээр дуулдана. Гэрэй хаяада сайлажа һууһан, шэхэ хатуу мүртөө, дуу гараха дуратай нагаса эжнынь:

– Хонид баруун Арсата өөдэ үгсэшэбэ гү даа? Тэрээн уруу бэлшэхэ дуратайень яана гэхэбши! Үбһэ ногоониинь шэмэтэй байһан болобо гү? Хужар эдижэ амташаһан мал иигэжэл хушуурдаг юм, дүтэ наашашье хужар байхагүй юм дээ! – гэжэ заабарилба.

– Бүшье хэлэгты! Эртэ үглөөгүүр бэлшэхээ гарамсаараал, хүбшэ тээшэ тэгүүлхэ юм! Захадажа тогтоохын аргагүй. Үдэр, үдэ багта, наашань тэхэрюүлхэ юм гү гэжэ һанан һуутарни, үдэшын һаамай дүтэлөөд байхада, хушуураад, һөөргөө бусажа ерээ. Һайн малшанай харууһан доро байһан юм шэнгээр тэдэнэр һаянай таргалжа, дэлэнлэжэ, тэнхээ шадал ороһониинь гайхалгүй! Дурамдаад харахада, тогтонги бэлшэнэ, шоно, нохойшые харагданагүй. Хангай дайда дэлхэй бидэ гурбые ядарһан амитад гээд, буянаа хайрлажа, аршалдаг байна. Гэр бүлөөрөө ганса һамгад болоһон маанадта бурханай үршөөл хайрань юунһээшые үлүү юм дээ, – гэбэ Цэвэл.

– Зол гү, гай гү? Уулын сабдаг, шүдхэр үхэдэл гээд, юуень хэлэжэ барахабши? Бэримни, хотон айлнуудтаа дүтэлжэ һуухадамнай яадаг юм бэ? – гээд, шабганса бурхандаа зальбаржа, Арсатын-Аман тээшэ хүзэглэн хараба.

– Муу зүгэй амитанай бидэндэ халдаагүйнь болоо... Дээшээ, Арсатын мянган өөдэ, Дуутын-Хүрэнэй соржо лама ябаһан хүн нютагладаг юм гэлдэнэ. Та... һанажа һууна гүт? Хэдэн жэлэй саана олон хүн машинаар аймагһаа ерэжэ, айл бүхэнэй үлүү гэр, ноһо юу-хээ хүрэтэр һандаагаа, урья һэмнай! Манайдашые шанга шарьяа дуутай эхэнэр даргатай хүнүүд ерэнэ һэн. Тэрэ зун һэн гү, соржо ламын Гээдэн дооромбындо оромсоорнь, бэдэрүүлэй хүнүүд хойноһоонь орожо ерэхэн юм... «Одоо иххэдэнь яадаг бэлэй, бурхамни!» – гээд лэ, муу шабганса ухаа алдаад, үнэхээ худхашаба. Үнэхэн шандаруугай гэрээрнь дүүрэмсээр, ламбагай баруун абдар дээрэн гараад, яг бурхан шэнгээр дабшалаад һуушаба. Энэ үедэ бэдэрүүлэйхид орожо ерэбэ. «Та юундэ хүнэй орожо ерэхэдэ,

гал гуламтаяа удхалшаба гээшэбта?! Танайда мүнөө хаяхана ороhon хүн хаана байнаб?» – гэжэ тэдэнэй нэгэнэйнэ зандар-хада: «Үгэй, аяга сайгаа шанаха ханаатай үнэһэн соохи согуудаа суглуулжа хуунаб. «Үнэһэндөө дарагдаһан түлга галгүй, үе мүсөө мултарһан шабганса хүлгүй» гэжэ дуулаагүй юм гүт?.. Хүн орожо ерээгүй!.. Айлшадни, юун сошомгой, дошхон ябадалтай зомта? Хүгшэн хүндэ мэндэ амараашье хэлэхэгүй!» – гэбэ ха шабганса.

– Юунэй мэндэ амар бэ?! Мүнөө хая минии хараһаар байтар, шоронһоо тэрьедэһэн хүн танайда ороо һэн. Заагаад үгэ!

– Ээ! Бурхан гончиг сумни, энэ зүнтэгшни юу ярыад байһыетнай ойлгохогүй хүн лэ дээ! Хүн орожо ерэхэһээ байтагай, шагаагаашьегүйл! – гээд, шабганса нүдэнэйнгөө нулимсые гарайнгаа араар шударан, гэр доторхиёо харахадань, баруун абдар дээрэнь гуулин бурханһаа ондоо юумэн харагдабагүй. «Яһан жэгтэй, ямар һонин юм? Эндэ ороhon шэнги болоо һэн. Энэ шабганса тэрэниие халуун согтой бурма руугаа шииха-жархёогүй юм аабза?» – гэлсэһээр, тэдэнэр гэрһээ гаража ошоо һэн. Тэрэ үзэгдэлэй үнэн гү, али худалыень бү мэдэе! Тиимэ эди-шэдитэй лама манай малые харууһалдаггүй юм аа гү?

– Гэгээмни! Тиимэ бурхан хүн байдаг юм даа. Энэ хада уула, уһансье саанаа эзэн шүтээнтэй байдаг юм дээ! Тиигээд лэ уула дээрэхи обоогоо тахидаг болонхой хаяа. Ум маани бадмай хум! – гэжэ буурал толгойтой болошонон хүгшэн бурхандаа зальбаржа, Дара эхын тарниһаа хэдэн бадаг уншаба.

Гэрэй һүүдэртэ хорожо, хүгшэдэйнгөө хөөрөөе шэхэ табин шагнажа байһан Пагмажав: «Энэ хоёрни бүри зүнэгэй һуури табихань ха. Хүнэй этигэхын аргагүй юумэ ярилдажа байнал. Абдар дээрэ гараад һуужа байгаа гэнэ. Үхибүүд гээ һаань, үшөө этигэхээр. Үшөө тиигээд гуулин бурханда болोजо хубилшанхай!» – гэжэ һанан сасуу, тас-тас энеэгээд:

– Та хоёрни, байн байтараа, бурханаар хонидоо харууһалуула, адуулуулха гэжэ ярилдадаг болохотнай бы? Намһаа ондоо хүн энээниетнай дуулаа һаа, ухаагаа һамараа гэхэл! Тэрэ ламбагай тиимэ эди-шэдитэй хүн юм һаа, абдар дээрээл заларжа һуухагүй, юунэйхи гэжэ айжа, зугадажа, хүбшэ ой соо һуудаг юм бэ? – гэжэ наада барин хэлэбэ.

– Тиигэжэ бү дуугара! Нүгэл!.. Тэдээнһээ бээ далдалан

байһаниинь тэрэ ааб даа. Аргая ядарһан сагтаал тиигэжэ ябаа бээ! Бурханай номдо зүндөөл эди-шэди багтадаг гэжэ хэлсэ-дэг. Юртэмсэ дэлхэйн бии болоһонһоо хойшо һайн, муу хоёрой алииниыншые байгаа ааб дээ, – гэжэ Цэвэл үхинэйнгөө амыень таглаба.

«Нээрээшые, магадгүй дээ. Яахаб, номын хүсые ехэ гэдэг. Лус сабдагтайнь дайралдаашые бэшэб. Байдаг юм гү, үгы гү, хэн мэдэбэ!.. Харин манай голой эрэшүүлһээ холо дээрэ, сэдхэл булямааар хүн үгы хаш дээ», – гэжэ Пагмажавай бодолгодо абтаад, хэн нэгэнтэй уулзаха юм шэнгээр сэдхэлын доһолон, абдар сооһоо шэнэ дэгэлээ гаргажа үмдөөд, соохор мориёо эмээллэн мордоходонь, Цэвэл үхинөө гайхан хаража:

– Һүйе! Гоёжо хубсалаад, хайшаа ошохошниб?! – гэжэ ухаа алдаба.

– Хүдөө хээгүүр гоёод ябаа хаа, лус сабдаг баярладаг юм гэнэ лээ! Арсата өөдэ лус сабдаг байдаг гээ бээ дээ, эжы? Би хонидоо тогтоожо эрыюулээд ерэхэмни! – гэжэ хүхюутэй, наадатайгаар дуугараад, Пагмажав мориндоо мордожо, тооһо бушхануулан хатаруулаша.

Цэвэл хойноһоонь гараараа даллан:

– Һм!.. Энэ үхимнай халуунай сагта һүүлээ үргөөд гүйһэн тугал шэнгээр гүйлгэн ошобо! – гэжэ һанаата болон хэлэбэ.

Тиихэдэнь буурал хадам эхэнь тохигор хургатай гараараа һарабшалан байтараа:

– Яахаб, яахаб теэд! Элдэбын юумэндэ һонюуша сэдхэлээр сэнгэжэ ябадаг наһан дээ! Бидэ хоёрой хажууда уйдадагшые байжа болохо. Тэршээ залуу наһан үнгэржэ, торгон дэгэлын хуушаржа байна даа... Үнөөхи боро хүбүүн дүтэ тойрон харагдахаяа болёолтой? – гэжэ һонирхобо.

– Тэрэниешни манай үхин барижа абаад лэ, хүлижэ орхино һэн. Тэрэ гэхэн саһаа хойшо айһан юм гү, эшэһэн юм гү, – ерэхээ болишоо, – гээд, Цэвэл үхинэйнгөө хойноһоо бахархан хаража зогсоно.

Мүнөө Пагмажав нэгэ хэһэг хатаруулаад, тогтууритайгаар бэлшэжэ байһан хонидойнгоо хажууда ерээд, моринойнгоо амые һула табин, ногоо шэмхэлүүлбэ. Тиигээд тэрэ хоёр хүгшэдөө гайхуулжа, сабдагуудта һайшаагдаха гэжэ гоёжо хубсалаад, хээрэ талаар бэлшэһэн хонидоо адуулхаяа гараһанаа һа-

нажа, энеэбхилээд: «Мори, малай бэдэрэлгэдэ ябаһан танил хүн дайралдаа хаа, Цэвэлэй үхин ухаагаа һамуураад, хоргой дэгэлээ үмдөөд, хонидоо адуулжа ябана гэжэ дэбэргэхэл байха», – гэжэ шэбшэбэ. Тиигээд хазаарайнгаа ута һур жолоогой үзүүрээр алаяһа, батаганаа үргээжэ, тэрэ саана холо хүхэрэн байһан орьёл хадые сэдхэлдээ гоёшоон, дуулажа эхилбэ.

Дүрбэн наһатай халтар морин
Дүрөө жиихэдэ хатарша.
Дүрбэлжэлөөд харагдаа бараань
Дүтэлһэн амрагаймни шарай гү? –

гэжэ дуулаһан залуу басаганай һайхан аялга дууе жодгоройнгоо һүүдэртэ һуужа байһан Алтан-Очир соносомсоороо, һуха харайн бодожо, һарабшалан хараба. Тэрэ дуунай аялга улам-улам ойртон ханхинажа, сэдхэлэйнэ эдэгэжэ байһан шархые һэдэрээһэн мэтээр, зүрхэниинь бүри хүсэтэйгөөр сохилшобо.

Завхан голые уруудан гүйлгэдэг тэрэнэй залуу наһан һа-нагдашаба. Зэрэлгээн дундуур нэгэ ойртожо, нэгэ холодожо харагдаһан Боро-Толгойн энгэр талада Лхамдулам тон иигэжэл дуулаһаар, Алтан-Очирые угтадаг байгаа бэлэй. Хуби заяан тэрэ хоёрто ханилжа һуухын жаргал эдлүүлээгүйшые хаа, амиды ябаһанай зол баярые амсуулаа һэн. «Хэн намда энэ дуу зорюулба гээшэб?» – гэжэ Алтан-Очир һанаад, томотомоор алхалан, жалгаһаа гаража, модоной захада зогсоод, дуунай эдэлһэн зүг тээшэ харасаяа эльгээбэ.

Пагмажав хонидоо захадаад, моринһоо буужа, сэсэгүүдээр алаглаһан талада һууба. Тэнгэридэ нэгэшые үүлэгүй тунгалаг аад, голой саада эрьһэнэ тохорюун шубуунай ганганаан соностон, тэрэнэй сэдхэлыень доһолуулна. «Үльгэртэ байдаг лус сабдаг, шүдхэр үхэдэлэй алинииншые хаа, хамаагүй ерэхэй даа» гэхэн хүсэлэндэ абтан, нюдөө анижа, нилээн удаан хэбтэбэ. Моринойн батаганаархажа турьяха, хаа-яахан хонидойн маараха болон модоной мүшэрэй хүдэлхэнөө бэшэ ондоо абьяан үгы, харин гансал ая гангын һайхан үнэр хангалтана. Хэбтэжэ амарһан, сэдхэлээ тэниинһэн залуу басаган хүл дээрээ бодожо, хормойгоо һэгсэрээд, мориндоо мордон, гол тээшэ хатаруулба. Голой эрье дээрэ мориёо тушаад, бургааһан

уруу шурган орожо, Шэрээ голой тунгалаг уһан соо загаһан мэтээр шунган наадаба. Ута хонгор гэээгэнь уһанай урасхал дахан халюуржа, шандаган сагаан бэень наранай гэрэлдэ туяаран, эрдэнийн үнгөөр холонго татана. Үдэшын наранай урга тулама газарта хүрэхэдэнь, үнөөхи басаган Алтан-Очи-рой тээ хажуугаар хонидоо туужа эхилбэ. Хүхэ торгон дэгэл дээрэ шара дурдам бүһеэ орёонхон залуухан басаган ара нюргандаа шэрбэлзэһэн ута хара гэээгэеэ абажа, зорюута урдуу-раа унжуулба. Тиихэдэнь моринойнгоо ууса, нюргыень шүргөөн гэжэгэнүүлхэээ болибо.

Алтан-Очир зунай сагай үнгэ буляжа, хээрэ талын лянхуа сэсэг шэнги үзэсхэлэн түгэс үхинэй эдир согтойень хайхашаа-гаад: «Лусын дангина шэнги амитан ямар ушараар, хаанаһаа эндэ ерэбэ гээшэб? Амрагаймни намда зорюулдаг аялга дууе дуулажа, зүрхыемни шэмшэрүүлбэ. Мүн жэгтэй ушарал даа.. Сэдьхэлэймни нүгэл ехэ дээ! Нялха нарай амитаниие эльгэндээ тэбэрижэ, тэрээндээ нэрэ хайрлан үгэхэ аза заяагүй байгаа. Тэрэ үхимни амар мэндэ ябаа хаа, яг лэ эды хирын наһатай байха һэн», – гэжэ хара бууна. Алтан-Очирой шэхэнһээ тэрэ дуунай гайхалтай хайхан аялга халахаяа болижо, дүрэ бэень һүүдэртэжэ аялһан Лхамдуламын хүнэнһэнэй оршон тойрон эрьеэлдээд байһан мэтээр һанагдана. Тэрэ юһэн жэлэй туршада агы нүхэн соохи эшэгы жодгортгоо хуби заяагаа даадхан, соголигтой ном, гуулин бурхан хоёрто сэдьхэлээ эээмдүүлэн һуухадаа, дан иигэжэ халаглаагүй һэн...

Пагмажав хонидоо тууһаар, үдэшын һаалидаа ерэхэдээ, мүнөөхи тогтожо ядаһан сэдьхэлынь хэм соогоо аад, хэргэжэ гиһэн харасаар хүгшэдөө хаража:

– Уһанда шунгажа, бээ арюудхааб. Мүнөөдэр яаһаншьё хайхан үдэр бэ?! Маргааша иимэ үдэр байгаа һаань эжыгээ дахуулан абаашажа, толгой түрүүень угаахамни, хониной хохирой үнэрһөө халахал! – гэбэ.

Цэвэл үхинэйнгөө улаа бутарһан шарайень хараад:

– Нээрээшьё ошолдохоб! Залуу ябахандаа, гол дээрэ үнжэ-дэг һэм. Мүнөө болоходо, хүл, гарайнгаа үбшэнһөө тун харяад лэ, забаржа һамшаад дүүрээл дөө! Үглөөдэр ошоё! – гэжэ үхинэйнгөө үгы дэмжэбэ.

Зунай хүни. Эшэгы гэр дотор бүгшэм аад, тулга дээрэ үдэшэ хөөрүүлхэн хүнэй амһарта дороһоо аргалай сог улалзан, гэр дотор һүүмэгэр сагаан гэгээн тудана. Баруун талын модон орон дээрэ Пагмажав халуудаһандаа хушалгаяа тиирэн нойрсоходоо, иимэ зүүдэ хараба: «Урда тээнэ үзэгдөөгүй хада ууланууд тэнгэри тулана. Уулын энгэрэй хормойгоор бүтүү ногоон модод түглын үзэгдөөд, юһэн үнгын үзэсхэлэнтэ шубууд түмэн хэлэн дээрэ шулганан жэргэнэ. Зам харгыень тодоһон уудам хүнды дайда номин ногоон үнгөөр уняартан, моридой алхаса доро нойтон нуга газар намхад-намхад гэнэ. Тэрэ саадахи аласта зэрэлгээтэһэн тэнгэрийн хаяа сэнхир хада мэтээр туяарна. Һэмжэн сагаан үүлэнүүд тэндэһээ аалиханаар наашаа болоно. Уулын горхоной тунгалаг уһанай сэсэрхэдэ, наранай гэрэл доро һолонго татана. Иимэрхүү үнгэ гэрэлтэй, үзэсхэлэн һайхан нютагта Пагмажав хажуудаа сэдхэл гэжэгэнүүлмэ тунгалаг шарайтай, годли мэтэ харахан нидхэтэй, нимгэн ягаан уралнуудай саанаһаа сагаан шүдээ гарган, уринаар энеэбхилхэн эдир залуухан хүбүүнтэй мур мүрөө шүргөөлсэн, дүрөөгөө хахинуулан баясажа ябана. Оршон тойронхи уулын уһан, ургамал, жэмэс болон ан амитад өөр өөрын гэрэл сасарууна янзатай, сэсэгүүд дэльбээ нээжэ, эрбээхэйнүүдые эрьелдүүлнэ, шубууд жэргэнэ. Залуу хоёрой ая соохоноо сэнгэжэ ябаһаар, мүнгэн долгёороо урдаһан голой эрье дээрэхи нэгэ томо сагаан эшэгы гэртэ бараалхажа ороходонь, бурханай үргөө байба. Үргөөгэй табан алда эшэгы үүдэн үргэгдэжэ, нара, нарын гэрэл сасаруулһан улаан шаргал үмэсхэлтэй үндэр хүн гаража ерэбэ. Үдэшэ бүри зула бадараан шүтэжэ мүргэдэг бурхан багша арюун дүрэ шарайгаараа харагдаба... Амарга нүхэрынь алда сагаан хадагаа дэлгээн барижа:

– Багшатамни! Үршөөн соёрхоно гү? Танайнгаа арюун һургаалы дээдэлэн ябатарни, хүмүүнэй юртэмсэ намда энэ үхиниие эльгээбэ. Боди мүрэй ажамидаралда хүтэлэгдэхэ болоһон сэдхэлыемни арюулхажа, адис хайрлагты, – гэбэ.

Бурхан багшын нюдэн сэл залуу хүнэй нюдэдтэл тунгалаг, уралнуудын улаан шүрэ мэтээр туяаржа, мүнхэ наһанай үлзытэй мэлмэн хара нюдөөрөө тэрэ хоёрые хараад, буян хэшэг

хуряаһан уралнуудаараа амар амгаланиие айладхажа, хада-гыень хоёр гараараа абаад, үргөөндөө уриба. Залуу гэсэлэй үүдэ һэхэн нээхэдэ, тэрэ хоёр бурхан багшын хойноһоо дахалдан оробо. Бурхан багшын хоймортоо заларжа һуумсаарнь, Пагмажавай үе мүсэнь һуларжа, өөрын эрхэгүйгөөр, һэхэрэн үбдэглэбэ. Тиихэлээрнь гэрээр дүүрэн гэрэл сасаржа, урдаһаань зальбаран энеэбхилжэ байһан бурхан багшын боди дүрэ хойноһоонь дахажа ябаһан халхын һайхан хүбүүн хоёр гэнтэ харагдахаяа болишобо. Пагмажав өөрөө Шэрээ голой мандал дээгүүр эжы болон шабганса хоёртоёо суг тамарна янзатай...

Цэвэл абгай наһанайнгаа эрхээр нойроо хүрэхээ болиһон шалтагтайдаа аргалай согой бүхэхые хаража, элдэб бодолдо абтан хэбтэхэдэ, эжэ эхигүй һүүжээ урилна. Дүшэ гаража ябахадаа хани нүхэрһөө хахасаһан тэрэ эхэнэртэ бодолгото боложо дурсаха, гуниглажа уйдхарлаха, хара буужа халаглаха юумэн олон һэн ааб даа. Ажамидаралаар тэгшэ бэшэ хорбоодо Цэвэлэй эдлэһэн жаргал зоболон хоёр хизааргүй ехэ юм.

Амгалан тайбанаар унтаж байһан үхинэйнгөө хүхюүгээр энеэхэдэнь, Цэвэл тохоногоороо тулгажа үндыгөөд:

– Үхимни зүүдэлжэ байна. Хөөрхы, юугээ хаража, иитэрээ энеэдэһэниинь хүрэбэ гээшэб? Ёһоороол хүхижэ, баясажа ябахаар наһан лэ даа! Уйлаһан бэшэ, хүхиһэн зүүдэн яахань даа, яахань һэм? Хүхижэл байг! – гэжэ аалиханаар үгэлбэ.

Пагмажав үглөөгүүр һэримсээрээ, эжынгээ шүтээн болгон тахидаг гууляар шудхажа хэһэн бурхан багшын урдань һэхэржэ һуугаад, удаан ажаглан харана.

– Минии үхин үнгэрөөшэ һүни юу зүүдэлээд, хүхижэ энеэбэб? – гэжэ сайгаа һамаржа һууһан эжынь эрхэлүүлэн һагад асууба.

– Хүхимээр юумэн зүүдэндэмни харагдаа!.. Бурхан багшында айлшалжа ошоһон шэнги болооб! Ямар гоё һайхан, үзэсхэлэн нютаг байба гээшэб! Манай эндэхиин уула, уһанһаа тад ондоо даа. Үнгэ гэрэлынь гэжэ-ээ! Аргагүйл бурхан багшын нютаг тиимэл байгаа ёһотой, тиимэ гү?.. Тэрэ һайхан нютагта ошожо, бурхан багшаһаа адис абаха гэжэ бидэ гурбан гол уруудаад лэ, уһанай мандал дээрэ хүлөө жиижэ һуугаад, тамаржа ябаабди. Шэнгэнэшьегүйбди. Бүдөөр хэһэн далбага шэнгеэр! Хүгшэн эжы энеэдэтэй байһан гээшэнь! Танай хараа

һаа, ямар гоё байгаа! Эльгээ хатамаар! – гээд, Пагмажавай энеэхдэнь, Цэвэл абгай мүн лэ дахажа энеэгээд:

– Зүүдэн ехэ төөрюулнээ... Хүнэй һанаагүй юумые һануулна. Гал, уһа хаража зүүдэлхэдэ, һайн гэлсэдэг. Заримдаа зүүдэн зүнтэй байдаг юм. Һайхан зүүдэн байна. Минии үхин мүнөө үдэшэ унтахадаа, бурхандаа мүргөөрэй! Эжынь үхиндөө Дара эхын уншалгые бүтээлгэхэ. Харин хэниие залаха бэлэй? – гэбэ.

Энэ хүнинһөө хойшо Пагмажав зүүдээ зүнтэй байһай гэжэ хүсэн, далдын хүсэндэ даллагдаха мэтэ Арсатын-Аман өөдэ хушууран ошоһон хонидойнгоо хойноһоо бушуу түргэн мордобо.

Пагмажав ерэхэ бүхэндөө Алтан-Очирто хэзээ хэзээнэй-хихээ танил мэтэ һанагдадаг болобо. Хүнүүдһээ холо байгаад, унтаржа дүүрэнтэһэн дура сэдхэлэйнь галхание зорюута аһаан соробхилууха гэхэн шэнгээр үхинэй дуулаһан дуун Алтан-Очирой зүрхэ, сэдхэлые хүлгөөжэ, нулимсыень хасар дээгүүрнь мухарюулна.

Зунай адаг һарын юһэндэ Алтан-Очир өөрынгөө зам мүрые тодоруулхаар зурхай зураба. Лама хүн өөрөө өөртөө этигэжэ, һанаа амархан байгаагүйшье һаа, саашанхи ажами-даралайнгаа өөдэргэн һайн бууһан тухай зурхайдаа найдабагүй. «Гүрэн түрын сааза зайлаһан шэнги. Улас оромнайшье түбхинөө. Ажамидаралаймнай хоёрдохи үе саг эхилбэ бэшэ гү? Арад түмэнэйнгөө дунда ороо һаа, яадаг юм?» гэхэн бодолдо тэрэ абтана. Гэбэшье тэрэ хэдыдэ, хайшаа зорин ошохоёо шиидэжэ ядана. Донровой ерэхые хүлээн, хэды хоножо байтарнь, мүнөөхи үхинэй ханхинаһан дуун Алтан-Очирые жодогор багахан майхан сооһоонь татан гаргаба...

Тэрэ Пагмажавтай улаан нюураараа уулзаха гэжэ хонидоо адуулдаг бэлшээри дээрэнь байдаг тарбаганай дошын хажууда һуугаад, хүлэбэ. Энэ удаа Пагмажав тарбаганай дошын ойрохоно хүрин дэгэлтэй томо хүнэй байхые хараад, моринойнгоо амые татажа: «Ангуушадай ябадаггүй газарта хэн юуниинь байха бэлэй? Тарбага агнаһан хүн гү?.. Малаа бэдэрһэн хүн һаа, унаа моритой байха һэн. Уулын сабдаг бидэнтэй адли байхагүйл. Эжын хэлэһэн лама гү гэхэдэ, юрын хара хүнэй дэгэлтэйл!» – гэжэ ойлгожо ядаад, мориёо хатаруулжа, һур та-

шуураараа газар «тас-тас» гэтэр орёолгон, хонидоо туужа: «хай, хуу, чуу, чай», – гэжэ хашхарһаар, танигдаагүй хүнһөө далтиран, хажуугаарнь үнгэрхэ ханаатай ябатарнь, Алтан-Очир шанха урдаһаань аалихан дүтэлжэ ерээд:

– Дүүтэмни, хайн ябажа байна гү? Мал хүрэг тарган, хаали хүн арьбан гү? – гэжэ асууба.

– Хайн... Та мэндэ хайн гүт? – гээд, хэлэхэ юумэээ оложо ядаһан Пагмажав: – Та наадахи дошо хахина гүт? Эндэ нэгэ томо эрэ тарбаган байрладаг юм. Манай энээгүүр ангуушад ябадаггүй аад, хүнһөө сошохо, айхаяашье мэдэхэгүй, дуран соогоо эдихэ хоолоо бэдэржэ гүйдэг амитан юм. Мүнөө энэ гэхээр нүхэнһөө гаража ерээд лэ, наада бариһан шэнгээр хашхарха даа, – гээд, танихагүй эрые нюдэ сабшангүй хаража, нэгэ таагүй юумэнэй болоо хаань, мориндоо ташуур үгэхөөр бэлэн мэтээр жолоогоо шанга адхан хүндэлдэнэ.

– Би түрэлхиин анда нүхэрэй талаар дүйгүй хүм даа... Зүгөөр лэ... нара, халхинтай нүхэсөөд лэ ябанаб... Танайхиншни бургааһан тохойдо байдаг хоёр гэр бэлэй гү?

– Тиимээ... Та манай тиишэ буугаа хэн гүт? Унаагаа яагаа һэмта?

– Минии унаа гээ хаа – энэ!.. Шинии моринһоо дортохогүй хурдан юм дээ! – гээд, Алтан-Очир хүл уруугаа хаража, хүхюүгээр энеэбхилбэ. Тэрэ Пагмажавта нэгэл дүтэ танил хүн шэнгээр ханагдаба.

«Айжа сошоһоной хэрэггүй, нюдэндэ дулаахан хүн байнал. Хүгшэдэймни хэлсэдэг ламбагай мүн гээшэл ха. Ушаргүй наһатай, гуулин толгойтой үбгэн байха юм гэжэ ханаһамни, эдир залуу наһанай хайхан эрэ байна», – гэжэ тэрэ ханахатаяа зэргэ номгоржо, хүлөө дүрөөһөө мулталба. Лама газарта дабшалан һуужа, үбэрөө уудалан, хүхэ хоргой алшуур сооһоо хөөргэ гаргажа, Пагмажавта харбайба. Пагмажав тэрэниень хоёр гараараа абаад, ногоон дээрэ сомсойн һуужа тамхилба. Залуу үхин анха түрүүшынхией аха заха хүндэ хүндэлүүлэн тамхилжа һууһан тула дүршэл муутайһаа найтаагаад, ханяагаад, хонюуша харасаар алшуурыень адаглан: «Уран гоёор оёгдоһон эд байна. Хэн оёжо үгэхэн байгаа хаб? Бишье эды зэргын юумэ урлажа шадахагүй байналби», – гэжэ ханаад:

– Та али нютагай хүн болонобта? Хаана хүрэтэр зорижо ябанабта? – гэжэ һонирхобо.

– Нютагни ойрохон... Тэрэ хүхэ уल्याһанай хажуудахи жалга соо нютаглажа байнаб... Ши залуу хүн байбашье, нюдэ муутай хаш даа. Минии гэрые шүргөөгөөд шахуу гарашадагши! – гэжэ Алтан-Очирой хүхихэдэнь, Пагмажав энэ үгэдэнь баярлажа:

– Нээрээ, та эндэ байдаг юм гүт? Эжынгээ дурамбайгаар үдэр бүхэндэ шахуу харагшалби. Яагаад танай гэрые оножо хараагүйбиб? Жалга соо байнаб гэбэ гүт? Теэд айлнууд һэрюун газарта, добо дээрэ зуһадаг бэшэ аал?! – гэжэ гайхаба.

– Юун гэхэб? Жалгаһаа байтагай, газарай мухарташье хэбтэхэ ушар гарадаг юумэл дээ, – гээд, Алтан-Очир алас тэнгэрийн хаяа руу нюдэнэйнгээ харасые табижа, бодолдо абтаба.

– Та манай хонидые угтаад, һөөргэнь заладаг байгаа гүт? – гээд, Пагмажав нюдэнүүдээ ялалзуулан, урдаһаань хараба.

– Хаа-яахан бусаадаг лэ һэм. Һаядаа эзэдынь хонидоо хүсэжэ тогтоодог, минии тэхэрюулхэ хэрэг үгы болоо һэн дээ. Уйдаһан хүндэ малһаа байтагай, үтэ хорхойшые баһал хани нүхэр болодог юм даа, – гэбэ лама.

– Өө, та гансааран уйдажа, жалга соо һуунхаар, манайда ошожо байгыт! Эжы, хүгшэн эмгэй бидэ гурбуулханаа байдагбди...

– Анхан хэн нэгэнтэй уулзаха эрхэгүй болоһонһоо хойшо удаан саг соо эндэ байжа байгаа хүм... Харин, дүүмни, намтай дайралдаһанаа хүндэ бү хэлээрэй! Уляастайн шоронһоо тэрьелжэ гараһанһаа хойшо юһэн жэл соо хүбшэ тайга соо муу хүнүүдһээ хоргодоноб, – гэжэ Алтан-Очирой ушар байдалаа хуу хөөрэхэдэнь, Пагмажав хажуудахияа адаглан хараад: «Яажашье ажамидаржа, юу эдижэ, уужа байһан хүн гээшэб? Хөөрхы даа! Һү, тараг үгэжэ байгаа хаа, яадаг юм? Хаа-яа манайда ошоод, зоог баригты гэжэ хэлээ хаа, ошожо үгэхэ гээшэ гү? Юрэдөөл, манайхин олоной хүлһөө холо һуудаг гээшэбди. Гунгаа, Сүхбат гэхэ мэтэ муу һанаатанай ерээгүй һаань, бэшэ ондоо хэн ябахаб?» – гэжэ бодолдо абтан байһанаа:

– «Дайн дажар дүүрэжэ, хүн бүхэнэй сэдхэл номгороод, һайн саг болохонь» гэжэ эжымнай хөөрэгшэ. Агент хоршоохопертииб гээшэдэ гурил будаа, сай тамхин элбэгжээд, хүнүүд ехэл амгалан байдаг болоо. Шэнэ үзэг ташагай бүлгэм нэгдэжэ, бидэндэ ном зааха гэлсэнэ! Сомонтой түбтэ һургуулийн

байшан барижа дүүргээд... Энэ намартаа хэшээлээ эхилхэ юм гэнэ. Таниие мүнөө яахашьегүй байха дээ! «Дээдэ үеын даргадаамалнуудтай мүнөөнэй даргануудые сасуулжа үзэхэдэ, ушар байдалаа мэдэхэ зон шэнги» гэжэ манайда ерэхэн хүн хөөрөжэ байгаа нэн. Тэрэ шэрүүн дарганарай мүнөө үгы юм хаань, шэнээр табигдаһан хүнүүд таниие мэдэхэгүй байхал. Үгы гэбэл, мартаа бэээ, – гэжэ үнэн ханаһанаа сэхэ руунь хэлэбэ.

– Зүб даа, минии оло дахин ухаагаа гүйлгэхэн бодол хэлэнэш. Дайн дажарай дүүрэнтэжэ байһаниинь – хайн хэрэг. Дарга-даамалнууд ондоо болоо гэбэшье, саадахи бодолгонь... юун ондоо болоод орхихоб? Тиигэбэшье, нэгэ арга олдono аабза! – гэжэ Алтан-Очир найдуулба.

– Доошолжо нүүхэнээ урид би тантай уулзажа байхаб! – гээд, Пагмажав морин тээшээ ошохоёо забдаба.

– Тиигээрэй. Хони, малдаа ханаагаа зоболтогүй! Угтаад, тэхэрюулээд байхадаа, огто ядахагүйб! – гээд, Алтан-Очир хууриаа бодобо.

Үдэшын наранай уулын саагуур орожо, үдэшын хэрюу татан байхада, Пагмажав гэр тээшээ дугшуулхаар мориндоо мордоод, Алтан-Очирые хайрлаһан шэнгээр хараад:

– Би ерэхэб, ахаа, – гэжэ этигэлтэйхэнээр хэлээд, мориёо дугшуулба.

Ара нюргаараа хаарал үһээ ялалзуулһан тарган эрэ тарбаган: «Ши намтай хамта хагда үбһөөр хоолложо, хара уһа амсангүй, хараалта хүнһөө амьяараа ажамидарыш! Юугээ хаража гуниглаабши? Хүн гээшэ амиды амитан бүхэнэй дайсан! Өөрынгөө түлөө бусадые усадхахаяа тун харихагүй», – гэхэн шэнгээр «хог-хог» гэжэ хашхаран, Алтан-Очирой эрьежэ харамсаар, хондогод гээд, нүхэн уруугаа шургашаба. Залуу үхинэй урин зулгы хоолой, хаалиин хү шэнгэхэн хайхан үнэр, гэнэн сагаахан энеэдэн, улаа бутарһан шарай, хайрлажа ханаагаа зобоһон хараса – эдэ бүгэдэ Алтан-Очирые хоёр хүлтэ хүмүүнэй эдлэхэ заяатай хорбоогой ажамидаралда урин даллажа, ойлгосоор дүүрэхэн сэдхэлэйн хүбшэргэе бага багаар шэнхинүүлһэн мэтэ. Уулын һүүдэрэй буужа, хэрюу татан байхада, Алтан-Очир дахиад лэ ори гансаараа үлэхэндөө улам ехээр гуниглан: «Оршолонгой ажамидарал ерэхэ, ерэхэгүй хоёрой забһар һүүмэлзэн, зүүдэн мэтэ байдаг гэгшэ энэ бэшэ гү?» – гэжэ ханаһаар, жодгор тээшээ дурата-дурагүй гэххэлбэ.

Тэрэнэй хүрэхэ газар тон дүтэ. Хүсэл ханааниийше нэгэ бии боложо, нэгэ үгы болоно. Алтан-Очир тооһото хорбоогой шара наран доро олоной буян, түмэнэй сэдхэлээр номын далайе зоргоороо хэльбэн, хатуушые хэн гэлэй, ажамидаралай нэгэ үеые арадаа орхибо.

21

Гурбан хоногой туршада ороһон бороо хүн болон мал адууһа зүдэрөөнэ. Шал норшоһон хонид нойтон ногоо дурата-дурагуйгөөр шэмхэлэн зулгаана.

Хажуудахи гэрэйн хушалта үмхиржэ соороод, хуряалгаатай бараан, элдэгдээгүй нэхы арханууд шииг татаба. Тиихэдэнь Цэвэл абгай заримыень гэрһээ гаргажа, ханза дээгүүрээ шэдэлэн:

– Һүүлэй сагта һэеы дараагүй байхадамни, эшэгы гэрэйннай дээбэри үмхиржэ халахань. Эрэ хүнэй үгэдэ иигэхэл юм байна. Тэнхээ шадалтай ябахадаа, иимэ байдалда ороогүй һэмди. Мүнөө болоходо, хүнэй гар харахал бологдоно аа гү? Эндээ суглуулжа, хадагалжа байһан нооһоороо нэгэ хэды һэеы сохихые бодое. Ядахын сагта соорхойнуудыень бүтүүлээгүйдэ аргагүй, – гэжэ үгэлэн, эшэгы гэрэйнгээ хушалтые дороһоонь модоор тулгажа, юу-хээ хабшуулаад, абдараа онгойлгомсоороо: – Эжы, тээ мэндэ уһанда хэбхэндюүлһэн хүнэгнай хаана гээшэб? Хараагүй хэн гүт? – гэжэ һураба.

Хадам эхэнь тэрээндэ мааярган ерээд:

– Манайда байхагүйл дээ. Үнөөхи үхиншни хаяхан хүшөөһэ хээд байна шэнги хэн. Айлда абаашаһан байжа болоо. Юумээ үлүү болгоһон шэнгээр иишэ-тиишэнь зөөнэ, тараана гү? Теэд хайшань, хэнэйдэ абаашаха ёһотой юм? – гэбэ.

– Өө, тиигээ юм бы? Үхинэйнгөө ерэхэдэ, һураха байна. Дулам гуайнда абаашаһан байхагүйл дээ! – гэжэ Цэвэл хэлээд: «Энэ үхин яагаал хаб? Арайл лус, сабдагтай нүхэсөөгүйл байха. Хаянай голой эхин өөдэ харгылжа, хэндэшыеб эдихэ, ууха юумэ зөөнэ бэшэ аа гү? Тэрэ ламбагайтай танилсаа гээд, эжы-дээ хэлээ наа, дээрэ ха. Ерэхэдэнь, һураха юм байна», – гэжэ сэдхэбэ.

Зүүн талын уудамһаа мориной түбэрөөн дуулдажа, үни-

шье болоогүй байтар, Пагмажав мориной хурдаар гүбээ дабан гүйлгэж эрэбэ. Тиихэдэнь Цэвэл үхинөө уян дээрэ тодожо:

– Халтирхай талаар юундэ иитэрээ гүйлгөө хүмши? Тэрэ мүртөө хонидоо эзгүйгөөр орхёод... Яагаабши иихэдээ?! Бороотой үедэ шоно элбэг байдаг гэжэ дуулаагүй юм аалши?! – гэжэ зандарба.

– Сэлмэжэ байна бэшэ гү? Үүлэн таража, зүүн тээһээ холонго татажа байна. Харыт тэрэ! Бороогой һүүлээр хонид тогтууритайгаар бэлшэдэг, – гэжэ Пагмажав түргэ-түргэнөөр хэлэжэрхёод, туулмагаа ганзагаһаа абажа нугабшалаад, гэртээ оробо. Цэвэлэй хойноһоонь орожо ерэхэлээр, үхиниинь туулмаг сооһоо хүрин үнгэтэй бүд гаргаад:

– Эжы!.. Та энээгээр дэгэл эсхээд үгэгты. Үглөө, мүнөө оёжо дууһаха хэрэгтэй, – гэхэдэнь, Цэвэл дэгэлэй гадар хэхэ бүдые эмиржэ үзөөд:

– Хайн лэ эд байна... Хэнһээ абаабши? – гэжэ һонирхобо.

– Сомонтой агентһээ хоёр хониной сэнгээр абааб. Ямар бэ?

– Хайн дэгэл болохо... Теэд энээнэйшни үнгэ эрэ хүнэйл...

Пагмажавай нюур гансата улайжа, тэрэнэеэ нюуһандал, доошоо тонгойгоод, бүдэй эбхэлээгээр бээе ороёжо:

– Та Сүхээгэй үбгэн аба Бантиг гуайда таарахаар дэгэл эсхээд үгэгты. Нэгэ хүндэ бэлэг үгэхэ гэжэ шиидээб. Тэрэ хүн дэгэл хубсаһаар ядаагүй юумэл даа. Гэбэшье, гоёлой дэгэл хэрэгтэй болоод байна...

– Заа... Эжыдээ эртэнэй хэлэхээе яанабши? Тэрэ хүншни хэн бэ? Лама гү?

– Та... яагаад мэдэбэт? – гэхэн аад, үхин эшэжэ: – «Хүндэ бү хэлээрэй. Хэдэн хоногһоо уулаһаа буужа ерэхэб» гэжэ хэлээ һэн. Дэгэл оёжо үгөө һаа, буян болохо аа гү гэжэ һананаб, – гээд, урин зулгыханаар энеэбхилбэ.

– Буян болонгүй яаха һэм, үхимни! Харин баригдашахагүй юм гү даа? Очирваанимни!

– Ээллэнэ аабза! Энэ һарын хахадаар манайда морилхо һанаатай. Тиимэрхүү юумэ хэлэнэ һэн.

– Мүнөөдэр бархасбади гараг гү?

– Тиимээ...

– Тиигээ һаа, хожулаа эсхэе!.. Сумьяа гарагта бүд эсхэхэдэ, үмдэхэ хүнэй үйлэ хэрэг бүтэдэггүй юм... Ши һайнаар хаража

аба. Хожомоо өөрөө эсхэжэ, хэжэ һурахашни, туһатай байха. Муу эжышни хэды наһа наһалхаб? Амиды мэндэ ябаашье хаа, хүгшэн эжыдэшил адляар уймарлашана бээб. Үхимни томо болоо! «Һанаан һайн байгаа хаа, заяан һайн» гэдэг. Шамда түшэг-тулгатай хани нүхэртэй болохо саг ерээ. Хоёр гэрнай-шье муудажэ эхилээ. Эжышни залуудаа бүхы юумэеэ хээд лэ ябаа. Одоо иигэхээр эшэгы гэрээ урилжа табиха тэнхээгүй болохонь... Энэ айлай зөөри-зөөшые шил абажа ябаха болоно гээшэш!.. Пүрэвжав, үнөөхи хүбүүн харагдаха, үзэгдэхөө болиходоо яагааб? Ши намнаад ябуулжархёо гүш? Эсэгэ, эхэ, аха, дүүнэрынь угаараа түбшэн даруу айл даа. «Эрэ хүнэй үндыхэдэ, эшэгы гэр һунана» гэдэг. Эжышни тэрэ хүбүүндэ дуратай байна гээшэ! Хүниие эсэгэ, эхэ, ураг садангаарнь шэнжэдэг монгол һайхан ёһо юм, – гэжэ Цэвэлэй ута яряа дэлгэхэдэнь, Пагмажав үгыень тодожо абаад:

– Эжы! Мүнөөдэр юун болоод, намайе магтаад һаланагүй гээшэбта? Тэрэтнай аяга тагшын юумэ эрьюулжэ һобинтохоһоо бэшэ ондоо юу хээ юм? Хүнтэй мүртэйгөөр хөөрэлдэжэшые шадахагүй, ажалда хайша хэрэгээр хандадаг амитан! Залхуу хүбүүнһээ задарюун хүгшэниинь дээрэ гэдэг бэлэй гү, эжы?! – гэжэ хүхин энеэгээд: – Би ухаатай, томоотой хүнтэй хөөрэлдэжэ байхаяа һананаб, – гэжэ сэхээ мэдүүлбэ.

– Тиимэ хүниие хаанаһаа олохобши? Хани нүхэрые бэдэржэ, холын газар уруу ябалтай бэшэ...

– Олохыел оролдохоб! – гэжэ Пагмажав найдамтайгаар хэлэбэ.

– Үгы, ши энэ иихэдээ... – гэжэ Цэвэл дутуу дуугараад, хайшынгаа эриие бүлюүдэхээ болижо: «Эсэггүй хүүгэдэй толгой томо» гэхэншүү, энэмни юун гэнэб? Арайл эсэгэ шэнгээр ламада хандадаг болоогүй байгаа ёһотой даа, гончиг сумни. Тэрэ ламань һамга абаншьегүй байжа болохо. Хүгшэн минии нюурые улайлгахань лэ», – гэжэ дотороо һанабашье, юумэ хэлэбэгүй...

Пагмажавай үглөө, үдэшгүйг һуужа, дэгэлээ оёжо дууһахадань, Цэвэл:

– Зорюулжа оёһон хүниинь һайн түрэлэй байгаа һаань, хэһэн юумэниинь бүтэмжэтэй байха болтогой! Тиигээд, минии үхин, энээнээ тэрэ хүндээ абаашаад үгэ даа, – гээд, абдар

сооһоо олон жэлдэ хадагалжа байһан ногоон дурдам бүһээ гаргажа үгэбэ.

Һананан хэрэгэйнгээ бүтэһэндэ баярлаһан үхин дэгэл, бүһээ сагаан бүдөөр орёожо ганзагалаад, Арсатын-Аман өөдэ мориёо бушуухан хатаруулба.

22

Наранай элшэһээ шаргалтаһан тала дайдые уняартуулһан намарай дунда һарын арбан долооной үдэр хоёр хазаар мори-той хүнүүд Шэрээ голые уруудан оодоруулна.

Хүрлэгэр боро шарайдаа хүрхэй зохидоор таараһан сагаан һэеы тоорсог малгай үмдэжэ, хүрин одоншуу тэрлиг дээрээ ногоон дурдан бүһэ орёохон дүшэ гараһан һананай эрэ мүн-гэн тоногтой эмээл дээрэ хашалангүй хэлтэгы һуугаад, саби-дар моринойнгоо жолоое һула табин, урдахи замаа сэдхэлээ доһолгон хаража ябаһанаа, хажуудаа дүрөө ханхинуулан һай-барлаһан зээрдэ дээрээ сэхэ һууһан Донровто хандан:

– Хоюулаа шууд хатаруулаад, аймагай сүүд дээрэ ошоо һаа, яадаг юм бэ? Үгы һаа, замдаа танайда хоноод, маргааша үдэр ошохо гү? – гэжэ һонирхоно.

– Тэрээн уруу ошоод, юу хэхэ юм?! Һая болотор намһаа асуужа һурагшалаад лэ байгаа һэн. Хүниие мүрдэхэ–мүшхэхын шунал залгиһан мондинууд!.. Үгы, яатараа иигэжэ зобоно гээшэбта? Тэрээншьегүйгөөр зүдэрхысэ зүдэрөөлта... Тиигэн-хаар Жүрмэдэй шэнэ гэрэй найрта айраг уужа, хоёр-гурбан үдэр үнжөө һаа – дээрэ... Хэрэгтэй болоо һаа, өөһэдөө хүрөөд ерэнэ бээ! Хушуугаа худалдадаг хүнүүд олдохол байха.

– Һарын һүүлдэ бэшэ, эхиндэ уулзажа хөөрэлдэхэдэ, үлзы-тэй байдаг юм дээ. «Юумэндэ ушар, һомондо мэдээн» гэдэг-тэл, саг соогоо нэгэ юумэ дуулаһаниинь һураггүй дээрэ. Адаг-лаад лэ, һанаа амар байжа болохогүй. Мүнөө юу-хээн шийдхэгдээд байһан байха... Байза, манай хүрьгэнтэн тухай хэлээ һэн гүш даа? Богдын голһоо хээээ нүүжэ ерээ һэм?

– Ерэһээр удаан болоогүй. Малынь тогтожо үгэнгүй, зобоо-жол байха шэнги байна лээ. Наашаа хамта ерэхэ гэжэ байтараа: «Мори абаад ерэ», – гэхэн үгэ дууламсаараа, би, яаруу амитан, хүрьгэнтэндэшье дуулгангүй, наашаа гүйлгэшоо һэм...

Иигэжэ хөөрэлдэжэ ябаха зуураа, Алтан-Очир: «Соо шэнэ-хэн тэрлиг оёжорхиһон, энеэдэ алдан гүйлгэжэ ерэнэн Пагмажавай зөөлэхэн шарайнь гэрэлтэн байгаа бэлэй. Тиимэ нялха амитаниие яалтай гээшэб? Оёһон дэгэлын бээдэмни ехэл таарашоо, бурхамни! Намда иимэ ехэ бэлэг буушаба, яалтайб?.. Пагмажавай ерэмсээрээ бусашахадань, сэдхэлни хооһоржо, сүйд болоо һэн. Иимэ жэгтэй һонин юумэн баһа байдаг хаяа», – гэжэ дотороо бодолгото болон, аалиханаар һанаа алдаба.

Тэдэ хоёрой галгюулһаар мориной уяан дээрэ ерэжэ, дүрөө мулталхада, зүүн урда гэрэй газраа зогсожо байһан эхэнэр:

– Һүй-еэ! – гэжэ абья гаран, ябуудтаа бүһэ алшуураа заһаад: – Ахамни ерээл! – гэхээр гүйжэ ерэхэдэнь, Алтан-Очир жолоогоо Донровто үгэжэ, дүүгээ тэбэрин, духыень үндөөд, хоёр хасарыень эльбэжэ, нюур, нюдэнүүд уруунь удаан шэртэбэ.

Һаалиин хүнэй бүлээхэн үнэрые анхилуулһан Сүрэн хүүхэн мэл хара нюдэнһөө уярал, баярай халуун нулимсын урдахалаар, хамшыгаараа шударан аршажархёод, ахаяа дахяад лэ алдажархина аа гүб гэхэн шэнгээр гарһаань шангаар барижа, гэр тээшээ гэшхэлбэ. Ашата эхын алтан хэбэлһээ субажа түрэнһэн аха, дүүнэрэй дундаһаа тооһото хорбоодо хоюулханаа үлэжэ, бэе бээе хаража һууха хуби заяанда хүртэн, олон жэлые үдэшһэнэй эсэстэ иигэжэ ушарһандаа баярлаһан Сүрэн: «Ахайемни мүнөө яаха болоноб?» – гэхэн түгшүүритэй бодолдо эзэлэгдэнэ.

Хүнэй ажамидарал мүнхын хубилалта, зоболон зүдэрэлэй хэмжүүртэ үнгэрхэ тула нэгэнтэ эрдэнитэ бэе оложо түрэнһэнһөө хойшо тэрээнһээ зайлан ошохо аргагүйл дээ. Зобохо үдэрэй байхада, жаргаха саг ерэдэг хадань ажамидарал юунһээшье үнэтэй ха юм даа.

Гэбэшье, ухаагаа хохортоһон мунхагаар, хардажа һэргылхын муу үйлэдэ абтаһан хилэнсэгтэ хүмүүнэй түлхисөөр буруугүй буруутан боложо, гашуудан ябаһан эзбүүсэмэ үдэрнүүд ходоржо, нирваан дүрые олоогүйшье һаа, хүн гээшэ хүн зэргээрээ үлөөд, хүнэй ёһоор ажамидаралые һүрин тэгүүлхэнэ энэл ааб даа!

Алтан-Очир – буддын хургаал, зурхайн ухаанда болбосорһон ехэ багшатан, мүн лэ иимэ нэгэ эгээлэй ажамидаралда абтаһан хүн бэлэй.

ХОЁРДОХИ ХУБИ

*Үйлэ бүрилдөө хаа, гүрэн амгалан,
Үгэ бүрилдөө хаа, сэдхэл баясхалан,
Үзэсхэлэн бүрилдөө хаа, бэе жабхалан,
Үнэн бүрилдөө хаа, юртэмсэ жаргалан.
М. Цэдэндорж*

ХҮНЭЙ ЗАЯА ТҮШЭХЭН ЭГЭЭЛЭЙ АМИДАРАЛ

1

Арюунда орожо жаргаха наран тэнгэри газар хоёрой хоорондо түмэн сасаралта гэрэлээрээ мэшэсэн шарабашье, удаан сагай туршада бороо хурын ороогүй байһанһаа боложо, дайдын үнгэ шарлаад, тэнгэрийн хаяа талын үнгэтэй ниилэн хааралтана. Хүн машина хоёрой хүлгөө шууяатай, шулуу нүүрһэнэй хаб хара тортог утаатай ниислэл хотоһоо гараһан «ЗИЛ-51» машинын тооһо татуулан гүйлгэхэдэ, холын замые дүтлүүлжэ холо ошоһон хүниие хүсэхөө яарана гү гэлтэй. Ашаанай машина эзэлһэн хүдөөгэй ажалша эрэшүүл һуудалаа заһажа, бэе бээдээ няалдаад, өөһэд хоорондоо хөөрэлдэн, төө зэргын ута сагаан эшэтэй гааһандаа тамхи нэрэн татахадаа, дэншээ ехэтэй замай доһолгоондо һэгсэрүүлжэ, сухалаа хүрэхэндэл ирбайлдана. Алтайн хонишон – нэгэ гүжэгэр хара эрэ:

– Ёох гэжэ! Одоол амисхалаа абаһан шэнги болобоб! Ямар ехэ хүлгөөтэй, шорой тооһо бужагануулһан газар гээшэб?! Энэ дүрбэн мөөрэтэнь олон болоо хаа, газарай хүрьһые урбуулжа хаяад, хүн малгүй тооһондонь хахажа, халаха хал даа. Арбан хоногые арай гэжэ үнгэргэбэб. «Элжэгэн – модон хударгадаа эдитэй» гэгшэдэл, хэдэн малаа дахаад, халиржа ябаа хаа, жаргал юм даа! – гээд, хаамайса энеэнэ.

– Хэдэн малаа дахаха бэшэ, хашаа һарабша доро хашажа байлгаад лэ, сабшаһан үбһэ тэжээл табижа үгөөд, даам наадажа һууха саг ерэхэ байгаа юм бэшэ гү? Ная дарга тиимэрхүү юумэ хөөрөө хэн бэээ дээ!..

– Хүрхэй!.. «Газар түнхийн гахай, элжэгэ дахадан хитад» болоо бэшэбди. Монгол хүн монгол мал хоёр тиигэжэ шэбхэ шэбтэрээр анхилхан хашаада хаагдашоод байжа яашье шадахгүй дээ! Энэ дарга-даамалнуудшни заримдаа жолоогүйгөөр аашалха юм!..

– Үгы, яагааб теэд? Түрэ засагаймнай хүлдэ! Газар үзэжэ, нюдөө нээжэл ябааб. Уласай хурал зүблэлгөөн гэдэгшни ойлгуулжа танюулаад, уряалжа түлхээд байхадаа, хайхан лэ юм. Ядахын сагта Чойбалсан маршалаа одоол хажууханһаань харааб!.. Яаханшье хайхан хубсаһатай юм бэ?! Шаргал туяа тааад лэ, нюдэ харгаамаар байһан гээшэнь! Би гэжэ... түрүүшынхией өөртөө зальбаржа, адис абаһан шэнги болооб. Уулын мухар хүндыдөө ябаа һаа, иимэ юумэ үзэхэ, дуулаха-шьегүй һэм. Гайхалынь гэхэдэ, Намын хүтэлбэрилэгшэ ехэл һонин юумэ хэлэнэ... Теэд тэрээниень тогтоожо ойлгохо ухаан үгы дээ. Түрэ түмэнэймни буян тэрэ. Зуун хонинһоо наян хурьга абажал туршахал даа. Үдэхэ сагтаа энээнһээшье үлүү үдэдэг ааб даа...

– Мал хэр угһаа эзэнэйнгээ буян хэшэгы арьбажуулхаһаа бэшээр, уряалжа ойлгууламсаарнь, үдэжэ үрэжэдэггүй золиг дөө. 1940 ондо маршал Чойбалсан Цэдэнбал дарга хоёр Сталинай даалгабаряар Монголой малые 200 саяда хүргэхэ гэжэ хэлһые таанар һанажа байгаа бээт? Бидэшни хэды оролдобшье, хори гаран сая малаа 200 саяда хүргэжэ шадаха гүбди? Мяха зооглобшье, мал харюулдаггүй дарга-даамалнууд дотороо маргажа байһан байха. Гэбэшье, ашата мэргэн багшын һургаалай бии һэн хойно аманай уншалга болгожорхиһон хадаа арад түмэндөө ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулха гэжэ сомоной дарганар хондолойнгоо холотор гүйлгэлдэһэн аабза... Маанад мэтын зон арга шадалаараа болоо һэн даа... Тиигэһээр табяад онууд ерэбэ. Нөөхи олон тоото мал мүнөө хаанаб? Толгойдо багташагүй олон мал малшанай хотонһоо бэшэ, Кремлиин ордонһоо хилэ дабан бүридхэгдэһэниинь тэрэ бэээ. Хото, һууринда шэбээлһэн дарганарай уряал тиигэһээр саарһан дээрээл үлэһэн юм даа. Монголой мал оршон байгаалитайгаа яагаад зохижо, үрэжэжэ үдэдэг нарин тооной жамаһые малһаа холодоһон улад ухамайлхашьегүй. Тиимэһээ Цэдэнбал дарга: «Манай нүүдэлэй мал ажахы гээшэ доройтожо

орхигдоһон бүдүүлэг ажахы болотороо саг уларилай эрхэ мэдэлдэ маша ехээр абтагдажа байна. Удаан саг соо үдэжэ байһанай шалтагааниинь гэбэл, мал харууһалха арга шадабариин мартагдаһан балар харанхы байдалаар ябуулагдажа байһантай холбоотой», – гэжэ хэлэхыень бидэ һаял шагнабади. Жэгтэй юумэ хэлээ бээ? «Мал тэжээхэдээ, болбосорһон арга хэрэглэхэбди!» – гээд хэлэһэнэйнь саадахи ушарынь хадаа, Ородой гуримые Монголдо, монгол малшадта нэбтэрүүлхэ гэжэ байгаа хэрэг лэ дээ! «Зүблэлтэһөө һайн үүлтэрэй мал асаржа, монгол малтай ниилүүлжэ, малай үүлтэр гээшые һайжаруулхабди», – гээд байгаашань, ябажа-ябажа, баһал нэгэ һонин, жэгтэй юумэн болохо аабза! – гэжэ Говь-Алтай аймагай Тонхил сомоной даргын ехэл найдамтайгаар хэлэхэдэ:

– Манай Бал даргада хойто зүгэй юумэн дуулдабал, шүдхэршые хаа – бурхан!.. Мэнэ һаядаа ондоо яһанай хүнүүдые ниилүүлжэ, үндэр хамартай, хүсэрхэг бээтэй, шара толгойтой арад түмэн болохобди гээ бэшэ аа гү? Нээрээшые, ород эхэнэрые асараад, үбэртэнь оруулжархёо хаа, юрэнь, яаха һэн хаб? Эрэ хүн хадаа туршажал үзэхэ һэн бээ даа! – гэжэ хэн нэгэнэй хэлэхэдэ, машина дээрэ һуужа ябаашад бултадаа хүхин энеэлдэбэ.

– Зүбынь гэхэдэ, үхэр малнай хүнэй заабарилжа хэлэһээрнь үдэхэгүйл дээ. Мүнөө эрьюулээд, бодоод үзэхэдэ, тэрэ һахалта даргын аманһаа боложо: «Түсэб, түсэб!» – гээд лэ, зобооһон байгаал дээ. Үбэлдөө тоолоһон малнай тэрэ тоодоо хүрэхэгүй, тэды шэнээн мал тэжээжэ, тэды болгохобди – гээд лэ, шахажа, тухашаржа байдагбди. Зуд болоходонь – үсөөрнэ. Шоно, нохойдо баригдана. Үбшэлжэ үхэнэ. Бидэшни өөһэдөө баһа амин голоо тэдхэхэ болонобди. Нэгэ мэдэхэдэмнай, хотондо байгаа хэды малнайшые үсөөршэһэн байха. Үнөөхил нооһон, мяхан, хүнэй татабариин хубаариие яа гэхэбши? Дабахын аргагүй юумэн олон... Иигээд хэдэн малаа айл бүхэндэ тараажа үгэжэрхёод, модо болон түмэртэй носолдожо гү, али үдэрэй, үдэшин, ядахадаа, мануул, харуулшад болоод, амин голоо тэдхэжэ ябаа хаа, яла янхагүй юм гү гэжэ бодогдонол дээ. Таанадта иимэрхүү юумэн һанагдахагүй байна гү?

– Һанагдаа, һанагдаагүй гээд яахаб дээ?.. «Түрүүлжэ дуугарһан хүхын хэлэн хүлдэнэ» гэдэг... Юуншые болоо һаань, хүлээсэтэй байа. Нэгэдэл байгуулхань гэжэ хэлсээ бэшэ һэн гү?

Нэгэдэлнүүд уласай зарим алба татабариhaа хүнгэлэгдэхэ гэжэ дуулдаа hэн. Тиигээ haань, ашагтайл байха hэн. Намын засаг эрхэ бэшэ алас холын хараатай хүдэлжэ байхан байха даа!

– Ээдөө, мэдэхэгүй!.. Саархан заабари хоёроор хүсэрхэхэнь хэтэрээ гэжэ гү? Манай эжы, абанар саарhaар бээ бөөмэйлөөд, ажахыгаа хүтэлдэггүй байгаа. Арга ухаагаараа оролдон ажаллажа, хэдэн малтай болоо hэн. Мүнөө, гэнтэ байтараа, тэдэ малаа зэргэлүүлэн жагсаагаад: «Эрьсэд! Алхаад марш!» – гэхэнь, юрэдөө, холо бэшэ болохонь дөө!..

– Абаhaар иигэжэ хэлэжэ болохогүй тэрэ «татабари, хубаари» гээшэнь үсөөн малтай айл үрхэдэ ашаг олзотой байха юм.

– Тэрэ ашаг олзонь ехэ нөөсэтэй юумэн бэшэ-ээ! Наахануур харахада, тиимэл юм! «Ябан ябатараа, хабтагай таладаа үгырнэ» гэхэн үгэ...

– Хари, мэдэхэгүй дээ! Хэдэн жэлэй үнгэрhэн хойно хүнэй хараха малгүй, хүлөө дааха толгойшьегүй байха hэн гүбди? – гэжэ баha хэншьеб холын бодолтойгоор хэлээд, «Партизан Чойбалсан» нэгэдэлэй ууган гэшүүн Гэндэн гуайда хандажа:

– Та нэгэдэлээ яаж байгуулаа hэмта? Мүнөө ямаршуу байдалтай байhanaа бидэндэ хөөрэгты, – гэжэ гүйба.

Гэндэн партизан хажуудаа huуhan хүнүүдэй хөөрэлдэхые шагнажа, өөртөө бодолгото болон ябахан аад, ехэл урматайгаар:

– Нэгэдэл байгуулга хадаа ашагтай, олзотойнь хэлэшэгүй юм! Бидэ мүнөөдэрэйхидэл дарганарай амые хаража, ойлгууламжын хүдэлмэри дахажа ябаагүйбди. Тэрэ «социализм, коммунизм» гэдэгыень дуулаашьегүй, мэдэхэшьегүй байгаабди. Манай Уляастайн хэдэн партизангууд... набтар Бабуу, Дулам, Алтангэрэл, hөөлдэнги хоолойтой Наянтай гэгшэд нэгэтэ уулзаад: «Бидэ хубисхал мандуулхада жүдхэжэ ябахан зон хадаа мүнөөнэй нам засагай ударидажа байгаа тэрэ нэгэдэл гэшыень үүдхэн hанашалаа haамнай, яадаг юм бэ?» – гэжэ хэлсэбэшье, яаж байгуулха зам тухай яhала шууя татажа арсалдабабди. Алибаа шэнэ юумэн эхин дээрээ тулаха, үсэрэлдэхэ үндэхэтэй байха гэжэ мэдээжэ ааб даа. Тиихэдээ бидэнэй зариман Борхын шугыда тоб гэмэ байдалтай байгаа haаб даа. Үбэл болоходо, шугы соо малаа бэлшээжэ тэжээдэг hэн. Малшье тарган ондо ородог бэлэй. Обоо эд зөөритэйшье байгаа. Тэндэ баha модошой хоршоолол-хапаратив гэхэ юм гү, али

хэдэн хүнүүд хамтаржа, гэрэй модо, ханза абдар, тэргэ, тоног, зэр зэмсэг хэжэ, Хонд, Губи-Алтай, Урда губиин аймагуудта аралжаа наймаа хэдэг байгаабди. Олзо оршомнай хайн байгаа. Тэрэнээ түшэжэ, нэгэдэл бии болгоод, «Борхын нэгэдэл» гэжэ нэрлээ нэмди. Тиихэдэ уласай түрүүшын нэгэдэл бии болгоходо, нажаан дууряаха дүй дүршэл мандашни байгаагүй. Зүблэлтэдэ хамтарал байгуулна гэжэ дуулахааа бэшэ... «Нэгэдэл байгуулаабди» гэжэ аймагай захиргаан, намын хороондо албан ёһоор танилсуулжа мэдүүлхэдээ, аргагүй ехээр магтуулжа, мүнгэ зээлеэр абаха болоо нэмди. Тиигээд сүмөөрөө ошоожо, яһалаханшые ехэ мүнгэ абаабди. Тэрээнээ яажа хэрэглэхэ, ажахыгаа яагаад хүтэлхээ мэдэхгүй дээрэнээ ехэл хүлгөө нэмди... Тэрэ саг – 1935 он байгаа. Коммуна бии болоһоор, унишые болоогүй бэлэй. Коммунада бүхы малаа үгэжэ үгырэлдэ ерэхэ гэһэн айлнууд нэгэдэлхээ айгаад орожо үгэдэггүй нэн. Шадал шэнээтэй ажахытан хамаг юумээ хуряалгажа, голһоо хүйтэршэһэн байгаа. Тиин гэхэдэ, малыень абаһан коммунын гэшүүднай... зариманиинь гартаа ургашые барижа үзөөгүй байтараа, адуушан болобош гүүлээд, ашаа зөөжэ үзөөгүй хүнүүд гү, али багашуул үхэр, сарнуудые хүллэн, хүшэр хүндэ холын замда үхүүлжэ һалгаагаад, бүхы малаа дууһажа, дансаяа хаһан үе байгаа һэн дээ. Юрэнх, тэрэ 32 оной эсэргүүтэ буһалгаан энээнһээ эхилһэн байха. Һан жасын мүнгые хооһолжо үгы хэхэдээ, ламанарай дурагүйтэлгы дэбэргээ бэлэй. Хоёр зуунһаа дээшэ бодо малтай айлнуудые баяшуул гэжэ зөөриинь хуряагаад, үртөө улаада харшалдаха болотор жүдхүүлээ нэн. Арад зоной засагтаа этигэхэ этигэл «алдаржа» байһан үе. Нам засагай талаһаа энэ алдуутай замаа эрьюулэн хаража, заһажа залахын шэнэ бодолго гээшые ябуулжа эхилһэнииншые тэрэ гэлэй, малшадай ханаан бодолһоо коммунын хохидол мүнөө болотороо халахагүй байдаг юм. Тэрэ үедэ манай нэгэдэлдэ хайн дураараа элсэжэ орохо хүн үдэрэй одон шэнги хомор байнгүй яахаб? «Һүүлэй һүүлдэ ажалнай урагшатай боложо, нэгэдэлыемнай хайшааха хүнүүд олоороо субан ороһоор, мүнөө сагта обоо олон болообди. Аймагай түбэй зониие һү, мяхаар хангажа дүнгэнэбди. Модон эдлэл, гутал оёжо худалдахадаа, олзо оршомнай шамарлахаар бэшэ ааб даа. Эрдэм мэдэсэтэй мэргэжэлтэншые олон ерэнхэй. Зүбөөр ударидаа хаа, ажал бүтэмжэ-

тэй байдаг юм. Юрэ хэлэхэд, ханаан бодолоо нэгдүүлхэн шухала! «Ганзага ниилэхэ» гэжэ байдаг даа, – гэжэ хургаалай үгөөр хөөрөөгөө дүүргээ.

Нютагаа бусажа ябаһан мал ажахын ажалша, малшад улас оронойнгоо хүгжэлтэ тухай зүбшэн хэлсэжэ, хони малаа олошоруулан үдхэжэ, нам засагтаа туһа нэмэри олгохо гэхэн нэгэ ханал баримталан, зам харгын доһолгоондо хэжэрүүлэгдэн ябаһаар, уулын һүүдэртэй золгобо.

2

Завхан, Говь-Алтай аймагһаа хайн малшадай Уласай зүблөөндэ хабаадалсаһан хорёод эрэшүүл хото газарай бообо, шэхэр даалимба бүд гэхэ мэтэ юумэнүүдые шэхэхэн хоёр-нэгэн даалинтай ха. Тэдэнэй энгэр дээрэ «хайн малшанай тэмдэг» зүүгдэнхэй, һамгад, басагадайнь урлажа оёһон дэгэл-нүүдтэнь харгын хуаа тооһон һуубашье, амихандаа хүрхэй гоёор харагдана.

Машинын задагай тэбшын баруун урда үнсэгтэ хабшуулдан һуужа, ниислэл хотын зүг тээшэ харасаяа табин ябаһан Завхан аймагай Сагаан-Хайрхан сомонһоо ерэхэн Алтан-Очир мүнөөхил юртэмсын ээдрээтэ амидарал тухай дууһа-шагүй орёо асуудалнуудта абтан, хөөрэлдөөндэ оролсонгүй, өөрын бодолой харгыда аялна ха.

Шара-Хүндын хүтэл өөдэ утаа хаян уухилһан «ЗИЛ» машинын моторһоо бензин, тоһоной эхүүн үнэр анхилан, хүнэй дотор орьёлуулна.

Ехэ хотын бараае далда оруулдаг дабаан дээрэ үндэр Жанрайсиг бурханай алтан ганжар шэнгэхэн наранай туяанда шэжэртэн ялалзана. Олон мүргэлшэд Да хүрээ руу зорижо, алас холын баруун аймагһаа ябага, нүсэгөөр гэшхэлһээр, энэ хүтэл дээрэ ерэжэ, алтан ганжарыень харамсаараа, һунан мүргэжэ, Хүрээ ороходоо, сэдьхэлээ арюудхадаг байһан саг холодожо, богонихоноор үһээ абхууланхай, уйтан үмдэтэй залуушуул һумын хэрэм тээшэ нохой шэнгээр һарижа, богони хормойтой хубсаһа үмдэжэ, нүсэгэн шэлбээ ялалзуулһан эмэгтэйшүүл үбгэд, хүгшэдэй хүл дээгүүр алхахаһаа наагуур гүйлдэдэг болоо.

«Үе сагай эрхээр хүнэй эдлэжэ хэрэглэхэ, үмдэжэ зүүхэ, үгэ хэлэжэ хөөрэлдэхэ хүрэтэрөө ондоо болошодог ха. Угынь, хүгжэлтэ, дэбжэлтын гуримаар болобошье, хүн хүнээрээ үлэбэл, зохистой ааб даа. Түрэл найхан нютагай, түмэн арад зоной хэбээрээ байһан сагта урдын ёһо гурим бүхэниие ула доороо гэшхэжэ, домог түүххээ наада баряад байжа таарахагүй дээ», – гэжэ Алтан-Очирой хара буун бодоходо, үнгэрһэн холын он жэлэй үмэнэ Гандантэгчинлин хиидэй ехэ хүмэдэ олон номшо мэргэн габжа, аграмбатанай дэргэдэ гурбан хоногто бодол ухаагаа гүйлгэн байжа, зурхайн дамжаа хүртэжэ байһаниинь харагдаһан шэнги болобо. «Ямаршье ехэ ёһо түрэтэй, хүндын гуримтай байһан саг бэ? Тэрэ үедэ байһан зоной амиды тэнхээтэй ябахата, ёһо түрэнэ алга болошоһон байха гэжэ энэ найхан бүхы юумэн яаһан хурданаар үгы боложо арилна гээшэб? Тиихэдэ багшамни намда зориулжа үгэ айлдахадаа, баярлаһандаа, хоолойн шэшэрэн, хадаг дээрэ табиһан аягатай хүнийн салгидан байгаа бэлэй. «Шабиин эрдэм – багшаһаа» гэдэг мэргэн хургаалай саада удхань тэрэ. Айладхал бүхэн саанаа дабхар-дабхар ханаа бариһан гүн ухаантай байдаг. Ажамидарал гү, али номлол бисалгалай хургаал ёһо жаягтай, сэбэр арюун үгэ хэлэтэй, удха уянгатай байһан юм даа, аргагүй. «Бурханай хургаалһаа боложо, олон зуун жэлэй туршада Монгол орон харанхы бүдүүлиг байгаа. Хүгжэлтэнь хаатажа, ядаралда хүртөө» гэжэ шоо үзэдэг болонхой. Наяшье тиигэжэ хөөрэлдэнэ һэн. Угынь, эзэн богдо Чингис хаанай хүхэ Монголһоо эхилээд, мүнөө болотор бөө мүргэл, бурхан Будда, ехэ богдо Зонховын арюун шажан... али алинииншье арад олоной оюуниие дэлгэжэ, ёһо заншал, түүхэ домогыё бүтээлсэжэ ерээ һэн. Энэ хадаа Эхэ болоһон зургаан зүйл хамаг амитанай аша туһые дээдэлэн бэшэрэгшэ агуу хургаал бэшэ юм гү? Шэнэ түрэ засагаймнай шүтээд байгаа тэрэ Маркс, Ленинэй хургаал гэгшэнь ямар шажан юм даа? Лаб лэ бурханай шажантай дүтэ нүхэсэгүйл дээ! Тиигэбэшье, хуули саазата түрэ засагай ябуулдаг дайн дажар, түрмэ шорон алан хюдаха, албадан хабшахые сээрлэдэггүй юм аа гү даа? Юрэнэ, улааншье бэшэ, шарашье бэшэ түрэ засагай хара шажан байхадаа, тоншье ядахагүй. Зай даа, тала хээрээр гэр, болдог добоор дэрэ хэжэ, олоной хүлһөө дайганажа ябаһан бурха-

най үшүүхэн шаби ябаһан минии мунхаг ухаан ушар байдалые ойлгожо тайлахын номлол бэшэ болонхой. Тэрэнэйнгээ ушар шалтагаание өөһэдөөшье хүсэд найнаар мэдэнэгүй янзатай. Мал тэжээхэл гэнэ...

Энэншые монгол хүнэй шуһа, мяханда шэнгэһэн бэлиг лэ дээ! Мал үдхэжэ хүгжэхын ухаашье ойлгонгүй, залхуу мунхагһаа боложо, хооһорхо юм аа бы? Угтаа, байгаали дэлхэй, хүн зон, табан эрдэнитэ мал хүрэг, эдэ бүгэдэ нэгэниинь нүгөөдэһөө үүдхэгдэн биин болоод, бэе бээдээ шүтэн дүршэжэ, амидарха заяа оложо бүтэһэн ааб даа. Тиимэ байхадаа, байгаалиин хэбэл үлдээхэ нэгээ үлдээжэ, хэлгэхэ нэгээ хэлгэн гээжэ, сэдэр болгодог. Энэ үйлые – ухааран ойлгохын хубида – хүн өөрөө түбхинүүлжэ, заһажа шадаал хаа, хоёр зуун саяһаа үлүү малтай боложо магадгүй. Дасан хиидэй номтой хубарагуудай тоодо багтаад, маани, мэгзэмээ уншажа ябаһан би хүрэтэрөө аха, дүүгэй хайрлаһан арбан табан малтай, өөрын гэхэн нэрэтэй, үрхэтэ гэрэй эзэн болонхой, хүдөө нютагтаа амидарал залгуулжа эхилхэдээ, юухэниие бодоогүйбиб даа? Үнэндөө гэхэдэ, зүдэрэл, зоболонгүй гүрэн түрэ... диваажанһаа ондоо тээ... хаана байхаб дээ? Урданай бүхы юумые үгы хэжэ болохогүй, бүтэхэгүй гэхэниие бурханай шажан уруу түлхижэ яажа болохоб дээ, бурханай һургаал гү, али Маркс, Ленинэй һургаал гээд... тэдээниие дэлгэрүүлһэн түмэн аргын буруу, зүбые хожомоо хэн илгаруулжа, хэн шүүжэ шалгаха юм? Үгыл дээ, яахабши теэд! Нютагай олон зонтой эбтэйхэн ябажа, арад түмэнэй буянаар үдхэхэн малаа гараһан ондо тарган оруулаа гэжэ олон ниитын газар – хуралай суглаанда уригдан хүндэлүүлэгдэжэ, «мянган малай эзэн» гэхэн мүнгэн бүхэлүүртэй хубиин һабаар шагнагдажа ябанаб. Юунэйн муу байхаб? Ориг аграмбатанай айлдаһаар, үе сагай эрхэдэ бэе, сэдхэхэлээ захируулжа ябаһамни энэ юм гү даа? Нэгэнтэ үзэхэн эрдэмни гүрэн түрэдэ хэрэггүй болоошье гэлэй, теэд туһатайень хэрэглэхээр... Чойбалсан гуай айлдахадаа, «малшан арадууд түрын тулгуури» гэжэ хэлээшэнь үнэнтэй дөө. Нээрээ, монгол улас малгүй болоо хаа, яаха болоноб? Уутаяа уруунь харуулжа хэгсэрһэн гуйраншан болоно гэхэн үгэ. Нэгэнтэ түрын түрүү хүнэй тиигэжэ айлдаһанһаа хойшо малда жүдхөөд ябаашамни дээрэ. «Арадай хоршоолол-нэгэдэл байгуулна. Хү-

дэлмэриенъ хамтын болгоно. Хада уулын мухарые хахиан айлнуудаар түсэбтэ мал харууһалхань хэсүү байна. Уласай эдын засагта хохидолтой байна» гэбэ гү? Хотын айлнуудшые амихандаа хамтын хүсөөр лэ хүдэлөөд байһан хэрэг лэ дээ... Олон толгой малтай айл үсөөн малтай айлайнгаа хүдэлмэриие мүлжөөд байна гэхэшье шэнги, бү мэдэ дээ!.. Тэрэ нэгэдэл-ниигэмһээ ябуулха хамтын хүдэлмэри гээшынь юун болохыень харан байжа туршая», – гэжэ бодолоо ооһорложо шада-хаяа болин ябаба...

Эсэбэри ехэтэй утын зам дабажа, уласай һайн малшадай зүблөөндэ хабаадалсаад, ерэжэ ябаа нүхэрөө Пагмажав хоёр модоной газарта тодон угтажа, хурьганай шүдэн шэнги сагаан шүдэнүүдээ ялалзуулан энеэгээд:

– Зай, һайн ябажа ерэбэ гүт даа? – гэжэ һонирхобо. Хоюу-лан хүтэл дабажа, дүрөөнүүдээ ханхинуулан, яаралгүйхэн моридоо хатаруулан ябахадаа, Алтан-Очир хото газарай һонинһоо олон юумэ амаяа хаангүй хөөрэжэ, залуу тангилхан һамганайнгаа тунамал һайхан шарайе һайхашаан хараад:

– Манай эндэ тайранхай үһэн, богони банзал зохихо байна гү? – гэжэ һурамсаараа, энеэдэ алдажархиба.

– Гансаараа энеэгээд ябахадаа – яанабта? Тэрэ ниислэл хотодо сэбэр басагадууд зүндөө юм ааб даа, – гэжэ һамганайнгаа аягүйрхэхэдэ, Алтан-Очир:

– Хүл гуя хоёроо ялалзуулһан, турлааг шэнги хушуутай, дааганай һүүл шэнги гээгэтэй, нюурамгай хүүхэдүүд ехэл олон юм даа. Дураа гутамаар амитанууд юм, – гээд, саг зуура абяагүй болобошье, саашань нэмэбэ. – Дэлгүүр наймаагаар ябабаб... Тэндэнь орос, хитад эд барааниинь зүндөө!.. Би шамдаа хитад торго, орос хром гутал, баһа хотын басагадай гоёжо үмдэдэг үдэн малгай асарааб...

– Өө, тиигээ гүт?.. Үнөөхи хөөрөөд байдаг бүһэгүйтэйгээ дайралдаа гүт?

– Яагаад дайралдахабши дээ... Тэрэ Улаан-Баатар хотошни Уляастай гү, али Цагаан-Хайрхан бэшэ ха юм. Хүн гээшэнь шоргоолжон шэнги олон. Тиимэһээ тэндэ нэрыень мэдэхгүй, зүһэ шарайеншые мартаһан эхэнэрые олохоһоо байтагай, суг ябаһан нүхэдһөө төөришөө һаа, һайнаа үзэхөөр лэ... Хөөрхы, тэрэ бүһэгүй... хүнэй һайн хүн юм һэн. Нэгэтэ уулзажа уша-

раад, баяраа хэлэмээр байгаа юм! Тэнэг толгой, нэрыень асуудаггүй байхамни мүншье ехэ алдуу дээ... Тээд мэргэ-түлгэ татахада, амиды мэндэ ябана гэжэ буугаад байдаг юм...

– Яаран тэбдэнгүй тэрэнээ олохыел бодогты дөө, тамни... Угы, нүхэрэйн алдар нэрээр нурагшалаа хаа, яадаг юм? Үнөөхи шорон түрмын даргашни хэн бэлэй?

– Хүхэ Дэмбэрэл гү? Тэрэшье дөө... Мүнөө нэгэ тээ... тооһото хорбоо дээрэ хүлөө нольбуулжа ябаа юм бэшэ гү даа... Зай, тэрээгээр яахамнайб! Орон гэртээ ерээ хадаа, сэдхэлдэ хүйтэн үгэ дэлгээд юу хэхэб!.. Намайешни мянган малай эзэн... энэ тэрэ гэжэ соло зэргэ үгөөд, гурбан бүһэлүүртэй, мүнгэн тоногтой хүнэг хабаар шагнаа ха юм!

– Одоошье даа!.. «Мал дахабал, ама тоһодоно» гэгшэдэл, үглөө, орой гү тэнгэри шэртэжэ, үбһэнэй үзүүр тоолохоһоо наагуур ябажа, хэдэн малаа үдхэхэнэй аша үрэ энэ бэшэ гү?.. Танай ошоһонһоо хойшо эжы шадал тэнхээгээ алдаад, наанаемни ехээр зобоогоо. Үсэгэлдэрһөө хойшо бэень барагтай... Бэшэ ондоо юун болоод орхихоб даа... Уласай татабаритаталга бага болохо гэлсэнэ гү? Тэрэ бии боломоор нэгэдэлээ хээээ байгуулха юм хаб?

– Татабари бага болохо гэжэ найдаһанай хэрэггүй. Үрхэтэ айл бүридэ малай тоо толгойе нэмээжэ, заабол үдхэхэ гэхэн уласай түсэбтэ малай тоогоор тоосохо гэнэ. Шэнэ юумэн гэбэл, түсэбһөө үлүүлэн үдхэхэн малые албан журамаар ниилүүлгы болюулха гэнэ. Нооһо ноолуур, үһэ хөөбэри яг лэ хуушанаараа байха. Харин нэгэдэл тухай хэлээ хаа, улас орон соогуур байгуулха хүдэлгөөн хүгжэжэ байгаа юм ха. Хэрэгтэй, туһатайл гэлсэнэ. Зүблэлтэ орондо байгуулжа дүүргэхэн байна. Тэрэ коммунизм гээшэ юумэниинь дүтэлжэ байгаа юм бээээ, – гэжэ Алтан-Очиroy шоглонгёор хэлэхэдэ:

– Хумууна гэгшын үедэшни бүхы юумэн ниитын боложо, һамгад, бэрээдүүд үмсэлэгдэхгүй гээ бэлэй гү? – гэжэ Пагмажав алярхан хүхижэ энеэхэн аад: – Зай, энэ дэмы юумэ хэлээдшье яахаб? Тэрэ татабари түлөөхэнэй бага болохогүйнь муу даа. Таанад тиихэдээ уласай хурал зүблөөндэ хабаадалсаһан хүндэтэй уладууд болобот. Харин хүдөөгэй ахир тулюур маанад тухай хэлсэнэ гү даа? Али амаяа үдүүлжэрхиһэн мэтэ абяагүй байба гү?.. Тэрэ байгуулагдаха нэгэдэл тухай Дон-

ровтой оло дахин хөөрэлдөөбди. Донров таһа зүрөөд лэ байна. Пүнсэл ороё гэнэ. Нэгэ орондо орожо унтадаг хоёр үгээ ойлголсоно бээ. Танай ошоһоной һүүлээр, аймагай сүүдэй нэгэ хүн эндэмнай ерэхэдэ: «Танай Сомон эсэргүү ламые хуралда эльгээжэрхёод байхадаа, ямар бодолтой улад болонобта? Яла-янхаһаа мултарбашье гэлэй, харин хараа хяналтаһаа мултараагүй. Бидэндэ мэдүүлэнгүй зоргоороо аашалбат!» – гэжэ Балдан-Сэнгэ даргые зэмэлээ гэлсэнэ. «Хүниие хэлэн ажалаарнь сэгнэдэг саг ерээ. Алтан-Очир хэр уһаа ажалша, малша хүн. Баруун-Арцын үбэлжөөндэ ошоод хара. Шулуугаар хотоон хашаа барижа, хони, ямаагаа түл хороонгүй үдхэжэ байһан малшан мүнөө дээрээ манай сомондо байхагүй. Бидэ хэниие хайшань ябуулхаяа өөһэдөө мэдэнэбди. Таанадай мэдэлһээ гараһаар үнихэн болообди», – гэжэ Балдан-Сэнгэ даргын һөөргэдэхэдэ, нүгөөдэнь: «Тэрэ нүхэрэй хайн, мууе бидэндэ мэдүүлжэ байгты. Шагнал, урмашалгашье үгэжэ болохогүй!» – гэжэ захираад бусаа юм ха...

– Өө, тиигээ юм аал? Бишье өөрөө тиимэрхүү хэлэ аман гараба гү даа гэжэ бодожо ябаа һэм даа. Энэ «эсэргүү» гэхэн нэрэмни нюдөө анитарни дахахань ха...

– Тэрэ нэрэшье яахаб дээ! Сэдьхэл тэгшэ арюун һэн хойно бурхан нааршаахал байха. «Эдихэн үргэн хубхайржа, эдюүлһэн добо ногоордог» гэхэн үгэ дөө, – гэжэ һамганайнгаа хэлэхэдэ:

– Яаһан муухай юумэ хэлэбэбши? Хэлэнэй нүгэл болохо. Түрэ засагай түрүү хүнэй гарай үзэгтэй алтан үнэмшэлгэ үбэртэлөөд ябахата, сүүдлэхэ гээшье һаань, намда хамаагүй, – гэжэ Алтан-Очир сэдьхэлээ заһаад, хэлэнэн үгэдөө һанаагаа зобожо ябаһан һамгаяа энхэрэн хараад:

– Минии Пагмажав, хэрэггүй юумэ бү хэлэжэ бай! Хэлэнэй нүгэл сэдьхэлэй нүгэл хоёр бэээрээ үйлэдэһэн нүгэлһөө хатуу гэдэг юм. Хүндэ адха мууе һанаха, муухай үгөөр дайраха гээшэ али алинииньшье – наанаа буянда, саанаа наһанда түбэгтэй, – гэжэрхёод, морин дээрэһээ хазайн һамгаяа мүрөөрнь тэбэрижэ, толгойень үндэбэ. Тиихэдэнь Пагмажав тэрэ дороо номгоржо: «Ухаатай ханитай байхань нэгэ бодолдоо хайхан, нүгөө бодолдоо хэсүү юм гү даа. Зүб, аман байна гэжэ дуугаржа болохогүй. Гэбэшье, үхибүүн шэнгеэр һанаһанаа хэлэжэ, хүхижэ байхада, нэгэ ёһондоо зохид шэнги байдаг даа...

Нүхэрэйнгөө гэртээ үгы байхадань, ама задагайржа ябаһанай ашаар хэрэггүй үгэ хэлэжэ, һанааень зобообоб. Хэлэ амаяа барига болохо байна... Һаяхан Пүрэвжав найза нүхэртэйгөө ерээд: «Үдэр хоногой тэнхээгүйгөөр үтэлһэн ламын ямар юумэндэнь иитэрээ обтооби? Гэнтэ зөөри-зөөшэтэй бологдаа, яахаби? Гал гуламтыетнай түшэжэ ерэлһэнэй буянаар мянган малай эзэн боложо, ниислэл хото руу уригдажа, залагдажа ябаһанаа мэдэдэг хүн юм гү? Тиимэһээл шамда туһа нэмэри болоо гү? Хаа-яа хониной бэлшээри дээрэ ушаржа байгаа хаа, шамда туһатайхан байдаг бэшэ гү?» – гэхэ мэтээр дайралта хэлһэн үгэнүүдыень үбгэмни дуулаа хаа, дураа гуташаха һэн. Би эртэнһээ хогшол зөөридэнь обтоһон бэшэб даа. Хээрэ талаар туһа хүргэлһэб гэжэ гүйжэ ябаһаар, нэгэ мэдэхэдээ, дадашаһан байгаа. Хоёр хүгшэдэймни буян хэшэгшые байгаа бээ. Тиигээд лэ айлай зэргын айл бүлэ боложо, түбхинэгдөө. Хүн гээшэ хүниие юуншые гэжэ хэлэхэлһээ тунхарихагүй юм даа», – гэжэ бодолгодо абтан, хатаруулжа ябатарнь, Алтан-Очир:

– Минии нүхэр юун тухай бодолгото болобоб? Али гомдошоо гүш?.. Гэрһээ гараһанһаа хойшо сабидар мориёо, шамайгаа һанажа туляб даа. Тэрэ нэгэ хайлган намар шинии намтай ушараагүй хаа, би тиихэдэ зориг орожо, уулын үндэрһөө буухашье байһан хүн гүб, али үгы гү? Хара хүн боложо, тооното гэрэй эзэн гэгдэжэ һууһанаймни аша гэхэдэ, хани нүхэр, хүлэг морин та хоёрни гээшэлтэ! – гэжэ һанажа ябаһанаа сэхэ руунь мэдүүлбэ.

– Нээрээл тиимэ дээ!.. Таниие... уулаһаа буухадаа, манай-хяар морилхо аабза гэжэ эжы, хүгшэн эжы, бидэ гурбанай ами амихандаа хүлэжэ байтар, Донровой хотонһоо: «Баригдаад, аймаг хүргэгдэбэ», – гэжэ дуулахадаа, би нэрэ-һурагүй уйлашоо һэм. Эжы ехээр гайхабашье, намдаа: «Хойноһоонь ошо даа», – гээ һэн, – гэжэ Пагмажавай уяран татажа хэлэмсээр:

– Би тиихэдэ шамһаал хоргодожо байгаа. Боро бургааһанай тохой руу хойшоо хара-хараһаар лэ холодоо һэм. Теэд шамайе ханимни болохо гэжэ һанаашьегүй ябааб. Теэд шам тухай бодоходомни, зүрхэ сэдхэлни ямар бэ мэдэрэлээр халаад, бүтэхгүй юумэн бологшо аа гү гэжэ һанахадаа, хүйтэн һалхинай үлээгээд байһан шэнги жэхыдэлһэн хүрэдэг һэн. Аймагай

түбтэ байхадамни, эрьежэ ерэхэдэшни, сэдхэлни тэниижэ, амаршоо бэлэй. Одоо хайхан байгаа даа!.. Бидэ хоёрой ханилжа ниилэлхээр, арбаад жэл үнгэрбэ... Шиниимнишые үнгэ шарай ондоохон болоо. Тиин гэхэдэ, минии үһэн бууралтажа, шэг шараймни хааралтаад лэ... хорбоо гэжэ хайхан юм даа! Мяха марьяншые шуурагдажа, шуһанай үдхэржэ байһые мэдэхэгүй амидаралда үлэм дадаад лэ ябагдана. Шамайгаал гэжэ энхэрхэдэ, зохид байдаг юм! – гэбэ Алтан-Очир.

Нютагай сэнхир ууланууд тэдэ хоёрые угтан зэрэлгээтээд, сэбэлзүүр зөөлэхэн халхин хэрюу татан үлезэнэ... Алтан-Очирой сабидар моринойнгоо заадахада баярлан, дэлһыень эрхэлүүлэн хагад эльбээд, тэрэ холын тэнгэрийн хаяа руу сэдхэлээ доһолгон шэртэхэдэнь, хурьган сагаан үүлэнүүд хойто зүг уруу аажамханаар нүүжэл байгаа һэн.

3

Үглөөгүүр эртэлжэ мордохон Алтан-Очир Донров хоёр гол үгсэн хатаруулна. Хабарай наранай элшэ туяагай нулабтар тула хүбшын энгэр хормойгоор эреэлэн соохорлоһон саһан дороһоо ая ганга нюдэлжэ, монсогор ягаан хоёониинь һүүмынэ.

– Саһа, уһаар элбэгтэй, ургамал ногоогоор хэнзэлһэн гартарта хабаржахада – хайн. Ургы, хонгор зула, нялха ногооной толгойнуудые шэмхэлүүлжэ, хүйтэн уһа уулгахада, мал эртүүр мяхалжа, халхи шуурганда дайрагдахадаа, турахагүй байдаг. Хабар, зунай эхин һарада мяханай таргые абхуулһан малай хүн арьбан байхадаа, түл абахадашые хайн юм. Юрэ, алибаа амитанай эхэнь тэнхээтэй элүүр байгаа һаа, хожомоо мүн лэ тиимэ үрэ түлтэй байдаг. Тэрээнһээ байтагай, газарай шэмшые баһа адлирхуу ааб даа. Мүнөө дээрээ нютагаа хэлгэхэ гэхэн оролдолго бидэнэй һанаанайл юм бээ. Теэд энээ руу нэгэдэл-мэгэдэлын байгуулагдаа һаа, нютаг хушуугаа заажа таһалаад, «тэдэнэй, эдээнэй» гэдэг болоно бээ, – гэн, Алтан-Очирой хөөрөжэ ябатар, ара талаһаань мориной түбэрөөн соностожо, тэрэ зуура нэгэ моритой хүн гүйлгэжэ ерэхэдээ, голлой урда бэээр нютагладаг Норов наймаашан байба. Тиигээд наймаашан маһайн энеэжэ:

– Зай, хайн ябажа байна гүт? Хаана хүрэхэтнайб? – гэжэ амаа хахалба.

– Зай, хайн ябажа байнабди. Та хайн ябажа байна гүт? – гэжэ Алтан-Очир мэндэшэлбэ. – Бидэ хабаржаанайнгаа газар үзэхэ ханаатай ябанабди...

– Танайхиншни Намширта хабаржадаг бэшэ аалта? Тэрээн уруу ногоон хэнзэлээд, хайхан лэ байна хэн, – гэбэ Норов най-маашан.

– Ёхоороо тиимэ... Тиихэдээ малые нэгэ добо толгойдо ээрэжэ байнхаар, газарай ургаса, байгаалиин уларилые ажаглажа, нютагаа хэлгэбэл, хайн юм даа...

– Манай мал дадаһан газартаа бэлшэхэ дуратай агша. Шэнэ газарта буухадаа, хуушан газартаа эрьен бусажа гүйлдөөд зобоодог юм... Би танайхин уруу хатаруулжа ябаһан аад, та хоёрые хараад, наашалбаб... Манайхин баһа нүүхэ ханаатайбди. Танһаа нүүхэ үдэр тухай һурахаяа ерээлби даа.

– Өө, тиигээ гүт?.. Энэ һарын шэнээр бол, хэдыдэшые нүүхэдэ, дэмбэрэл ехэтэйл юм бэлэй. Харин арбанһаа хойшо болобол, хүрхэй бэшэ аа гү гэжэ ханагадаг юм. Хаана хабаржаха гэжэ байнабта?

– Нуурай эрье өөдэ нүүхэ зон гүбди гэжэ Бантигай хэлэжэ байгаа хэн.

– Тэндэшни хабар эртүүр һэрюун байдаг. Үндэр газар, үбһэ ногоониинь тулюур, халхитай. Жэжэ малда тааруу бэшэ нютаг даа...

– Нээрээл тиимэ... Тэрэ нуурай эрье шадар шэрүүн жэлдээ шэрүүн. Тэндэ нэгэ жэл хэдэн хайхан хонидоо хээрын амитанда барюулһанһаа хойшо тиишэ зүглэхээ болёо хэмди. Угынь, малаа бэлшээхэдэ, зүг бүхэндөө харууһатай, амар лэ байдаг юм, – гэжэ Донровой хэлэхэдэ, Алтан-Очир:

– Хабарай сагта харууһа хайнтай газар шэлэжэ, гэртээ хорожо хэбтэхэдэ, туһагүй... Жэжэ малые холын бэлшээридэ туужа, хайса садхаагаад, бороогой ороогүй хаань, хоёр-гурбан үдэр, бороотойдо дүрбэ-табан үдэрэй туршада уһалангүй байл-габал, улам ехээр таргалдаг юм. Энэ хадаа монгол малшадай нэгэ хайн арга мүн. Хайн малшадай хурал дээрэ янза бүриин юумэ хэлсэдэг байна. Намартаа нүүжэ, малаа таргалуулхада, ашагтай гэхэ юм. Намарай тарган гээшэ өөхөн тарган юм аабза. Нэгэ жэшээ: ехэ өөхэлиг тарган хүн гү, али туранхай, булшан хайнтай хүн хоёрой алинайнь бэе шадал шэнээтэй

байхаб? Малшые тэрээн шэнги ааб даа. Ургамалшые... Ноёолжо байхадаа, шэмэ шүүхэтэй байха, хагдаржа унаха дүтэлхэн хойноо... болие даа. Минии үтэлхэн бэе шэнги болоһон хэрэг ааб даа. Алибаа юумэнэй ушар шалтагаан гэхэ гү, холбоо уяе мэдэжэ байгаад хүдэлбэл, үйлэ хэрэгүүд дэлгэрхэ ушартай. Багые бага гэжэ шамарлангүй, бодожо үзэхэ хэрэгтэй, – гэжэ ойлгуулба.

Норов наймаашан ламын хэлээшые анхаралтайгаар шагнаад:

– Алтан-Очир гуай, үнэн юумэ хэлэжэ байнат. Энэ жэл хурьганай эмнээ хэдыдэ хэжэ, хониной ноһо баһа хэдыдэ хайшалаа хаа, дээрэ хаб? – гэжэ асууба.

– Хабаржаандаа буумсаараа, хурьгадай эмнээ хэһэниинь дээрэ. Энэ харын арбан табанда һайн үдэр. Тогтоогшо, шара луу үдэр байха юм. Тиихэдэ зунай эхин харын гурбанһаа хойшо хониной ноһо хайшалдаг ааб даа... Энэ зун хура бороотой байха түлэбтэй. Эртэ хайшалуулһан хонид бороотой үедэ дааража магадгүй. Тиигэбэлнь, нойтон шоройгоор хушажа дулаасуулхаһаа ондоо һайн арга байхагүй. Тэрэ дороо һэргээд орхидог юм. Нютаг бүхэнэй нэмэриин газар, үбһэ ногоон, хура борооншые хаа, илгаатай. Малшые тэрээнээ мэдэдэг аабза. Бэлшээриин газараа, уһа голоо уйгаргүй ажаглаха, малаа таниха хэрэгтэйл дээ. Дэлэн шобторхо, тогоо тоһодохоёол мэдэдэг малай – эрлиг гү, али номдоо шүтэжэ ороогүй лама хоёр нэгэ хэбэй түүхэй бообонууд юм даа, – гэжэ Алтан-Очир тобшолбо.

Нютагай гурбан эрэшүүл иигэжэ һониноо хубаалдаһаар, саһанай соохорлоһон, ургын бултайһан оршон тойрондоо бэлшээриин һайниие шэлээд, нүүжэ ерэхэ газартаа шулуугаар тэмдэг табиһанай һүүлдэ, Алтан-Очир ном айлдажа, сан табиба. Тиигээд тамхилжа, элдэб юумэн тухай хөөрэлдэн, үдэ наран болотор һуугаад, мордобо.

Нүүхэ нютагаа шэлэһэнһээ хойшо удаан болонгүй, Хүрэмтын үбэлжөөнэй хотон айлнууд хабаржаандаа бууха гэжэ гурбан үдэрэй ажал ябуулба. Энэ хотон айлнуудые олон жэлэй туршада Донровойхин гэдэг байһан хаа, лама хүнэй ялаһаа мултаржа, утаа гаргаха гал гуламтаяа бадарааһанһаа хойшо хүн зон, хүгшэн, залуугүй, – тэрэнэй амые хаража, нютагайхи-

дын Алтан-Очиройхин гэлдэдэг боложо, ламаар ойро зуурын загал хүүлэхэ, мэргэ түлгэ табюулха гэжэ хүл таһархая болижо, үбэл, зунгүй тэдэнэй мориной уяан адуунай тонто-гоолдо дараатай байдаг болоо һэн.

...Нэгэ мянга юһэн зуун дүшэн табан оной намарай дунда нарын арбан долооной үлзүтэй найхан үдэрые тохёолдуулан, Алтан-Очир уулаһаа буужа, Донровойдо нэгэ хоногоор хаатажа, Жүрмэдэй шэнэ гэрэй найр дээрэ:

Үндэр найхан уулын хормойдо,
Үргэн найхан мүрэнэй хүбөөдэ
Заанай тугалламаар,
Занданай ургамаар,
Баатар хүнэй һуумаар,
Баян хүнэй нютагламаар
Абаралта найхан хангай –
Жаргалта найхан дэлхэй дээр
Бата сагаан үргөөгөө
Бодхоон дээдэлбэ, –

гэжэ найхан амаршалгын үгэ урадхуулан, айраг уужа, нютаг голойхид түрэхэн дүүнэртээ нюур нюураараа уулзаһандаа баясан, сэдхэлээ сэлмээн һуутар, хаанаһаашьеб мэдээн абтаа юм, бү мэдэ, аймагай сүүдһээ хоёр моритон гүйлгэлдэжэ ерээд, барааень хараад алдадаг байһан бодхуултаһан хүнэйнгөө шарайтай энэ гэжэ ушарха болоһондоо баярлажа, ехэл хүрөөтэйгээр Алтан-Очир ламын мориин жолоодон хүтэлөөд, аймаг уруу абаад ябашоо һэн. Найрлажа байһан зон сэдхэлээ гутаржа үлдөөд, Пүнсэл хойноһоонь нулимсаяа унагаан, сайнгаа дээжые үргэхөөр үдэшөө бэлэй. Аймагта асаржа, уни холын саһаа хойшо хитадуудай байрладаг гэрэл гэгээ муутай, шаралжа ногоондо баригдашаһан набтархан шабар байрада Алтан-Очирые хаажа, шара будаагай уһан шүлэ үгэжэ, юһэн жэлэй туршада хаана юу хэжэ байһыень шалгажа, арбаад хонотго бариһанайнгаа һүүлдэ: «Энэ нүхэрые нютагтань табина», – гээд, дахяад лэ сүүдэй хэдэн хүнтэй хамта Цагаан-Хайрхан нютаг уруунь абажа мордоо бэлэй. Алтан-Очир анхан шоронһоо бодхуултаад, энэ замаар харанхы хүнээр тэмтэрэн зүдэржэ, айжа сошон, зориг муутайхан ябаһаншье һаа, мүнөө ахир тулюур юумэнһээ зобохоёо болишоһон, хүдэр хара хүн болоһондоо, сээжэ тэнигэр ябадаг болоо.

Хүрэхэ газаршые хаана юм бэ? Хүсэл зоригшые нулагүй бүрхэг. Бодхуул хүнэй зангаар бутын боро туулайһаа залд гэтэрээ сошожо, һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй мэгзэм гүнгэнэхэ эрдэмтэй ябаһан энэ хүмнай эрьежэ уулзаха амарагтай, хүрэхэ замай хүсэл һанаан нюдэнэйнэ үмэнэ тодоржо, уряалжа байһан хойно ямар юумэндээ хохидохо бэ? Баригдажа мүшхүүлээд, таһа татуулха гэжэ байһан хүн бэшэ, харин бардам тэнюун алхамаар ябахыень адаглабал, тэрэниие барижа хаагшад өөһэдөө зэмэдэ орохоёо хүлээһэн мэтэ байна.

«Алтан-Очир зурхайшын хэрэгые шиидхэхэ сүүдэй хурал болохонь» гэхэн зарлалаар ямар нэгэ ажалай талаар болодог суглаан-хуралда хэды дахин дуудуулаад ерэжэ үгэдэггүй хүнүүд гансата олоороо сугларба. Тэрээнһээ байтагай, хатуу шанга ялада унагаахаяа һанаа һаань, наншалдаа үүдхэжэ, нүхэрөө тэрьедүүлхэ бодолтой олон эрэшүүл тарган моридой нюрган дээрэ энгэр задагай хүндэлдэн, гартаа тохойн шэнээн хүрин зандан ташуурнуудые эршэгэнүүлэн, зориг ехэтэй ябахыень харахада, хүрдэмээр. Олон зоной сугларһан ушарар гэртэ багтахаяа болиходоо, сүүдэй хурал хээрэ газраа болоо һэн. Задагай зайдан газарта тойрожо һууһан олон зоной дундуур аймагай сүүдэй ажалшад, сагдаанар Алтан-Очирые дахуулан асараад, тусхай бэлдэһэн шэрээн арада өөһэдһөө нэгэ алда хирын зайда гансаарайень һуулгаба.

Хүрин одоншуу дэгэлтэй гүжэгэр хара эрые Пагмажав олоной дундаһаа нюдэнэйнгөө булангаар хаража: «Минии оёжо үгэһэн дэгэл һайнаар зохинхой. Хүхэ хоргой даалимбаһаашы дортохогүйгөөр харагдажа байна. Оёдолонь мур бүхэндэ минии сэдхэлэй шэнгэһэниие энэ хүн мэдэнэ ха гү, али үгы гү? Наһаараа намһаа ахашы гэлэй, минии хүсэжэ, һанажа ябаһан халхын хара хүн мүн юм даа! Эрдэм бэлигтэ ухаагаа зорюулһан энэ һайхан хүнэй тогоо барихадашые яахаб дээ! Мүнөө хэды жэлэй яла тохожо, хайшань абаашагша ааб? Ойро дүтэ байлганай даа! Эрьежэ ошоходо, амар байха һэн. Холо абаад ябашоо һаань, дахажа ошохын арга олдохогүйл. Тиихэдэ үтэлһэн хоёр эжынэрээ яалтай бэлэй?.. Манай Сомонхойд хуу шахуу ерээ бшуу даа. Һайн, муу юумэндэ хүнэй сэдхэл татагдахадаа бэлэн гэжэ үнэн байна даа. Ганса нэгэ үгэ хэлэхын заб зайшые болохогүй юм аа гү? Үгы, юрэдөө, ламатамнай

яахан амгалан байха юм бэ? Жэгтэйл юм даа!» – гэжэ бодолоо гүйлгэжэ һууба.

Тиигэхээр байтар, аймагай прокурор Чимид гэгшэ наһатай хүн ялын тогтоол уншажа дүүргэбэ. Тиихэдээ: «Нүхэр Алтан-Очир өөрынгөө ялые юһэн жэл, табан харын сүлэлгые эзэгүй хээрэ гансаараа эдлээ гэжэ шиидээд, ялаһаа сүлөөлэгдэбэ», – гэхэн һүүлшын үгэ соностобо гү, үгы гү гэхэтэй хамта хүлгөөн шууяан дэбэржэ, үбгэд, хүгшэдүүд нулимсаяа унагаан: «Ашагүй дээ, хөөрхымни! Тиимэ дээ, засаг түрымни хүлдэ үршөөлтэй!» – гэхэн үгэнүүдэй хүгжэхэдэ, Пагмажавай дотор сэлмэн, залуу хүнэй халуун сэдхэлтэ наһанай омголон зангаар мориндоо ташуур үгэжэ, тала хүндын доһолтор гэр тээшээ гүйлгэшэбэ.

Прокурор арад зондо «шэмээгүй байгты» гэхэндэл гараараа зангаад, Алтан-Очирто хандажа:

– Яла янгаһаа мултарааб гээд, арад зоние шажанай шүтэлгөөр мунхаруулха, мэргэ түлгэ табижа, гүрэм, дом хэхэ эрхэгүйш. Хатуугаар хоригдоно! Иимэ үйлэнүүдые хэхые забдаа һаа, дахяад лэ ялада унахаш.

Сүлөөтэй болобошье, гүрэн түрын хараа хиналтаһаа гараагүйб гэжэ ханажа яба!.. Энэ мүнөө өөрөө өөрыгөө ялада оруулан хүние сүлөөлбэшье, шажанай үйлын хорюултай байһые арад олоной дабхар ханажа ябахада, үлүү болохогүй. Монгол орондоо социалис шэнэ ниигэм байгуулха гэжэ байгаа энэ үе сагта арад түмэнөө шэнэ амидаралта байдал, шэнэ соёлой хүгжэлтэ руу хүтэлхэ зорилго гээшэ юунһээшье шухала байна. Нам засаг тиигэжэ заажа байна! Феодалай гээгдэнги абари зан, ажахыгаа хүтэлдэг хуушан арга ухаанһаа бидэ сүлөөржэ, бүхы юумээ соо шэнээр хубилгажа, агуухэ Зүблэлтэ ороной дүршэлөөр урагшаа жүдхэжэ хүгжэнэбди. Иимэ үедэ хойшоо харахан хүн бүхэн арадай дайсан гэдэгые мартажа болохогүй, – гэжэ заабарилба. Тиигээд сүүдэй хурал тараа һэн.

Алтан-Очир иигэжэ ялаһаа мултаржа, Пагмажавые хамган болгожо абаа бэлэй...

Хүн, юрэнх, өөрынгөө этигэл бэшэрэлһээ, сэдхэлэйнгээ оюунда шэнгэхэн бодолһоо тиимэшье амарханаар халадаггүй ааб даа. Энээн мэтэ арад зон засаг түрынгөө ая соо ябахадаа, хоймортоо залахан бурхан шүтээнээ далдалбашье, сээжэдээ

ургаһан хүзэг бэшэрэлһээ халаагүй һэн. Сэдьхэлдэнь нэгэл эбгүй юумэнэй түрэл, Алтан-Очир ламые бараалхаж, арюуд-хадаг болоо. Теэд тэрээн бүри туһа хэжэ байха арга боломжгүй болоһон ламатанда арсажа тумархаханы баһал хэсүү. Амидаралай хатуу, зөөлөндэ түшэг болодог ханинь энэ зоболонгыень хубаалдан тулижа, һанаан үнөөндэ абтана. Тиин үнөөхи шорон уруугаа дахяад лэ түлхижэрхинэ аа гү гэжэ айхад, Пагмажавай үе-үе аягүйхэнөөр нюдөө эрээлжүүлжэ, ороһон, гараһан хүниие хүйтөөр шарайшалхадань, үбгэниинь:

– Минии һамган... ямаршые хүнэй орожо ерэхэдэ, энеэдэн ундан хоёроор угтаж байгаарай. Хубсаһа хунар муутайхан холын хүнэй ерээ һаань, бүришые һайнаар хандаарай. Хэн мэдэхэб, бурхантайшые уулзаһан хүн ябаа аалам? Бурханайшые ороод ерэхые үгы гэхын оногүй. Хүнэй боди сэдьхэлые газраа талаһаань хараад, ойлгохын аргагүй, – гэжэ һургаалай үгэ хэлэб.

Алтан-Очиройхин үбэл, зунгүй табан һэеы гэртэ амидархадаа, хамта дээрээ – хүүгэд, хүгшэдтээ хорёод амин болодог. Томо, жэжэ малыень тоолоо һаа, хоёр мянгаадтаа хүрэдэг аабза. Һүүлэй жэлнүүдтэ үншэн эшэгэнэй гарзагүй шахуу амидаржа байһаниинь Алтан-Очирой ухаанай дэмжэлгээр бэлүүлэгдээ. Үбһэ ногооной, уһа бэлшээриин, жэлэй дүрбэн сагай һэлгэлтын ушар удхыень тааруулжа, нүүхэ газараа шэлэхэ, малаа ниилүүлхэ, һү тарагаа эһээжэ эдлэхэ хүрэтэр бэлгэ дэмбэрэлтэй үдэрые һунгажа тобшолһонһоонь дулдыдажа, абаһан түлын тарган тобир, һааһан хүниинь арьбан, угайдхадаа хээрын шоно хүрэтэрөө амгалан байна гү гэжэ һанагдамаар. Тулгын гурбан шулуун шэнги хаяа хаяагаа дэрлэжэ, арга шадал соогоо бээе бээдээ дэмжэлгэтэй ябадаг Донров, Жүрмэд, Чойжил гурбан өөһэдыгөө яһала бараг лэ эзэд гээшэбди гэжэ сэгнэдэгшые һаа, ламын ама хаража, хэлэһэн соонь ябадаг болоһониинь баһа ушартай.

Шэнэ буусада буужа, хүн, малгүй һанаагаа амаржа тэниинхэй, хабарай дулаахан үдэшөөр һүрэг мал уулануудай энгэр хормойгоор таран бэлшэжэ, айл бүриин гэрэй хоолойгоор арһалай сэнхир утаан ууяна.

Пүнсэл абдараа уудалан, Дуутын-Хүрэнэй «Уранборын урлаһан гунгарбаатай бурханаа гаргажа, адис абаад, заһал шэмэгыень эмхилээд, эдээнэйнгээ дээжые үргэбэ. Уран гартай

хүнэй бүтээһэн гунгарбаатай бурхан амиды юм шэнгээр Пүн-сэлэй урдаһаа шэртэжэ: «Ши энэ айлай үрхые татажа, гал бадараадаг Дара эхэншые гэлэйш, тээд бил таанадые гай баршадһаа хамгаалжа байдаг бэшэ гүб?» – гэжэ шэбэнэнэн мэтэ. «Эзэн – хэбэрэг, эд – бүхэ» гэгшэ энэ. Уран хүнэй бүтээһэн юумэниинь ута наһатай гэлсэдэг аабза. Уранборо гуайе Богдо Жавзандамба хутагтада сагай ябасые харуулжа байдаг хүхы шубуутай эдлэл хэжэ, хиидэйнгээ нэрэнхээ бэлэглэһэн юм гэдэг. Нэгэ ноён хүн үүдэнэй хаалга захяад, бүтэхэдэнь, ахир юумээр гарыень сайлгাহаниинь, хэжэ үгэнэн хаалгань нээгдэхэ, хаагдаха бүхэндөө: «Харуу, харуу!» – гэжэ дуугардаг байһан гэжэ шоглон хөөрэлдэдэг һэн. «Ухаан хохор бол, наанаан хохор» гэнэншүү. Яаһаншые олон эрдэм номтой улад энэ түрын хэшэгтэ хүртэнгүй, сагай тооһондо дарагдабаб даа, хөөрхынүүд? Тиэхэдэнь бидэ... Бурхан тахилайнгаа үмэнэ зулаа бадарааха эрхэгүй һуужа байнабди. Энэнь хэды саг соо үргэлжэлхэ юм даа?» – гэжэ һанан, зальбаржа һууһанаа бодобо. Эхэ, эсэгын уг удамтай шүтээнээ жэлдээ хоёр удаа гаргажа һүзэглөөд, бэшэ сагтань арсалангай дүрөөр шэмэглэһэн абдар соогоо бата гэгшээр суургалаад, бурхан шүтээнээ мартаһан хубисхалта засагай үнэншэ арад мэтээр хүндэлжэ, хоёр нюур харуулжа ябадагынь хүдөөгэйхидэй юрын зан болоһоор үнихэнэй. Тиигэбэшье, үдэшэндөө унтахынгаа урда тээ Дара эхэ гү, али Банзаргашаяа, үгышые һаа – Алтангэрэл судараа тэбэрин, гэрээ гурба тойроод, бурхантай абдарайнгаа урда хорин нэгэ дахин һунан мүргэхэ заншалаа орхёогүй. Һара бүриин найман, арбан таба, хорин юһэндэ зулаа бадараажа, үбгэд, хүгшэдүүд масаг барижа, шажанайнгаа үйлые хүндэлхээс огто мартаагүй ааб даа. Тиигэн гэхэдэ, үри хүүгэдүүд һаруул һайхан үе сагта ажаһуужа байнабди гэжэ этигэнэ.

Иимэ нэгэ хабарай һайхан үдэшэлэн бүлэг айлайхид гэр гэртээ бурханаа залаад, эдээ хоолоо бэлдэжэ, гэрэй эзэд эдээ хоолоо барижа, Алтан-Очирой гэртэ морилон, даллага абхуулха ёһолол үйлэдэбэ. Ламатан «Алтангэрэл» судар, «Найман гэгээниие» айлдажа, даллагын хэшэг хайрлаба. Энэ сударые уншуулхада, хэшэг буян арьбажаад, аюул тодхорһоо зайсуулан, саг зуурын зоболонһоо гэтэлнэ гэжэ хүн бүхэнэй этигэхын ушартайда, хабарай энэ һайхан үдэрые яаха аргагүй

хүлээжэ, даллага абаха ёһые оролдон бүтээдэг болоо. Алтан-Очирой эсэн-сусангүй уншалгаяа дууһахада, тэндэ байһан гэрэй эзэд бултадаа: «Ай, хурай, хурай!» – гэжэ даллага абаха ёһолол дүүрбэ. Үрхэ гэрэй аха заха хүнһээ эхилэн, даллагын эдээнһээ хүртөөд, ехэл баяртайнууд энэ үдэшээ үнгэргэжэ байна. Намгад, бэрээдүүд аргалай сог үлээн, галаа дэгжүүлжэ, хоол, сагаан эдээ бэлдэнэ, хүүгэдүүд өөхөн дэнгэй гэрэлдэ шагай няһалжа, сүлөөгүй наадана; харин эрэшүүл үнгэрһэн намарһаа хойшо хадагалһан айрагаа уужа, хүхюу зугаатай хөөрөө дэлгэнэ.

– Намын гэшүүн хүн маанад мэтэ юрын зон шэнгээр ханаа амар нуужа байдаг юм гү? – гэжэ Чойжилой Жүрмэдые хэлээрээ дүнгэхэдэ:

– Намын гэшүүниие баталһан саарһанай үбэртэмни байгааһы хань, үрсын саана боро зүрхэнэймни булгилжа ябадагы мартаа гүш? Бишни наһаяа эдихэн бүдүүзгэй халхын эрэ гээшэб! – гэжэ Жүрмэд хүхибэ.

– Зарим гэшүүдшы хухэ Монголойнгоо удам угсаае таһа мартаад, хойто зүгэй аханар шэнгээр шад улаан хубисхалша болонхой байдаг шүү дээ...

– Аханар гэхэ юм гү, баһал өөрын шажантай байгаа бээээ. Хярстус гэдэг гү, али хиртос гэдэг бэлэй гү? – гэжэ Пүнсэлэй хажуу тээһэнь оролсоходо, хухэ энеэдэн дэлгэрбэ.

Мүнөө лама хоолоо барижа дууһаһан хойноо халааһан айрагһаа нэгэ дахин балгажархёод:

– Үе сагай хубиламсаар, бүхы юумэнэй хубилдаг һэн хойно аргашыегүй юм даа. Хүн зонһоо нюужа, хаажа, харанхы болоһон хойно иигэжэ нуухашы гэжэ... яахабши теэд? Болоол гэжэ ханахадаа, болоод лэ байдаг юм, – гэхэдэнь, Чойжил хургэһинь:

– Анидаамни, Дорлиг бурхан баруун хойто зүгһөө томо шаргал морёор ерэжэ, халхын шажаниие дахин дэлгэрүүлхэ юм гэлсэдэг. Энэ гүрэн түрэдэ дахяад дэлгэрхэ болоно гү? Та юун гэжэ бодонобта? – гэжэ һонирхобо.

– Энэ засаг түрэшы энэ янзаараа удаан байхагүй. Шажан гэхэдэ, өөрын нэгэ шанартай юм даа... Забһарай үе эхилээ гэе. Лама богдын нургаалда нэгэ тиимэ һонин юумэн бии. Шулуунай номдошы баһа бии. Ехэл нарин юумэн даа. Тэнгэридэ тү-

мэр шубуун хүршэгэнэжэ, газарые түмэр могой хүрмэн мүлхидэг сэмүүн саг ерэхэ гэжэ лүндэгнэнэн байдаг. Энэншые үндэнэтэй хургаал. Бурхан дахин тодоржо, шажан дэлгэрхээл дэлгэрнэ. Теэд тэрэ сагын арайл болоогүй. Манай үеын зоной булта шахуу ходоржо үнгэрөөд байхада, Үнэн Алдартын шажанай мартагдахын дабаан дээрэ ерэхэ бэшэ гү даа. Тэрэ сагтань дахяад лэ забһарай үе эхилхэ. Нэгэнтэ алдагдаһан юумые эрьюулжэ абахада, бэлэн бэшэ... Түрэ түмэнэймнай энэ төөригдэлһөө амяараа болотор үды дөө. Харин урда газарта Далай ламын хургаалай айлдхал, шажанай үйлэ ехэхэн нүлөөтэй байха сагын ерээ ха, – гээд, үгээ хуряаба.

Чойжил хүрьгэн хадам ламынгаа сэдхэлые хүлгүүлжэ, уншалгыень хаатуулхагүй гэжэ бодоходоо, бэшэ юумэ асуубагүй. Алтан-Очирой хэлэнэн тэрэ забһарай үень хэзээ дууһажа, шажанай хэзээ дэлгэржэ эхилхые ойлгоошьегүй һаа, энэ наһандаа бурхан тахилаа сэдхэлдээ нангинаар хадагалжа ябаха ааб-заб гэжэ бодобо.

Тиигэнээр эрэшүүл даллагын үеэр бэлдэнэн шэмэжэ ууха юумээ амсахаяа нюдөөрөө эмнижэ мэдэлсээд, Донровойхин уруу яаралгүйгөөр һуухаяа гараба. Гуламтын зүүн тээ маанияа хүсөөн наманшалжа һууһан Цэвэл хүгшэн борохон гэртээ ошожо, нойроо абахаяа хамагай һүүлдэ һууриһаа үндыбэ. Алтан-Очир хүршэ айлайнгаа хүнүүдэй хойно-хойноһоо һубариһаар гаража ошоһыень ойлгоошьегүй, номоо уншажа, хамар уруугаа халтиран унаһан нюдэнэйнгөө шэлые үе-үе заһажа һууна. Пагмажав ламынгаа хула аяга соо айраг аягалжа, үмэнэн табяад, галдаа сусал нэмэжэ, тэмээнэй нооһоо ээрэжэ һууна. Газаа нохой хусажа, морид үүрһээнэ. Һүниин аажамда хотон айлнуудые нэмэриһэн зулын бүдэхи гэрэлдэ ламатанай амарлингы дүрэ тодоржо, мүнхэ наһата Будда бурханай сэдхэлые тэнхэрүүлэгшэ хургаалые айлдхэн байба.

4

Туул голой хүбөөгөөр нэмжынэн ехэ хото бороогой сагаан мананда нэлэнхырэн умбана. Намарай хүйтэн бороо шэдэрэн орожо, гудамжа, талмайн хонхосог соогуур уһан ехээр сугларшоод, хари гүрэнһөө асарһан хром сабхитай хотын гоёмсог

басагадай дэбхэрэлдэн ябахада, ажалһаа бусажа ябаһан эрэшүүл шабар сэсэрүүлэн ойможо, дэндэр-дондор алхална.

Эмхи гуримгүй хотын заха газарай нарин гудамжаар нэгэ хотгуу хүн гуйбан найгажа, гудамжын хоёр талаар зурыһан жэрэгэр модон хашаае мүргэ-мүргэһөөр, урагшаа галдижал ябана. Тиигээд тэрэ хүнэй хитад гуанзын үүдэ нээн ороходо, урдаһаань амтатай эдеэнэй үнэр анхилжа, сагаан будаагаар эһээһэн унданда хотгоһон эрэшүүлэй шанга-шангаар дуугаралсахань дуулдана...

...Дэмбэрэлэй үглөөгүүр ажалһаа гараад, хотын баруун тээ байдаг шиигээр анхилһан шабар байшандаа амарха гэжэ ороод, үнгэрһэн ажамидаралаа эрьелдүүлэн һанажа, өөдөө хараад хэбтэжэ байтар радиогоор Засагай газарай онсо комиссиин шиидхэбэреэр шагнагдаһан олон хүнэй нэрэнүүдые зарлажа байба. Мүн лэ гүрэн түрын түрүү хүнүүдые Зүблэлтэ засагай газарһаа һайшаан шагнаһан тухай мэдээ хэлэбэ. Дурдагдаһан нэрэнүүдэй дунда мүнөө үедэ Дотоодо ябадалай яаманда ажаллажа байһан Дэмбэрэлэй һайн танил полковник зэргэтэй Чагнаа-Доржын нэрэ оролсоһон байба. Тэрэ дары Дэмбэрэл һуха харайн бодоод, «Казбек» тамхияа шуналтайгаар хорожо: «Хүнүүд ямар замаар ябахадаа, иигэтэрээ дээшээ дэбшэжэ, эдлэжэ хэрэглэдэг, үмдэжэ зүүдэгынь бидэндэ мэдэгдэнгүй бүтэдэг байна гээшэб? Чагнаа-Дорж бидэ хоёр Намын саг зуурын хургуулида хамта һуража байгаа һэмди. Багшанараа анхаралтайгаар шагнажа, тагнаха, хардажа һэжэглэхэ абьяастай, халиргай түлюур амитан ябагша бэлэй.

1937 ондо бидэ эсэргүүтэниие дарахын ажалда хамта томилогдожо, Ховдын хизаар уруу эльгээгдээ һэмди. Ямар амжалта туйлаһандаа полковник болоһыень бү мэдэ! Би тиихэдэ Уляастайда ошоод, «хэ» гэһыень хэжэл ябааб. Нам засагай даалгабариие жэншэдгүй һайнаар бээлүүлээд ерэхэдэмни, «Аша габыяагай одонгоор», «Хубисхалай хорин жэлэй ойн» медалаар шагнаад, мүрдэгшын албанда түлхижэрхёо һэн. Минии эсэргүү зоноор улаан гараараа үзэлсэжэ, хараалай муухайе дуулажа, нүгэл хуряжа ябахада, Чагнаа-Дорж түб һууринда шэбээлээд, дулаан тааруу һуудалдаа унда, хоолоо зөөлгэн зоогложо: «Мүшхэжэ тамала, хэрэгыень хүндэрхүүлэ, түргэн саашань харуула!» – гэһэн захиралта үгэхэһөө бэшэ он-

доо юумэ хээгүй аад, мүнөө болоходо, үндэр шэрээдэ заларанхай, үдэшэ, үглөөндөө архи уужа, хүнгэн машинаар гүйлгэжэ ябадаг аабза! «Хүнэй гараар могой барюулха» гэдэг энээнийел хэлэһэн байха... Таанарай үгэжэ байһан гар табилгатай саархануудые мартаагүйб даа. Чойбалсан, Цэдэнбал, Жамбал-Дорж гээд лэ... баһа нэгэ-нэгэ зүблэгшэдэй нэрэнүүд хабса-рагданхай байдаг юм. Аминдаа бэе бээ хамгаалха арга шадалтайл байгаа бээ. Тиэхэдэнь би улаан шуһантай худхалдашоод, наһанай ханишьегүй, анда нүхэдшьегүй, албан тушаалшьегүй халаха болоно гүб? Үгы даа, тиигэхэгүйб! Дэмбэрэл тиигэжэ гарай угаадаһан болохогүй! Мүрдэгшын албые хэрэглэжэ, урагшаа жүдхэжэ, дэбжэлтэ хэжэ шадаагүй юм хаа, хэн гээшэнь болохобиб? Тэрэ албан тушаал, алдар нэрыешни ами бээ хайрлангүй жүдхэһэнийнь абадаг бэшэ, харин дээдын ноёдто хаймһаржа, эдилгэ үгэжэ абадаг байха» – гэжэ шүдөө зуун ханаад, атаа жүтөөн зүрхыень дэлбэлжэ, байжа ядахадаа, архиин наймаан тээшэ шогшоо һэн. Тиигээд таниха, мэдэхгүй архиншадтай нэгэ үдэрөө баража, оройн хоол эдихын туханда хүрэжэ, хүл дээрэ тогтожо ядаһан амитан хитад зоогой газарта орожо ерээд, һандали дээрэ хэсылдин һуугаад, һогтуу нюдөөрөө оршон тойроноо хилам гэжэ хараад, хажуугаарнь үнгэрһэн хоол зөөгшэ бүһэгүйн хормойһоо һабардажа:

– Халуун шүлэ... литр пивэтэйгээр үтэр асара! – гэжэ зан-дарба.

– Яатараа дурлашаһан эрэ бэ? – гээд, мүнөөхи бүһэгүйн саашаа эрьелдэмсээрнь:

– Хусажа байнгүй хурдан ябаад ерэ! Тиигээгүй һаашни, маа, – гээд, хургаяа харуулан халаабшалхадань, хажуу шэрээндэ һууһан нэгэ эрэ:

– Энэ яаһан омог шарайтай амитан гээшэб? Тиимэ хүрхэй юм хаа, уур сухалаа эрэ хүндэ гарга, – гэжэ хэлээд, хажуудань ерээд һуушаба.

Дэмбэрэл танигдаагүй хүнэй урдаһаа хүрэхэ гэжэ байһан миисгэй шэнгээр духаяа тулгаад:

– Хүндэлэндэ хүлөө бү шэхэ!.. Шам шэнги гуанзын шабхаруу һахиһантай сасуулхада, би Дотоодын яаманай тусхай хэлтэсэй алба хаагша байнаб. Энэ муу хүүхэнһөө байтагай, таанартай яагаадшье хөөрэлдэхэ – минии дуран! – гэжэ омог-тоходонь, мүнөөхи эрэ мүхөөгөө үгтэнгүй:

– Хүниие гайхуулха юумээ олобош даа! Мүнөө гушан долоон он бэшээ, тэрэшни холодон ошонхой! Хэһэн ажал, габьяашни зуухын түмэр шэнги шарай дээрэшни бэшээтэй байна. Ногоон малгайтайшуулай нүгэлые Монголой арад түмэн сүмөөрөө үргэлөөшье хаа, даахагүй! Муу хорото могой, дуулана гүш? Хөө шэнги муухай дотортой зоной нэгэн өөрыгөө хархагай халуунаар гэршэлжэ хууна. Барижа гаргаад, гүбшэжэрхихэмни гү? – гэхэдэнь, пиво уужа хууһан эрэшүүл Дэмбэрэл уруу хүйтэн харасаяа эльгээн:

– Хараһаар байхада, үлэн нюдэндөө шүдхэрые байрлуулһан амитан байна. Иимэ муухай шаарануудһаа боложо, арад зониймнай һайшуул яатараа хороогдооб даа? Шэрэжэ абаашаад, һайниенё үзүүлэлши, – гэжэ баһа нэгэ омог зантай хүнэй үндэлзэхэдэ, нүгөөдэ хүнийнь ханшыһаань дугтаржа:

– Зай, хүрөө болго... Дотоодынхидтай бү холбоорилдо, эдэшни хаа-хаанагүй шэхээ табяад байдаг. Хэрэг түбэгтэ орёолдоо хаа, хэдэн хүүгэдтээ һүйд татахаш, – гэжэ ойлгуулхые оролдобо.

– Ээ, үхэһэн хойноо!.. Энэ мууһаа айгаад байха гэжэ гү?!

– Дуугай бай! Шал хэрэггүй юумэнһээ боложо, үйлөө үзэхэ хэрэг гараха, – гэжэ тоосолдоод, мүнөөхи эрэ Дэмбэрэлэй дэргэдэ хэрүүл үүдхэжэ хууһан нүхэрөө гарһаань татажа, үүдэн тээшэ шэрэжэ, газаашаа гаража ябахадаа:

– Даншые хаа олон зонтой газар даа. Шамтай харанхы гудамжада дайралдаа хаа, үйлыешни үзүүлхэл хэм, – гэжэ шүдөө зуун занаһаар, гаража ошобо.

Эдэ бүгэдые хаража хууһан хоёр эхэнэрэй нэгэниинь – бэлтэгэр хара нюдэтэй үндэр боро абгай – һогтуу Дэмбэрэлые шэртэжэ байтараа:

– Энэ нэгэ хүхэ амитан өөрыгөө «Дотоодые хамгаалхын ажалтай хүм» гэбэ гү даа? Дуулаба һэн гүш? – гэжэ хажуудахиһаа лаблажа асууба.

– Тиигэжэл үбэштэйрөөд байна. Шарайень харахада, тиимэ хүрхэй алба хэдэггүй хүн шэнги...

– 1937 оной зун Уляастайда байхадамнай, минии нүхэрые барижа, шорондо хаһан хүн шэнги байха юм. Ханымни, буярад, Дамба гэжэ нэрэтэй һэн. Аймагай Намын хороондо оршуулга хэдэг, эрдэм номтой хүн байгаа бэлэй. Нэгэ үдэшэ ба-

ряд ябашоо хэн. Тиигээд лэ хурагынь таһараа бэлэй. Аргая барахадаа, хойноһоонь хурагшалжа, хото руу ерэхээр, олон жэл боложо байнаб. «Танай нүхэр эсэргүү хүн байһан. Бидэ хото руу ябуулаабди», – гэхэн харюу тэрэ үедэ намда үгөө хэн, тээд хэндэ эсэргүүсэжэ ябаһыень мүнөө болотороо ойлгодоггүй хүм. Хаана нэгэ тээ амиды мэндэ ябана гэжэ лаб тухайлнаб. «Амидын хахасал үхэхэнһөө долоон доро» гэжэ хэлсэдэгынь үнэн лэ даа... Хэзээ нэгэ сагта хүрөөд ерэхэ шэнгээр ханажа, хүлэжэ хуудагби. Би гэжэ иимэ нэгэ амидыдаа хатаһан амитан... Энэ хүнһээ нүхэр тухайгаа хуралтай гү, яалтайб?..

– Хэрэггүй дээ... Саадахишни шал һогтуу байна. Тиигээд-шье тэрэ жэлнүүдтэ хэды шэнээн мянга, түмэн хүнүүдые барижа саашань харуулһан юм, бү мэдэ. Огто ханашьегүйл дээ. Газар дэлхэй хатуудаа иимэ амитадые даадаг бэээ. Ти-хэдэ олон лэ зүрхэн шархатажа, олон хайн хүнүүд хураггүйгөөр үгы болоһон юм. Минии нэгэ абга баһал тиимэ замаар талиигаа хэн. Мүнөө болоходо, эрдэм номтойень лэ түүгээд халгаһан байдаг даа. Яшаһан түрэ улас байһан юм, бү мэдэ, – гэжэ үелдэг бүхэгүйнгээ сэдхэлые заһаха гэжэ оролдоно.

Һогтуу Дэмбэрэл ногоотой шүлэ «шол-шол» гэтэр хорожо, шүлһеэ эсэсэрүүлэн, ойро дүтэ хууһан эхэнэрнүүд уруу нүдэнэйнгөө эрөөнээр хараһаар, номгорно. Тэрэнэй нюур дээрэ бүхы нүгэлынь зураатай мэтэ аад, тооһото хорбоодо хэндэшье хэрэггүй хүн шэнги болонхой. Эдэе хоол эдижэ, гол оруулхаяа оролдожо ябаһан амитадһаа юугээрээ илгаатайб гэхэдэ, атаа мээегэй хороор бусалһан хара ханааниинь элихэн харагдана бшуу.

5

Үбэлжөөнэй байдал аали намдуу... Зөөлэн, дулаан бууса дээрээ ханаа амар хэбтэһэн хонид хаа-яа турьяна, тугалдаа мээхэйрхэн үнээд хашаа тойрон эрьелдэнэ.

Һүнийн һара тэнгэридэ аалихан тамаржа, газар тэнгэри хоёрой хоорондо хээрын халхин үлэжэ, хани эжэлээ дуудаһан шэнгээр эшхэрнэ. Һүнийн балар харанхыда халхинай шууян эшхэрхэ абяанһаа сошоһон хотошо нохой, халхинай

аяар харуулай үүргэ дүүргэһэн үлгөөтэй мануухай хоёр лэ амарха сүлөөгүй хотоонгуудаа манаһаар, үүр сайлгана. Үбэ-лэй хүнийн дунда үбгэд, хүгшэд үдэрэй туршада ажал хэжэ эсэһэндээ, амаа ангайн хурхиржа, хүүгэд багашуул хүхюун зүүдэ хаража, инаг амарагууд жаргалдаа дашууран шуухираад, оршолонто амидаралай түлөө жүдхэжэ, үйлэ лайгаа эд-лэһэнэйнгээ удха ушарые мэдэрһэндээ, ханаагаа амархан мэтэ гүн нойроор унтана.

Үргэн зузаан һэеы дабхарлажа, хаяа хасабшaya шэглэһэн һэеы гэрэй дотор айхабтар дулаан, зууха соо аргалай сог ялал-зан, гунгарбаагай үмэнэ зула бадарна.

Зүүн талын модон орон дээрэ хүүгэдүүдээ тэбэрин зүү-дэлһэн Пагмажав эрьелдэжэ хүльбэрхэдөө, хойморой арһан дээрэ забилан, өөхэн дэнгэй бүүдэгэр гэрэлдэ зурхайн самбар дээрээ тонгойн, хүдэлэнгүй һууһан ханияа хаража:

– Алтан-Очирни, унтажa амарыш даа? Юундэ хүни болгон нюдэнэйнгөө хүхэртэр ном шагаажа һуудаг юм бэ? Энэ бэе-һээшни юун үлэхэ юм? Угайдхаһаа үдэртөө амарха заяан байха бэшэ... Яаһаншье үзэжэ дууһадаггүй ном байдаг юм? – гэжэ ханаата болоно.

– Түрэ түмэндэ туһа боломоор юумэ хэхэйб гэхэндээ, иигэжэл һуунаб даа. Литэ гаргана гэдэг ханаанай юумэн бэшэ... Мүнөөнэй энэ хэрэглэжэ байгаа хуанли¹ арбан табa-зургаан хоногоор алдагдаад байгаа юм. Тоололгын хугасаа ал-дагдаа һаа, бүхы юумэнэй хэм хэмжүүр төөрижэ, бэе болоод, үйлын амжалта, тохёолдол хүрэтэрөө сагаа олонгүй, буруу бо-лोजо, үйлын аша туһа харина. Алдагдалыень заһаһан сагтаа ханаамни амарха...

– Бурханай шажаниие тоохоёо болёод, орос ахын үдэр үдэрэй хэмжээгээр ажал хэрэгээ хүтэлжэ байһые мэдэжэ бай-гаад, иигэтэрээ зүршэлдэхэдэ, юун болохоб?..

– Зурхайе бурханай ном гэлсэдэг байха юм. Үнэндөө бол, тоо бодолгын ухаан юм дээ. Тоогой хүсөөр лэ бүтээд байгаа юм. Юртэмсэ дэлхэй, одо мүшэдүүдэй, нара, һарын хүдэлөөн гэхэ гү, али хубилалтые тоосожо байгаа хэрэг лэ дээ. Манай Дурна зүгэй арад түмэн он тоололгын, юртэмсэтэй харилсаһан

¹хуанли – хитад календарь

зурхайн ухаан баруунай оронуудхаа бүри урда хүгжэһэн юм. Жаран жэлэй үмэнэ тээхи юумэнэй хэмжээ, дамжаа хүрэтэрөө бага болодог. Удаадахи жаранаа залгуулжа, тон зүбөөр тааруулжа хээгүй хаа, зохихогүй. Энээниие мэдэжэ байгаад, бүтээжэ хээгүй хаамни, ехэ нүгэл болоно. Һайн малшадай хурал зүблөөншые хазагай буруу сагта эхилээ бэлэй. Хара модон үдэр байгаа һэн. Юун гэлтэйб? Тиимэ үдэртэ тудахадаа, ямаршые үйлэ бүтэхгүй. Хии саг, мүнгэ һалгаһан хоһон хөөрэлдөөн болоод лэ, тэрээнһээ аша туһа хээээшые гарахагүй жэшээтэй. Тон ойлгостойгоор хэлэхэдэ, буруу үдэртэ эм хүртэбэ гэжэ һаная. Хоёрхон тан эмээр эдэгэхэ үбшэн, хори, гушан тан уугаашые хаа, эдэгэхгүй байха ухаантай. Хуанли буруу байбал, бүхы үйлэ буруу тээшээ заларха...

– Гандан хиидтэ һуудаг ламанар энээниие хэжэ байдаггүй юм гү? Та эндэ гансаараа зобожо байха гэжэ...

– Ганданшые яахаб дээ? Байгаал юм бээ. Урда-Говьто харин нэгэ зүбөөр хэжэрхихэ дорюун хүн бии юм һэн. Уулзажа, хөөрэлдэхэшые аргагүй аад... Хэдыгээрээ хамтараад, хээ хаа, һайн бэлэй. Хожомойшые үе сагта хэрэгтэй болохо һэн. Бидэ яахабиди, эндэхэнээл өөрынгөө замаар ябаа гүбди. Нёдондо, урзанда жэл Гандан хиидэй хуанлигаар сагаан һараяа угтаха гээд буруу болоо. Нютаг оромнай үргэн, хүн зон олон байхадаа, мэдэхын хажуугаар мэдэхгүй юумэн ехэ юм. Тиигээд лэ золгохо ушаргүй үдэр золгожо, хии мори хиидхүүлхгүй үдэр хиидхүүлхэдэ, юунэйнһ һайн юумэн байхаб? – гэжэ хэлээд, Алтан-Очирой далын яһа шатаажа гаргаһан үнэһеэ жаахан самбар дээрээ адхажа, хулһанай үзүүрээр зуража эхилхэдэнь, Пагмажав тэрэ дары унтариһаа бодожо, галаа дэгжээжэ, ханидаа халуун сай уулгаха гэжэ түхээрнэ.

Алтан-Очир һамганайнгаа хэжэ үгэһэн сайе уугаад, мүнөөхи зурхайн самбарһаа нүдөө һалгаангүй һуутараа:

– Нэгэ жаранай хуанлигаа дүүргэхэдээ, Зурхайн онол ухаанай ном түбэдһөө оршуулжа, хуушан монгол бэшэг дээрээ үлдээхэ байна... Тиигээд хада уула, уһа голоо тахихын дуу зохёожо хэхэ ажал мүншые ехэ байна даа. Шажандамнай сүбэй һуугаагүй хаань, Дуутын-Хүрэнэй бүтэһэн саһаа хойшо зуун хорин жэлынһ мүнөөдэр хүсэхэ байгаа. Тэрэ үедэ манай хиидтэ гүн ухаанай Чойрын дасан, анагааха ухаанай Мамба дасан,

зурхайн ухаанай Зурхайн дасан байдаг хэн даа. Би Зурхайн дасаниие ехэтэ дэбжүүлжэ, Ара-Халхада алдартай болгохол гэжэ ханажа ябадаг хэм. Тэрэмни тиихэдэ бүтэһэн гээшэ хаа, мүнөөдэр литэ гаргаха гэжэ иигэжэ зобожо һуухагүй хэн хаб. Олон хайн гарай шаби дахуулхал хэн бээзб. Чойрын дасанай Намдэл, Парчин, Ум, Зод, Дулбаагай онол ухаанда сооронон гэбшэ хүн ямаршые гүрэм-дүрэм, арга заһалые бүтээжэ ша- даха байгаа. Мүнөө манай эндэ Сангаравдан Шагдаржав хоёрһоо ондоо хүн үгыл даа. Бүгэдэ ламанар үйлэ заяагаа дүүргэһэн даа, ум маа ни бад май хум, – гэжэ айлдаба.

– Саг түрын хуушаараа байгаа хаань, та бидэ хоёр ушарха- гүй хэмди. Та Янжинлхама бурханайнгаа хүрэгые хаа-яахан хаража, ханаагаа алдаад лэ, хуужал байха хэнта...

– Тэрэшни үнэн үгэ!.. Янжинлхама бурханшни дууша, хуурша, яруу найрагша хүн лэ дээ. Урал, амаяа будаһан ехэ гоё бзетэй, тэнюун хайхан нюдэтэй хүн байһан юм гэлсэдэг даа. Янжинлхама ехэ мэргэн... яһанай шоо татахадаа, мэргэн бай- гаа. Би Янжинлхама бурхан тухай олон судар үзэжэ, тэрээндэ зорюулжа дуулаһан, мүн лэ олон мэргэдэй магтаалые уншаһан хадаа тиимэ гүб, Балдан-Лхаманаа дорогүй шүтэжэ һуудаг хүм...

– Та тиигээд лэ бүһэгүй хүндэ сэдхэлтэй гээшэ хат!

– Бүһэгүй хүндэ яажа муугаар хандажа болохоб? Эхэһээ түрэхэмни үнэн байхадаа, бүһэгүй хүниие энхэрэнгүй байхын аргагүй юм даа!..

– Зарим эрэшүүл эхынгээ хэбэлһээ унаагүй юм шэнгээр загнадаг. Үнөөхи муу Дэжэдые нүхэрын дандаа сохижо бай- даг лэ, хая юун болоо бэлэй, харан гэхэдэмни, морин дээрэхээ толгой түрүүгүй ташуурдажа байгаа хэн. Ёһотойл үйлын үри гэжэ тэрэниие хэлэдэг байха...

– Абари зан муутай хүниие яахабши? Гончигые уг заяанһаа үншэн, үрөөһэн хүн гэнэ лээ. Юумэн саанаа ушартай. Хүнэй хайра амталаагүй, тэрэ мүртөө эхын хайра мэдэрээгүй хүн үрэ зүрхэнһөө зөөлэн байха аал даа? Гэхэдэшые, хүнэй уг гарбалһаа баһа дулдыдана. Үрээлээр ушараагүй, үйлөөр ушарһан хоёр тиигэжэ бзе бээ зобоодог юм. Үйлэнь хээээ дууһахаб, тэрэ саг- таа сэдхэлынь амарха байха... Юрэ хэлэхэдэ, ерээдүй сагайм- най үри хүүгэд бухиндаатай, ёһо заншалаар муухан уладууд

боложо үдэхэ юм гү даа. Энэшни – үе сагай жамал даа. Айха мэ-дэрэлгүй, нүгэл буянгүй, шүтэжэ бэшэрхэ юумэгүй болоһон-тойл адли даа. Мүнөө дээрээ үшөө бараг, һэнэгтэй байна. Эндэһээ хойшо бүри жэгтэй боложо магадгүй. Тэрэ сагые ши үзэхэл байхаш даа. Хуушанай юумые хуу буруу, бүдүүлэг гэжэ үзөөд байһаниинь – ехэ эндүүрэл. Абаха, гээхын удхатай юумэн алишье үе сагта байдаг ухаантай хорбоо юм даа...

Алтан-Очир һамгантайгаа үе сагай жама ёһо тухай иигэжэ хөөрэлдэн, халуун сайгаа ууһанай һүүлдэ, үүр сайхын урда-хана нюдэнэй хоро гаргахаяа хэбтэбэ.

6

XVI-гаар жаранай хара луу жэлэй хабарай түрүүшын һа-рын шэнын нэгэнэй үглөөгүүр юумэн бүхэн нэгэл жэгтэй лүн-хэгэр шэнжэтэй байба. Урда тээнъ ажамидарал хэзээдэшье баяр баясхалантай, гэрэл туяатай байгаагүй юумэндэл, хүн бүхэнэй сэдхэл гунигта абтажа, хүйтэн жабар хасар хайрана. Дуугаа хуряаж, толгойгоо гунхылган, саһа шарьюулан ябаһан хүнүүдэй сог залигүй хүдэлөөндэ хотын гудамжа, талмай эзэ-лэгдэбэ. Хүнүүд эндэ-тэндэһээ субаһаар, түб талмай уруу гэш-хэлхэ юм. Тэдэниие хэншье дуудаагүй. Ая соохоноо гэртээ һуужа байхын аргагүй болоходо, нюдэндөө нёлбоһотой ябана. «Хахасалга» гэхэн гансахан үгэ радиогоор ханхинажа, агаарай долгёор сууряатан, айл үрхэ бүриин үүдэ балбажа, зүрхэ сэд-хэл доһолгооно. Хайрата ударидагшяа алдаһан монгол арад түмэнэй уй гашуудалые арилгажа, арюун болгомоор юуншье үгы шэнги мэдэрэл хара үүлэндэл нэмэрин унаба. Субажа ябаһан олон зон Засагай газарай ордон дээрэхи тугай бүхыд гэхэниие харамсаараа, аймшагтай дохёо татаһан үгэ һалхи-най шууяан бэшэ, үнэн бодото байһые улам тодоор мэдэржэ, зүрхэнэйнгөө оёорһоо халаглан гашуудана.

Сагаан һарын шэнын нэгэнэй энэ үлзы дэмбэрэлтэ үдэр аха заха хүнүүдээрээ золгожо, бэлдэжэ түхээрһэн эдэе хоолоо амсаха зоригтой айл үрхэ, абын хүбүүд байбагүй. Ниислэл хо-тынхид бүтүү үдэрэй уусаяа задалжа үрдеэгүй байтараа, тэрэ гунигта мэдээе дуулаа һэн. Сагаан һарадаа зорюулжа, айжа һалганан, далда газарһаа гаргажа тахиһан бурханайнгаа урда

маршалайнгаа зурагыг хадагаар нэмэрин табижа, зула бада-
раана.

«Хайраншые жанжан-маршални! Халхын голой Илалта,
дүшэн табан оной дайн – маршалаймни агуу хүсэн», «Арадай
хубисхал, ажа үйлэдбэрийн комбинадуудшые тэрэнэй аша
габьяа. Бидэ үнэхөөрөө үншэрөөбди. Хүнэй хайниинь лэ
түрүүлжэ ошодог гэжэ үнэн юм даа», – гэхэ мэтэ үгэнүүд
шэхэндэ дуулдана.

Эжытэйгээ хүтэрэлдэжэ ябаһан жаахан хүбүүн:

– Эжы, хүнүүд яахадаа уйлажал байгаа юм бэ? Тэрэ хүн-
шни бүхы хүн зоной абань байһан юм гү? Ехэл хайн хүн гү?
Манай гэрэй ханада үлгөөтэй гэрэл зурагта байдаг гоё хуб-
сахатай, ёһолжо зогсоһон аха мүн гү? – гэжэ ехэ һонирхоно.

– Мүн байнгүй яахаб! Хайн лэ хүн байһандань, хүнүүд га-
шуудажа байна. Энэ хүнэй хүсэ шадалаар бидэ жаргалтай бай-
набди... Шимнишые минии хүбүүн хургуулида хуража байна
хаямши. Баһа гоёор хубсаланхайш...

– Мүнөө хүнүүд хургуулида хурахагүй, гоёор хубсалхагүй
болоно гү? Ондoo хайн хүн олдохогүй юм гү?

– Олдохол байха. Саашадаа байдалнай хайжарха аабза...

– Тиигэбэл юундэ булта уйладаг юм бэ?.. Хоюулаа нага-
сындаа ошоё. Мүнөөдэршни бэлэг үгэдэг үдэр хаям. Та үсэгэл-
дэр тиигэжэ хэлээ һэнта!

– Дуугай бай!.. Хүн дуулажархина аа гү? Юунэйшни айлда
ошолгон гээшэб? Мүнөөдэр хэншые шамда бэлэг үгэхэгүй!..

– Өө, тиигээ хаа, муу хүн байна! Шэнын нэгэндэ олон
хүнүүдые уйлуулаад... Бэлэгшые үгэхэгүй!..

– Яаһан монди бэ?! Ши дуугай байжа үзэ! – гэжэ хүгшэн
хүбүүгээ зандарба.

Олоной дунда ябаһан хоёр эхэнэр хоорондоо: «Баярай бо-
лоходо, маршалаа хараха гэжэ жагсаалда зогсодог байгаабди.
Шара мундирынь наранда ялалзаад лэ, мұрынь тэбхыгээд,
мүншые хүрөөтэй һэн. Мүнөө хэниие хараха гэжэ ябадаг боло-
хобибди?» – «Бүшые хэлэ!» – гэжэ хөөрэлдэнэ. Ниислэлэй хүн
зон иигэжэ гүрэн түрынгөө баханын хазайжа эзэнэйн мүнхэ
бэшэ байһанда, толгойгоо гунхуулан, шангаар ханяхахашые
зүрхэлэнгүй, нэгэ үдэрые үнгэргэнэ.

Ганса нэгэ гашуун тагшатай юумэ залгиха гэжэ яараһан

эрэшүүл: «Яаханшые түбэгтэй юун бэ?! Хэдэн мянган модоной зайтай газарта нэгэ хүнэй нюдөө аняад хэбтэжэ байхада, эдихэ, ууха эрхэээ хоригдожо, жэлдээ нэгэ дахин эрьен ерэдэг, сагаан һараяа ёһолхоёо болихо гэдэгшни юун гэхэн үгэ бэ?» – гэжэ дотороо һанабашье, сэхэ руунь хэлэхэээ, зүрхэлнэгүй... Үбгэд, хүгшэдүүд баһал туд тудтаа өөһэд хоорондоо: «Үбэлэй адаг һарын бүтүүгэй үдэр тагаалал болоһониинь юуштэб? Хөөрхы!» – «Угайдхадаа, шэнын нэгэниие хүлээхэ аргагүй байгаа гээшэ гү? Гүрэн түрын түрүү, оройн дээдэ эзэн хүн байһан аад, үдэрөө олохогүй гэжэ... Угынь, ябуулгатай, сэдхэлээр һайн хүн байха зэргэтэйл даа. Бүтэхэгүйл юумэн болоо гээшэ! Хэдэн номоо уншаагүйдэ аргагүй», – гэжэ һанаата болон зальбарна.

Радиоогоор гүнгэнэнэн хүгжэмэй аялга болон хэды дахин уншаһан гашуудалай мэдэээ соносоһон арад түмэнэй уяржа байхада, Засагай газарай ордон соо гүрэн түрын түрүүшүүл сугларжа, «хайрата эсэгээ» яажа хүдөөлүүлхэ, алдар нэрыень хэр зэргээр мүнхэрүүлхэээ зүбшэн байна.

Маршал Чойбалсанай БНМАУ-ай юрэнхы сайд, сэрэгэй яаманай сайд, Зэбсэтэ хүсэнуүдэй жанжан, Гадаадын ябадалай яаманай сайд зэргэ гүрэн түрын гол-гол тушаалнуудые гансаараа эзэлжэ байһан тула: «Һүүлшын замдань үдэшһэнэй удаа энэ олон албан тушаалыень яаха ёһотойб? Хэндэ үгэжэ, хэниие дахаха болонобди? Яажа энэ үндэртэ хүрэлтэйб? Хэниие өөртөө татажа, хэниие саашань түлхихэб?» – гэхэн һанамжые саг алдангүй шэбшэжэ, бисалгажа байһан хүн баһал би. Тэрэ Зүблэлтэ засагай газарһаа маршалай тагаалал болоһоной ушараар нэн түрүүндэ уй гашуудалай сахилгаан утаһа захин ерүүлжэ, ахын халуун сэдхэлээр шаналжа байһаниие элирхэйлһэн дашарамда, мүн лэ Монгол гүрэниие хэндэ барюулжа, ямараар хандажа ажалаа ябуулаа һаа, дээрэ хаб гэхэн бодолоор Кремлиин ордонтой зүбшэбэ. Мүнөөдэрэй гол зорилгонь гэхэдэ, хүдөөлүүлэлгын ажалда хам оролсожо, саашадаа болохо гүрэн түрын дотоодын хэрэгтэнь эльгэ зүрхөөрөө хандан, үндэһэ угсаагаа орхингүй, интернационалаа дээрэ үргэжэ, ехэ хүршынгөө түхэл шэнжээр тэрэ уласаа хүтэлжэ шадаха этигэлтэй хүниие тодоруулха түлөөлэгшые томилно. Ехэ хүнэй тагаалал гээшэ иимэ хэсүү хэрэг хаям.

Хорлын Чойбалсанай яаража бэшэһэн гарай табилгатай саарһаар шуһата зам татажа, ехэхэн нүгэл үйлэдэһэн Дэмбэрэл мүн лэ түмэн зоной урасхал соо дүлиирһэн хүн шэнгээр тэнэжэ: «Томо хүнэй үхэхэншые хүрөөтэй юм ха даа. Эдижэ ууха, баярлажа сэнгэхэ гээшэ сүм хоригдонхой. Сагаагшан туулай жэлээр бүхы муу юумэнэй ходоржо байһанайнь гэршэ энэ болобо гү?.. Ээ, гэгээмни, энэ ехэ хүншни амиды байхадаа, олон зониие шоргоолжон шэнгээр гэшхэхэн юм гэбэл, этигэхэ хүн байха гү? Арад түмэн бэшэржэ шүтэхэн юумэндээ хохороор этигэдэг гэдэгынь үнэн! Эртын сагта «лама, хубараг» гээд, яатараа хүзэглэдэг байгаа гээшэб?.. Намһаа долоон доро архиншанай хойноһоо иигэжэ ухаа алдажа байхашые гэжэ дээ. Гушан долоо-найман онуудта аха дүүгээ, амараг гансаяа алдаагүй айлнууд үсөөхэн дөө... Тэдэ, нээрээ, сүмөөрөө эсэргүүсэжэ байһан юм аал? Таанад мэдэхэгүйлтэ дээ, бүхы үнэниень лэ би мэдэнэб. Бадхатай нюуртай хүнэй сэдхэл соо юунэй сугларжа байһые хэншые элирүүлхэгүй... Эдэ бүгэдые мэдэжэл байгаад, сүмөөрөө этигэл хайрадань хүртэжэ, худалдагданан амитад!.. Тэдээндэ үнэн юумэн хэрэггүй, албан тушаал, сүлөөтэ амидарал, хубиин жаргал, нэрэ зэргэ хэрэгтэй! Мүнөө маршалай үндэртэ хүрэхэ гэжэ үхэтэрөө, хататараа оролдоно. Архи эхэнэр хоёрто маанадһаа дутуугүйгөөр шунаһан үсэд зантай эрын хара нүгэлһөөнь тэмтэрээгүй аад, үхэлһөөнь шэшэрээд байхадаа, яадаг юм? Иимэ бүдүүлэг, харанхы байдалтай Монгол уласай хүгжэжэ дэбжэтэр үшөө үдыл дөө.. 1937 ондо хүмэ, хиидүүдые үгы хэжэ, ламанарые хюдаад, арад түмэнөө намынгаа үзэлдэ оруулжа шадаа гү? Шадал шэнээтэй ажахытаниие тэгшэлээд, сүмөөрөө баяжаха гэхэн хэдэлгэнь хүсэлдөө гү? Ажаүйлэдбэриин комбинадуудые бүшые тоолое, – хирпиисээр хэдэг байшан гэр барижа, утаа бааяһан дүрбэн мөөрэтэй юумээр газарай хүрьһэ хэндэхэхээ ондоо баярламаар юумэн алин бэ?.. Би ямар хохор тэнэгээр ябаабиб даа?

Гүрэн түрын бодолгодо шүтэжэ, олзодо хүртэхэ гээд, юу оложо долёогообиб?.. Бүгэдыень мэдээшые хаа, хэлэжэ ойлгуулмаар абын хүбүүн хаанашые байхагүй! Дотоодын яаманайхидта баригдажа буудуулха гү, үгышые хаа – шиигтэй түрмэ соо хэбтэжэ, бөөһэ, хюурһанда эдюулхээ айгаад дуу-

гарха тэнхээтэй хүнгүй болохон саг. Иймэ арад түмэниие хайшаншье хүдэлгэжэ болоно. Һүүлэй Һүүлдэ нүгэл буянаа ойлгохоёо болижо, хулгайша, луйбууршадшье хүрэтэрөө байгаа болохон зөөриез алдана. «Хайрата эсэгэ» гэлдэнэ шүү! Мүн лэ эсэгэ байхань даа! Сталинай хараса доро ябаһанайнгаа шагналда хүртэжэ амарыш даа!» – гэжэ хоро үһөөгэйнгөө урманда хараал табижа ябатарнь, радиогоор алдар солотой зохёолшын хайрата ударидагшынгаа гэгээн дурасхаалда зорюулжа бэшэһэн шүлэгыень уншаба.

Дэмбэрэлэй уур сухал бүри ехээр хүрэжэ: «Дотоодын яаманда баригдажа, мүшхүүлжэ байһан тэрэ хатанхай муу хара хүбүүн яаһан хүрхэй юм? Хайрата эсэгынгээ буянаар амияа абарагдаа гэжэ сэдхэжэ, шүлэг-мүлэг зорюулжа бэшэһэн ухаантай хаяа? Ай, гайхал!» – гэжэ зэбүүрхэн, газарта нёлбобо.

Хүдөөгэй малша арад хабарай түрүүшын харын шэнын нэгэндээ бэлдэн, хүл хөөрсэг боложо, сагаагшан туулай жэлэй үдэшэлгын найраа хүршэ хүбөөгөөрөө хэжэ хонобо.

Алтан-Очиртон гэлсүүлдэг хотон айлайхинай үглөөгүүр эртэ бодожо, мори унаагаа бэлдэн, үнгэтэй-өөдэтэй юумээ үмдэн, зүгөө гаргажа, хии мориной дарсаг хиидхүүлхээр түхээржэ байтар, баруун тээһээ нэгэ моритой хүн бушуухан ерэжэ, уяанда буугаад, бүхы үрхэтэ айлнуудай хүнүүдтэ: «Нэгэ гэртээ сугларагты!» – гэбэ. Сомоной түлөөлэгшэ хоолойгоо шэшэрүүлэн байжа: «Нам түрын агууехэ ударидагша хайрата эсэгэ Хорлын Чойбалсан наһа бараа», – гэхэн хара мэдээ тарааба. Хүнүүд саг зуура соо бүлхи залгиһандаа, абяа шэмээгүй зогсобо. Пүнсэл: «Хөөрхымни, харын шэнын нэгэнэй гаража байхада, юунэйнэ хайн юумэн байхаб дээ», – гэжэ аман соогоо гүбэрөөд, нюдэндөө билтарһан нёлбоһоёо тогтоон барихые оролдоно... Эрэшүүл барагар шарайтай һуужа байһанаа ерэхэн хүнтэй тамхилжа:

– Хэзээ иимэ юумэн болошобо гээшэб дөө? – гэжэ нэгэнэйнэ ама алдахада:

– Шара аханартаал ами наһаяа даадхажэ эмшэлүүлһэн юм гэнэ. Хахалуулжа хүндэрөөд, даагаагүй юм хаш даа... Бурхан болог! – гэбэ түлөөлэгшэ.

– Маршал тиигээд... хэды наһа хүрөөд, тагаалал болобоб?

– Табин долоо наһа хүрөө юм ха... Улас орон соогуурнай

хэдэн үдэрэй гашуудал зарлагдаад, Орос гүрэнһөө асаржа хүдөөлүүлхэ юм аабза. Сагаалха, найрлахаяа болигты, – гэжэ хорёод, ерэгшэ хүн мордобо.

Алтан-Очир нэгэ хэхэг соо түглыжэ хууһан аад, шоогоо гаргажа хаяад: «Наһаяа арайл гүйсээгүй байгаа дээ, хөөрхы... Элдэб муу ябадал хабсаржа болоо. Ядахадаа, үбэлэй адаг һарын хорин юһэндэ эритэ мэсэ хүргүүлдэгынь юуштэ гээшэб? һарын шэные хүлээгээ һаань, һайн лэ байха һэн. «Лхо то гүн-рэг» айлдажа, бурхан багшые бүтээжэл туһа болохоһоо бэшэ нэгэнтэ ябаһан хүниие яае гэхэбши», – гэжэ дотороо шэбшээд:

– Зай, һамгадууд, зулаа бадараажа, маршалайнгаа хойноһоо ганса нэгэ маани уншажа үзэгты дээ, – гэбэ.

Донровой:

– Золгоходо яахаб? – гэжэ урмагуйхэнөөр гүбэрхэдэ:

– Мүнөөдөө зүгөө гаргажа, хии мориёо һэргээгээд, мал ажалаа харюулхал даа... Би буян үйлэдэжэ үзэхүүб, – гээд, Алтан-Очир ном судараа дэлгэн, уншалгаяа эхилбэ.

Һамгад, бэрээдүүд үбдэгөө һэхэрэн, маани тооложо хууһанаа, зулаяа үргэхээ гэр гэртээ таража, хүүгэд багашуулдаа хандан:

– Шангаар дуугаржа, гүйлдэжэ, харайлдажа болохогүй. Хүршэ хүбөөдөө орожо золгохоёо тэбшэгты. Ойлгобо гүт, гүрэн түрын бахана хазайжа, түмэн арад зониинь үншэрөө, маршал жанжамнай халиба. Иимэ гай баршадай нэмэрээд байхада, хүл замаа алдадаггүйл юм. «Ум маа ни бад май хум» гэжэ уншажа байгты, – гэжэ захяад, аягаар дүүрэн эдэе хоол хэжэ үгэнэ. Хүүгэдүүд аха зонойнгоо захяашые тон дуулгабаритайгаар бээлүүлжэ, гэртэ орохо, гарахадаа, хаалга хатабшаяа абяа гаргангүй, хөөрхэн улаан уралнуудаа үлэ мэдэг бү-бэлзүүлэн, мааниин зургаан үзэгые сүлөөгүй дабтана.

7

Сомоной түбһөө дээшээ Ехэ-Мянган уруу ошоһон зүргэ харгыгаар нэгэ моритой хүн хатаруулна.

Унаһан моринойнь аляһархажа, толгойгоо һэжэрхэдэ, хазаарай мүнгэн тоног жэнгиржэ, эзэниинь үе-үе жолоогоо һэгсэрэн, дайлажа зобоһон һононуудые үргээнэ.

Жүрмэд холын харгыда хэдэн хоногоор ябаад ерэхэдээ, шара хамган уруугаа яаража, мориной хурдаар гэр тээшээ гүйлгэжэ ошодог хэн. Тэрэ хээрэ тала руу гарахадаа, элдэбын юумэн тухай бодонгүй, ханаа амар ябадаг нэгэн бэлэй. Ном бэшэг үзэһэн хубидаа хара багаһаа хойшо Сомон газарай тоо бүридхэгшын ажал хэжэ, булгайр архан сүүмхэ үрбэгшэлэнхэй, бэшэг дансадаа бэрхэ гүүлэдэг алба хаагша мүн. Сэрэгтэ ябажа ерэмсээрээ, намын гэшүүн боложо, бүдүүзгэй зан эдлэжэ, дүлии Дэндэвэй ехэ басагыг хамган болгожо абаа хэн. Тэрэ сагнаа хойшо гэр тойроной ажалда дүршөөгүй хүн. Хаддам эсэгэнь Дэндэв гээшэ хэр угһаа ажалша хүн тула хүнэй гар хаража нураагүй юм. Хүрьгэнөө уласай алба хаадаг томо хүн гэжэ бэшэрэн, ехэтэ хүндэлдэг. Дулмаа хамганиинь жэл бүри түрэжэ, табан хүүгэдтэй болонхой. Бааза хүн гэхэдэ, тэрэ мүртөө баһа албархуу, хаа-яа архи балгамсаараа, урданай дуу ханхинаса аялгатуулдаг сэхэрхүү абари зантай эрэ мүнөөдэр сэдхэлдээ гунигтайхан ябана. «Ши хүршэ хүбөөгэйнгөө айлнуудта нэгэдэлдэ орохо гэхэн намын бодолгыг хайса ойлгуула. Хамтын хүдэлмэрийн хайн талыг тайлбарилжа, хөөрөжэ үгэ: нэгэдэл байгуулхада, жалга, хүндыгөөр таража нууһан хүн зоной ажаһуудал тад ондоо болон хубилха, хү-хаали, ноһо, хөөбэри бэлдэлгын ажалда хамтараа хабаадаха хэрэгтэй гэжэ... Зүблэлтэ орондо хамтаруулгын хүдэлөөн илажа гараа, тэдэнэй замаар хүгжэхэ уялгатайбди. Орос ахын дүй дүршэлтэй мэргэжэлтэн, хайн үүлтэрэй мал, үшөө машиина-техникэ, үбшэ эдэгээхэ эм гэхэ мэтэ юумэнүүд энээ руумнай дэлгэрхэ, мүнгэ зээлеэршье туһалха байна... Энэ-тэрэ гээд лэ, ши сонин ехээр уншадаг хүн хадаа, юун гэжэ ойлгуулхаяа намһаа үлүүгээр мэдэнэш... Танай хотондо Донров гэжэ буруугаар эшэлхэн хүхэ шэнги тунхаришагүй хүн би. Юрэнь, Донров мэтын шэнээ шадалтай хүндэ ойлгууламжын хүдэлмэри ябуула, болишье – хүдэлөөд орхихогүй. Хүлдэнь лэ хайса унахань шухала... Алтан-Очир лама түрын бодолгодо эсэргүүсэбшье, гансаардаха бээ... Гэлтэй, лама хүн хадаа лама шүү дээ! Угынь, хурал-суглаанда ябуулжа, наашаа хараха аргыг олохо хэрэгтэй. Тэрэ ламада доохонуур бэшэрэгшэд үсөөн бэшэ. Ехэ нүлөөтэй хүн дээ... Ушаргүйгөөр гуйжашье хаань, нэгэдэлдэ оруулжархибал, хойноһоонь дахаха хүнүүд мундахагүй», –

гэжэ Сомонхой дарга Балдан-Сэнгэ, намын дарга Галсан хоёрой нюусаар шахуу хэлэһэн үгэнүүд Жүрмэдэй тархи соо эрьелдэнэ.

Жүрмэд гээшэ намын засаг болон Алтан-Очир хоёрой али алиндань үнэншэһэн нэгэн бэлэй. Намын засагта үнэншэ байһыень гэршэлбэл, эдир залууһаа намын ажалда жүдхэжэ, дээрэһээ хэлэгдэһэн үгэ бүхэниие зүб гэжэ этигэжэ һураһанайхинь тэрэ. Энээнһээ боложо, хайн нүхэр Донровтойгоо хаа-яа хэлэ амаяа ойлголсодоггүй аабза. Алтан-Очирые талархажа хүндэлһэнэйнь уг эхиниинь юун бэ гэбэл, хара нялхаһаа эсэгэ, эхынгээ арюун шүтөөнэй ёһо заншалда бэшэрэн хүмүүжэһэнэйнь аша үрэ ааб даа.

«Сомонхой бүхы малые тоолоһонхой ушар удхые һаял ойлгобоб. Эртүүр мэдэһэн һаа, Донров Алтан-Очир гуай хоёртой ярилсаха байгаа. Байһан малаа бултыень бүрилдүүлжэ бэшэхэнь зүб гү, али буруу гү? Манайхин гэжэ... далаад хубиинь нэгэдэлдэ үгэхөөр бэлэн, тээд саашадаа амин голоо залгуулха юумэн үлдэхэ гү? Хадам аба лаб дурагүйтэхэ. Минийл жүдхэжэ оролдоогүй һаа, юрэдөө, болохогүй», – гэжэ сэдхэб.

Сомонхой бүхы малые бүридхэжэ дансалха ажалда томилогдоһон Жүрмэд иимэрхүү ута бодолдо абтагдан, морийёо аалихан гэшхүүлһээр, гэртээ хүрэхэ ерэхэ. Хүдөөгэйхинэй юрын лэ зангаар холо, ойрын һони дуулахаяа хотон айлай һаһатайшуул Жүрмэдэйдэ орожо, хүүгэдүүд шэхэр, боободо хорхойтон, бултагалдана. Жүрмэд хоймортоо дабшаланхай, гэрэй баруун талые эзэлжэ һууһан эрэшүүлтэй тамхилжа, һамгандаа:

– Ши ехэхэнээр хоол хээрэй... Бидэндэ хөөрэлдэхэ юумэн ехэ, – гэбэ. Тиигээд: – Ёонин ехэтэй ерээб... Хубидаа үмсэ ажалтай зонуудые... маанад мэтэ малшад ааб даа... нэгэдэлдэ элсүүлжэ, хамтын ажахы болгохо хампаанита ажал орон дайдаарнай хүгжэхэнь. Артель, арадай хоршоолол-хапираасын малшадые хамтаруулжа, томо хэмжээнэй нэгэдэл байгуулха, тиихэдээ таһаржа, бутаржа орхигдоһон ажахые түрэ засагай хараа хиналта доро хүгжүүлхэ юм ха. Социализм байгуулга гээшэ арадай хубисхалай хоёрдохой зорилгонь болохо юм байна... Ажалшан ангиие нэгэдүүлжэ, үйлэдбэри ябуулһандал адляар

малша зониие нэгэдхэжэ, малаа үдхэхэдэнь, арад түмэнэй ажа-мидаралда үлүү туһатай байха гэнэ. Нэгэдэл байгуулхадань, шадал шэнээтэй ажахытан үгы боложо, бүгэдөөрөө адли тэгшэ эрхээр амидарха байна. Зарим аймагуудта байһан нэгэдэлнүүд, илангаяа манай «Партизан Чойбалсан» нэгэдэл хүл дээрээ бодонхой. Улашаа удаан хугасаанай мүнгэ зээли үгэхэ юм хаш. Зүблэлтэ улас али эртүүр хоршоолол-хапирааса хэжэ дүүргэнхэй, тэрэ хамтын ажахын һайн талые бусад орон шудалжа, хэрэг дээрээ бөөлүүлжэ эхилэнхэй, – гэжэ хэлэхэдэнь, Донров:

– Сөг залитай хубисхалшамни, ойлгууламжын хүдэлмэриее дүүргэбэшье хаа, ойро зуурын юумэ ярил даа? Бишье баһа эртүүр «Партизан» нэгэдэл тухай жаа-жуу юумэ дуулаа һэм. Эндэ-тэндэгүйл нэгэдэл тухай яряан боложол байна. Арадай хүрэнгэ-зөөриие хуряажа, мал хүнгүй олоороо сугларха юм бээ дээ. Нэгэдэлдэ ороходоо, бүхы малайнгаа ехэнхи хубиие үгэхэ гэбэ гү дээ; хотошо нохой, агнаха буугаа яалтайб? – гэжэ хүндэрхэбэ.

– Намын засагай бодолго, Ленин багшын һургаал гээшэнь энэл дээ... Бүхы малайнгаа 70 хубиие нийгэмдэ үгэхэ гэхэн заа-бари ерэхэн байна лээ. Буу нохой хоёроо яаха-хээхээ өөрөө мэдээрэй, – гэбэ Жүгдэр.

– Хэлээгүй юм гү?! Хэлээгүй юм һаань, хэлэхүүлби дээ: хотоноо харууһална! – гэжэ Донровой эбжэгэнэхэдэ, Пүнсэл:

– Далан хуби гэдэгшни юун гэхэн үгэ бэ? – гэжэ һөөргэдэбэ.

– Яагааб, зуун толгой малһаа далан толгойень туужа абаашаад, үгэжэрхихэ гэхэн үгэ. Манайхин хамта дээрээ найман зуугаад толгой тоолуулаа һэмди. Зургаан зууень үгөөд, хоёр зуугаад юумэтэй үлэхэбди, тиимэ гү? Хэдэн хүүгэдэйнгээ үргыень хүдэлгэхэдэ, хэсүүхэн лэ болохонь дээ... Гэр бүлэ толгойлжо байтараа, тэрээнээ һалгаахын юрөөл табижа, бэшэ үйлыень нэгэдэлдэ даалгаа болоно гүбди? Дабагдахагүй дабаан!.. Орохогүйбди гээ хаа, яадаг юм бэ? – гэжэ Донров үһэрисэлдэбэ.

– Бүгэдыень хамтаруулха гээд лэ, тулаад байхал даа...

– Һайн дуранай үндэхэн дээрэ гэжэ хэлээд байха шэнги байгаа һэн. Тиигээ бэшэ һэн гү?

– Һайн дуранай гэжэ хэлэхэншье хэлээ һэн гэлэй. Тиихэ-дээ намын засагһаа нэгэдэлгын хүдэлөөниие нэлэнхыдэнь эр-

шэтэйгээр, залан сэхээр ябуулха гэхэн зорилго табигданхай. Нэгэ тээшээ хараа хаа – зүйтэй... Тиихэдээ намын гэшүүд энэ хүдлөөнийе хушуун болгохо даалгабаритай юм ха.

– Шимнайшые хамагай түрүүндэ нэрэээ бэшүүлхэ хүн байгаа бээш даа! – гэжэ Донровой энеэбхилхэдэ, Жүрмэд хадам эсэгэ хамган хоёр уруугаа хёлом гэжэ харахадаа, хадам эсэгийнгээ ушар байдалые ойлгоогүй нюдэнэйн харасатай мүргэлдөөд:

– Ярижал-яншажал байхада – болоно... Юрэнх, тиигээд һүүл мушхажа, шүүмжэлгын бай болошоод, хайруулжа, хадхуулжа һууханх хэрэггүй ааб даа, – гэбэ.

Энэ хоёрой иигэжэ тоосолдохо зуура, Чойжил Дорж хоёр: «Зуу гаран лэ малтай үлдэхэ зон хабди», – гэжэ тэндэхэнээл үлэ мэдэг дуугаралсажа һууба. Харин Пүнсэл нүхэрэйнгөө хэдэр абари зан мэдэхэ һэн тула:

– Донровни... олонһоо онсо гансаараа зүрөөд, юу хэхэш-ниб? Тэрээнтэй тэрэгүй... уласай хараа түсэб, энэ-тэрэ гээд лэ, татабари, хубаариин диилдэхээр бэшэ ехэ яла-янга дэлгэржэл байна. Нэгэ мүһэн үгөөд лэ, һанаагаа амарая, – гэжэ хэлэбэ.

Тиихэдэнь Пагмажав:

– Пүнсэл абгай, юун гэнэбтэ? Хэдыхэн малаа тушаахада, яла бага болохо гэжэ байхагүй. Огто танигдаагүй хүнһөө олон мал асаржа үгэжэрхөөд: «Тэжээгты», – гэхэ. Тиигээд... үхөө, дуталдаа һаань: «Түлэгты!» – гэхэ... Тиимэл юумэн болохо, харажал байгаарайгты, – гэжэ һаналаа мэдүүлбэ.

– Тиихэдээ ямар илгаа байнаб? Манай хотондо байгаа мал эндээл үлдэнэ бэээ. Заабол хүнэй мал асаржа маллахын хэрэг юун бэ?..

– Тиигэхэгүй-ээ!.. Эбэртэ бодо мал, хони, ямаан гээд, илгажа, тараажа хараха гэхэн юм. Бусад нэгэдэлнүүд баһал иигэжэ ажаллажа эхилһэн юм бэшэ гү? Сонин дээрэшые бэшээтэй байгаа һэн, – гэжэ томохон болоһон хүүгэдынх хажуу тээһэнь оролсобо.

Чойжил, хэды болотор дуугай һуухабиб гэхэншүү, гэнтэ һөөлдэнги хоолойгоор:

– Тэрэ нэгэдэлдэшни дандаа малтай зон орохо юм гү? Мал зөөригүй зон байгаа хаа, яаха болоноб? – гэжэ һонирхобо.

– Хубиин мал зөөригүйшүүл таба-арбан янчаан¹ мүнгэ үгөөд лэ орохо юм гэхэн. Ороһон хойноо нэгэдэлэй мал абажа, харууһалаа хаань, таараха... Ондоошые ажал хэжэ болоно...

– Хайшаахан, ямархан янзын юумэн гээшэб? Зариман ганса эшэгэнэй үнэ сэн үгэжэ байха, тиихэдэнь нүгөө зариманиинь хотонтой малаа туужа абаашаад, үгэжэ байха... Амин хоолдоо хэрэглэхэ сагай ерэхэдэ, бүгэдөөрэн адли тэгшэ эрхэтэй байжа таараха гү, – хайшаахан юм даа! – гэжэ хэлээд, Чойжил толгойгоо нэжэржэ, гааһаяа гуталайнгаа хоншоор дээрэ тоншоод, тамхияа нэрэжэ, ууюулна.

– Хэлээ бэшэ хэн гүб?.. Энэшни тэрэ үнгэрһэн хомуунатай адли юумэн гэжэ... Үсөөхэн хэдэн малаараа тогоогоо тоһодожо, хооһон гараа угаагаад, юун болоо хэм?.. Зүблэлтэдэ хомуниизм гээшые байгуулжа эхилээ. Хамтарал, хомууна байгуулаа. Манай орон тэрээндэл адляар хүгжэхэ, хүдөө ажахыгаа шэнэлхэ, энэ-тэрэ гээд лэ, үртөөнэй моридые унанхай юумэнүүд өөдэ, уруугаа гүйлгэлдөөд, һүүлээрнь Дашзэвэг ноёной арбан ханатай гэртэ үдэр, һүнигүй хашажа байжа, үри хүүгэдээ тойруулһан зоние, ехэнхидээ – үгытэйшүүлэе – элсүүлжэ абаад, маанадые хүрэнгэтэ феодал гэжэ нэрлээд, малаймнай һайниие шэлэжэ, буляжа абаа хэн. Тэрэ жэлһээ хойшо доро хаягдажа, нүүжэ амидарха, түлээ, түлишээ асарха хайнагай саргүй боложо, Сомон соогоо үйлөө үзөө хэмди. Тиигээд арай гэжэ суглуулжа тэжээһэн малтай боложо байтар, дахяад лэ – нэгэдэл, хоммуун... Одоо болие! Таба-арбан янчаанаар нэгэдэлдэ ороһон малай үнэршые мэдэхэгүй юумэнүүдэй тогооной угаадаһан болоно гэхэн үгэ! – гэжэ Донровой уурлахада:

– Нэгэдэлдэ оронгүйгөөр үлөө хаа, татабариин хубинь диилдэшгүй ехэ байха. Нэгэдэлэй гэшүүнэй хубиин малһаа албан журамай татабари абахагүй гэлсээ хэн... – гэбэ Пүнсэл.

– Энэ засагайшни бодолго... тиигэбэл... баһал арад зоноо хабшажа, хашаха байна. Энэ хотонтой малшни хэнэй юм бэ? Бидэнэйл хубиин юумэн байгаал бээ дээ. Арад зоной амидарал һайн байбал, улас орониинь хүгжэдэг юм бэшэ гү? Улас орон гэдэгшни аймаг, сомониинь алад гаража, ниислэл хотодо һуужа, уусаяа даажа ядатараа дархайлдаһан дарганар юм гү?

¹Хитад мүнхэн

Үгышые хаа, арад түмэн юм гү? Хуряжа абаял гэнэ. Албан табарил гэнэ. Үбэр хармаанда байгаа хотоомхотой мүнгэндэ хургаа хүргэжэ байһантай сасуулхада, юунэйн илгаа байнаб?!

– Зай, Донровни, хүрөө болго... Аман байнал гэжэ шаша-жал бү бай! Сомоной хурал дээрэ иигэжэ дуран соогоо ааша-лаа хаашни, засаг түрын бодолгодо эсэргүүсэхэн феодалай үлэгдэл, шэнээтэй ажахытан гээд лэ, яла-янгада унагааха гэжэ мэдээрэй, – гэжэ Жүрмэдэй ушарыень ойлгуулжа хэлэхэдэ, Донров улам хэрүүлхэжэ:

– Би хэлэхэ гэнэн үгээ хэнээршые хорюулгахагүйб! Үнэн үгэ хэлэхэдэ, яаха юм?! Шишые хадам эсэгынгээ хурга, хюмһаяа дааруулжа тэжээһэн хэды малыень туужа абаашаад, үгэжэрхихэ байна гүш? Дэмыл тэнэжэ-тэнэжэ ерэхэдэшни, халуун сайтай, хониной шүлэтэй байхадань, намын засагай хүсэн гэжэ бодоно гүш? Тиимэ бэшэ!.. Бодон, һуун хүдэлжэ, борьбиёо бохид гүүлэнгүй жүдхэжэ, оролдожо ябаһан хадам эсэгэ һамган хоёройшни буян шүү дээ!.. Нэгэшые дахин хони адуу-лаа бэшэш... Юрэдөө, ажал хэдэггүй, үнэн, худалаар саарһа онгиргоһон албанай мунхагууд бидэниие шулажа байһанаа мэдэхгүй, зоргоороо шалшажа, иимэдээ – хоршоолол, тиимэдээ – социализм, хамтын үйлэдбэри, энэ-тэрэ гэжэ байха юм! – гэжэрхёод, Алтан-Очир ламые шарайшалан хараба.

Али түрүүһээ бодолгото болон, эрхиеэ татажа һууһан Алтан-Очир һаял нэгэ юумэ хэлэхээ ама хахалжа:

– Намын засаг иимэрхүү юумэ хэхэ гэжэ эртээнһээ эһһээд байһан юм даа. Хорёод ондо яһала ехэ зөөри хуряагаад, һүүлээрнь яагаа хэм? Тэрэ ехэ зөөринь эхи эмхигүй, эзэн тэнгэ-ригүй боложо, уласташье, хүн зондошые аша туһагүйгөөр үрин-тарин, үгы болоо хэн. Тиигэхээр шэнэ бодолго тухай зүб гү, буруу гү гэжэ яһалашье зүрилдөө. Мүнөө болоходо, бүгэ-дыень хоршоолол-хапирааса болгохо гээд байна. Гүрэн түрын бодолгодо дайралта хээд байхань – хайшаа юм? Бодожо үзэхөөр юумэн... Нэгэдэлдэ ороходоо, малаа ниитын болгохо гэнэ... Нэгэтэл энэ уласай эрхэтэн байһан хойноо засагай хуу-лиһаа хазагай байжа болохогүй. Мал хүрэтэрөө хуули дахаха болоо. Хотоондо байһан хонидоо харюулхадаа, нюдөө табиха эзэнгүй болгожо, данса саарһаар тэмдэглэхэ гэнэн хэрэг лэ дээ. Минии сэдхэлые зобоожо байһан юумэн гэбэл, мал мэ-

дэдэггүй, гансал мяха эдихээсэл мэдэдэг олон хүнүүдтэ нэгэдэлэй малые харууһала гээд, тараагаад үгэнэ. Энээнһээ бүхы юумэн дулдыдаха. Үдэжэ олон болохо бэшэ, хорожошые магадгүй... Мүнөө дээрээ хайн дураараа нэгэдэлдэ орохо ёһотойл даа. Һүүлдэ тиигээд албан ёһоор орохо эрхэдэ хүртэхбди. Яабашье, байдалаа харан байжа үзэе. Нэрэ һурагүй бухимдаад, яахаб? Доро дороо бодожо үзэхэ бодолтой байя, – гэбэ.

Донров дотороо: «Һая гэнэдхээжэ, бүхы мал аймаг абаашажа, тооложо, гуримдань оруулаа. Энэ хэнтэг муу Жүрмэд тоололгондо ошохо байжа, ушар удхыень ойлгуулжа үгөөгүй. Ямар муу ханаатай амитан бэ? Олон жэлдэ хаяа хадхажа һуунабди. «Айл зоной – амин нэгэн, хүршэ хүнэй – хуби нэгэн» гэдэг. Яагаашье һаань, һаяын сагта нэгэдэлдэ орохогүйб. Нэгэ хэды мүнгэтэйл болохые бодое. Мал адууһыемни ниигэмдэ абаашье һаань, энгэрэймни хотоомхые хооһолхогүй аабза. Мүнөө хүбүүгээ гэрлүүлхэб, нэрэтэ малыень таһалжа үгэхэдэ, нэгэл ушартай байха», – гэжэ бодожо һууба. Харин Алтан-Очир: «Минии нэгэдэлдэ ороогүй һаа, юун гэжэ хэлсэхэ ааб? Шара феодал гүрэн түрын бодолгоһоо хэмшээрхэжэ, арад зониие уруу татаа гэжэ хэлэ ама дэлгэхэл даа. Мал гээшэ ёһоороо анханайнгаа нютагта дадажа, үдхэнэн эзэндээ һайнаар харууһалагдахадаа, үдэжэ үрэжэхэшые, орон гүрэндөө олзо хэшэгтэйшые баймаар юм. Алишые улас түрэ хэрэгтэй сагтаа абахал юумээе арад зонһоо абажа байдаг даа. Хото, һууринда амидаржа, эрдэм ном шагаанһан олон зониие тэжээхэдэ, табан хушуун малаймнай буян хэшэг аргагүй хэрэгтэй болохол.

Нэгэдэлшые яахаб, олоной хэшэгээр хүгжэхэ гэнэн тула дорохоноол хүл дээрээ гаража баяжахал... Тэрээнээл зүбөөр хэрэглэхэн болтогой. Арад зоной эд зөөридэ гараа хүрөөд, хожом хэлэ амаяа барибал – яахаб?.. Хомууна гэжэ нэгэ түүхэйшэг юумэн болоо һэн гэжэ Донровой хэлээшые буруу гэхын аргагүй», – гэжэ сэгнэнэ.

Үүдэн багта эрьелдэнһэн һамгад, бэрээдүүдэй: «Хай, бү мэдэ, юуниинь боложо байгаа юм? Зуухын ама һахижа, үнээдэй дэлэн шобторжо, үри хүүгэдэ, һаһатайшуулаа тэнжээхэ ажалтай маанад мэтын зон яаха ёһотой болоноб? «Нэгэдэлдэ орохо, орохогүй» гэлсэхэдэ, юугээр туһалха болонобибди? Гэр тойроной үдэр бүрийн ажалһаа заб сүлөөгэй олдоо һаань,

хүрхэйл байха нэн», – гэлдэжэ, Жүрмэдэй хамганай аягалжа үгэһэн борсын шүлэнһөө оошолжо, эрэшүүлэй хүхилдэн хөөрэлдэхые шагнажа нуутар, үнөө, тугалнууд мөөрэлдэн ниилэжэ, шаг шууяан дэгдэбэ. Бүһэгүйшүүл ехэл мэгдэжэ, сэлөөтэй үүдээр шэхэсэлдэн гаража: «Һүүе, хаагты; баряад, абаа-шыш саашань!» – гэлдэжэ, сэдхэл хүлгүүлһэн, түгшүүрил татаһан хөөрэлдөөе тэрэ дары тарааба.

8

Нэгэдэл тухай хөөрэлдөөнэй үерлэжэ байха үеэр Алтан-Очир ламатанай хотон айлайхид борьбиёо бохид гэхэ сүлөөгүй хэды үдэр үнгэргэбэ.

Пүнсэл Сүрэнтэй хамта үдэртөө хэдэн гүү шобторжо, айраг бүлэжэ, үдэшин боро хараанаар гал тогоон хоёрой халуунда хүлһөө адхаруулна.

Пагмажав Дулам хоёр хүршэтэнэйнгээ залуу басагадые гэртээ урижа ерүүлээд, нооһоёо һабалжа, һэеы дарахаяа бэлдэнэ.

Жүрмэд үнөөхил нэгэдэл-ниигэм тухайгаа ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулһан зандаа; үгэ хүүрын аманһаа ама дамжан, хүн бүхэнэй сэдхэлдэ али болохоор орожо байгаа бэлэй.

Алтан-Очир Донров хоёрой: «Аминдаа хэдэн һайхан һэеы гэртэй болоё. Ши хүбүүгээ гэрлүүлжэ, тэрээндээ зөөриинь таһалжа үгэ. Энээнһээ хойшо гэрээ бүрээһэлхэ һэеыһээ байтагай, оймһоёо хүбэрдихэ өөдөһөншые олдохоёо болихо. Тиигээд хүршэ айлнуудтатаа таба-гурбан үгэ андалдаад, айрагаа уужа, сээжын зугаа дэлгэе», – гэжэ хэлсэһэнэйн хойшо сүлөө саг олдохоёо болижо, ажалдаа дарагдаа нэн.

Намарай эхин һарын арбан гурбанда хотон айлай уяан дээрэ айлшадай ардаг тарган морид тэшхэнэ; энэ-тэрэ гэрнүүдһээ залуу бүһэгүйшүүл гаража, гунхалзан гүйлдэнэ; эрэшүүл айраг уужа, хүхинэ. Чойжил һэеы гэрэй найрта зориулжа, тарган эрье хони гаргахаар түхээрнэ. Сомоной барилдааша – заан Гэндэн гэдэг хүн олон жэл соо һэеы таталгада һургаһан хээр азаргаяа хүтэлһөөр ерэбэ.

Һэеы гэрэй эхи табилганда хотон айлай эгээл хүндэтэй болоһон ламын хадам эхэ – Цэвэл хүгшэниие урижа, мүр гар-

гуулхада, басагад, бэрээд хойноһоонь дахана; багашуул уһа зөөжэ тухашарна. Арһаар бооһон һэеы татажа дүүргэхэдэ, Дэндэв үбгэн:

Түрын эд – зүб найхан,
Түрэхэн хүүгэдынь – энхэ найхан, –
Яһанһаа хатуу,
Саһанһаа сагаан болоһой! –

гэжэ үрээл хэлээд, һү дуһааба. Тиихэдэнь моритой эрэшүүл таталгаяа шангаар бүхэлжэ: «Умбай, тумбай!» – гэжэ хашхаралдан гүйлгэлдэбэ. Һүүлээрнь хуушан һэеы гэр задалха үйлын болоходо:

Түлгэ хониной нооһые
Төө зузаанаар дэбдижэ,
Хурьган хониной нооһые
Хурга зузаанаар дэбдижэ,
Һэеы, шамайе мялаае, –

гэжэ баһа үрээгээд, айраг, һүөөр сасал үргэбэ.

Тиигэхээр хэдэн эрэшүүл ээлжэлэн байжа, шэнэ һэеы гэрээ татажа хүлгэхөөр, наранай жаргахада, айрагай архи аягалан, зугаа наадан дэлгэрбэ; Шэрээгэй голой хүндыдэ морин хуурай аялга эдэлжэ, дуунууд суурятан байба.

«Алтан-Очиртан һэеы гэр татахань» гэхэн зарлал айлнуудаар таража, олон тоото эрэшүүлэй сугларһые сомоной дарга Балдан-Сэнгэ дуулаад, наранай оромсоор, хотон айлда хүрэжэ ерэбэ. Хүн зон сомонойнгоо даргые «үлзы дэмбэрэлтэй үдэр ерэбэ» гэжэ найхашаажа, хоймортоо залажа, эдеэнэйнгээ дээжээр дайлаба. Энэ зуура Балдан-Сэнгэ айрагтай аяга барин, табин, шэмэжэ һуухадаа: «Хоёр хоногһоо сомоной түб хүрэжэ ошооройгты. Бэе, наһаяа хүсэхэн хүн бүхэн һаналаа мэдүүлхэ ёһотой... Тэрэ үдэр аймагай намын хороонһоо манай сомондо нэгэдэл байгуулхаяа дарганар ерэжэ, гал бадаруулха!.. Мүнөөдэр таанад хубиингаа малые хаража, ашаг шэмыень улас орондоо тушаажа байна хаямта. Албан журамаар бшуу дээ! Хэрбээ нэгэдэлдэ оробол, мал хараһанайнгаа түлөө улас гүрэнһөө шагналда хүртэжэ байхабди. Сабшалан, үбһэ тэжээл, нүүдэл һуудал... – бүгэдыень хамтаруулжа эхилхэ. Тиихэдээ хада уулын мухарты һуухаяа болихобди. Байгаалиин тодхорто орохо болоо һаа, улас түрэнһөө эд зөөри болоод бэеын арга хэхэ

туһаламжа абажа амжахабди. Энэ хүшэр ажалда Зүблэлтэ орон ехээр туһалха юм. Мал ажахын машиинта станци, һү наалиин, мяханай фермэ гээшые байгуулжа үгэхэ гэхэн удхатай. Тиихэдээ үбһэ тэжээлээ гар хажуураар бэшэ, морин хадуур-ко-сиилха, трактор гэдэг хүсэтэй техникээр абадаг болохобди», – гэжэ сугларһан зондо ушар удхаяа ойлгуулна.

Архи, айрагаар мангараа тарааһан зарим эрэшүүл: «Зай, яахаб? Ямаршые сагта байгаа засагайнгаа бодолгые дэмжэн-гүй яахабибди?» – «Нэгэдэлдэ орохол даа, орохо...» – «Ай, зоболон, үнөөхи түрүүшынгээ ялатай малаа яаха гээшэбибди гэжэ ханаата боложо байхада, баһал нэгэдэлэй мал гэхэн бэшэгтэй ехэ яла бууха юм байна. Түбэгтэй гээшэнь!» – гэлдэнэ. Харин бүдүүзгэй абари зан харуулһан нэгэн: «Даргамни, тэрэ үнгэрөөшэ хоммуун шэнги юумэниинь болохогүй юм бээ?» – гэжэ һонирхоно.

– Өө, танайхин иимэ ехэ ноһотой юм гүт? Үнгэрһэн жэлэй татабарие зуун хуби үгэжэ шадаха гүт, яахабта? – гэжэ Балдан-Сэнгын асуухада, Алтан-Очир:

– Үгэнгүй яахаб?.. Мүнөө жэлэйхиеэшые үгэхэбди. Хэдэн гэрэй һэеы дараха гэжэ хотоноороол оролдообди... Донровнай хүбүүгээ гэрлүүхэ ханаатай... Юрэнх, тиигээд гэрэйнгээ бүрээһэ һэльбэнгүй байхаар бэшэ... Донров хаяхан Идэр сомон-ной артельһээ ехэ хайнаар урлаһан гэрэй модо асараа һэн. Тэрэ сомонхойд ехэнхидээ артель болонхой. Манай сомон модо ехэтэй, модошо дархашуулай удамтай нютаг... Арга боломжоёо олоод, артель байгуулаа хаа, яадаг юм бэ? – гэбэ.

– Артель гээшые ашаг олзо ехэтэй гэлсэхэ юм. Гэбэшые, аймагһаа... манай Сомондо нэгэдэл байгуулха гэхэн түсэбтэй ха. Нэгэдэлтэй болоһон хойноо... артель маягай ажахы хабсаруулжа болохогүй юм дээ... Бүхы зон мал маллаха албатай бэшэ. Зарим гартаа дүйтэйнх ондоо ажалда дүршэхэ ёһотой, – гэбэ Балдан-Сэнгэ.

Тиихэдэнь:

– Юумэн бүхэниие түсэбөөр хэхэшые гэжэ дээ, – гээд, ламатан үгээ хүсэд дүүргэнгүй орхибошые: «Айраг сагаада дотор яһала халажа байна. Дарга-даамалтай дэмы юумэ яряд, мушхуулаа хаа, хара зоболон... Гэлтэй, нэмэжэ хэлэхэ ханаан байна. Али түбэгтэй болохо юм гү дээ?» – гэжэ бодолгото бо-

лоод нууна. Харин Балдан-Сэнгэ: «Энэ ламатай али болохоор хөөрөө дэлгэжэ, ханал бодолыень элирхэйлээ хаа, хайн байгаа», – гэжэ дотороо бодоно...

Эрэшүүлэй иимэрхүү аяг зангаар ногтуурхан сэнгэжэ нуухада, бүхэгүйшүүл гэрэй зүүн хажуугаар жэрылдэн: «Олон хоног соо наран гал хоёрто борсо болотороо шарагдаһанайнгаа түлөө хайсахан нарьяад абая. Маанадта иимэ үдэр оло дахин заяагдаха бэшэ», – гэжэ өөһэд дундаа шэбэнэлдэн, айраг аягалжа байһан басагадта аягаяа дүтэлүүлжэ, айрагһаа шэмэн уугаад, тэндэхэнээл хэбхирэн хүхилдэнэ. Тэдэниие хаража нууһан Донров: «Эдэе сагаагаар билтарһан энэ хайхан найр бүгэдын оролдоһоной аша габыа хаям... Тэрэ нэгэдэл гээшынь бии болоо хаа, сомонойхид бүгэдөөрөө хүдэлжэ, ууха, эдихэньшые, дуулаха, хуурдаханьшые элбэг боложо, эхи захигүй юумэн болохол ха даа. Эхэнэрнүүдэй сэнгэжэ дууһахагүй зугаа болохол дээ», – гэжэ жуумаганан энеэбхилээд, дуулаха дуратай «Үбгэн шубуун» гэдэг дуугаа хангюурдажа оробо.

Донровой дуулахада, Алтан-Очирой сэдхэл уяржа, үнгэрһэн амидаралайнь бүүдэгэр манан нюдэнэйн урдуур жэрэлзэн, эзэгүй зэрлиг хүбшэдэ үйлөө үзэжэ нуухадань, Донровой сээл хайхан хоолойгоор дуулаһан «Үбгэн шубуун» гэхэн дуунай уянгата удха шанар тэрэниие гансаардалгаһаа абаран, амидаралда залажа байгаа һэн.

Оршон тойроной амиды байгаали голдоо хүрэтэрөө хүлдэжэ, зүбхэн, Алтан-Очирой үншэн зүрхэн сохилон, үдэр, хоногые хурга даран тооложо нууһан хүйтэн үбэлэй уйдхарта хүни дунда энэл дуу соносожо, амидаралһаа этигэл, найдал хүлээн, олон хоногые үнгэргөө бэлэй. Нүхэрэй хайн түшэг, мүнхэржэ мордоһон багшын этигэл хоёр тэрэнэй зоболониие нимгэлжэ, хүнэй эдлэхэ хуби заяае бэлэглээ бэлэй.

Үетэн басагадайнгаа дунда улаа бутаран нуугаа Пагмажав тээшээ ламатан энхэрэн шэртээд, дуунай аялга татан, найрнаадаа улам ехээр хүгжөөбэ. Амидаралай мүнхэ бэшые аргадан-аргадан ойлгуулһан энэ дуунай агуухэ эршэ хүсэн, тала хүндые дорьбоон, суурья татан эдэлхэдээ, хүнэй сэдхэл, нэгэн гэбэл, баясуулан, хоёр гэбэл, гуниглуулан байһан шэнги...

Тэнгэридэ одон харбажа, гэрэй тоонын хоолойгоор ошон сасарна. Хотоондоо хэбтэһэн мал турьяжа, хибэдэһээ хибэжэ,

үе-үе шэхэнүүдээ хүрмылгэн, эзэдэйнгээ баясан дуулалдахые шагнана. Уяатай морид шэлгээн үүрхээжэ, хотошо нохойнууд аласай һонорто «һүб-һаб» гэжэ хусахадаа, өөһэдынгөө ая соо сэнгэн жаргана гү гэлтэй...

Тала хүндыгөөр эздэлһэн дуунай эршэтэ долгин шэхэнэй шэмэг болон сууряатаһаар... Иигэжэ нэгэ голойхиниие сэнгүүлһэн һеы сохилгын найр маргааша үдэрэй үдэ багта дүүрэнтэжэ, мангараа тараажэ сэнгэһэн заримашуул тарган моридой нюрган дээрэ хэсылдин һуужа, мэнэ-мэнэ бии болохо нэгэдэл тухай хөөрэлдэн, жолоо табин хатаруулна. «Балдан-Сэнгэ дарга хойморто залараад, Алтан-Очир Донров хоёрой ханаа бодолые нээжэ шадабагүй. Тэдэ хоёр ганзага ниилээд, өөдэргэ дорюун ябана дээ... Донровшые үнэн сэхэ зантай хүн хадаа, һулагүй шархаалдаха аабза... Алтан-Очир гуай, хари, яаха юм? Сэл залуухан һамгандаа татагдажа магадгүй. Һамганайнь олоной хүлһөө дайганхань лаб». – «Хари, яаха юм?» «Нэгэдэлшые нэгэ бодолдо – болохоор шэнги, нүгөө бодолдо – дэмы юумэн шэнги. Зай даа, орон дэлхэйгээр дүүрэн таража, бии боложо байхадань, гэдыжэ-годойжо байбал, юу шүүхэби дээ? Намын засагай зарлиг лэ һэн хойно маанад мэтэ зон дахангүй, хайшаа ошохооб дээ?» – Иигэжэ тэдэ хөөрэлдэһөөр, гэр гэрэйнгээ зүг барин, моридой хурдаар гүйлгэлдэшбэ.

9

Улаан-Баатар хотодо нэгэдэлэй дарганарые бэлдэхэ саг зуурын һургуули дүүргэжэ, намын уряагаар Завхан аймагта томилогдожо ерэхэн зургаан хүниие Аймагай намын хороон, Захиргаанай дарганар хүндэтэйгөөр угтан абаба.

Намын хорооной дарга:

– МАХН-ын Түб хороон, Засагай газарай даалгабаряар та бүгэдэ хүдөө ажахые социалис томо ажахы болгон бүрилдүүлжэ бэхижүүлхэ гэхэн хүндэтэй үүргэ хүлеэн, манай аймагта ерэхэндэтнай, бидэ туйлай ехэ баяртай байнабди. Манай аймаг хадаа гүби, хангайгаар дэлгэрһэн байгаалитай, саг уларитай талаар бэрхэшээл ехэтэй нютаг юм. Нэгэдэл тухай хэлээ һаа... бусад аймагуудтай сасуулбал... хүсэ абаһан бэшэ...

1935 ондо байгуулагдахан уласай түрүүшын «Партизан Чойбалсан» гэхэн нэгэдэл уни хада хүл дээрээ гаранхай. Тэрэ нэгэдэлэй ажал хүдэлмэритэй хайсахан танилсажа, дүй дүршэл-һөөнь хубаалдана бээт... Гэхэдээ, нэгэдэлдэ гэшүүниие элсүүлхэ компанита ажалаар холбоотой ойлгууламжын хүдэлмэри ехээр хүгжэнхэй гэжэ зорюута тэмдэглэн хэлэхэ байнаб. Энэ ажалда манай Сомоной дарганар, намын гэшүүд маша ехэ эдэбхи гаргаһан байна... Тиигээшье һаань, зарим сомондо даргана-райнь ошожо үрдегүй байтар, энэ шухала ажал эхилээд байһан тухай дуулдана. Ударидажа, зохёон байгуулха эрдэм мэдэсэтэй хүнүүдээр ехэ дутажа байһаниинь эли ааб даа... Харин таанад... бидэндэ асари ехэ хүсэ асаржа ерэбэ гээшэт!.. Зай, нүхэдүүдни, иигээд лэ ажалдаа орогты!.. Үртөөн бүхэнэй улаа шэрэхэ морид бэлэн байна. Даб дээрээ мори унажа, һүүлдэ... машина-тэргээ худалдажа абана аабзат! Тиихэдээл таанарай амжалтаар баясахабди, – гээд, дүүргэбэ.

Иигэжэ ярилдаад, хэнэй ямар Сомондо ошохыень тобшолон шийдхэбэ. Шэб шэнэ ажал эрхилжэ эхилхэ гээшэ хүн бүхэндэ урматай шэнгээр һанагдана.

«Шиидэмгэйгээр ажалаа эхилхэб даа!» – гэжэ бардамаар һанажа ябаһан Гүнсэн дарга аймагай намын хорооной заабарилагша залуу хүбүүнтэй хамта үглөөнэй улаан наранаар Цагаан-Хайрхан сомон уруу хүлэгэйнгөө жолоо залаба.

Жалга, нуга һэтэ дабажа, уулын эгсэ энгэрээр зурыһан үгсүүр зам монгол морин монгол эрэ хоёрой хүсэ шадалые туршан шалгажа, Гансын дабаанай үндэртэ хүргэдэг шэнгээр Гүнсэндэ тохогдоһон намын даабари хэдэн олон дабаае дабан гаража, ямараар бүтэхэ байһые уридшалан хэлэхын аргагүй. Зам харгыдаа туруугаа уладаһан морин шэнгээр бүдэржэ унаха, ургада ороһон морин шэнгээр хадууржа гүйхэгүйе гансал Гүнсэнэй хатуу зориг, мүнхэшгүй монгол ухаан мэдэхэ юм ааб даа.

Цагаан-Хайрхан сомоной түбэй хойто добо дээрэ улаан туг намилзуулһан найман ханатай гэрэй газаагуур олон морид уяатай, хүнүүд гэртэ орожо, гаран, хүлгэн байна.

«Бүгдөөрөө нэгэдэлэй гэшүүн боложо, ниигэм журамаа байгуулая», «Хүн бүхэн шадалайнгаа зэргээр хүдэлмэри хэжэ, хэһэнэйнгээ зэргээр абая!» гэхэн лозунгнуудые улаан бүд

дээрэ сагаан үнгөөр бэшээд, нэгыень – томо гэрэй үүдэндэ, нүгөөдыень – баруун, зүүн талын майханай үүдэндэ нягталжа хадаһаниинь саана холоһоо үнгэ буляан харагдана. Нэгэ майхан соо залуу басагадууд тарган үхэрэй мяхаар хуушуур хайража, ороһон, гараһан зоние дайлана. Гэрэй газаагуур патефон табижа, хайхан дуу зэдэлүүлнэ; мүн лэ бэлшээридэ гараһан малай хүлнүүднээ ухаа тоһон бодоно.

Нэгэдэлдэ гэшүүнээр абаха ажалые үзэл сурталай үндэр хэмжээндэ ябуулхаар зэһэнэн Балдан-Сэнгэ Галсан хоёр аймагһаа ерējэ ябаһан даргаяа угтангаа, арад зонтой һанал бодолоо хубаалдан, саг үнгэргэжэ байтар, үдын наранай баруун тээшээ хэлбһэн хойно хоёр моритой хүнүүд уулын замаар яаран ерэхэдэ, нэгэдэлэй даргаар томилогдоһон Гүнсэн, хараха янзада, дээрэлхүү омог зантай, шарабтар шарайтай, сэбэрхэн хүн байба. Даргаяа хүлэжэ сүхэрһэн арад зон тэрэ дороо гэртэ орожо, шахалдан һуугаад, хуралаа эхилбэ.

Хүсэд хайнаар танихагүй даргынгаа аман өөдэ үлылдэн һууһан хүдөөгэй юрын малша зоние Гүнсэн ехэл ёһорхуугаар тойруулан хараад:

– Нэгэдэл байгуулхын ушар шалтагаан, тэрэнэй аша туһые би таанадта мүнөө ойлгуулхадаа, олон үгэ хэлэжэ хашараахагүйб. Юундэ гэбэл, энээн тухай залхууртараа дуулаһан байхат... Минии хубида хадаа... ниислэлдэ нэгэдэлэй дарганарые бэлдэхэ саг зуурын һургуулида һуралсаад, орон нютагтаа нэгэдэл байгуулжа, тэрээнээ хүл дээрэнь бодхоожо, хамтын ажахын һайн тала болоод ашаг туһые та нүхэдтөө ойлгуулжа, заалгажа мэдэһэнээ ажал хэрэг дээрээ бэлүүлхээ ерээб... Тиимэһээ хамагай шухалань гэхэдэ, гал гуламтаяа аһаамсаараа... сохом юу хэжэ эхилхэ, тэрэнээ яажа дэбжүүлхэ тухайгаа хөөрэлдөө хаа, туһатай бэшэ аа гү гэжэ бодожо байнаб. Юун гэжэ һананабта, нүхэдни? – гэжэ асуухадань, зоной дундаһаа хэн нэгэнэй: «Ухаандаа ойлгожо абаһанаа маанад дээрэ туршахаяа ерээл дээ!» – гэжэ, шоглон татажа, ама хахалхада, хэды хүн тэндэхэнээ бүтүү энеэлдэнэ. Тиигэһээр баһа нэгэнэй: «Тиимээ, тиимэ, юу хэхээ хөөрэлдөөшэнь зүб!» – гэжэ даргаяа дэмжэ-хэлээр, олонхи зон: «Тэрэнь дээрэ!» – гэлдэнэ.

Гүнсэн дахяад үгэ абажа:

– Нэн түрүүндэ – нэгэдэлэй гэшүүн бологшодойнгоо хү-

дэлмэрийн хубаариие тогтоое!.. Энэ ехэ шухала юумэн!.. Мал ажахы, үйлэдбэри, түлээ, модо бэлдэхэ зэргын олон бригaдa-нуудыe зoхёон байгуулхaбди. Бригaдa бүхэн өөр өөрын ажалай онсо түсэбтэй гэхэ гү, ондоогоор хэлээ һаа, үйлэдбэри, бригадын гэшүүд гэхэдэ, нэгэдэлэйнгээ бүхы барилгыe саг үргэлжэ бүтээн харюусаха болоно. Мал ажахын бригaдa мал үсхэбэрилгэтэй холбогдоһон бүхы ажалаа хамтаруулха. Малаа түрэл түрэлөөрнь илгажа, маллаха болонобди. Сабшалан дээрээ үбһэ тэжээл бэлдэхэ, хашаа, хорёо бариха хэрэгтэй. Ой модон гэхэдэ, барилгын модо, хургааг отолжо буулгахабди; аймаг, сомондошые хэрэгтэй болохо модо бэлдэхэбди... Тэрэшэлэн хургуули, эмнэлгын газарые үргэдхэжэ, нэгэдэлэйнгээ гэшүүдтэ бэшэг ном зааха гээд лэ, ажал, юрэ, дуунашагүй ехэ байха... Малаа нэгэдүүлһэнэйнгээ һүүлээр, байра байдалаа түбхинүүлээд, һү, мяхан, нооһон, арһаяа шэнэ шэглэлээр бэлдэжэ эхилхэбди... Саашадаа сагаан эдеэгээ болбосоруулжа, улас гүрэндөө худалдахабди. Тиигэһээр хүнэһэнэй ногоо тарижа ургуулха һанаан байна... Бидэнэр түбхын түрүүндэ олоһон олзоороо амидарха ушартай хадаа, хүн бүхэн өөртөө даагдаһан ажалаа һайнаар хэхэ уялгатай болоно... Нэгэдэлэй хүдэлмэрийн салин хүлһэн тухай хэлэхэдэ, хэһэнэйнгээ зэргээр мүнгэ абаха ушартай. Тиимэ болоходоо, хэн һайнаар хүдэлмэри хэнэб, тэрэ хүн тэрэнэйнгээ ашаар амидарха болоно... Байдал гээшэмнай нэгэнтэл иимэ болоходоо, хуушанай гуримаар гэхэ гү, хубиингаа хэдэн малаа харууһалжа, иигэд-тиигэд гээд лэ, үдэр хоног үнгэргэдэгөө болихо юм, – гэжэ ажалай ябаса тухай хэлэбэ. Тиихэдэнь зарим гэшүүд үрдилдэн байжа һууриһаа бодожо, лаблажа мэдэхэ гэһэн юумээе асуужа эхилбэ.

– Хүдэлмэрийн хүлһые яажа тогтоожо, тооложо, салин мүнгэ үгэхэ юм?..

– Эбэртэ бодо мал, хони, ямаа харууһалһанай илгаа гэжэ байха юм гү?..

– Юрэ хэлэхэдэ, байха ёһотой юм... Даб дээрээ «энэ-тэрэ» гэжэ лаб тогтоожо хэлэхэ боломжогүй байна... Нэгэдэлээ байгуулжа, мүнгэ һантай болоһон хойноо олзо оршоёо бүридхэжэ, ажалшадтаа хэһэнэйн тоогоор хубааха ёһотой юм... Нэгэ хониие... һарадаа гушан мүнгөөр бодожо, хүлһэ олгохо

жэшээтэй. Энэ хадаа дунда хэмжээнэй тоо... Хэрбээ нэгэдэлнай ехэ олзо оршотой болоо хаа, хайн түлбэри үгэхэ ааб даа. Нэгэдэл гээшэмнай бүхы зөөри, ажал хүдэлмэриэ хамтаруулхан, гэшүүн болоһон хүнүүдэй хуби заяа шиидхэхэ байгуулга бшуу. Эгээл шухалань гэхэдэ, олоһон мүнгэ, эд зөөрин хүсэһөө хүнэй амидарал дулдыдаха...

– Нэгэдэлэй мал хүрэгэй шоно, нохойдо бажуулгаа хаань, яахаб?..

– Маллажа байһан эзэнтэйн тоосохоһоо бэшэ ондоо арга байхагүй... Шоно, нохойн хоол болобо гэдэг ушарнай – эзэнтэйн муугайхи... Үбшэ тахалда нэрбэгдэжэ үхөө хаань, ондоо хэрэг... Тэрээндэ акт бэшэжэ тогтоохо...

– Зудта дайрагдаа хаань – яахаб?

– Тэрэл сагтань шиидхэхэ хэрэгтэй. Бидэ али болохоор малаа зудта алдахагүйн түлөө оролдодог хаямбиди. Тэрээн шэнгээр оролдохо бологдоно...

– Оролдо, болишые – диилдэхгүй, хото-хоолойгоо харлуулмаар зуд зутаралганшые байдаг даа. Тиихэдэ хара толгойгоо үгөөшые хаа, диилдэхгүй ялада унахал дээ. Үмсынгөө хэдэн малһаа халаа хаа, ядарал, зоболондо ороно даа...

– Тэрэ байра-байдал бариха гэдэгшни, юрэ, юун гэхэн удхатай үгэ бэ? Бултадаа суглараад, нэгэ газарта нуужа байха юм гү?

– Тиимэ бэшэ-ээ!.. Дандаа нэгэ түрэлэй мал шэлээд, маллаха юм. Хурьгалха эмэ хонидые илгажа абаад, хэдэн айл хамтараад, түл абажа болохо юм. Энээн тухай хэлээ хэм!.. Нубай үнээд гү, үгышые хаа – хонид гэбэл, түлгэ шэлэжэ абаад, амьяараа харууһалха юумэл дээ...

– Айл бүхэн элдэб түрэлэй малтай байдаг. Тиигээд... үхэр гү, али адуу хараха болоо хаа, бэшэ малаа яахаб?

– Нэгэдэлһээ абаһан малаа амьяарлажа хараха юм. Үмсын, хубиин мал байдагаараал байха...

– Ямаршые мал хаа, бэе бээдээ хайнаар хандаха эрилтэ табидаг амитад юм даа! Наада захань гэхэдэ, үнээд үл хоолоо саһан дороһоо түнхижэ олохо болоходоо, адуунай туруугаараа сабшаһан мүрөөр дахажа бэлшээд, амин голоо тэжээхэ жэшээтэй. Уулын хяраар адуунай гү, али үнээдэй бэлшэжэ ябахада, энгэр хормойгоорнь хони, ямаадууд хоолоо бэдэрдэг...

– Бэе бэеынгээ бараа хаража бэлшэдэг юм даа. Хоорондоо эльгэн дүтэ гэхэ юм гү, – ехэл ханилжа бэлшэдэг даа. Сохом иигээд... халгаагаад, амьарлажархихада, яалтай гээшэб?

– Номтой, эрдэмтэй хүнүүд эдэ бүгэдые мэдэжэл байгаа юм бэшэ гү?..

– Хари гыт дээ!.. Нэгэ ёһондоо ашаг олзотойл байгаа бээ!.. – гэхэ мэтээр тэндэ һуугаашад өөһэд хоорондоо ярилсан зүбшэнэ.

Тиигэхээр нэгэдэлдэ орохо гэхэн асуудал дээрэ тогтобо: олон толгой малтай арбаад үрхэтэ айл, үсөөн малтай гушаад айл, огто малгүй арбаад үрхэтэ айл тус нэгэдэлэй түрүүшын гэшүүд болобо.

Үдэшын наранай уулын саагуур далда орон, һэрюу татахада, хурал-суглаан таража, мүнөө дээрээ нэгэдэлэй гэшүүд болоогүй хэдэн эрэшүүл эмниг дошхон моридойнгоо нюрган дээрэ ташаа тулан гунхалзажа, ханаһанаа сэхэ руунь хөөрэлдэн хүхилдөөд, гэр тээшээ яараба.

Гэшүүн болоһон хүнүүд үглөөдэрынь баһал сугларжа, нэгэдэлэй орлогшо даргаар олон жэлдэ Сомоной дарга ябаһан Балдан-Сэнгые нэгэ ханалтайгаар һунгажа, шэнээр байгуулан хамтын ажахыгаа «Социализмын зам» гэжэ нэрлэн тогтообо. Нэгэдэлдэ гэшүүн болгожо абаһан ажалай амарханаар бүтэхэндэ хүнүүдэй ханаа сэдхэл амгалан тайбан...

«Нэгэдэлээшые байгуулха ёһоороо байгуулбабди. Гэбэшые... зөөри-зөөшэтэй, шадал тэнхэйтэй заримашуул нэгэдэлдэ ороогүй үлөө. Тиигэхээр ороно бээ!.. Мүнөө мал ниигэмшэлхэ ажалаа яажа үлүү үгэ хүүргүйгөөр, хэрүүл шууяагүйгөөр ябуулха гээшэб? Губиин нэгэ үбгэн энээнһээ боложо, «боожо үхэшөө һэн» гэжэ дуулдаа бэлэй. Тиимэ хара мүртэй үйлэ нютаг дээрээ гаргахагүй гэжэ оролдохол бэээб. Ажалаа эхинһээн аятайханаар ябуулаа хаамни, хайн лэ байгаа. Тиигээд хүл дээрэ хүсэдөөр бодожо шадагдабал, саашадаа ажалнай аштайл байха бэлэй. Тухайлаад үзэхэдэ, гэшүүдэй тоо тиимэшые үсөөн бэшэ... Зарим газарта оройдоол арбаад үрхэтэ айл хамтаржа, тулгын шулуу табяа һэн гэжэ дуулдадаг лэ», – гэхэ мэтээр Гүнсэн дарга дотороо бодожо ябана...

Мүнөөхил сэдхэлыень эзэмдэжэ зобооһон литэтэйгээ нолсон һууһаар, хахад һүни болоһон хойно унтаридаа ороһон Алтан-Очирой үглөөгүүр яаралгүйхэн бодоходо, һамганиинь үнөөндээ гаранхай, басаганиинь орон дээрээ аали намдуухан нойрсоно; түмэр зууха соо сог ялалзан, дээрэнь табиһан сайтай гүсын соргоор уурал һабажа байна.

Алтан-Очирой дэгэлээ нэмэрин, газашаа гарахада, зүүн тээһээ хэдэн моритой хүнүүд урда-хойноо орожо, гүйлгэлдэн ерэжэ ябана. «Хара үглөөгүүр юун хүнүүд наашаа ерэбэ гээшэб?» – гэжэ Алтан-Очир һанаад, һарабшалан харахада, Жүрмэдэй халтар хээр түрүү магнайда хатарна. «А-а, үнөөхи мал хамтаруулха улад ерэбэ хаш даа. Мүнөөдэр ажалшые бурьялхань дээ. Сүлөө сагаар дуталдажа байһан хүм. Манай муу хүрьгэн хүнэй урдаһаа үгэ хэлэжэ шадаха бэшэ. Хамагай түрүүндэ гараа үргэжэ, гэшүүн болоо гэжэ хэлсээ һэн. «Олоһиие һажаажа һайрхаһаншни мэдэгдэбэ» гэжэ тэрэ үедэнь хүрьгэнөө наада барин энеэгээ һэм», – гэжэ дотороо бодон, мүнөө ламатан гэртээ орожо, хубсаһаяа үмдөөд, албанай хүнүүдые угтахаяа гарахадаа: «Зай, байза, мүнөөдэр мал илгажа таһалха, бэри буулгаха, айраг сагаа эһээхэ, холын аян замда гараха, ном үзэжэ эхилхэ гэхэн алибаа һайн үйлэнүүдтэ харша үдэр юм һэн», – гэжэ шэбшээд, томо-томоор алхалжа, моридой уян тээшэ дүтэлэн ошобо.

– Зай, Алтан-Очир ламатан, һайн намаржажа байна гүт; мал тарган, айраг сагаагаар билтаржа байгаа бээт даа? – гэжэ Балдан-Сэнгын морин дээрэһээ мэндэшэлхэдэ, Алтан-Очир:

– Һайха-ан, һайн!.. Таанад бүгэдын албан бүтэмжэтэй гү? – гэжэ һонирхобо.

Ерэгшэ уладай моридоо уяад, Алтан-Очирто дүтэлжэ ерэхэдэнь, Балдан-Сэнгэ суг ябаһан хүнүүдтээ:

– Манай эндэхи Дуутын-Хүрөөнэй дэд хамба, дооромбо соло хэргэмтэй ябаһан хүн дээ... Мүнөө болоходо, сомоной түрүү малшан, һайн малшадай Уласай зүблөөндэ оролсоод ерээ һэн, – гэжэ танилсуулба.

Алтан-Очирые хайхарамжагүйгөөр хаража зогсоһон Гүнсэн даргын:

– Һайн малшан гуаймнай нэгэдэлдэ ороогүй гэжэ дуулдаад байна. Яахадаа иимэ юумэн болодог бэлэй? – гэжэ асуухалаарнь, Балдан-Сэнгэ лама тээшэ хаража энеэбхилээд:

– Юумэн нэгэ зулаар бүтэдэггүй ааб даа. Бидэндэ бодожо үзэхэ саг хугасаа хэрэгтэй хаям, – гэбэ.

Нэгэнтэ иигэжэ өөрынэ зүгһөө болохотой харюугай үгтөөд байхада, ламатан юушье хэлэбэгүй. Жүрмэд албанай хүнүүдые гэртээ урижа, эдээ хоол барюулаад, гэрэй һүүдэртэ һуужа, ажал тухайгаа ярилсаба.

Хотон айл болон нэгэдэлэй гэшүүд Чойжил, Жүрмэд, Дэндэв гэгшэдэй, мүн лэ хани нүхэрһөө таһа зүрижэ байжа нэгэдэлдэ ороһон Пүнсэл абгайн малые илгаха ажал тиимэшье амархан бэшэ байгаа. Нэгэдэлдэ гэшүүниие һунгаха суглаан дээрэ Донровой: «Орохогүйб!» – гэжэ таһа арсахада, олонһоо илгархагүй гэжэ Пүнсэлэй өөрөө шийдэжэ гэшүүн болоһонһоо хойшо, үбгэ һамган хоёрой дунда голгүй ехэ хэрүүл шууяанай дэлгэрһые Алтан-Очир арайхан гэжэ номгоруулжа эблэрүүлээ һэн.

Шалгалта хэдэг зон үрхэтэ айл бүхэнһөө ниигэмшэлхэ малай тоое бүридхэн тогтообо. Тиигээд ямар мал хэндэ хэдые үгэхэёо хэлсэн тааража, эмнихэ, тамга табиха ажалдаа оробо. Сомоной мал ажахыда эмшэнээр ерэнэн залуу хүбүүн малай наһа, шүдыень шалгаад, томо гэгшын шэрэм тамга улайлгажа дарахадаа, бэрхэ байһанаа харуулаа. Тоо бүридхэгшэ – багша мэргэжэлтэй хүн – үрхэтэ айл бүрийн данса бэшэхэдээ, тоосоото ажалаа тон нягтаар хүтэлнэ; харин дарганарынэ юрэнхы дээрээ һайн мал шэлэжэ абахы эрмэлзэнэ.

Донров һамгандаа уурлаһандаа юм гү, али адуунайнгаа холо ошоһондо юм гү, бү мэдэ, – үүр-сүүрээр мордожо ошоһон аад, бүхы ажалай дүүрэнэн хойно, үдэшын боро хараанаар, хэдэн адуугаа туужа ерэбэ. Пүнсэл абгай өөрынгөө хубида байһан зуун табяад толгой малһаа гол түлэб хони, ямаа, һаамхай үнээд-һээ яахаб даа гэжэ табан үнээ үгэбэ. «Хожом үнээ һааха ажалтай болоо һаа, эдээнээ өөр дээрээ бэшүүлнэ аабзаш», – гэжэ Балдан-Сэнгын хэлэхэдэ, һанаагаа амарба. Жүрмэдэй һамган: «Нэгэшье үнээ үгэхгүйб, мориёо хүбүүндээ гэжэ нэрлэнэн хүм», – гэжэ хэнтэглэн, эсэгэ хани нүхэр хоёройнгоо нюурые улайлгаба, сайлгаба. Гүнсэн хамтаруулагдаһан малдаа али бо-

лохоор олон сар абахые оролдожо ябахадаа, Жүрмэдэй хотоондо арһаяа илзартараа таргалһан зургаан хайнагай сар харажархихадаа, нюдээ зэртылгэн, олиггүй ехээр олзуурхаба. Тиигээд табан сар Донров Алтан-Очир хоёрой гэжэ мэдэхэдээ, үгэ дуугүйхэн ябажа, үлэлһэн тэрэ нэгыень яажа гартаа оруулхаб гэжэ бүхэли үдэртөө һанаата болон, ажалай дүүрэхэ багта нюрган дээрээ алагтай хайнагай сар тээшэ заажа:

– Ёһотойл нэгэдэлэй ажалда таараха амитан, хүндэ юумэ жүдхүүлжэ баймаар... Бидэндэ нэн түрүүн ашаа шэрэхэ хаһаг тэргын хэрэгтэй болоһые таанад гэшүүдтээ ойлгуулха байнаб, – гэжэрхёод, Балдан-Сэнгэ тээшэ албан ёһоор хаража:

– Энэ хайнагай сарые хоёр үнөөнэй орондо абая, – гэжэ хэлэхэдэнь, Жүрмэд дотороо: «Хара багаһаа энэ гүрэн түрын ажалда нохой мэтэ жүдхөөб. Эгээ һүүлдэнь шара һамганайнгаа нёлбоһо адхаруулан байжа, һаамхай үнөөндээ нэгэдэлэй тамга табюулбаб. Донров шэнгээр хэдэрхэжэ байха эрхэ намда байгаагүй. Мүнөө таһа арсаха юм байна», – гэжэ эбдүүсэн һанаад орхиходоо:

– Тэрэтнай бүтэхгүй!.. Хадам эсэгымнай һэтэртэй малынь! – гэжэ зориг ехэтэйгээр хэлэжэрхибэ.

– Нэгэдэлдэ малайнгаа эгээл һайниие үгэхэ ёһотой һэн тула: «Сараа үгэхгүйб!» – гэжэ ама татахадаа, ажал һаатуулхатнай гээшэ!.. «Һэтэртэй» гэжэ юугээ ярьад байнабта?! Һамганайнгаа голоо харлуулаад байһан хоёр үнөөнэй орондо сараа үгэгты! – гэжэ Гүнсэний хэлэхэтэйн сасуу, Дэндэв үбгэн тэдээндэ дүтэлэн ерэжэ:

– Дүүнэр багашуулни, үлүү хаража, булуу химэлээд, яахатнайб? Абаха малаа абажал һалабат... Эдээниие үдхэхэ гэжэ мяхаяа холотороо ябаһыемни таанад мэдэнэгүйт. Амиды хүнэй хаража, хүндэлжэ ябадаг юумэн байдаг юм шүү! – гэжэ хэлэбэ. Тиигэхэ тумань Гүнсэний хоро шара хүдэлжэ: «Яалтайб даа?» – гэжэ һанахадаа:

– Ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулдаг Жүрмэд гуайн һэшхэлынь эндэ амарханаар мэдэгдэшэбэ хаям!.. Улас түрэ тухайгаа бододог һаа, энэ сараа үгэхөөр юм ааб даа. Нэгэдэлдэ малай һайниинь байха зэргэтэй!.. Ашаа зөөхэ тэргэнүүд хамагай түрүүндэ хэрэгтэй болохо гэжэ би таанадта хэлэжэл байгаа һэм! – гэжэ мундуурхан дайрахадань, Балдан-Сэнгэ: «Ажалай

һаял эхилжэ байхада, дүрэгүй буха шэнгээр хүлээжэ болохо-гүйл дээ. Олоной һанаа сэдхэлые гарзадуулангүйгөөр али номгон байгаа һаа, ябан-ябан, нэгэ сарһаа байтагай, алишые юумээр нэгэдэлнай баяжаха ушартай. Хайшаахан бодолтой хүн бэ?» – гэжэ дотороо халаглан бодоод:

– Даргамни... Хоёрой хоёр... энэ айл ганса сараараа түлээ түлишээ дүтэлүүлжэ, нүүдэл, һуудалдаа хэрэглэдэг унаань юм бэшэ гү... Нэгэ бага хүлээгээд үзөө һаа, яадаг юм бэ? Дабаанай доогуурхи голоор нютагладаг айлнуудые хайнагай сарнуудтайнь хамта модо, түлээнэй бригада болгоё гэжэ һанажа байнаб, – гэжэ хэлэхэдэнь, Гүнсэн мүхөөгөө үгтэхэгүйб гэхэндэл:

– Мүнөөнэй сагта хэтэртэрээ баяжаһан заримашуулые хэзээ нэгэдэлдэ ороно ааб гэжэ аргадажа, ажалаа алдажа һуултай гү? Юрэдөөл, айл бүхэнһөө нэгэ-нэгэ хайнаг абая! – гэжэ тулгаба... Тиигээд лэ алаг зүһэтэй сараа хүтэлһэн Дэндэв үбгэн уйлажа ябаба...

Энэ зүрилдөөтэй хөөрэлдөө шагнажа байһан Алтан-Очир дарганарта дүтэлжэ:

– Дарга гуай, нэгэдэлдэ сар үхэрэй тиимэл шүхала болоо юм һаань, мүнөө дээрээ манай хоёр сарай нэгые хэрэглэжэ байгыт даа... Ядарһан үбгэнэй нулимсые үзөөд – яахатнайб? Үбгэ эсэгэһээ уг дамжаһан хайратай малынь хаям, хөөрхы... – гэбэ.

Гүнсэн энэ хэлэһэн үгэнүүдһэнь огтошые уярбагүй, харин лама руу эбдүүсэһэн шэнжэтэйгээр хаража:

– Та нэгэдэлэй гэшүүн бэшэ аад, хүнэй түлөө һүйд болоод байха ямар эрхэтэйбтэ? Бидэ гэшүүдэйнгээ дансатай малаар ажалаа бүтээхэ гэхэһээ бэшэ, хэнэйшые зөөридэ хургаараа хүрэхэ ёһогүйбди, – гэбэ.

– Зай, яахаб теэд?... Дэндэв гуайн алаг сарые абахаяа болёо хадаа, орондонь минии сарые хэрэглэгты гэжэ хэлэхэеэ һана-наб. Болохогүй гэхэн юумэн юун байхаб? Энэ муу үбгэн муха-рижа унатараа, сараа хаража ябаг лэ даа, – гэжэ Алтан-Очир найдуулба. Тиихэдэнь Гүнсэн, нээрээшые, тиимэ юумэ гү даа гэхэншүү, бодолгото болоод:

– Тиигээ һаа, тиигээл даа... Хүнэй гуйжа байхада, арсахань аягүй... Алэе, Бат-аа, тамгаяа улайлгаад, ламатанай нэгэ хай-

нагыг тэмдэглээд орхи! – гэжэ омог дорюунаар аашалхадань, Балдан-Сэнгэ Галсан хоёр бэе бээ харалсажа, толгойгоо нэжэрэн, ханаа зобонгёор Алтан-Очир тээшэ харахалаарнь, саадахинь: «Бараг, бараг, хорхойень дарая», – гэнэншүү, толгойгоо дохино...

Малай залуу эмшэн аягүйрхэжэ:

– Үгы-ээ! Дарга, хүлээгээ хаа, яадаг юм бэ? Гэшүүн бэшэ айлай малыг шууд тамгалжа эхилээ хаамнай, нэгэ ёно бусаар ханагдаад байна. Һүүлдэ, хэрэгтэй болоходонь, ерээд, абана бээбди. Хамаагүй, эзэнэйн зүбшөөжэ байхан хойно... – гэбэ.

Багша хүбүүн мүн лэ дэмжэн:

– Тэрэнэ дээрэ ха!.. Ашаанай тэргэдэ хүллэхэ нэгэ сар бии гээд лэ бэшэжэрхиге! – гэбэ.

Гүнсэн гансаардаба хаб гэнэн бодолтой гараа нэгэ дахин даягад гүүлэн, саашаа эрьеэд, бушуухан ябашаба. Тиихэдэнь Балдан-Сэнгэ малшадта хандажа:

– «Олоной үгэ – олигтой» гэжэ... ажалшыг урагшатай болоо! Мүнөө саашадаа хэхэ юумэндээ ороё... Таанад ямар мал маллахаяа өөхэд дундаа хэлсээд, нэгэдэлэй зүблэлдэ ханалаа мэдүүлээрэйгты, – гээд, Чойжил Жүрмэд тээшэ хараба. – Пүнсэлшыг, яахаб, үнээ хааха дуратайгаа мэдүүлээ хэн, арбан табан үнээ абажа болохо... Бүхы гэшүүдэйнгээ малыг ниигэмшэлэн бэшэжэ дүүргэн хойноо үнээнэй наһа, шүдөөрнь илгажа, хубаари хэхэбди. Тиигээгүй хаамнай, зарим малшад хохидолдо орохо... Нэгэ үгөөр, малаа дансаар амьарлажа абан хойноо һуури, байдалаа хэлгэжэ, зөөхэ болонобди, – гэбэ.

Чойжил Балдан-Сэнгын хэлээшыг дуугүйхэн шагнажа һуу-ханаа:

– Зай гэжэ... Ямар мал абахаяа хамга, үхибүүдээрээ, аха ламатайгаа зүбшэн байжа шиидзэ. Нютагаа хэлгэхэ гэхэдээ, арайл шадахагүй хабди. Бидэ лама ахайгаа хараад байдагбди, – гэжэ сэхээ хэлэбэ.

Гүнсэнэй:

– Ахашни мэнэ таанадыг – нэгэдэлэйхидыг – хараад байдаг болохо, хүлээжэ бү яда! – гэхэдэнь, Балдан-Сэнгэ: «Яһан түргэн зантай, жолоогүй хэлэ, аматай нүхэр бэ?» – гэжэ дотороо дураа гутан:

– Теэд яалтайб?.. Хайшаа холын газар зорижо ошохо хэм

даа? Алтан-Очир гуай олон зоной дунда байха дуратай, өөрын ханаа бодолтой хүн гэжэ мэдэгдэнхэй. Ниитын мал илгажа абаад, туугаад ябашаха хэн гү даа? – гэбэ.

Дэндэв үбгэн малайнгаа буянта заяан тухай бодоо юм гү, – уяатай үхэрэйнгээ халуун хушууе альгаараа эльбэжэ байһа-ниинь харагдана.

– Тэрэ зүнэг үбгэниие харана гүт? Үхэрөө мяханда тушаажа байһан юм шэнгээр голгүй ехээр хара буужа байна, – гэжэ Гүн-сэнэй наада барихада, али хэзээнхээ хойшо нэгэшые үгэ хэлээгүй хууһан Алтан-Очир: «Муу муухай ёһо бэшэ, монголой ёһо...» Элдэбээр хэлэхэнь юүштэб? Хармалаһандаа иигэжэ байгаа бэшэл даа... Буянта малай хэшэгһээ хүртэхэ амһарта соорхой байбал, юуншые тогтохогүй; харин оёоройнь бүхэ хаань, арадай эд хүрэнгэ арьбажан дэлгэрхэ зэргэтэй!» – гэжэ сэдхэбэ. Тиигээд Балдан-Сэнгэдэ:

– Боро харааншые буухань даа. Хэгдэхэ ажал дутуугүй дүүрэнээр хэгдээ. Таанад мүнөө унтаж амараад, үглөөгүүр эртэхэн мордохо болоболта даа, – гэжэ дурадхал оруулба.

Нэгэдэлэй ударидагшад Алтан-Очиройдо бүхэли үдэрөө бараад, Жүрмэдэйдэ үдэшын хоол эдеэд, ниигэмшэлхэ ажалаа үглөөдэр үргэлжэлүүлхээ хүршэ хотон айлда хүрэжэ хонохоор мордобо.

11

Намарай адаг нарын гарамсаар, хэрюухэн халхинай үлээхэнь түргэдөөд, үбһэ ногооной үзүүр намиран халюурна. Жэлэй дүрбэн сагай жама ёһоор уулын модод шаргалтан, газар дэлхэйн үнгэ сайрана. Намдууханаар долгилһон нуур дээгүүр хүхэбтэр туяан уняартажа, нюдэ табиха зуура зэрэлгээ татажа, сэдхэл уяруулна. Хангай дайдада намарай унжагай бороо ороходоо, тогтохо янзагүй... Гэбэшые, бороогой сагаан манан хуунагтажа, шииг татана.

«Үбэлжөөндэ бууха сагнай хэзээ болодог бэлэй? Яхашые хаань, хэдэн тэргэ түлээтэй болоогүйдэ аргагүй», – гээд, Пагмажав басагаяа дахуулжа, үхэр тэргээ хүллэн, түлөөндэ ошоһон тэрэ нэгэ үдэр тохёолдуулжа, хоёр бараан моритой хүнүүд Цагаан сайрын эхиндэ намаржажа байһан гурбан гэр

тээшэ зорин хатаруулһаар, мориной уяан дээрэ ерэжэ бууба. Шара халтар нохойн уяагаа таһалхаһаа наагуур хүрэжэ шахуу боорлоходо, баруун хойто талын уйтан жаахан гэрһээ нэгэ хүгшэн гаража, нохойнгоо уяае шангалангаа: «Дуугай», – гэжэ һулаханаар зандараад, айлшадые угтажа ошобо.

Боро хилэн дэгэлтэй үндэр хара хүн, набтархан бээтэй, хүхэ тэрлигтэй залуу хүбүүн хоёр моридоо уяад, хүгшэндэ дүтэлжэ ерэмсээрээ:

– Та амархан һуужа байна гүт? – гэжэ нэгэл ондоохон аял-гаар мэндэшэлжэ зогсобо. Тиигээд хүгшэнһөө:

– Алтан-Очир гүай гэртээ гээшэ гү? – гэжэ аятай зохидоор асууба.

– Минии хойноһоо ехэ гэртэ морилжо хайрлагты, айлшад... Ламатан – тэндэ, – гээд, хүгшэнэй гараараа даллан гэшхэлшэхэдэ, мүнөөхи хоёр хойноһоонь дахалдаба.

Гэрэй үүдэ сэлин, хари холын хүнүүдэй орожо ерэхэлээр, Алтан-Очир уншажа һууһан номоо саашань болгоод, айлшад уруу харасаяа табиба. Оройшо малгайтай эрэ үбэрһөө алда сэнхир хадаг гаргажа, хоёр гараа дэлгээд, ехэл ёһорхог зангаар золгобо. Цэвэл хүгшэн налархай уринаар дохин байжа, гэрэй баруун талада олбог дэбдижэ, холын айлшадаа морилон һуу-хыень уриад, хуурай гэшүүһэ хухалжа, галаа носоогоод, сайгаа үйбэ.

Ламатан хадагыень хоёр гараараа абажа, абдар дээрээ табижархёод, хоймортоо заби́лан һуужа, Чунчигноров хөөргёо гаргажа тамхилба. Дээдэ талада һуугаа дүшэ гарама наһанай нарин шэрбээ һахалтай эрэ ташаандаа унжуулһан хүхэ хургы даалинһаа (тамхинай аршуул) хөөргёо гаргажа, шүрэтэй толгойень һугалжа абаад, баруун гарайнгаа альган дээрэ табяад, зүүн гараараа дороһоонь дүнгэжэ, ламатанда бариба. Алтан-Очир хөөргыень тодон абажа, улаан шүрэтэй толгойень эльбээд, эрьюулэн байжа, удаан шэнжэлэн хараба. Хүрин зандан модоной үндэһэн дээрэ ошор һиилэжэ урлаһан алтан бүһэлүүртэй энэ хөөргын тон танил дүтөөр һанагдаһанда, хажуудахи хүн тээшэ нюдөө тогтоон хараба. Ламатанай нюур шарай хубилжа, зандан модоной үнэрөөр анхилһан хөөргыё һонирхон шэртээд, бэшэрэл ехэтэйгээр тамхинһаа үнэрдэхыень адаглажа, хаража һууһан хари нютагай танигдаагүй эрэ: «Танижа

байхан шэнги... Ашагүй хайн!.. Хутагтын айлдахан зурхайша мүн гээшэ ха. Газаа талахаань харахада, юрын хүнэй түхэлтэй-шые хаа, магнай, нюдэндэнь эрдэмтэ хүнэй шэнжэ шэнггэһэн бэшэ аал? Ара-Халхада шажанай хоригдоод байхада, номтой хубарагууд эгээлэй зонһоо илгархаяа болёо гэгһэн үгэ үнэн ха. Хутагтын захяашые хүсэлдүүлжэ шадаа хаамни, ехэхэн үйлэ хэрэг бүтэхэ һэн дээ», – гэжэ ханахадаа, олзуурхан наманшална.

Алтан-Очир шара тамхинһаа шуналтайгаар үнэрдөөд: «Тамхин, хөөргэ... али алинииншые намһаа холодоһоор, үнхэн болоо. Багшынгаа дүшэ наһа хүрэгһэн үлзытэ үдэртэ зорюулан, Уранборын хэжэ бэлэглэгһэн хөөргэ мүн... Дилав багшамни аянда гарахадаа, энэ хөөргэёо бөөһээ халгаангүй, үбэртөө хээд, хадагалжа ябадаг бэлэй... Тиихэдээ, байза, эдэ хоёр холоһоо ерээ ха... Зорюута энэ хөөргэ залажа тамхилуулһанай ушар юун бэлэй? Гэгээн багшатан танюулха гэжэ эльгээгээ гү? Али, үгы гэбэл, хөөргэ олзолһон тагнуулшад гү? Үгы дээ... Хутагтамни тиимэ үйлэ муутай юумэ гаргаха ушаргүй», – гэжэ ханахатайнь сасуу, хажуудахи хүнэй харасада гэгээн туяа сасарба. Тиигээд тэрээндэ хөөргыень бусаажа барихадаа:

– Эрхим нүхэдэй нютаг, хушуун хаагуур бэ, хэрэг, зоригт-най юун бэлэй? – гэжэ урин налгайгаар асууба.

– Бидэ Үбэр-Монголоой нэгэ хушуунһаа гараһан, холын хүнүүд... Эрхим таниие һурагшалһаар, энэ хүрэгжэ ерэбэбди. Танай багшын гэгээн дүрэ, тунгалаг хайхан нюдэнэйн хараса доро ушарһан хуби заяандаа үшүүхэн бидэ баярлан ябанабди, – гэжэ үндэр хара хүн мэдүүлбэ.

– «Сэдьхэл бодол сэхэ, сэбэр байбал, хүрэхэ зориг аян зам-даа тодорхо» гэгһэн үгэ бии. Таанадай үнэн хайхан бодолоор зорижо ерэгһэндэ, ямар ехээр урмашан баярлабабид?! Хутагта багшынгаа тухай хайхан юрөөл дуулаха заяан намда тудаб гэдэгтэ этигэнэб... Сүлөөтэйхэнөөр амарагты, – гэбэ Алтан-Очир.

Цэвэл хүгшэн томо мүнгэн аяга соо улаа бутарһан сай аягалжа баряад, харлагай хүнэй хүшөөһэ үрмэнтэй худхаж, шара тоһо нэмээд, гуулин табаг соо хэжэ, айлшадай урда табиба.

Алтан-Очир:

– Зай, зооглогты даа... Гэрэй эзэн эхэнэрнай түлээндэ ошоод, даб дээрээ ерээгүй байна, – гэмсээрээ, хадам эхэдээ

хандажа: – Эжы, манайда айхабтар хүндэтэй айлшад морилоо. Пүнсэлые найхан эдээ хоол бэлдэжэ үгэ гэжэ хэлэхэтнай гээшэ гү? Үдэшэ тээшэ хонидой хотоондоо оромсоор, шүлэнэй юумэ түхээрэе, – гэбэ.

Мүнөөхи эрэ:

– Үшүүхэн бидэ шабинар бурхан багшын эбигээл доро Ара-Халхын алдарт зурхайшантай нюураараа ушаржа, гэгээн хутагтын захяа-даабариие бэлүүлхэ гээшэ хоморой ехэ урма баяр юм даа, – гэжэ хэлээд, аягатай сайгаа ябаган шэрээ дээрэ табижа, дахяад лэ зальбаржа ёһолбо.

Алтан-Очир харюудань баһа ёһолоод:

– Заа, тиигээд зам зуураа зутаржа, зүдэрбэ гүт? Манайхи-ниие энэ голдо нууна гэжэ хаанаһаа мэдэбэ гээшэбтэ? – гэжэ һонирхобо.

– Зам харгымнай үнэхөөрөө хүндэхэн байгаа. Бидэ Алтайгаар дамжан, танай Сомондо хүрэжэ ерээбди... Тэндэ нэгэ танил ангуушан бии. Үни хада Алтай уулаар агнажа ябахадаа, танилсаа һэмди. Тэрэ хүн ехэ туһа хүргөө даа. Тиигээгүй һаань, яагаад оложо шадаха байгаабиб?... Энэ хөөргые танижа байһан шэнгээр харагдаалта. Тиихэдээ төөрингүй оложо ерэбэ гүб?..

– Энэ оршолондо мартаһын аргагүй юумэн баһа байдаг. Хөөргэ харамсаараа, сэдхэлни доһолшоо... Гэгээнтэнэймнай бэе лагшан тунгалаг гү?.. Хаанахана, ямаршууханаар амидаржа байна хаб? Нүүдэлэй шубуун шэнгээр тэрэ нэгэ намар урагшаа ошоһонһоонь хойшо нурагынь таһараад, удаахан болошоо, – гэжэ Алтан-Очирой хэлэхэдэ, айлшанай нюдэд ошотон гэрэлтэжэ, дүүрэн баярай гэгээн толон магнайдань тодоороод, үбэрөө уудалжа, нягтаар боогдоһон гэгээнтэнэй захяа бэшэг гаргажа, ламатанда барюулба. Алтан-Очирой гарынь һалганажа, нюдэндэнь нулимсын бии болоод орхиходонь, мүнөөхи хүн хаража, сэдхэлээ доһолгобо.

Ламатан бэшэгээ удаахан уншаһанайнгаа удаа, баярлаһан нюдөөр айлшадаа хараад:

– Үйлэ буянтнай дэлгэржэ байг!.. Таанадни энэ наһандаа байтагай, хойто наһандаа хүрэхөөр буян үйлэдэбэ гээшэлтэ! Гэгээнтэмнай амидаралтай тэмсэн, алас холо руу зорёод, гушаад жэл болоһон хойно мотороо табижа, мэндээе хүрьгэһэниинь яг лэ зүүдэн шэнгээр һанагданал. Гал гуламтымнай

номшо мэргэдүүд хуу шахуу ходоржо ошоо. Заяа түшэжэ, тоохо хүдэлгэһэн ганса нэгэн амидархын тэдыдэ ябана... Номто хубсаһаяа тайлажа, ном эрдэмээ орхижорхёод, үдэр, хоногуудые, нара, жэлнүүдые үнгэргэжэ һууһыемни ойлгожол байгаа бэээт?.. Бидэнэй түрэхэн нютаг, хушуундаа, хүзэгтэн олонойнгоо дунда ябаһан мүртөө уһанда унаһан шулуун шэнгээр юугээшье мэдэхээ болёод һуухада, холын хари газарта һанаһанаа бээлүүлжэ, хүмэ, дуган бүтээгээд байха гээшэ гайхалтай найхан үйлэ байна... Багшынгаа захяашье хүсэлдүүлэнгүй яахабиб?.. Хадагалжа, дээрэ үргэжэ ябаһан жаа-жуу юумэн байхал дээ, – гэжэ хэлээд, ехэ талархалтайгаар айлшадтаа хандажа, эдээ хоол зоогложо амархыень уриба.

Айлшад гэгээнтэнэй эльгээһэн ном судар болоод урда зүгэй гоё найхан бэлэг гаргажа, ламатанда барюулба. Тиихэдэнь Алтан-Очир дэгэл, хубсаһаяа заһаад, баринтагтай сударһаа адис абажа, бурхан шүтээнэйнгээ үмэнэ залажа табиба. Тиигээд һанаанда орошогүй золоор тохёолдоһон айлшадтаа баяраа мэдүүлээд, Үбэрлэгшэ хушуун (Үбэр-Монгол), Энэдхэг, Түбэдтэхи шажанай хүмэ, хиидүүд тухай, арад зонийнь амидарал тухай һонин хөөрөө шагнажа, тэрэ баясхаланта үдэрые үнгэргэбэ.

Үглөөдэрынь мандаха наранаар Донров айлшадай унаа тэргые түхээржэ, холын замда мордохоор бэлэн болгобо. Алтан-Очир багшынгаа эльгээһэн бэшэг дахин-дахин уншаад, амин голһоо үлүү нангинаар абажа ябадаг хүрин зандан абдраа онгойлгон, хутагтадаа эльгээхэ бэлэгээ нягталан боожо, гахайн арһан туулмаг соо хэжэ, бүхэ гэгшээр уяба. Тиигээд Америкын Нью-Джерсиин Эйркст хотодо байгуулһан Дашгимпелин гэдэг шарын шажанай түрүүшын дуганай гол шүтээндэ зорюулжа, монгол уран зураашын бүтээһэн Будда бурханай хүрэг, гэгээнтэнэй хиидһээ абажа хадагалһан бурханай тахил, монгол, түбэд хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн судар шашдир, Очирвааниин номин ногоон арсатайгаар хоёр алда сагаан хадаг, үлзы тэмдэгээр гоёогдоһон мүнгэн аяга болон бэшэшые юумэ холын замда абажа ябахаар бэлдэжэ үгэбэ. Һүүлээрнь ламатан үнэн нүхэдтөө эдижэ ябаха хүнэһыень хүндэтэйгөөр барюулаад, аян замдаа һаатахагүйнь түлөө тарни уншажа, хии мориной сан табижа уууулба.

Айлшадшые нэгэнтэ иигэжэ Ара-Халхын алдарта зурхайшантай уулзажа золгоһондоо, ехээр урмашаа бэлэй. Нэгэ хоногой туршада ушарһаншые хаа, хүсэл, ханал нэгэтэй анда нүхэд үглөөнэй хоол барижа, бэлгэ дэмбэрэлэй үгэ андалсажа һууһаар, яг морин сагта холын нютагай зүг барин хүдэлбэ. Тэдэниие үдэшэжэ үгэхэёо Донров ханилан мордобо.

Алтан-Очир хутагта багшынгаа эльгээһэн сударнуудые хаража: «Хэзээ нэгэ сагта хүмэ, хиидүүдэймнай хэргээгдээ хаань, гэгээнтэн, танайнгаа зохёһон энэ сударнуудые хүндэтэй ёһоор залажа, энэ газар дэлхэй дээрэ агууехэ эрдэмтэй хутагта амидаржа, хожом хойно холын хари нютагта ябахадаашые, Халхын түмэн уг удамаа дээрэ үргэжэ, шүтэжэл һуугаа гэхэн бодолые ерэхэ үеынхидтээ ухаа оруулжа, ойлгуулха болоноб даа. Хутагта багшымни зохёолоо эльгээһэниинь саанахаа нэгэ удхатай... Нютагһаа гараад, багшамни ехэтэ зүдэрөөл дээ. Хитадта арбаад жэл болоод, шорон түрмэдэ хаагдажа, зобохон байна. «Эрэ хүн долоо дахин бүдэржэ, наймадахидаа хэргэдэг...» Хитадай Гуанжоу можын гудамжада ядаржа, тэнэжэ ябахадань, англиин нэгэ хүнэй туһа хэшгээ хайрлаһанһаань боложо, хүл дээрээ гаража, Америкэ ошоод, амгалан тайбанаар түбхинэжэ, монгол һургуулийн түб байгуулаа. Яаһаншые ехэ буянтай үйлэ гээшэб!.. Хэрбээ тэрэ хитадай гудамжада унаа хаа, яаха байгаа? «Һайн һанаанай үзүүртэ – хүн» гэдэгтэл, хаанашые ябахада, һайхан һанаатай хүнүүд байхал байна! Хутагтымнай хуби заяан гансал өөрынь бэшэ, арад зоной түлөө хубараг бидэнэй мүргэл, зальбаралда, монгол туургатанай хии мориндо хабаатай һэн хойно – аргашыегүй дээ. Хүн үйлынгөө үриһөө хазайха ушаргүй», – гэжэ бахархан, баярлан һуугаа һэн.

12

Зунай бүтүү бүгшэм үдэр дунда үхэр тэргэ хүтэлһэн хээр моритой хүн халуун наранһаа аяшаржа, унаанайнгаа гэшхэдэлдэ бүүбэйлэгдэжэ, зүүдэлхэ тооной ябана. Энэ хадаа – Донров... Хангай ехэ нютагта түрэхэн Донров таби наһа хүрэхэшые, дэлһэтэ мориной хатар дунда хүдэржэхэн эрэ хадаа, холын хотодо амидардаг өөрынгөө наһанай эрэшүүлһээ урма

зоригоор огтолон дутахагүй. «Зүрюу абари зантай эхэнэрхээ бүхы юумэн эхилдэг. Хэдэн үнээ хаагаад, тушааха ноормоёо дүүргэжэ шадабагүй... Нэгэдэлхээ үгтэһэн хэды гунжаниинь хуу шахуу хюхаранууд. Үнээд хүтэй гү, али үгы гү, хамаагүй, – зуун литр хү тушаахаб гэдэгынь юуштэ хаб? Амин голоо тэдхэхэ үнээдээ тугалнуудһаань хармалжа байжа шобтороод-шобтороод, хүнэй ноормо дүүргэхэ гээшэнь – дэмы!.. Һамганайнгаа һаалишан болоогүй һаань, эды сагта тогоогоо нэрэжэ һууха байгаабди. Тиин гэхэдэ, хара сай уужа һуухабди... Абаа болоһон салин мүнгэниинь хахад шуудай (мэшээг) гурил худалдажа абахада, хүрэнэгүй... хүрхэй бэээ?! Теэд ганса хүн бэшэл дээ... Мяха бэлдэлгэндэ долоон зуугаад хиил мяха тушаагаад, оройдоо мянгаад янчаан мүнгэ абаа. Нэгэ хиил мяхыемнай нэгэ түхэригһөө үлүүхэн сэнгээр маанадһаа абаад, һуурин газарта таба-зургаан түхэригөөр худалдана. Мунхаг минии бодолоор, нэгэдэл гээшэнь бидэндэ хохитатаха янзатай», – гэжэ Донровой энэ-тэрэ юумэн тухай бодолгото болон ябатарнь, ута унжагай бодолыень таһалая гэһэншүү, мориной түбэрөөн дуулдажа, нэгэдэлэй хонишон Дорж гүйлгэжэ ерэмсээрээ:

– Донров ахай, хаана холо хүрэхэтнайб? – гэжэ асууба.

– Һүнэй завод хүрэжэ, хүёо буулгажархёод, нэгэдэлэй түб орохо ханаатай ябанаб. Нооһоёо тушааха ёһотой хэм. Нооһо абадаг хүниинь бии ха гү?

– Байһан байха... Таанад иимэ холоһоо хү зөөжэ, зүдэржэ ябанхаар, заводто дүтэ болоод, ханаа амар һуухаяа яадаг зомта?

– Боли, боли... Би, юун, гэшүүн-мэшүүн бэшэб...

– Тэрэ ямар хамаатай юм? Пүнсэл эгэшэ нэгэдэлэй түрүү һаалишан хаям! Үни хада намын суглаан дээрэ танай һамгые аймагай депутадаар һунгаха гэжэ дэбжүүлээ хэн. Нэгэ гуламта түшэжэ байһан хүн хадаа, ямар юумэндээ хүндэлдөө хүмтэ? Нэгэдэлдэ орыт! Олон зоной хойно орожо, хэлэ аманай бай болоод, яаха гээ хүмтэ?.. Нэгэдэлдэ ороһон маанадта огто муудаһан юумэн үгыл! Табан зуугаад хони харюулжа байнабди. Үнгэрөөшэ хабар малайнгаа түл һайнаар ондо оруулаа гээд, һэеы гэр, эмээл... зүндөө ехэ юумээр шагнаа хэн... Хүдэлжэ байхада, болохотой юумэн!..

– Тэрэ ойлгууламжын хүдэлмэри яаха юм?.. Гэлтэй, мал дахиад ниигэмшэлхэ гэжэ дуулдана. Тэрэ үнэн гү?

– Тиимэл аа гү... Үрхэтэ айл бүхэндэ зуун толгой мал үлөөхэ юм ха. Хүбүүнтнай өөрынгөө ами харахаар болонхой... Яагаашье хаа, мүнөө танда зуунһаа үлүү толгой зүбшөөхэгүй байха даа. Тиимэл хадань, ниигэмшэлхэһэнь урда нэгэдэлдэ ороо хаа, дээрэ байха бэшэ аа гү? – гэжэ Дорж идхаба.

Нэгэ голой дүү хүбүүнэй иигэжэ идхахада, Донров: «Нээрээ, дахинаа мал ниигэмшэлхэ юм хаань, нэгэдэлдэ ороошонь дээрэ ха. Пүнсэлшье хажуу тээһээм гэншээд-яншаад лэ, амар заяа үзүүлхэгүй. Нэгэнтэл иимэ юумэнэй болоһон хойно гансаараа хүндэлдөөд, юу олохобиб? Үтэлөөд, амитанай наада-зугаа болохомни ха. Пүнсэлнишье – түрүү хаалишан!.. Гэхэдээ, хубиин хэды малгүй болошохо хаа, юунэйн түрүү хаалишан гээшэб?! Хамаг малаа үгэжэ дууһантаад байхада, арга шадалнай ямар болохоб?» – гэжэ бодолгото болоно.

Харин Дорж Цагаатын-Аманда бэлшэжэ ябаһан хонин хүрэгэйнгөө зүг тээшээ зааж:

– Мүнөөдэр бригадын түб дээрэ хонидоо хэрлииндэ оруул-хамнай. Хүбүүмни тэрэ хонидоо дүтэлүүлжэ ябана; ошожо, туһалаагүйдэ аргагүй! – гээд, мориндоо ташуур үгэн, хурдаар гүйлгэшэбэ.

«Энэ муу бүхэтэр бзетэй Дорж хүрэтэрөө хүндэ ухаа зааж ябана; нээрээ, байдал гээшэ ондоо болоо дээ», – гэжэ бодоһон Донров нэгэдэлэй түб ерэжэ, нооһо, хилгаһаая тушаагаад, агентһээ хоёр-нэгэ улаан тамхи, сай, хэдэн хиил гурил болон шэхэр гэхэ мэтые худалдажа абаад, гэртээ бусаха гэжэ мориндоо дүтэлнэ.

Энэ үедэ хүбүүнтээ хонидоо туужа асарһан Бархас гэжэ нэрэтэй хонишоной нэгэдэлэй конторын газаа ерэжэ, моринһоо буугаад, үүдыень нээжэ ороод, таһалга бүхэнөөрнь шагаажа харахадань, хэншье байбагүй. Тиигээд газашаа гараж, хамсыгаа нэгсэрэн, иишэ-тиишээ хараашалхадань, маяа хүлтэй харуулшан үбгэн мааяглаһаар дүтэлжэ ябаба.

Бархас шанга хоолойгоор:

– Эндэхи дарга-даамалнуудшни хуу булта хайшаа ошоо юм бэ?! – гэжэ хүхирэн татажа һураба.

– Гүнсэн дарга аймаг ошоо... Орлогшо дарга хүдөөгүүр

ябаһан байха. Үглөөгүүр эртэ мордоо һэн... Тэдээндэ хэрэгтэй һэн гүш, хүбүүхэй? – гээд, мүнөөхи үбгэн нюдөө ониилгон, Бархасай омог дорюун шарайе шэртэн зогсобо.

– Гүнсэнэй гэр хаахануур байдаг бэ?..

– Тэрэ саада голой эрье дээрэ байгаа табан гэрэй эгээл баруун тээхидэ, – гэжэ үбгэн гараараа зааба.

Сомоной түб газарай шорой тооһо үрхирүүлһэн, халуунда хургаһан хонидоо «тас-няс» гэтэр ташуурдажа, оог хуугай табигһан Бархас харгы замдаа Донровтой сэхэ уулзашаба.

Донров Бархасай сухалтай нюдэ руунь гайхан хараад:

– Зай, наймаашан, хаана хүрэхэ гэжэ иигэтэрээ яараабта? Халуун зунай арюунда Сомоной түбтэ хонидоо хургуулба гүт? – гэжэ энгүүрхэбэ.

Тиихэдэнь урдаһаань Бархас:

– Эдээниие һөөргэнь бусаажа тушааха гэхэмни, мэдэдэг хүниинь үгы байба. Һамга, үхибүүдтэнь лэ абашажа үгөө һаа, яахаб? Эдээнһээ боложо, түлбэридэ унагша аа гүб? Тэрэ зоотехник ухаантай амитанда: «Хэрэггүйл дээ, би хонидоо тэрэ хэрлииндэшни оруулхагүйб», – гэжэ таһа арсаһаар байтарни, шахажа оруулаад, зүлгэ ногоондо гараһан арбаад хонин пурпишоо! Ама хэлэ татажа ажал ябуулдаг даргаһаа иимэ юумэн болоо! – гэжэ ехэ сухалтайгаар хэлэбэ.

Донровой:

– Эдэ хонидшни бусаажа үгэхэ эзэнтэй юм бэшэ гү? Мунхаг уур сукхалаа татад гыш! Тэрэ һамган, үхибүүдынэ эдээгээршни яаха юм? Дэмыл юумэн! – гэхэдэ, Бархас хороо бусалжа:

– «Дэмы юумэн!..» Яагаа хүрхэй хүмши? Һамганайнгаа хормойһоо зулдашоод! Ши, хари, хүйтэн, халуунда зүдэржэ ябажа үдхэхэн малайнгаа «дэмы юумэнһээ» боложо һалахыень ойлгоходоо, арһа мяхандаа багтажа ядажа ябана хэбэртэйш! Үшөө хүндэ ухаа заажа байха! – гэжэ хүндэрхэбэ.

Тиихэдэнь Донров юушые хэлэнгүй, «чүү» гэжэ үхэрөө шабхуурдажа, тэргээе хахинуулһаар, урагшань жүдхүүлшэбэ. Бархас хойноһоонь хаража байтараа, хонидоо гэр тээшээ залаад: «Нээрээ, Донровой хэлээшэнь зүб. Дарганарай ерэхэдэ, ушар ябадалаа мэдүүлхэ байна», – гэжэ һанабашье:

– Хүбүү-аан, хонидоо туугаад, гэртээ дүтэлүүлжэ бай! – гэжэ хэлээд, үнэн үгэтэй үеын нүхэрэйнгөө хойноһоо мориёо хатаруулан ошобо.

Донров Бархасые энеэбхилэн угтажа:

– Зай, юун бэ? Хонидоо тушааха гэхэдээ, зүрхэншни хүрэггүй гү? Али... манай Пүнсэлэй хормойһоо таталдахашни дутабалтай? Шимни залуудаа яһала ханаархадаг хэн гүш дээ? – гэжэ наада бариба.

– Шамтай дайралдаагүй хаа, тушаажа үгэжэрхимөөр лэ зоригтой ябааб. Эдэ залуу дарганар энеэдэ хүрэмөөр захиралта үгэжэ байха юм... Угы, хэзээ бидэ элдэб юумээр малаа угааж, тобир тарган болгожо байгаа нэмбибди? Хашаг, шалзагүй болохо... энэ-тэрэ гэлсэхэ юм... Арбан хоёр хонин муудаж унаад, тэрэ дороо үхэшөө; хэрлиин-мэрлииниинь таараагүй юм гү даа. Зуд ядаралай үедэ хосороогүй аад, хүхэ ногоон соогуур иимэ тодхор дайраха гэжэ байдаг юм ха. Урзанда жэл бэлэй гү, орос ахын – хэн бэлэй даа, – мартааб... Юрэдөөл, нэгэ хүнэй шэнэ онол аргаар хурьгадтаа эмнээ хэхэ гэхэн захиралта буугаад лэ, ехэ хүл хөөрсэг болобо... Тэрэнь юун бэ гэхэдэ, олон хуса хурьгатай боложо, үйлэхэнөө үзөө хэн...

– Түлгэ, зуһаг хүрэтэрөө хүр саһан соогуур хээлитэжэ, һүйд болоо бэшэ хэн гү? Юрэл, хүхюутэй юумэн болоо хэн дээ! – Иигэжэ хөөрэлдөөд, хожулан хүхилдэн энеэлдэшэбэ.

– Дандаа захиралта, тогтоолоор хүдэлжэ байха гэдэгынь түбэгтэйхэн юумэ аа гү... Гэбэшье, нэгэдэлдэ ороходо, гэмгүй, амидаржа боломоор ха... Ши, Донров, захиралтын амта үзөөгүйб гэжэ ханаандаа жаргажа ябадаг хүн алтайш? Пүнсэл шамайе... тэндэхэнээл «командалаад» лэ байгаа бээ?.. Лама та хоёрой нэгэдэлдэ орохо сагынь үшөө ерээгүй байгаа юм бэшэ гү? – гэжэ Бархасай енгүүтэхэдэ, Донров үнөөхи олон хуса хурьгадуудые нюдэндөө хараһан шэнги болоходоо, энеэдэ алдан:

– Хүн малгүй захиралтаар байдаг болоһон сагта яахадаа амяараа байха хүнбиб? Сэхын хэлэхэдэ, ханаан соохоноо аминдаа ябаһайб гэжэ бодоһон хүм, теэд тэрэмни бүтэхэгүй хэбэртэй. Таанадай ханаа амаруулжа, нэгэдэлдэ орохомни бэшэ гү. Тэрэгүй хаа, үтэлхэн хойноо һамгаяа алдажа, гал гуламтагүй гэртээ хүлдэшөөд хэбтэжэ байхалби! Бишни адуунһаа холо байжа шадахаяа болиһон хүн бшууб. Адуушан болохомни гээ хаа, яадаг юм? – гэбэ.

– Адуушан болоһон хүбүүнэйнгээ һууриинь буляалдажа

байнхаар, үхэр абажа, хамгантаяа суг ажаллаа хаашни, хураггүй дээрэ байхал!.. Нанатай болоһон маанадта яг таараха. Адуун гэхэдэ... залуу зандан ябахата, найхан лэ байдаг бэлэй! Тэнгэриһээ тэдхэмжэтэй, хии моритой амитан шүү! Үнэхөөрөө, абын хүбүүдэй урма зориг шалгадаг даа! – гэжэ Бархас хэлээд, уулын орой дээгүүр хаража, ханаа алдаба.

Донров хайнагай муу сараа «чүү» гэжэ шабхуурдаад: «Үтэлөөшье хадаа, үхөө бэшэб дээ!.. Энэ Бархас өөрыгөө үтэлөөб гэжэ ханажа, гуниглажа ябадаг байба ха. «Үнөөхинь» бодохоёо болишоо юм аа бы? Тиигээд лэ хамган хонин хоёроо нахижа, дахажа ябаһан шарайтай харагдана ха!.. Би үшөө тэрэ хэмдэ хүрөөгүйб, үгы-ы!» – гэжэ хажуудахияа наада барингяар ханабашье, тэрээнээ огто харуулангүй:

– Байза, хони харюулгын хүлһэндэ хэды янчаан мүнгэ түлэдэг байна даа? – гэжэ ташха ондоо юумэ асууба.

– Элдэб янзын байха юм... Зарим харада зуун түхэригһөө үлүү гарана. Заримдаа таби, жаранһаа хэтэрхэгүй юм, баһа салин абаншьегүй байха хара бии... Тоо бүридхэгшэнь саг соогоо мүнгэнэйнгөө тоо гаргажа үрдидэггүй юм ха. Али нэгэдэлнай эд зөөри-зөөшэгүй байдаг юм гү, бү мэдэ. Хониншье... хүлһэнэй талаар тулюуршаг ааб даа. Манай гэшүүдһээ хамагай ехэ салин хүлһэтэйн – модо отолоошод гэнэ лээ. Хэды шэнээн түлээ буулгадаг юм, бү мэдэ. Яһалал олзо ородог гэжэ хөөрэлдэгшэ... Бантигай хүбүүн хоёр сараа абаад, модондо гаранхай. Гэрһээ холо байхань – хэсүү юм...

– Сагаан нуурай, Шэрээгэй голой модые хуу халгаажархёо, ханаа зобомоор лэ... Иигэжэ мүнгэ олонхаар, айраг, тарагаа уугаад, хэбтэжэ байһаниинь хураггүй дээрэ. Ой модо һүйдхэжэ, сабдаг, лусуудые дошхоруулжа олоһон олзонь эзэндээшье, ниигэмдээшье тухатай байхагүй. Хүнэй шунал үлүү гарахадаа, тодхортой гэдэгынь үнэн шүү!.. Бидэ хаа-яа нэгэ модо унагаахадаа, яалдадаг гээшэбибди? Мүнөө тиихэдэ... гахай шэнгээр хадараад лэ, хюдаад лэ байдаг болошоо. Табан тэргэ түлээ аймаг оруулхада, гурбан зуун янчаан болодог гэбэ гү...

– Тиимэ-ээ, үнэн лэ дээ...

– «Нюдэн – улаан, мүнгэн – сагаан» гэгшэ болоо дээ. Хангайн хара модон лэ гамтай. Мүнгэншье яахаб? Эдлэжэ хэрэглээд, эдижэ уугаад лэ – дүүрээ... Хара модоной ургаха болоторнь даншье удаан... Сабдаг, лусууд дошхорно гэжэ үбгэд,

хүгшэдэй яряд байдагынь, саанаа нэгэ удхатай... Юумэ-хүүмээ хайрлаһан айхабтар хайхан ханаан лэ дөө!.. Нёдондо бэлэй гү, манай лама: «Байшантын-Үбэрһөө модо отолхо хэрэггүй дээ», – гэжэ хэндэшьеб ойлгомторгүй хэлэжэрхёо. Тэрэл сагтаа намын дарга морилжо ерээд: «Улас түрын ажалые зорюута хаатуулха ханаа үүдхэбэт. Дахин иимэ хэлэ ама гаргаа хаа, аймагай сүүдтэ татуулхат», – гэжэ Алтан-Очирыемнай хүрдүүлэн айлгажа, мордоо хэн.

– Алтан-Очир дэмы юумэ хэлээгүй дээ. Саанаа нэгэ бодолтой юумэ айлдаһан байха. Үнгэрэгшэ жэл манайхиниие: «Тээгэй бооридо хабаржаадшье яаха юм дээ», – гэжэ ханаата болон хуутараа: «Нэгэл тиимэ хуудал муутай газар юм», – гээ хэн. Тэрэ хэлээшыень тоонгүй, үнгэргэбэб... Тогтонги хайхан хабар байгаа. Тиигэхээр байтар, галзуу шоно хотоондомнай орожо, хорёод хони бажуужархиба... Тиигээд хүүлдэ Гомбо бөө гэр дээрээ гаража байжа, дэбхэрбэ; тэрээнһээ боложо, хамганиинь бурхандаа мордошоо... Бидэнэй хүүдтэ орохые уридшалжа мэдэһэн байгаа бэшэ аал?

– Тиигээл дээ... Гомбо бөө өөрөө удаан болоншьегүй мордошоо хэн, хөөрхы... Манай лама миин юумэ хэлэхэгүй-ээ!.. Теэд айлдажа хэлэхыень хүлээхэ гээшэ удаанай хэрэг лээ... Барагтай хаань, юушые дуугархагүй. Би амыень хаража хурашооб. «Наяын сагта нэгэдэлдэ ороё», – гэжэ нэгэ дахин дуугаржа хуугаа хэн...

Нютагай хоёр иигэжэ хөөрэлдөөд, тараха тээшээ болобо. Нилээд холо ошоһон хонидойнгоо хойноһоо «пүг-пүг» дугшуулһан Бархасай хойноһоо Донров хаража: «Хүхюу абари зантай эрэ гээшэл дээ. Залуудаа яһалал шууя татадаг бэлэй. Үтэлжэшье ябаа хаа, өөрынхиёо табихагүй хүн лэ дээ. Уур сухалаа хүрбэл, яажашье болохо. Тиигэбэшье, сагаалмар зантай», – гэжэ ханахатаяа сасуу, хэрэгтэ-хэрэггүй юумээр тархияа гашалгахамни хүрөө гэхэншүү:

Эрдэни засагай унаганиинь, хөө,
Эрбэлзүүлэнхэн жороо шүү,
Элһэтэ гүбөөгөөр нютагтай даа, хөө,
Эмгэн бууралхан эжымни дээ, –

гэжэ уянгатуулан дуулаад, халуунда ехээр ойгошоһон хайнагаа арай гэжэ байраһаань хүдэлгэбэ.

Улаастайһаа Гансын дабаан өөдэ ошоһон зүргэ харгыгаар хоёр моритой хүнүүд дугшуулна.

Хүхэ торгон дэгэл үмдэжэ, хара бүрхэ-шляпа духа дээрээ унагааһан, дүшэ гараһан наһанай хүн сабидар моринойнгоо нюрган дээрэ хүндэлдэнэ. Энэ эрэ Цагаан-Хайрхан сомон-нэгэдэлэй дарга Гүнсэн гээшэ. Тэрэнтэй суг ябаа хүрибтэр хара шарайтай хүн мүн лэ Отгон сомон-нэгэдэлэй дарга Тулга гэгшэ болоно. Энэ хоёр аймагай намын хороон дээрэ болоһон зүблөөндэ нуугаад, бусаха замдаа ганзага ниилэжэ, ханилан мордоһониинь энэ ааб даа. Ажал, амидаралаараа нэгэ амин энэ эрэшүүлдэ хөөрэлдэхэ юумэн юу барагдааха бэлэй.

Ямаршые хүнтэй аятайханаар хөөрөө үүдхэдэг зантай Гүнсэн түрүүн ама нээжэ:

– Хүдөө ажахын дүрим арайл гэжэ баталагдаба хэбэртэй. Үнихэнэйл баталагдахаар болоһон юм. Улас түрэхөө иимэрхүү арга хэмжээ абажа, залажа хүдэлгөөгүй хаань, хэды оролдобошые, нэгэдэлнай хүл дээрээ гараха үды байна. Мүнөө дээрээ арад зомнай «гэшүүн» гэхэн нэрэхэ сааша юушые харанагүй. Хубиингаа хэдэн малтай зууралдаад, мүртэйгөөр хамтын ажал хэнэгүй... Тиигээдшые ажахымнай хангай зөөринь ахирхан, ажалтаүдэрэйнгөө хүлһые түлэжэ шадахатай, үгытэйл байнабди. Хүниие идхажа, ойлгууламжын хүсөөр хүдэлгэхэ гэдэг – дабашагүй дабаан... Харин тэрэнэй орондо урмашуулжа, шагнал үгөө хаа, арайл дээрэ гэжэ ханагдана... Үнгэрһэн жэлдэ хотоһоо жаа-жуухан бараанай зүйл асаржа, гэшүүдэйнгээ гарые сайлгаа хэмди... Үгы, гансаараа дуугаржал ябанаб, та, Тулга гуай... өөрынгөө нэгэдэлэй һонинһоо хубаалдалсыт? – гэбэ.

Хүнэй хэлэхэн үгэ хүүр шагнажа ябаха дуратай Тулга дарга, юрэдөөл, дуугарха гү, али хүдэлхэдөө, баабгай шэнги удаан нэгэн бэлэй. Тиин, «юу хөөрэхэб даа» гэхэндэл, бодол-гото болон ябатараа:

– Манайхин танай нэгэдэлэй дэргэдэ ядаруухан байдалтай. Шинии хэлэхээр, хан зөөринь тулюурхан... Малайнгаа тоо гаргаад, дансалжа, бүридхэжэ байһан юумэниинь – алга. Ажалнай тон урагшагүйдэнэ. Тоо бүридхэгшэмнай – дүрбэн

жэлэй хургуулитай. Малай эмшэн байхагүй. Охолдо орохогүй гэхэн зорилго урдаа табиһан нэгэдэл юм... Танайхиние... аймагта дүтэ ойро байдаг хадаа... модо, шулуугаа зөөжэ, зөөритэй болонхой гэжэ дуулдадаг. Мүнөө зүблөөндэ байхадаа, обоо юумэ ойлгобоб. Теэд... арга боломжо муутай хаа, ойлго, болишые – хэрэг алга даа! Ябан-ябан, ниилээ хаамнай, яадаг юм бэ? – гэжэ ханалаа сэхэ руунь мэдүүлбэ.

– Ээ дөө, бүтэхэгүй хэрэг даа! Нютаг нютагаараа холо нуудаг болоходоо, зон дурагүй байха аабза... Манайхин эхин дээрээ яһала хайн байгаабди. Һүүлэй жэлдэ Баян-Зүрхэнэй нэгэдэлдэ түригдөөд, аралжаа наймаанай замда тулгардаад байна. Баян-Зүрхэнэй нэгэдэлдэ Богдо, Чингэстэй хоёр голой хайнаг, һарлагаар олон баяшуул ороод, яһала зөөритэй хүдэлжэ байна. Юрэнь, Далхжав дарга бэрхэ хүн дээ!.. Уляастайн түбтэ бодожо ерэхэн хитадуудые нэгэдэлдээ оруулжа, хүнэхэнэй ногоо, талха тарья ургуулгада, байшан гэр барилгада, модо, шулуунай ажалда монгол ажалшадаа хургажа, дүршүүлжэ байнхай. Аймагтаа түшэхэ арга боломжо хайтай аабза. Шадалтайнь шадалгүйгөө этэржэ, мүнгэ олодогынь – сагай жама ёһо... Тиигээд лэ Алтай руу модо зөөжэ эхилээ. Харгы замынь – холо, ашаг олзонь – бага юм. Мүнөөнэй сагаар мал тэжээгээд, олохо олзонь даншые хаа ахир байна. Улас түрэ бэлэдхэлэй үнэ сэнгые ехэ болгоод байха юм. Мүнөө баталагдаһан дүрим хэрэглэхэдэ, аша туһатай байха бэшэ аа гү?

– Бү хэлэгты!.. Тиигээл хаань, манайхин шэнги эреэнтэй-маряантай нэгэдэлнүүд хүл дээрээ гарахал хэн. Юрэнь, тэрэ дүрим-журамаа баталхын урда тээ халуун тогоон соо шанагдажа байһан бидэнтэй уулзажа, хөөрэлдэхёо яана хаб?! Нэгэ мэдэхэдэ, болохотой – болохогүй, бүтэхэтэй – бүтэхэгүй тогтоол, шиидхэбэри гаргаад, заабол тэрээгээр ажалла гэжэ захирха юм. Энэ жэлһээ нэгэ үрхэтэ айлда малай тоое зуу болгожо тогтоохо болоо аабза. Энэнь – баһал шэнэ юумэн...

– Зуун толгой гэдэгшни бага юумэн бэшэ-ээ! Хүн бүхэн ажал тухайгаа бодожо, унтан, хэбтэнгүй ябажа байха юм, – гэжэ Гүнсэн ханаагаа зобонгёор хэлэбэ.

Тиигэһээр тэдэ хоёр Цагаан-Хайрхан сомоной түбтэ дүтэлжэ ерэбэ...

Тулга дарга:

– «Һаали түхээрэнхаар, һабаяа түхээр» гэжэ хэлэдэгэй ёһоор, гэр байшантнай олон болоо. Энээнһээ үлүү юун хэрэгтэйб? Түрүүндээ ямар байгдаа һэм? Хэдэн гэр лэ голой эрьедэ харагдажа байгаа бшуу. Үдэр, хоногой үнгэрхэ тума өөдэлжэл байнат... Арбаад жэлэй үнгэрхэдэ, баяжаһан амидаралтай, хоёр-гурбан сая мүнгэн зөөритэй болонхой байхалта даа! – гэжэ нүхэрөө урмашуулба.

– Энэ жэл һургуулиингаа дотор талые үргэдхөөбди. Ерэхэ жэлһээ эмшэлгын байшание барижа дууһахабди. Аймагһаа бэрхэ эмшэние уряд байнаб... Яһалал юу-хээ хэхэ гэхэн һанаан бии... Баян-Зүрхэнэй нэгэдэлһээ хирпиис абахаар хэлсээ һэмди, теэд тэрэмни бүтэхэёо болёод байна: үнэ сэнгынь аргагүй ехэ юм!.. Тиигэбэшье, хоёр хүние заалгажа ерэхыень эльгээгээб. Тээ тэрэ.. зүүн тээ... хирпиис хэжэ, шатаахабди. Ерэхэ жэлдэ манайхинһаа хирпиис худалдажа абаарай! – гэжэ Гүнсэнэй дурадхал оруулхада:

– Хирпиисэ абахаб... Хүнүүдээшье һургахаб: болохотой юумэн! – гэжэ Тулгын олзуурхан энеэбхилжэ ябатар, гэнтэ жалга сооһоо бодон гахайнуудай гүйлдэжэ гарахада, мориинийн халба һүрэн үргэжэ, эзэнээ шүүд лэ унагаан алдаба.

– Һүй, һүй гэнэм!.. – гэжэ ухаа алдаһан Тулга дарга моринойнгоо амые арайхан гэжэ барин тогтоожо, мүнөөхи гахайнуудые зэбүүрхэхэн нюдөөр шэрбээд:

– Энэшни юун амитад гээшэб?! Шимни энэ гахай үдхэдэг болоо хүн гүш?.. Золиг гэжэ!.. Энэ үмхэй үнэртэй амитадаар яахашни гээшэб? – гээд, ехэл һэжэглэнгээр хажуудахияа хараба.

Гүнсэн «тас-тас» гэтэр энеэгээд:

– Танай морин яагаа номгон юумэб?.. Тээ мэндэ манай нэгэ үбгэн мориндоо шэрэгдээд, үйлөө үзөө һэн. Уур сухалһаа тэлэрхээ һанаһан шарайтай юумэн минии үрөөндэ орожо ерээд: «Хэзээ бидэ газар түнхижэ, хог шэбхэ үмхэжэ ябадаг амитадаар хоол хүнэһээ хэжэ, баяжаа һэмбибди! Энээн тухай үльгэр, түүхэдэмнайшье хэлэгдээгүй!.. Нютаг оронойм нэрэ бузарлаа!.. Мүнөөдэртөө далда оруулаагүй һаатнай, буудажа бултыень һалгаахам, хараарайгты!» – гээд, үүдэ шэдээд, гаража ошоо һэн. Юун гэхэбши?.. Юрэ хэлэхэдэ, оршо ехэтэй, гарша багатай амитад лэ дээ. Һайд, дарганарай эдээ хоолой

шэрээ дээрэ табигдадаг зүйл шүү дээ. Тосон-Цэнгэлэй барилгада олон ородууд ерээ һэн. Тэдээндэ худалдаха ханаатай тэжээжэ байнабди... Жаргалантаһаа миинтээр шахуу абаа һэм. Мэнэ-мэнэ Шэрээгэй голоор бодон гахайнуудни олоороо гүйлдэдэг болохо. Тэрэ үедэ ташье ерэжэ абаарайгты: ехэ үнэ сэн эрихэгүйб! – гэжэ найдуулба.

– Һээ, орхиш!.. Хэдэн толгой малаа яажа тэжээхэмни ааб гэжэ бодожо ябаналби. Эдэ муухайнуудааршни юу хэбэ гээшэ-биб?.. Эдэшни өөһэдөө дуран соогоо үдэжэл ябадаг амитад бэшэ аал? Али харууһалдаг, хооллуулдаг эзэнтэй юм гү? – гэжэ Тулгын һонюушархаһан хэбэр үзүүлжэ асуухадань:

– Гахайшантай болоо һэмди. Шэнэ түхэлэй ажал бии болохо бүрээ хүнэй амидаралда туһа нэмэри асардаг юм!.. Та, Тулга гуай, бодон гахайнуудыемни тоонгүй, ехээр зэбүүрхэбэт. Теэд яахаб? Ерэхэ жэлдэ олзо-оршо ехээр оруулһыемни дуулахадаа, гараа һарбайхал аабзат... Үшөө тахья бариха гэжэ хэлсээд, байрыень бодхоожо байнабди. Тэрээнээ түргэн хэжэрхибэл, мянган дальбараануудые агаарай онгосоор асархада, юун хашалан байхаб. Тахья гээшэмнай – гахай бэшэ... Тахьяшан хүниие саг зуурын һургуули үзүүлжэ, дүй дүршэлтэй болгохо хэрэгтэй... Хэниие ябуулаа һаа, дээрэ хаб, энээн тухай Балдан-Сэнгэтэй хөөрэлдэхэ байна... Нэгэнтэл нам түрын үмэнэ үүргэ ехэтэй харюусалга хүлэһэн хойноо яажа хүнэй хойгуур ябажа болохоб? Арад зонойнгоо ажа байдалые өөдэнь татажа, социалис ниигэм байгуулжа, бүгэдөөрөө эрхэ тэгшэ һайхан амидархада, хамтын нэгэдэл юунһээшье һаа шухала! – гэжэ Гүнсэн омогорхон байжа хэлэбэ.

Тулга харюудань юуншье гэжэ хэлэбэгүй... Тиигээд Гүнсэнийдэ орожо, сай, эдэе хоол барижа, саг зуура һаатаад, эртэ дээрэ газараа хороохоёо гэр тээшээ мордобо...

Энэ үедэ Гүнсэниие аймагһаа ерээ гэжэ дуулаһан Балдан-Сэнгэ: «Даргамнай аймагһаа ямар хөөрөө, яряатай, һонин һайхантай ерээ хаб? «Хэе, бүтээе, болгоё» гэхэн ханааниинь үлүү гарама һайхан!.. Гүнсэний сээжын бодолдо «коммунизм» гэдэг ниигэм түби дэлхэй мэтээр дүүрэн багтаад байдаг шэнги. Аргашьегүй юм дээ! Ном эрдэм заалгаад, тиимэ түгэс дүүрэн этигэлтэй ябадаг бээ? Харин минии бодолдо тэрэнь хии үзэгдэл шэнгээр ханагдаха юм. Яахашье һаа, «намын засагай хэгты»

гэһэниенъ унжагайруулангүй хэжэл байгаа хаа, тэрэ хайн, хайхан сагынъ хүрөөд ерэхэ аалам? Ном эрдэмтэй бүхы юумэн номынгоо ёһоор бүтэжэл байдаг бээ», – гэжэ ханаһаар, Гүнсэн даргатай уулзажа, ушар байдалаа зүбшэхэёо яаран ябаба.

14

Хабарай нэгэ үглөөгүүр юумэн бүхэн саанаал нэгэ намжар хайхан, намдуу тайбан аад, уулын энгэр хормойгоор бэлшэһэн мал хүрэгэй мүнхэ тэнгэри доро бодото бээ оложо түрэхэнэйнгээ жаргалые эдлэн байна гү даа гэхээр үнгэ буляан үзэгдөөшье хаань, тала хүндын саһан соохорложо, ургы халбаржа, ая ганга нюдэлбэ.

Дурна зүгһөө мандаһан наранай ямар юумэндээ яарахабиб гэһэн шэнгээр сэлмэг тэнгэрийн үндэртэ гарахалаарнь, Алтан-Очир эбигээлтэ наран өөдэ һарабшалан хаража байтараа, аргамжалаатай мори уруугаа ошобо. Тэрэ өөрынгөө амидаралай оршондо, юртэмсын мүнхын баялигта, мүнхын хайханда сэдхэлээ үгэхэндөө юм гү, юрэдөө, тэнгэрийн үлзы жаргалда нийсэшгүй юумэн газар дэлхэй дээрэ огтолон үгы мэтээр ханагдаһан амгалан тайбанда абтаһандаа юм гү, – сэдхэлээрээ аажам тэнюун ябана. Тэрэнэй сэдхэлэй энэ жаргалда жүтөөрхэһэн мэтээр залуу һамгадай хашхаралдаха абьян ара таладань дуулдажа, мүнөөхи мүнхын хүсэлэнтэ жаргалыень тараан, бодото ажабайдалай юрьезн уруу дуудан асарба.

Пагмажав Пүнсэл хоёр ехэл тэбдэнги, иишэ-тиишээ яаран гүйлдэнэ; Донровшые ухаа мэдээ алдаһан шэнгээр моридой зэлэ татаһан уяан уруу харайлгажа ябаба.

Алтан-Очирой томо-томоор алхалан, хуһан хашаада дүтэлжэ ерэхэдэ, эреэн зүһэтэй үнээн газарта хажуулдин хэбтэнхэй; хамар, аманһаань шуһатай хөөһэн буража, ами табихаяа байба. Хэдынэйшье сагта уһа гүйлгэһэн мэтээр мэлмэрэн байдаг хайхан хара нюдөөрөө абарал гуйһан шэнгээр тэрэ үнээн эзэн уруугаа шэртэнэ. Хүн бии болоһон саһаа хойшо өөртөө эзэн тэнгэри гэжэ этигэдэг бурхандаа зоболонһоо абаржа үгэхые гуйжа мүргэхэниинь үсөөн бэшэ ааб даа. Гэбэшье, ажабайдалда тохёолдоһон зоболон, тодхор, үхэл, хахасалые нэгэшье дахин тогтоон абарха хүсэн хаанашье үгы хэмнай.

Пүнсэл ламын ерэмсээр, үршөөл хайра ехэтэй энэрхы бур-
ханай залархан мэтэ:

– Алтан-Очиртомни! Аргалха, абарха арга шадал байна гэ-
шэ гү?... Хөөрхымни, амитан лэ хэн хойно илгаань юуб? Үхэхэ,
түрэхэ гэдэг юртэмсын жама мүн болобошье, түрэжэ ядаад,
үхэжэ халаха тодхор энэ гү даа. Алеэ, олоороо боложо, татаад
үзэхэмнай гү? Али яалтайб?... Алтан-Очир, та тарни-марнияа
хайрлажа үзэгты, – гэжэ хандаба.

Донров хүбүүгээ малай эмшэн уруу эльгээгээд, үнээн дээрэ
шууян обооролдохон хамгадтай хамтаран, дэмы-дэмы гэд-
эһыень эльбэжэ, хахадһаа үлүүгээр бултайһан тугалай тол-
гойһоонь татаха гэжэ оролдоно...

Тиигэһээр үдын наран болотор носолдон байжа, тугалыень
татажа абахадань, эрээгшэн үнээн амисхалаа хуряаба. Нарлаг
үнээнһээ гараһан ялагар хүхэ арһатай, зунай сагта тэбээрһэн
түлгэ шэнги томо бээтэй тугалые хүнүүд хараад, гайхалсаба.

– Хайран үнээмни... Иимэ юумэн болохошье гэжэ! Эжымни
хайратай үнээн байһан юм. Яаһан шүдхэр шэнги жэгтэй томо
амитан гараа гээшэб? Үгы, энэшни тугал юм гү, али юун бэ?!
– гэжэ Пагмажавай дуу табин, нёлбоһоёо аршажа, үнээнэй
толгой эльбэжэ һуухые Алтан-Очир харахадаа: «Зуд зутаран-
гаар мал үхэжэ, шоно, нохойн хоол болодог хэн. Тиихэдэ хүнэй
иигэжэ халаглажа, гэншэжэ байһыень огто хараагүйб. Мүнөө-
дэр юуниинь болобо гээшэб? Эхынгээ энхэрдэг мал болохо-
донь, иигэбэ гү?» – гэжэ дотороо бодожо байтараа:

– Зай, дуугаа тата... Наадахи тугалаа хаража бай, – гэбэ...

«Алтайн үүлтэрэй» симментал бухаар хэмэл «үрэжүүлгэ»
(осеменени) ябуулхамнай. Тиихэдээ һү, мяханай шэглэлэй
һүрэг үхэртэй болохобди. Эгээл залуу һайхан үнээдээ бэл-
дэгты!» – гэжэ нэгэдэлэй дарга зоотехник хоёрой захирхада,
һанаандаа огто дурагүй байбашье, Пүнсэл хоёр үнээндээ,
Пагмажав эрээгшэн үнээндээ тэрэ «үрэжүүлгэ» гээшыень хүү-
лээ хэн. Тэрэнэй үрэнь мүнөөдэр элиржэ, хотон айлай басагад,
хүгшэдэй шуулдаһаниинь тэрэ...

Шүрдэгэр ута хүл дээрээ тогтожо шадахагүй тугалаа до-
лён энхэрхэ эхын үгы болоходо, Пүнсэл ама, хамарыень ар-
шажа сэбэрлээд, дулаан гэртэ оруулха гэжэ шиидэбэ. Донров
Алтан-Очир хоёр үхэхэн үнээ малай хүлһөө зайлуулжа, һа-

рабша доро шэрэжэ оруулба. Тиин Донров үнээн дээрэ үбһэ хаяха зуураа:

– Манай хоёр үнээн баһал үглөө, мүнөөгүй тугаллаха ёһотой юм һэн. Баһа яагшааб? – гэжэ һанаата болобо. Тиигээд: – Хүбүүмни малай эмшэниие дахуулаад ерэжэ ябаһан байха; ерэхэдэнь, энээнээ абаад ябагты, ушараа ологты гэхэхээ бэшэ яалтайб? Тэдэнэй хэхэн ажал, өөһэдөөл харюусана бээ... Үгы, ямар туһа нэмэри олохо аад, тэрэ холын орос гүрэнһөө буха асаржа, иигэжэ солигтодог юм бэ? Манай Гүнсэн дарга олзо оршын хойноһоо үхэн хататараа жүдхэдэг зангаараа урда сагай Дашзэгвэ тайшаархуу хүн гээшэ аа гү... «Һү һаали ехэтэй үнээдтэй болохобди» гэжэ хэлэһыень хүсэд дутуу дуулаа һэн хаб, али яагаа һэнбиб? «Би энэ буха абаһуу, манайда үгэгты», – гэжэ тэрэ хиирхэнэ һэн дээ!.. Мүнөө тэрэ хоёр симментал бухаяа яаха юм? Хэды шэнээн мүнгэ түлэжэ абаһан юумэгшэб?.. Иимэ томо тугалые, һарлаг үнээнһээ байтагай, хайнаг үнээншые гаргажа шадахагүй байхал. Гүнсэн даргын һорһо үрхирүүлхые хэлэжэ бараха бэшэбди... Үшөө тиихэдэ тэрэ үмхэй үнэртэй гахайнуудһаа боложо, морид үргөөд, ябажа үгэхэгүй. Халуун үдэр үнэрынь гэжэ хэлэшэгүй!.. Тэрээгээр мүнгэ олоторнь, хэзээ юм дөө? Жэгтэйл хүн дээ! – гэжэ хэлээд, толгойгоо һэжэрэн байхада, Алтан-Очир:

– Богонёор хэлэхэдэ, олзо олохын һэдэлгэ байбашье, саанаа энэнь ехэ удхатай. Энэ нэгэдэл өөрын гэхэ эд зөөригүй байхадаа, ядуу тулюур айлдал адли. Баһа улас түрэдөө татабари түлэнэ... Гүнсэн дарга ябуулга ехэтэй хүн! Арайл түргэдэнэ хаш, тиимэһээ ажалынь бүтэжэ үгэнэгүй: тэрээндээ тулгардаад байна. Эдыдэ обоо малтай болоод баймаар... Мүнөө үедэ нэгдэлдэ ороогүй үлэхэн айл бии юм гү? – гэжэ һонирхобо.

– Та бидэ хоёр лэ һүүлыень мушхажа ороһон бэшэ гүбди... – гэжэ Донров һануулаад, шууяа татажа һууһан эхэнэрнүүд тээшэ ошохоор забдаба.

Энэ эндүүрэлтэ ушар гансахан Алтан-Очирой хотондо гараад тогтоогүй. Үнгэрһэн намар үрэжүүлгэ-осеменени хүүлэхэн хэдэн газарта үнээ, тугалнууд үхэжэ, нэгэдэлдэ бага бэшэ хохидол асарһан байгаа.

Ямаршые үйлэ хэрэгэй нэгэл буруутажа хазайгаа һаа, заабол хэн нэгэниие муу болгожо хөөрэлдэхэ дуратай монгол

зангаар ажалда алдуу гаргаһан хүниие тодоруулхаяа суглаан зарлагдажа, тоосолдоон эхилбэ.

Нэгэдэлэй дарга Гүнсэн:

– Малайнгаа үүлтэр һайжаруулха гэхэн һанаамни зүб бай-
башье, дүй дүршэлгүй дээрэнээ болошогүй юумэн болоо.
Ёһоороо хадаа, жаахан бээтэй һарлаг үнээн дээрэ туршалга
хэхэмни буруутаба. Олон үнээндэ иимэ туршалга хээгүймнай
болоо. Аймагай намын хорооной шиидхэбэреэр «симментал
бухые абаашажа, һү, мяханай шэглэлээр үнээ үдхэхэ» гэхэн
захиралтада шахагдаагүй һаа, иимэ эндүү гаргажа, малша-
дайнгаа дура гутаахагүй хэм... Захиралта, заабаряар ажалла-
хада, урагшагүй байха байна даа, – гэжэ халаглаба.

Балдан-Сэнгэ:

– Гүнсэн нэгэ юумэ дуулан гэхэдээ, буруушые байг, зүбшые
байг, – тэрээниие заабол хэжэ, һанаагаа амардаг хүн. Үдэр
бүри тахяагай үндэгэ эдидэг хоёр бухые анханһаа абахагүй
байгаа. Олзо, оршо оруулангүй, дандаа гарза гаргажа-гаргажа,
эсэстэнь нялха ногоон соогуур һү ехэтэй үнээгээ алдахада,
ямар харамтайб? Малшадай суhalдахань – тон зүб!.. Монгол
угсаатанай малайнгаа буян хэшэгые шамарлажа, заабол хүнэй
юумые үлүү хаража, бүлюу долёожо, метис болгохо гэжэ орол-
додог аашань хайшаахан юм ааб? – гэжэ дурагүйтэбэ.

Сэхэ зантай Бархас:

– Монгол ёһоороо мал үдхэхэ арга боломжоёо хэрэгсээн-
гүй, маанад мэтын наһатай зоной хэлэнэн үгэ тоожо шагна-
хаяа болиһонһоо, энэ хэрэг мандажа байна. Тэрэ нэгэ жэлдэ
юун боложо үнгэрөө бэлэй? Хотоондоо хурьган хусатай бо-
ложо, үүлэ мана татажа, үйлөө үзөө һэмди. Үнгэрһэн намар
энэ лүнхэгэр томо бухые абаад ерэнһэниинь дэмы юумэн бо-
лоо. Тахяагай үндэгэ эдижэ хоол болгодог тэжээмэл амитан
үбһэ ногоогоор амидардаг һарлагай үнээнтэй таараха юм аал?
– гэжэ шүүмжэлбэ.

Гүнсэн дарга:

– Юун, юун гэжэ?.. Нэгэдэлэй зөөри гэдэгтнай хэн нэгэ
даргын зугаа бэшэ. Олон түмэнэй эд зөөри!.. – гэжэ тодолбо...

Энэ мэтэ шүүмжэлэлэй саашаа бүри ехээр һүжэрхэ боло-
ходо, Балдан-Сэнгэ һууриһаа бодожо:

– Алибаа һайн, муу юумэн «буужа ошохо мүртэй, бусажа
үгтэхэ эзэнтэй» байха ушартай. Гүнсэн даргын захиралтаар

буха оложо асарханииншые – үнэн... Гэбэшые, энэ ажалые харюусажа байха зоотехник үрэжүүлгэ хүүлэнэн үнеэдээ эрьежэ, хаража, үбнэ тэжээлыень хинан шалганшыегүй, даншые хаа ханаа амар байһанһаань боложо, иимэ хэрэг гараа. Тугаллаха болоходонь, хахижа шахуу хараха байгаа. Тиимэһээ намын суглаан дээрэ шанга донгодолго хээд, арга хэмжээ абаха хэрэгтэй байна, – гэбэ.

– Хээлитэй үнеэнһээ байтагай, түрэхэ гэжэ байгаа эхэнэр-нүүдтээ эмшэлэлгын арга үзүүлдэггүй байжа, ямар жэгтэй юумэ ярижа байха юм?.. Зоотехник томо түлтэй амитан гэжэ хаанаһаа мэдэхэ байгаа? Заабол буруутан байха ёхотой юм хаань, хари холын нютагай бухануудай буруу... Угы гэбэл, зангыень мэдэхгүй амитаниие асарһан даргын буруу! – гэжэ суглаанда хабаадагшадай дундаһаа хэн нэгэнэй хашхархада, малшад хүхилдэн энеэлдэжэ: «Буха буруу боложо халаба», – гэлдэн, шаг шууяан дэгдэбэ.

Балдан-Сэнгэ тэндэхэнээл «нуг-нуг» гэжэ энеэжэ хуутараа:

– Нүхэдүүд, шууяагаа татая!.. Мүнөө хэнэйшые буруу байбал – үнгэрөө... Саашадаа ажалдаа анхаралтайгаар хандажа... дүй дүршэлтэй малшад, таанадай үгэ найнаар шагнадаг болоё. Тээд... дээдын газарай захиралта-заабариие бээлүүлэнгүй яха-бибди? Тиихэдээ нютаг оронойнгоо али бүхы шэнэ юумые тааралдуулхань юунһээшые шухаг гэдэгые ажабайдал харуулба. Бидэ бээ үмөөржэ байна бэшэбди... Намын арбан гурба дугаар ехэ хурал дээрэ гүрэн түрын ударидагшад «СССР уласһаа асарһан малые ашаглажа, гурбан жэлэй турша соо ашаг олзо ехэтэй хоёр сая гаран жэжэ мал, ерэ мянган шахуу эбэртэ бодо мал үрэжүүхэ» гэхэн зорилго дэбжүүлэн юм даа. Тиигээд лэ ехэ хуралай шиидхэбэриие бээлүүлхэ ажал орон соогуурнай эхилээ. Эндэ-тэндэгүй оросой хатарша азарга, симментал буха, меринос хуса, Дон гэдэг газарһаа тэхэнүүдые асаржа, үүлтэр найжаруулха ажалай үргэн дэлисэтэйгээр ябажа байхада, бидэ миин хараад хууха аргагүй байгаабди... Нэгэ бага түргэдэнэн, хүнгэхэнөөр хүдэлхэн ябадал бии. Иигэжэ хэлэхэдэмни, таанад хүлисэнэ бээт?.. Юрэнх, ажал хэжэ байһан хүн бүхэн алдуу гаргажа, дүршэл олодог ааб даа, – гэжэ хэлэбэ.

Энэ суглаан дээрэ Гүнсэн өөрыгөө аршалжа нэгэшые үгэ хэлэбэгүй, захиралта-заабари тухайшые дурдабагүй; хюмһаа шэншэлхэн хүүгэд шэнгээр тумпайн хууба.

«Нэгэ бүдэрөө хаа, долоо дахин бүдэрхэ» гэгшын үльгэрөөр, Алтайн үүлтэрэй бухын гай тодхороор хэды найхан үнээд үхэжэ, ехэ зарга дэгдээд, хүсэд үнгэрөөгүй байтар, нэгэ буха жалгын хабшал уруу халтиран унаад, амияа таһалба. Тиигээд лэ Гүнсэн нилээдгүй үнэтэй-сэнтэй эсэгэ мал үхүүлжэ үриһэн хэрэгээр аймагай намын хороондо дуудагдажа, «ажалаа зохёон байгуулжа шадахагүй аад, намын засагай бодол-годо эсэргүүсэдэг, бөөэ үмөөржэ хамгаалдаг, тогтоол, захи-ралтаар ажаллахагүй гэжэ оролдодог» гэхэн нэрэ солодо хүртэжэ, шанга донгодолго абаһандаа гутаржа зүдэрбэшье: «Зай, яахаб?.. Тиигэжэл байг лэ дээ. Хара ухаагаа гүйлгэжэ, ажалаа найнаар ябуулхадаа, ямар хүн байһанаа харуулна бээб», – гэжэ ханаа хэн.

Нэгэтэ тэрэнэй нэгэдэлэйнгээ конторо руу орожо ябартарнь, Бархас энеэбхилэн угтажа:

– Амар найн байна гүт, дарга-а? – гэжэ мэндэшэлээд, тамхияа залаба.

– Найн лэ ябажа байнаб. Бархас гуай, танаар һонин найхан юун бэ? – гэжэ Гүнсэнэй нурахада:

– Найн лэ намаржажа байгдана. Хүдөөгэй муу үбгэндэ хөөрөжэрхимөөр һониншые юун байхаб? Унхяагүй бухархуу амитан далда орожо, түлбэрийн хэрэгыг шамда тохобо гү даа? Ажал хэһэн хүн лэ найн, муу үгэдэ хүртэдэг, харин миин нууһан хүн юушыг үзэдэггүй юм. «Булад галда улам хатуужадаг» гэжэ үгэ бии. Ажалшни яшахаб, өөдэргэ найн ябаа бээ... Ажалай найн, мууе түбэй дарганар бэшэ, бидэ, нютагайхид, мэдэдэг байхабди. Нэгэдэлэймнай гэшүүд ама найтайл ааб даа! Тэрээнһээ үлүү магтаал, шагнал байхагүй. Тэрэ суглаан дээрэ ахынгаа хэлэһэн үгэдэ дураа гутаагүй бээш дээ? – гэжэ үбгэнэй сэхэ руунь хэлэхэдэ, Гүнсэн хүүгэд шэнгээр урмашан:

– Яаба гэжэ дураа гутаха хүнбиб, Бархас гуай? Эрэшүүлэй дунда тиимэ хөөрэлдөөн байнгүй яахаб? Тиигэбэшье, манай буруу ябадал байгаал бэээ. Гэшүүд таанарай дэмжэжэ байгаа һаань, хэрэг – дүүрээ! Юрэдөө, бүхы юумэн – бидэнэйл ажал, амидарал хаям. Хэн нэгэнэй хажуу тээһээ оролсоһоной хэрэг үгыл дээ! – гэжэ шэн зоригто һаналаа хэлэбэ.

Унтаржа байһан галда нэгэ сусал нэмэхэдэ, «дүрд» гэжэ носоһондол адляар, хүнэй сэдхэл найнаар хэлэһэн гансахан үгэһөө баясан дэлбэрдэг юм.

Зунай халуун үдэрнүүд үнгэрхэ тээшээ боложо, хада уулын оройгоор манан бударжа, тала хээгүүр таршаа, голёонуудай «тар-тар» гэхэнь дуулдана; үбһэ ногооной үзүүр шаргалтаад, бусаха шубуудай ганганаан нуурай эрьһээ соностоно.

Сэдьхэл гэгэлзүүлмэ намарай һэрюун үдэр Богдо голой эгсэ эрьёын харгыгаар Алтан-Очир ламатан айхабтар хайн хүлэг мори унаад, аалихан тэрэнээ гэшхэлүүлэн ябахадаа, саана холо сайбалзаһан уулануудай оройе нюдөө хюрылган шэртээд, бодолгото болоно: «Намарай хюруугаар ялалзаһан энэ ехэ дэлхэй бидэ хоёрой заяан адлирхуу юм аа гү... Тиигэбэшье, уула хадын мүнхэ байхада, би мэнэ түрэл урилжа, хүсэлэнтэ амидаралай нүгэлһөө бээ, сэдьхэлээ арюудхахаб. Гэтэр, газар дэлхэй дээрэ мур гаргажа ябаһанай удха болоһон зурхайн эрдэмээ хэн нэгэндэ дамжуулжа үгөөгүйб. Бусадта туһа боложо, баяр асарангүй үнгэрхэ гээшэ гасалантай. «Хэжэ бүтээхэ» гэхэнээ хэжэ үрдингүй, огтолон хүсөөгүй ажал хэрэгтээ нэгэ наһаяа бараба бэшэ гүб: нэгэдэл-ниигэм гэхэдээ, олон жэлэй туршада мал дахабаб. Үбэлэй хүйтэндэ гү, али зунай ааяма халуундашье бээе бөөмэйлжэ һураагүйб. Эгээлэй боро амидаралда дадаһан намда буянай сагаан мур үлөөшьегүй байжа болохо. Хара хүн болоод ябахадаа, нүгэл хээгүйб гэжэ бурханай үмэнэ хэлэхэ үгэ баһа бии ааб даа. Элдэб юумэ наһа бүтээхэ, шунажа хүсэхэ сэдьхэлэй нүгэл үйлэдөөгүйб. Алтан дэлхэйтэйгээ хахасаха сагай ерээд, үүдэ тоншожо байхада, хүсэл, бодолой далай салгидан байдаг жэгтэйшье хорбоо юм ха даа.

Үнгэрһэн хайн сагта: «Эрдэм ном заажа үгыт даа?» – гээд, алда сагаан хадагаа дэлгээн баридаг һэн. Багша шаби хоёрой холбоогоор нюдөө нээдэг байһан даа. Тиихэдэ мүнөө хүн бүхэниие эрдэмтэй болгохо гэхэ юм. Мунхаг сэдьхэлһээ сүлөөрхэ гэхэн арюун ябадалай байбашье наань, бүтэхэ бүтэхгүй хоёрой хоорондох зай ехэ бэлэй. Юртэмсын амидарал нигүүлэсхы сэдьхэл хоһорол хоёрой дунда ниилэн оршоходоо, хайнтай, муутай байдаг юм. Тиимэ гэбэшье, бүхы юумэн хүдэлжэ, хүгжэхэ ушартай. Ниидэжэ жаргаха шубуудай нэгэниинь заатагүй түрүүн ниидэдэг. Соносожо дуулаһанаа

оюун ухаандаа шэнгээнгүй, бэлиг хүрөөгүй бээе барижа, гараа хумин, хүнэй ама хаража нууха хүнүүд олон болохо түлэбтэй. «Уужа эдихэнь хэтэрээ хаа, уруудахын дохёо» гэлсэдэг. Хүүгэ-дые хүмүүжүүлхэдээ, ухаа орохоһоонь урид бэлигэйн нь нюдэ нээжэ үгөө хаа, тон хайн байха зэргэтэй. Номдо солоохой-тойнь номдоо, малда дүрэтэйн нь малдаа, модо, шулуунда уран гартайнь хэһэн юумээе оролдон бэлүүлжэ, сэдхэл ухаагаа-раал ябаа хаань, хайн байха бэлэй. «Үйлын үри үйлээе дахажа, үнээн тугалаа дахадаг». Хүн боложо түрэхэн заяагаа хубилгажа болодогшые хаань, аша туһаар бага байха юм. Шэнгэн шуһа-тай, хүл хүнгэнтэй заримашуулай сэрэг, соёл, нургуули хэхээр зорин ошоходо, мал дахаһан наһатайшуул малһаа ехээр ил-гархаяа болихонь лэ. Ангайдаг аманай олон болоходо, шара уһандаа баригдаһан маанад мэтэ үсөөхэн хүн зонтой газарта нэгэдэл-ниигэм хайнаар хүгжэжэ шадаха гү? Улас орониие хүгжөөлгэдэ ухаан гар хоёр аргагүй шухала болохо. Үни холын саһаа хойшо манай мэргэшүүл гүрэн түрын хэрэгтэ зараха хэргэмтэн-ухаантанаа түрэл гаралһаань һунган шэлэжэ, арбан эрдэмдэ түгэс болбосоруулдаг байгаа. Тэрэ ехэ мэргэшүүлнүү-дые малшадай гуламтаһаа бэшэ, түшэмэлнүүдэй үргөөнһөө бэлдэдэг арга ухаан саанаа удхатай. Хэдышые дээгүүр хүнэхэ-тэй хүн байбашье гэлэй, гэр тойроной хүмүүжүүлгэ, уг удамай шуһан юунһээшье шухаг! Чин ван Ханддорж, Сайн ноён Нам-нан-Сүрэн, Хотгойдын ван Чингүнжав гээд лэ, бүгэдөөрөө тү-рын хэрэгтэ түмэр мэтэ хатуужалтай ноёдой удамтай, ухаатай хүнүүд байгаа. Эзэн Чингисэй үеһөө хойшо үе залгамжалһан түрын мэргэшүүлнай, ямаршые байгаа хаа, сэбэр шуһатай ехэ Монголоо, ёһо заншалаа хубисхал гээшэдэ залгуулжа үгөө бэ-лэй.

Удам угсаа, үе залгамжалха ухаан гээшэ – хоморой эр-дэни... Мүнөө болоходо, энээниие тоохогүй янзатай!.. Хүн бүхэн дарга болохо һанаатай. Дарга боложо абамсаараа, бүтээхэ, хүлгүүлхэ хоёрын зэргэ оршожо, амидаралай боро ухаан, малша удам зүндөө мартагдан холодоно. Айл бүхэн үри хүүгэ-дээ хото, нуурин уруу эльгээжэ, «малһаа холо байлгая» гэхэн буруу бодолтой ябадаг болонхой.

«Бидэшье яахабибди? Тэрээнтэй, тэрээнгүй – дүүрэхэн улад; мал шэнгээр ябаад лэ, нэгэ наһаяа дууһахабди. Хүүгэд-

най маанад шэнгээр бү ябаг! Малһаа холуур ябажа, юушые хээ хаань, хамаагүй!» – гэлдэхэ юм. Юрэдөө, хэдынэйшые сагта халуун хушуута малаа шоо үзэжэ байхаар бэшэл дээ!..»

Алтан-Очир холо, ойрын бодолдоо хүтэлэгдэн, сэдхэлдээ хара буужа ябаһаар, Боро-Бургаанатын аманда намаржажа байһан гэрэйнгээ бараа хаража баясаба; харахадань, үхэрнүүд голой хойто тохойгоор таран бэлшэнэ; гэрэйнь хоолойһоо аргалай хүхэ утаан бааян байба. «Зай гэжэ, намгамни сайгаа шанажа байна ха даа», – гэжэ бодоод, уяандаа ерэжэ, мориёо дүнгэжэрхёод, ганзагаяа даажа ядан тэбэрээд, гэртээ оромсоорнь, юумэ оёжо нууһан Пагмажав хурабша, зүүгээ хажуудаа табижа:

– Мэндэ хайн ябажа ерэбэ гүт? Юугээ даажа ядаабта? – гэлээр, угтажа бодобо.

Алтан-Очирой ерэнэн абяагаар Пүнсэл Донровойнгоо нурагые мэдэхээе яаран орожо ерэбэ. Пагмажав нүхэрэйнгөө даалинтай ашаа бараае задалжа, хүүгэд багашуудда шэхэр, бообо тарааба.

– Яагаа хайхан, амтатай, зөөлэн бообо гээшэб? Минии жаахан ябахада, Уляастайн хитадууд иимэ бообо хэдэг байһан юм... Та хаанаһаа абаабта? – гэжэ Пагмажавай нурамсаар:

– Нэгэдэлэй түб дээрэ бообо хэдэг газар бии болонхой... Хөөрхы, муу Гүнсэниие яаруу абари зантай хадань, түрүүн дуудаһан байгаа. Нюрганайнгаа бүхэтэр болотор жүдхэжэ ябаһаниинь аша ехэтэй гэлсээ. Энэ жэлдэ хоёр сая түхэригэй олзо оруулаа гээд лэ, баярай ехэ баяр – ашаанай машиинатай болгоо!.. Тиихэдэ хүнэнэнэй ногоо ургуулаад, гуанзада тушаахадань, хайхан хоол хэдэг юм байна. Тээд нэгэнтэ малһаа хүндыржэ эхилээ хадаа, сагаан эдээ, ногоо, жэмэс, мөөгэ, загаһа, жараахай... үшөө юун гэжэ нэрлэдэг бэлэй? – тэдээнээ эдижэ нураха гээшэнь зүйтэйл юм хаш даа... Минии ошоһон үеэр хүнэнэнэй ногоо бэлдэдэг бригадань найр хэжэ байгаа. Энэ жэлдэ үлүү ехэ ургаса хуряаһан байба. Эблэлэй даргань, залуу хүбүүн, намда нэгэ шуудай ногоо бэлэг үгөө һэн. Би таанартаа амтыень үзүүлхэ гэжэ... дээжыень абаад, үлөөшыень Догоо хүгшэндэ үгэжэрхёоб... Таанар тэрэ хүнэнэнэй ногоо сэбэрлэжэ угаагаад, хоол хэгты... – гэжэ хэлээд, хоймортоо морилжо: – Эблэлэй дарга, яагааб, хара шарайтай хүбүүн, хабар манайда ерэхэдээ, газар хахалха үдэр тухай асуужа байһан юм. Бэлгэ

дэмбэрэл тухай бодохонь – хайн хэрэг... Томохон үйлэ хүтэлдэг дарганар, угынь, юумэ ухамайлжа байха зэргэтэй. Мүнөө иигэжэ хүдэлхэ хүн үсөөн аабза, – гээд, сэдхэл ханангыар сайгаа уужа һуухадань, нүхэрэйнгөө һурагыг мэдэхээ яараһан Пүнсэл хүнэнһэнэй ногоон, сагаан эдеэн тухай хөөрөөнь тообогүй, – Алтан-Очиroy үгөө дүүргэхыг хүлээжэ ядан:

– Та тиигээд Донровой һурагыг мэдээ гүт? Дарганар юун гэдэг юм бэ? – гэжэ асууба.

Алтан-Очир аягатай сайгаа шэрээ дээрээ табижа:

– Би аймаг ошохо юм гү гэжэ бодожо ябатараа, Балдан-Сэнгэтэй уулзашооб. Балдан-Сэнгэ өөрөө аймаг ошоходоо, Донровтой хөөрэлдөөб гэнээ... Донров хэдэн адуунайнгаа хэрэгыг хайса элирүүлээд, «гэртээ харихаб» гээ ха... Яагаашье хаа, мүнгэ түлэжэл халаха юм ха, – гэбэ.

– Зай, түлбэри-мүлбэрээршыг яахамнайб? Сүүдтэ оронгүй халаа гээшэ хаань, хайн бэлэй, – гэжэ Пүнсэлэй ханаата болон хэлэхэдэ:

– Юун... аралжаа-наймаа хэжэ ябаһан хүн бэшэ даа. Түбэгтэй хэрэгтэ орохогүй аабза. Юрэнг, үхэнһэн гү, али алдагдаһан малые эндээ түлөөд, сэхэ сэбэрээр халадаг һэн. Донровые юундэ аймагай сүүд уруу дуудаһан юм бэ?! – гэжэ һамганайнгаа гайхан асуухада, Алтан-Очир:

– Хоёр-гурбан адуун бэшэ... Хори-гушан байһан хойнонь хэлэ аман гарахаараал гараа ааб даа. Гай татангүйгөөр гарсалдаһай!.. Донровоймнай зүрюу зангыг гэнтэ хүдэлдөөд орхёо гээшэ хаа, юуншыг боложо магад... Хоёр-гурбан хоногһоо хожуулаа хойноһоонь ошохомнай гү даа, Пүнсэл? – гэжэ ханаата болобо. Тиихэдэнь Пүнсэл:

– Хүгшэдэйнгөө үлөөһэн хэдыг адхаг сэдхэлгүйгөөр гүрэндөө тушаагаа. Тэрээгээршыг дүүрэхгүйн лаб... Халуун, хүйтэндэ мал хаража зобоод, эсэстэнь үри-шэридэ унажа, хотоодо хоолойгоо харлуулжа, сэдхэлээ хүйтэрүүлхэб гэжэ ханаагүй ябааб. Мүнөө үлэнһэн хэды малаа борлуулжа, үри түлбэриень түлөөд, нэгэдэлэй шарай хаража, хоолойгоо тэжээхэ болохомнай, – гэжэ халаглаба.

– Бү хэлэ... Ниигэмэй мал гаргаад, эдихэ арга байхагүй. Хоолойгоо тэжээжэ шадахаа болёо хаа, хото, һуурин уруу зөөһэниинь дээрэ... Мүнөө тэрэ алдагдаһан адуунай үриг са-

лин мүнгэнһөө хороогоод абагты гээ хаа, яадаг юм? – гэжэ Пагмажавай ханаһанаа сэхэ руунь хэлэхэдэ, лама:

– Ай даа, һамгадууд!.. Яла-янгада унажа, үри түлбэридэ оролгоншые заримдаа бидэнэй мууһаа дулдыдаад байна шүү дээ. Донров тухай хэлэбэл, хэдэн адуугаа хяра өөдэ туужархёод, Пүнсэлэй хэжэ үгэһэн аягатай сайгаа оёорложо, улаан тамхияа бааюулжа, сээжын зугаа дэлгэжэ һуудаг бэшэ һэн гү... «Шоно бороотойдо уланхардаг» гэдэгтэл, хара амиа бодожо һууһан хүнэй муу үйлэ – энэ: яаха аргагүй хулгайн мүртэй... Архангайһаа хулгайшад ерэжэ, адууень туугаад ябашоо бэшэ гү?... Мүнөө дээрээ хэлэ багатайхан халаа гээшэ хаань, хожомоо бараг байха бэшэ аа гү гэжэ ханагдаха юм... Пагмажав, намдаа эдэе хоолоо хээд үгыш?.. Донров, яахаб, эрэ хүн хадаа өөрыгөө мэдэжэл ябаа бээ; ханаагаа зоболтогүй, – гэбэ.

Тэрэ үдэрһөө хойшо хоёр-гурба хоноод байхада, гол үгсэн, нэгэ моритой хүнэй Алтан-Очиртон уруу ерэжэ ябахые хүүгэдүүд хараад: «Аба ерэбэ-ээ, аба!» – гэжэ дэбхэрэн хашхаралдахадань, Пүнсэл гэрһээ һард гэн гаража:

– Юунэйтнай аба гээшэб? Хэзээ абатнай хони адуулдаг моритой үбгэн шэнгээр гэшхүүлжэ ябаа һэм?! – гэжэ ухаа алдаад, аргал хормойлжо байха зуураа: «Хумхи хогууд, худалаар хашхаралдаад, хүниие сошоожорхибо. Байза, мүнөөдэртөө аймаг орохо юм байна. Хэдэн үнээ һахьяб гэжэ юугээ хэжэ һуугаа хүнбиб? Сэдьхэлэй үбшэн болохонь!» – гэжэ өөртөө ханаба.

Мүнөөхи моритой хүнэй уяан дээрэ ерэжэ, морёо шүдэрлэхыень ажаглахада, нэгэдэлэй Эблэлэй хорооной дарга Төрбат байба. Тэрэ Алтан-Очир ламында орожо, ойро зуурынгаа ажал тухай хөөрэн: «Хубиингаа бодолые хэлэхэмни гү, али үгы гү, – яалтай гээшэб? Нэгэнтэл зорижо ерээ һэн хойноо хуу хэлээд үгэһүүб. Яахань һэм?» – гэжэ ханаагаа сэхэлээд:

– Алтан-Очир гуай! Би танда хубиин гуйлтатай ерэһэн хүм. Та анхаржа шагнаха гүт? – гэжэ зүрхэ алдангыар асууба.

– Хубииншые байг, хубисхалайшые байг, эрэ хүн зорихондоо, эмээлтэ морин харайһандаа гэжэ байдаг юм. Шагна гэжэ шэхэ заяаһан, яри гэжэ хэлэ заяаһан юм шүү, – гэжэ Алтан-Очирой энеэбхилэн хэлэхэдэнь, Төрбат баһа энеэгээд, иигэжэ хэлэбэ:

– Тан шэнги наһатай хүндэ хубиин юумээ хэлэхэдэ, ханаа-

гаа зобомоор лэ даа. Теэд танай «хэлэ» гэхэн хойно ярия... Намае харахада, элүүр, харуул залуу хүн гэжэ ханахаар аабза. Үнэндөө хаа, тиимэ бэшэ. Тонгод лэ гэхэдэ, үе мүсэмни үбдэжэ, зоболонтой юм... Бээмни нэгэл өөдэлхэгүй тулюур байна. Уласай ажал хэе гэхэдээл, үбшэнөө мартажархёод ябаха хүм. Иимэ болошоод ябанаб, аргалха арга байдаггүй юм гү аа гү гэжэ танһаа асуухаяа зорюута ерээлби...

Гүрэн түрын алба хаагша иимэ юумэ асууха гэжэ ханаагүй Алтан-Очир түрүүндээ ехээр сошордобошье, залуу хүнэй нюур шарайе хараад, сохом шалгаһан хэбэргүй байхадань, харин этигэл, бэшэрэлтэй хара нюдөөрөө, «намда туһалыт» гэхэндэл, аятай зөөлзөнөөр шэртэн ажаглахыень ойлгобо. Хүнэй нэгэнтэл туһа эриһэн бодолтой ябаа хада, этигэлэйн галые унтараажа болохогүй хаям. Тиигээд Алтан-Очир алба хаадаг хүнэй нюур дээрэ анха түрүүшынхие бурхан боложо ошоһон Ориг аграмбатанай бэлэглэһэн заанай яһан шоогоо гаргажа хаяба. Энээниень хаража зогсоһон һамганиинь дооогоо зальбаржа: «Арайл зүнэгэй һуури табяагүй һэмнай. Яһан айдаггүй зүрюу зантай хүн бэ? Энэ залуу хүниие хараад байхада, элүүр мэндэ бээтэй хүн лэ. Одоо яана гээшэб?!» – гэжэ ухаа алдаба. Ламатан амгалан тайбан аад, огто ханаа зобоһон янзагүй, шоогоо гурба дахин хаяжа үзөөд:

– Зай, хүбүүн, намарай адаг харын зулын хорин табанда дошхорһон луса сабдагыё номгоруулан аргадажа, бузартаһан сэдхэлыетнай арюудхаха лүйжэн табижа үгээл даа, – гэбэ.

«Ээ, лха табан тэнгэримни! Юун, юун гэжэрхибэб? Эды олон жэл соо лама хүнтэй ханилжа һуухадаа, лүйжэн табижа байһыень хананагүйб. Тиигэхэ мүртөө – улаан хубисхалша эблэлэй даргада! Айһан хүнэй нюур сайшаха гэжэ энээниие хэлэдэг байха даа, – гэжэ Пагмажав дотороо ханабашье: – Энэ хүн түргөөр гаража ошоһой! Энэ үбгэндэ нэгэшыё хатуу үгэ хэлэжэ үзөөгүй һэнби. Мүнөөдэр хэлэхэ байна», – гэжэ шиидэбэ.

Лүйжэн табилгыё Төрбатын түрэхэн нютаг Сэнжитэ-Цохёоной эхиндэ бүтээгээ хаа, үлзы хэшэгтэй гэжэ түлгэндэ буугаа һэн. Болзоотой үдэр ерэжэ, үбгэн залуу хоёр моридтоо мордожо хатаруулба. Сэнжитэ-Цохёоной хормойдо үбһэшэдэй бригада гаранхай, халуун ажалай эршэдэжэ байһаниие хараһан Төрбат:

– Алтан-Очир гуай, ондоо уулын оройд гараа хаа, яадаг юм бэ? Эндэ... эрьеэд, тойроод... үбнэшэд олон байна, – гэжэ ханаата болобо.

– Бараг ааб даа, хүбүүн... Һөөргөө бусахадаа, ганса нэгэ бухал хаяжа үгүүжэбди, – гээд, Алтан-Очир саашаа алхалшаба. Тиихэдэнь Төрбат: «Арад зон хуу хаража байна. Һүүлэй Һүүлдэ ямархан суу үгэдэ хүртэгшэ аабибди? Бишье яахабиб? Энэ үбгэн ахаяа түбэгтэй хэрэгтэ оруулжархихагүй хүн аа гүб?» – гэжэ ханаба.

Морёор ябаха зүргэ харгы дуунажа, ябагаар үгсэхэ болоходоо, хоюулан моридоо тушажархёод, даалингаа мүр дээрээ хаяжа, дээшээ махажа оробо.

Алтан-Очир:

– Зай, хүбүүн, ахайнгаа ябаһан мүрөөр дахаарай. Үни болонгүй хүрэхэбди, – гээд, нюргаяа үргэлөөд, урагшаа үгсыгөөд лэ, алхалшаба. Төрбат ламатанай гэшхэнэн мүрье алдангүй ябаха гэжэ оролдобошье, хорёод алхамай зайда үлэшэхэдөө, ехэтэ аягүйрхэжэ, хойноһоонь гүйхэ тооной арай гэжэ хүсэжэ ерөбэ. Тиигэхээр зорихон уулынгаа орой дээрэ гаража, даб гэхээр унтархагүйгөөр носоонһон галай баруун тээ Төрбатые һуулгаад, Алтан-Очир уншалгаяа эхилбэ.

Гэнтэ Һүзэг бэшэрэл түрүүлһэн, эгээлэй бэшээр ханагдаһан ламатанай юрэ бусын хүнхинэмэ хайхан хоолойгоор огто мэдэхэгүй, хэзээшье дуулаагүй хэлэн дээрэ ном айладхада, мүн лэ нэгэ хэмжүүрэй сохидолтой аялгада бүүбэйлэгдэнэн залуу хүн ажабайдалай оршонһоо, хэндэшье хэрэггүй бодолһоо бага-багаар сүлөөржэ, оюун сэдхэлынь сэбэр боложо, хорбоогой уудам зайда аалихан тамархан шэнги болобо. «Яажа байнабиб?» – гэнэн бодол Төрбатын толгойдо түрэжэ, оршон тойроноо ажаглахадань, сэлмэг огторгой өөдэ улаан дүлэн соробхилон, гэрэл сасаржа, Алтан-Очиртоной гэгээн дүрэ тодорон-тодорон харагдахадал гэнэ. Эрдэмтэ ламын айладхаһан ном, сэржэмынь мянгаад метрэй саада тээ оршоһон бүхы юумэндэ дэмжэлгэ, туһаяа хайрлана бшуу. «Тиимэхээ «дэмжэлгэ – туһатайдаа, дээһэн – эршэдээ» гэжэ хэлсэдэг хаям. Үбнэшэдэй дунда намтай адли луу жэлтэй хүнүүд байгаа хаа, хии мориниинь дээшэлхэ ёһотой», – гэжэ Төрбат этигэн зальбаржа һууна... «Шинии хуби заяан энэ гал шэнгээр

дүлэтэн бадаржа байна бээ. Хэдынэйшые сагта сусал нэмэн, унтаржа бүхэхэгүйень оюун ханаанайшни тэнхээ шадал мэдүүжэн», – гэж хэн нэгэн Төрбатын шэхэндэ шэбэнэнэн мээр ханагдаба.

Ламатан сэржэм үргэжэ, тарнидаба. Шажанай заншалта үйлые анха түрүүшынхиеэ хаража хууһан шэнэ засагай хубисхалша залуу хүбүүнэй гүн сэдхэлээрээ хүзэглэһэниинь монгол шуһан һудаһаарнь гүйжэ байһандал болоно...

Тэдэ хоёрой уулын үндэрһөө буужа, үбһэшэдэй майханда хүрэжэ ерэхэдэ:

– Амархан хайн ябажа байна гүт? Хаана хүрөөд ябанабта? – гэжэ мэндэшэлэн угтахада, Төрбат хэлэхэ үгээ оложо ядан зогсобо.

Тиихэдэнь лама:

– Холо ошоогүйбди. Энэ багаараа ябаад лэ ерэбэбди, – гэжэ бээ барингяар хэлээд, томо-томоор алхалжа, майхан уруу ороод, хойморто морилон тамхилжа:

– Зай, тиигээд... үбһэн хэр абтажа байна даа? Энэ багтаа үбһэн обоо хайн юм гү даа! – гэжэ баярлаба.

– Энэ зун ган гасуур боложо, тулюурхан лэ байна. Теэд яахаб? Хэдэн бухал абтахал ёһоороо абтагдана ааб даа! – гэжэ Ням үбгэн хэлээд, сай унда табин, хүндэлбэ.

– Манайхин абаха үбһёо абанхайбди. Нээрээл, ургаса муу байна... Ерэхэ үбэлшые хатуу байжа магадгүй. Тарбаган мүнөөнһөө ноохойгоо зөөжэ эхилээ. Иимэ эртүүр зөөжэ байхыень лаб үзөөгүй байнаб... Жэлэй дүрбэн уларил, һара, үдэр – али алинииншые гурба-гурбан мүсэлгэтэй. Мүсэлгэ бүридөө тохёонон үйлэнь мүн лэ тэрээнтэйгээ зохихо табилантай бэлэй. Мүнөөнһөө үбһэ тэжээлээ, түлээ түлишэээ олиггүй хайнаар бэлдэжэ абаагүй хаа, найдалгүй, – гэжэ Алтан-Очирой хэлэхэдэ, «энэ хүн тон лэ үнэн юумэ айлдана» гэхэн шэнгээр майхан соо байһан хүнүүд тэрээн тээшэ шэртэнэ.

– Тиимээ-ээ, тиимэ!.. Уһанай шубууд даншые хаа доогуур ниидэжэ үнгэрһэн юм... Нэгэдэлэй энэ олон зуун малые яажа тэжээхэ зонбибди? Зудта оруулаа хаа, һүйд болохо. Хүр саһа сабшажа бэлшээд лэ, амияа абаржа байһан мал үсөөржэ, хүнэй гар хаража, дахажа гүйдэгын олон болоо. Хашаа, хорёодо хашажа, үбһэ тэжээл табижа үгөөд байдагынь, хайн юумэн лаб

бэшэ! – гээд, Ням үбгэн боро тагша соогоо бүлээхэн сай хэжэ, «шор-шор» гэтэр оошолно.

– Нэгэдэлэй мал үдэжэ байбал, хайн... теэд хубиин мал тоогдохойо болиһон шэнги... Хубиингаа малые үдхэһэн малшаниие зүршэлгэ гаргаба гэжэ ярижа байһаниинь дуулдаа һэн. Маанад мэтын наһатайшуул бүхы хүсэ шадалаа гарган хүдэлжэ, хүнэй, өөрынгүй мал хаража байнабди... Зай, тиигээд ниигэмэй малай хороо һаань, өөрынгөө хэдэн үнээ, тугал, хони, ямаа түлэһөөр байтараа, шүлэнэй юумэгүй болошообди. Иимэ байхадань, зүрилтэ-мүрилтэ хэбэ гэжэ зэмэлжэ болохо гү, хүбүүн? Энээн тухай юун гэжэ бодожо ябанабши?

– Нэгэдэлэй мал нэгэнтэл ниитын зөөри болоһон хадань, үхэжэ үригдөө һаань, түлэхэ хэрэгтэй. Яг үнэниинь хэлэхэдэ, хубиин мал үлүү хайнаар үдэжэ, нэгэдэлэйхинэйнь тоо толгой хорожо байһаниинь эли харагдаад байгаа юм даа. Гэшүүднай хубиингаа малда үлүү ехэ анхаралаа табяад, ниигэмэйхиие зоргоорнь орхёод байгаа юм гү гэжэ һанахааршые болодог лэ...

– Нэгэдэлэй мал үхэжэ, манайхи үдэжэ байг гэжэ яажа һа-нажа болохоб? Анханһаал гар дээрэ байһан малаймнай удам угсаа болоод харууһаниинь хайн байдаг юм. Бидэшни эсэгэ малаа һунгажа, шэлэжэ, ниилүүлгээ тон нарыар ябуулдаг ааб-забди... Зай, тиигээд хубиин мал үдэбэ гээд, баяжаһан юумэн алга... Дээрэ үедэ хото-хүрээ орожо, хэрэгтэй юумээ олоод ерэдэг һэмди. Мүнөө нэгэдэлэй малда уягдаад, хайшаашые ошохо аргагүй бологдоо. Дарганарай гар хараад лэ, һуугшабди. Амидаралай иимэрхүү болоод байхада, хубиин мал ехээр үдэжэ, малшад баяжажа байна гэлсэнэ... Бүгэдыень дахин ниигэмшэлхэ, үрхэтэ айл бүхэндэ табин толгой мал үлөөхэ гэхэн тогтоол гараа гэжэ дуулдаа һэн!.. – гэжэ Ням үбгэнэй су-халдахада, Дашцэдэн:

– Яахадаа хүн зонойнгоо байдал тухай бодохоёо болиһон дарганар юумэгшэб?.. Үйлөө харламарнууд хаа-яа энээ руу үзэгдэхэдөө: «Зай, үбгэжөөл, үбһэ тэжээлээ бэлдэнэ гүт? Хашаа, һарабшайа барижа дүүргэбэ гүт?» – гэжэ һурагшалһаар уулзадаг. Мал хүнһээ үнэтэй болоо, иимэл саг ерээ, – гэжэ гом-дол бариба.

Үбһэшэдэй майхан соо һанагдаагүйгөөр үрхирһэн энэ халуун хөөрэлдөөн мэнэ дүүрэхэ шэггүйгөөр забдаад, бүри сэдхэл үбдэхөөхэ тээшээ болоходонь, Төрбат: «Малшад намайе

ехэ мэдэлтэй дарга шэнгээр ханажа байнал. Би тиихэдэнь нам, захиргаанай дарганарай ама, гар хаража бүмбэрһэн нааданай хүн. Баһашье гоёор тааралдаабди даа... Үнэниинь гэхэдэ, бодожо үзэхөөр юумэ хэлсэнэ... Тээд аймаг, сомон бүхэн – уласай түсэбтэй. Тэрээниие бэлүүлээгүй хаа, засагай дээдын газарта ошоод, шанга донгодолго абажа болоно. Манай сомоншье аймаг соогоо түрүү һуурида гарахын түлөө шармайдаг. «Айраг ууя», – гэжэ ябатараа, «һүүлээ мушхуулхаяа» хэн оролдохоб? Харин ажалаа хайнаар дүүргэдэг малшанаа хайрлахань – зүйтэй хэрэг... Ажалай арга хэмжээндэ, харилсаа холбоондо ехэ анхарал хандулха хэрэгтэй. Наяхан хангайн сомонгуудай модо бэлэдхэлэй ажалые хангалтагүй муугаар хэһэнһэнь боложо, губида хашаа, хорёо бариха, худаг малтаха гэхэн уласай түсэб бүтээгүй. Тиигэжэ манай аймаг мұрысөөнэй дүнгөөр доошоо унажа, ерэхэ жэлдэ уласчаа абтаха мүнгэн хороогдохо туйлдаа хүрөө. Нэгэдэлэй дарганарай хэлсээгээ бэлүүлжэ шадаагүй гэжэ аймагай хурал дээрэ намын хорооной дарга элидхээ һэн. Энээниие малшадта ходо хэлэжэ байха бэшэш», – гэжэ бодожо һууба. Тиигээд:

– Битнай доогуур зиндаатай хүм... Минии мэдэхэ юумэн алга... Таанарай хэлэжэ байһан юумэн яаха аргагүй зүб! Тиймэһээ улас орон соогуурнай ябуулагдажа байгаа ажалые дээрэһээ ударидадаг юм. «Хэ» гэхыень заабол хэжэ, уласчаа үгтэһэн түсэбые бэлүүлхэ захяа-заабаритай болоходоо, тулгардаха, хүлгэхэ гэхэ мэтэ али олон зоболониие яажа хэлэжэ байхаб? Мал нийгэмшэлхэ гэхэн тогтоол гараханшые гарраа... Манайхин шэнги холын газарта оршодог аймаг, сомоной малшад тэһэ баяжаа гэжэ дуулдаагүй... Ехэ Хуралай суглаан дээрэ: «Малша арад зониие нэгэдэлдэ оруулха гэхэн ябадал манай арад түмэнэй түүхын габыята амжалта болоно», – гэжэ тэмдэглээ һэн. Тиймэ болоходоо, гүрэн түрын ябуулһан һүүлшын бодолгонь баһал удхатайгаар хэгдэжэ байгаа гэжэ ханагдаха юм. Байн-байн бүхы юумэн эмхи журамдаа орожо, байдалнай хайжаржа, мал үдхэхэ дүй дүршэлшые дээшээ болохол дээ. Бодожо үзэхэдэ, засаг түрэ нэгэдэхэ гэхэн бодолго ябуулхал ёһоороо ябуулһан байха. «Толгой хайшаа хазайнаб, һүүл тэрээн тээшээ» гэдэгтэл, «хэгты» гэхыень хэжэл байя, – гэжэ Төрбатын хэлэжэ дүүргэхэдэ, үгыень урмагүйгөөр шаг-

наһан үбһэшэд: «Зай даа, энэ залуу хүбүүн, бидэшье гэхэн хуу адли зон хабди», – гэжэ һанаһан шэг шарай үзүүлэн һууна.

«Малша зоной дүрлүүлһэн буха шэнги болоод байхада, ажабайдалнай дээрэ болохо гэжэ хүлээлгэншые дэмы юумэн. Хүбүүгээ малай хажууда байлгаагүймни болоо... Байза, энэ тоололгон, ниигэмшэлгэнһээнэ урид хэды малаа унагааж, үри хүүгэдтээ эльгээхэ юм байна; эсэгынгээ буянаар садажа абаг... Һаяын жэлнүүдтэ аралжаа-наймаа хээгүйб. Буянта мал тэжээжэ һууһан мүртөө һүнэй ноормоһоо боложо, заримдаа хара сай уунаб. Гэрэймни хушалта норожо – үмхирөө. Һүүлэй арбаад жэл соо нэгэшые һэеы гэр табяагүйб. Ажабайдалай иимэрхүү байхада, зөөритэй боложо, баяжаа гэжэ хэлэдэгынэ гайхалтай юм даа. Маанадтай мүнөө хөөрэлдэжэ байһан хүбүүнэй шарайе харыш! Һалхин хайшаа үлээнэб – тэрээн уруу бүмбэрдэг хамхуул шэнги хүн аа гү?.. Тэрэ гүрэн түрын хуралай суглаан дээрэнэ малша арад зоной түлөө үгэ хэлэдэг хүн бии юм аа гү? «Агууехэ амжалта» гэнэ шүү... Засаг түрын ударидагшад бүгэдыел тэгшэдхэжэ абахадаа, һанаагаа амаршоо хаяа?» – гэжэ Ням үбгэн бодолгото боложо, тамхитай гааһаяа ганса нэгэ һорожо һууһанаа:

– Зай, намын засагай бодолго, дарга хүбүүнэй һанаан бодол тиимэрхүүл юумэн ха даа, – гээд, гааһаяа түрийдөө хабшуулжа, һууриһаа үндыхэнь – этигэлээ алдаһан яряанһаа залхуурһанай тэмдэг шэнги...

– Бултадаа үндэрлэхэмнай бэшэ гү?.. «Үгэ хөөрөөн олдожо, үхэр холодобо», – гээд, Алтан-Очиршые һууриһаа бодобо...

Тиигээд мүнөөхи үбгэн залуу хоёр моридтоо мордожо, доро дороо бодолдоо дарагдан, нэгэ хэһэг хатаруулһанай һүүлдэ, Алтан-Очир моринойнгоо амые татажа аалидуулаад:

– Буян хуряхын дээдэ тэдхэмжэ, туһа үйлэдэхын дээдэ нигүүлсэл гэжэ байдаг юм. Малшадаймнай боди сэдхэлээ гаргажа, амидаралай хатууе дабажа шадангүй, доро унажа, доройтожо байһаниинь үнэн шэнги байха юм. Минии багада хүдөө хээгүүр малаа адуулан, гуниглажа ябаһан арад зон өөһэдынгөө хэһэн өөхэн дэнгэй орондо хилын саанаһаа наймаа хэжэ асардаг лаампа аһааһанһаань хойшо үлүү гарама илгаа байна гү? Зун, намартаа малшаднай айраг сагаагаа дэлбэрүүлжэ, сэдхэлээ ханаадаг байгаа. Мүнөө болоходо, тогоо

нэрэжэ һууха сүлөө саг, һү хаали хумигдаад, уулзажа ушархадаа, сэдхэлээ һэргээхээ болёо. Хубисхал мандажа гэгээрһээр, лаб дүшөөд жэл болоо. Хото, һууринда ондоо болонхой аабза. Һанаан зоргондоо һайханаар амидаржа ябаа тэрэ хүнүүдэй эдихэ хоол, үмдэхэ хубсаһан гэбэл, хүдөө нютагһаа эхитэй ааб даа. Тиин малша арадайнгаа ажабайдалые хаража хайхарха талаар ахир тооной байхада, хүбүүн, ши юун гэжэ һанажа ябанабши? Тэрэ хилын саанаһаа – радиогоор гү, али утаһан холбоогоор гү, – заабарилдаг ехэшүүлэй малша арад бидэнэй байдалые тоохогүй байхань – зүйн хэрэг. Халуунда хамта халажа, хүйтэндэ хамта хүрэжэ, аяга сайгаа хубаан ябаа таанарай үгэ үнэтэй гэжэ һанагдаха юм. Теэд ажаглаад байхада, амаяа үдүүлһэн мэтэ абяагүй болоод ябаха юм. Энээниие, юрэ, юун гэжэ ойлголтойб? – гэжэ асууба.

Төрбат ламые иигэжэ асууха юм гэжэ бодоогүй ябаһандаа тээлмэрдэн: «Иихэдээ мүнөөдэр хайшаа янзын үдэр бэ? Һаһатай үбгэдүүдтэ ээрэгдэһээр, шабар дээрэ һуухамнил... Арад зоной байдал, нээрээ, дорой байна. Угайдхадаа, соёлой хүсөөр хубилгахабди гэлдээд, ариг сэбэр байдал зохёожо шадаагүй. Хүн зоной һуудал, байдал һайжаруулаагүй байжа, машиинаар гүйлгэһэн хүнүүд айлай хүнжэл, шэрдэгыень һэхэжэ, һамгад, басагадай нюур улайлгаадшые яаха юм бэлэй? Түб һууринһаа томо тушаалтай хүнэй үдэрэй одон шэнгээр үзэгдэхэлөөр, гүрэн түрын буянаар бэшэ, өөрынгөө хүсэ шадалаар баяжажа байһан нэгэ айлда хүндэлжэ амаруулаад, малша арад зон бултадаа иимэрхүү амидаралтай байна гэжэ этигэжэ ябаһанһаань боложо, бүхы юумэн буруу тээшээ хадуурна. Тойронгүй буугаад, мордодог айлшад: «Бидэнэй хүсэһэн ажал сэдхэлшэлэн бүтэжэ байна. Нэгэдэл байгуулха хүдэлөөндэ илаһан ябадал үнэхөөрөө ехэ амжалта болоо. Арад түмэнэй амидарал үдэрһөө үдэртэ һайжаржа байна. «Мүнөө социализм байгуулжа байнабди, энэ эршэ хүсөөрөө саашаа ябаа һаа, коммунизмда орохоннай холо бэшэ», – гэжэ Хуралай ендэр дээрэһээ үндэр дуугаар тунхаглана. Тэрэ элидхэлдэнь хуралда хабаадагшад баясажа, гүрэн түрын үйлэ хэрэгтэ бэээрээ оролсожо, ударидагшадтайгаа нюураараа золгоһондоо, сэдхэлэй баярта абтан, урмашан омогорхоно... Иимэл баг нюуртаа үмдөөд ябажа байхада, минии хэлэхэ үгэ үнэнһэндэ хаяһан шалза шэнгил даа», – һанаха зуураа:

– «Нүгэлтэ нюдые гурилаар хууран мэхэлнэ» гэхэндэл, бүтээгүй юумые бүтэжэ байна, муу юумые хайн боложо байна гэжэ хэлсэжэ байхадань, бидэ, юрэдөө, яахабиди? Тиин гэхэдэ, бүтээд байһан, бии болоһон юумые үгы болгожо яахаб?.. Хубисхалай урда тээ арад түмэмнай эрдэм болбосоролгүй, харанхы бүдүүлэг, амидаралнай ядуу дорой байһан гэдэг. Мүнөө эмшэлгэ, хургуули – бүгэдэ үнэ түлбэригүй. Хэн ямар юумэндэ хураха байнаб – дураараа болоһон саг... Алибаа бүхы юумые нэгэ амисхалаар бүтээхын аргагүй! Малшад тухайгаа бодоногүй бэшэ, бодожол байна! Бүри аргая ядажа тулишан юумэн – баһа алга. Тиигэхээр аятай зохид болохо аабза... Орос аханаршые бүхы шадалаараа туһалжа байна, – гэжэ найдуулба.

«Энэ залуу хүбүүнэй ухаан гэнэн байбашые, болоһон үйлые нэгэ талаһаань сэгнэжэ хураа ха. Амидаралта юумые мүнхэ таһархайн нэгэдэл дээрэ хүдэлдэгы мэдэхгүй юм ха. Оршолонгой ябадалые ухаархагүй байгаа хаа, хүнэй сэдхэлые эзэмдэжэ хүтэлхэ дарга-даамалай ажалые дүүргэхэ гэдэгынь бэрхэтэй. Бэлигтэ Бирамидай хургаалһаа юу-хээ тайлбарилжа үгөө хаа, яадаг юм ааб?» – гэжэ бодоһон Алтан-Очир:

– Амидарха мүрөө юрын арга боломжоор, хэлэ амаараа олохо гэдэг буруу. Хүнүүдэй уй гашуудалые, ханаа сэдхэлые мэдэржэ, тэдэндэ туһалха сэдхэлдэ хүтэлэгдөө хаа, хайн үйлэнүүд дэлгэрхэ жама ёһотой. Юумэн бүхэниие наахануурнь хараа хаа, тэрэшни үнэ сэнгүй мэтэ. Уг шанараа үгэжэ эмнэдэг, домнодог, хурадаг, хургадаг олон зоной салин хүлһые гүрэн түрэ түлэнэ хаям. Хойто гүрэнэй ашаар энэ-тэрэ юумэээ бэлдүүлээд, баяжажа байһандал, ханаагаа амаржа садашоод байбал, хожомой сагта үри-шэридээ дарагдажа, үри хүүгэдээ туляажа зүдэрүүлхэбди. Алибаа юумые хайса ойлгожо абаагүй хаамнай, хожомоо хэсүү саг ерэхэ. Энээниие анхаралтайгаар шэнжэжэ залаха хүнүүд гэхэдэ, таанар, дарганар, болоно хаямта. Тиин гэтэр, бэлиг мэдэсэтнай, холын хараа бодолтнай – шамарлахаар бага... Заб сүлөө оложо, намда ерэжэ, ном заалгаарайл даа?.. Гэгээрхэдэ, хүйд болодоггүй юм гэбэл, хоёр уулын саадахиие харадаг болгохо ушартай. Тиигээд минии хэлээшые нэгэ талаһаань бэшэ, хэдэн тээһэнь харадаг болохолши, – гэжэ хэлэбэ.

Тиихэдэнь Төрбат энеэбхилэн:

– Нээрээ, танай хэлэдэг түмэн зүб!.. Бидэ энэ үдэрэй байдал тухай хөөрэлдөөд, ерээдүй сагаа мартаад ябанабди. Мүнөө дээрээ олигтой хайн юумэ хэжэ үрдеггүй байнабди. Намае тоожо, анхаралаа табижа байгаа хаатнай, би дуратайгаар сүлөө саг оложо, ухаагаа гүйлгэхэ хэм! – гэжэ этигэл түгэс хэлэбэ.

16

Уулын саагуур наран орожо, үдэшын хэрюун унаба. Хүһөөтын үбэлжөөндэ үхэрэй хашаа барижа байһан Донровой хуурай хургааг хайжа:

Хүрин толгойн хүүдэрынь
Хундыгөө дүүргээд тарана дээ,
Хүнэй жаахан шамхандаа
Сэдьхэл яагаад дадааб дээ? –

гэжэ үе-үе таһалгаряагүйгөөр дуунай аялга татахадань, шэнхинэмэ хүхын жэнгирээн, наһатай хүнэй бүдүүн шанга хоолойн абяантай ниилэн суурятана. Хашаагай зүүн тээ Пагмажавтай хургааг хюрөөдэжэ хуугаа Пүнсэл: «Үбгэмни үтэлбэ дээ. Залуудаа ямар хайхан хоолойтой гээшэ хэм? Би энээнэйн-гээ дуунда уяржа, зүрхэёо хайлагша бэлэйб. Нэгэл мэдэхэ-дэмни, сэдьхэлэймни эрдэни болошоһон юумэл дээ. Хайханаар дууладаг, урматай хүхюун эрэ ябаа хэн даа! «Эрэ хүниие наһан, уула хадые саһан дарана» гэжэ арайл болохогүй юм даа... Хэдэн адуунай хэрэгээр гурбан жэл соо шорон түрмэдэ хаагдаһанһаа хойшо хүр хүлдэнь дарагдаа гээшэ аа гү... Ямараар-шье хооллуулаа хаамни, шэг шарайнь хайн болоногүйл дээ. Зүрюу зантай хүн гээшэшни хэсүү юм даа. Хаалиин үнөөдээ худалдаад, түлэжэрхие гээд байхада, адуугаа алдаһан бэшэ, аралжаа-наймаа хэһэн нэрэ зүүжэ, шорондо ороо хэмнай. Малдаа хайратай, мээхэйн лэ тэрэ: хара буужа халагламаар юм даа... Алтан-Очирнай мүнөө-мүнөө баһа юун гээшэ юумыень шагнажа хууна хаб даа? Арайл хаажа, хашажа байха-гүй юм бэшэ гү?» – гэжэ бодолгодо хатана; хюрөөгэй барюу-лые шангаар баряад хууһан Пагмажавые ажаглахада, Донрой дуунда уярна юм гү, али хани нүхэрэйнгөө хойноһоо һанаата болоно юм гү, – нюдэниинь гунигаар дүүрэжэ, модо-ной хибэдэһэ руу шэртээд лэ хууна.

Донровой хүлхээ ханшыгаараа шударан аршаад, зомгооно үрхирүүлэн сабшажа байтар, аргамжалаатай халюун моринийн ханхинаса инсагаалба. Тэрэнэй сошон үндыжэ, хүхээ далайхан зандаа баруун зүг тээшэ харахадань, Алтан-Очир ульгам морёороо хатаруулан ерэжэ ябаба. «Зай, хүрхэй даа, муу нүхэрни хэрэгтэ зууралдангүй бусажа ерэбэ хаям! Үнөөхи «Хамчиннагву»¹ гэдэгыень мянга хүргэжэ уншуул-ханай аша гараа», – гэжэ Донров ханан сасуу, хүхээо модондо шаажархёод:

– Нүүе!.. Намгадууд, сайгаа шанагты!.. Тэрэ саанашни ламатан айсуй! – гэжэ баяртайгаар хашхарба.

– Ээ, бурхамни! – гэжэ хоёр намгад зэргэ шахуу дуу алдан үндытэр, Пүнсэлэй үбдэг үбдэжэ, «ёо» гэжэ гараараа газар тулан бодоод, майхан уруугаа гэшхэлхэдээ, Донровой сабшажа тараахан зомгооно хормойлбо.

Алтан-Очир аймагай сүүдтэ дуудагдажа мордоходоо, Донровто: «Хэһэн хэрэг юун бэлэй? Хоб-жэбээр лэ дуудаба ха. Яагаашье хаань, «Хамчиннагву» гэдэг тарниие мүнөө хүниндөө мянган тоо хүргэжэ айлдаа хаа, түбэгтэй хэрэгтэ оролсонгүй гарамар байна. Би табан зууень уншажа дүүргэхэб, бэшыень Шагдаржав, Санга-Рабдан хоёрто хубаагаад: «Уншаад үгыт?» – гэжэ дуулгаарай. Эртэхэн мордоогүй хаа, оройтохоб», – гэхыень Донров бэлэгшээн, нүхэрөө мэнэ бусаад ерэхэ гэжэ этигэжэ байгаа. Тиигэтэр, нээрээ, энеэдэ алдаһаар, мориной хурдаар хүрөөд ерэхэнь – энэ! Донров, майханайнгаа хаяада амарангаа, тамхи нэрэжэ, мориной уяанһаа наашаа ерэжэ ябаһан нүхэрөө эелдэр зөөлэнөөр шэртэн энеэгээд:

– Зай, хайн ябажа ерэбэ гүт? Удангүй хүрөөд ерэхэб гэжэ хэлээд байгаа хэнши!.. «Алтанай дэргэдэ гуулин шарладаг» гэхэндэл, бишье олон жэл соо ламатайгаа нүхэсэхэнэйнгөө ашаар, таанартаал зүншэ мэргэн байхаб! – гэжэ намгадта хайрхана.

Алтан-Очир:

– Таанарни хайн нуужал байна гүт?.. Нара, харын туяан доро нангинаар шүтэдэг бурхан байгаа хэн хойноо боорожо хусаһан нохойһоо аршалжа, үдэр, хүнигүй мүшхэгдэһэн үб-

¹⁾ Муу үйлэ, хара хэлэ аманһаа зайлуулха тарни

гэншни хүрөөд ерэбэл. Хиирхэхэн ханаанаймни хэнтэгтээ зууража, хэлэхэн үгымни халхин гүйдэлтэй байхада, тэндэхидүүл намайешни яажашье шадаагүйл дээ, – гэжэ Пагмажавтаа хэлээд, тамхилба.

– Хайн гээшэл даа, хайн!.. Ухаангүй айжа байгаа!.. Үбгэн болоһон хүндэ өөдэрхэжэ байгаад, хаажархёо хаань, яалтай гээшэб гэжэ ханаабди! – гэжэ хоёр хамгад дарья табилдан, сай, эдээ хоол бэлдэжэ, тухашарна.

– Намае үбгэн болоо гэжэ хэн хэлэбэб? Тиимэ бэшэ ааб даа! – гэжэ Алтан-Очир аляатаад, хамганайнгаа хэжэ үгэхэн хоолые амтархан эдижэ дууһаад, дүрбүүлэн галаа тойрон нуужа, ламатан ябаһан һониноо хөөрэбэ.

– Намае, хөөрхы даа, тоншохо ханаатай дуудажа абаа-шаһан байгаа... Тэрэ хэдэн жэлэй саана багшаһаамни ерэхэн мэдээн тухай дуулдаа юм гү гэжэ ханаад, эхин дээрээ айһан шэнги байбаб. Тиигээд энэ-тэрэ юумэ асуужа шалаахадань, харюусажа, ханаагаа амараад, энеэдэхэ хүрэхэ нуугаа һэм. Гол ушарын гэхэдэ, нэгэ жаранай литыемнай үгы хэхэ зорилготой байгаа. «Бидэнэй дэлхэйн олон уласай он тоололгын хуанлигаар амидаралаа хүтэлһөөр байтар, та зорюута феодалай үзэл суртал дэлгэрүүлхэ ханалаар литэ гаргажа, хэрэглэхые оролдон, хэблүүлхэ арга бэдэржэ ябаһан байнат. Энээн-дэтнай намын хорооной эсэргүүсэжэ байһые мэдэжэ байгаад, юундэ аймагай ном хэблэдэг үйлэдбэритэй хэлсээ баталаабта? Тэрээнээ болюулагты!» – гэбэ. Тиихэлээрнь: «Литэ тэрэ феодалай үзэл сурталда огто хабаагүй. Дурна хизаарай соёлто оронуудай үни эртэ саһаа хойшо хэрэглэжэ ерэхэн амидалда тон туһатай зүйл. Би тэрээнээ гүйсэд хэжэ үрдээгүйб. Тиимэхээ хаража шалгахыень шэнжэлхы ухаанай газар уруу ябуулаа һэм. Хэрэгтэй хаань, тэндэхээ абахые бодогты», – гэбэб. Ойлгоходомни, тэдэ өөһэдөө үгы хэжэ шадахагүй байһан янзатай... Тиигэд гээд, энэ хэрэг дүүрэбэ... Һүүлээрнь баһа: «Уһанай нубаг татаха, модо, шулуу бэлдэхэ ажалые хаатуулжа, элдэб үгэ хэлэжэ байһан хүн байнат», – гэжэ зэмэ тохобо. Энээ-гээршые дүүрэбэгүй, саашадаа: «Арад түмэнэйнгөө амидаралые намын засагай бэлүүлжэ байхада, хойрог ябадал гаргажа, ехэл хүжүүгээр ажалаа хүтэлнэ гэжэ хэлэхэ дуратай хүн байнат. Үрзанда түбһөө ерэхэн эрдэм шэнжэлгын хүдэлмэришэдые

гэртээ урижа, үдэр, хүнигүй хуушанай ном судар тухай хөөрэлдэжэ, шажанаа магтаа гэлсэнэ... Тэдэнэй дунда феодалай соёлые дээрэ үргэдэг үндэнэ яһатанай үзэлтэн, намын засагай хатуу хэмжээндэ хүртэнэн эрдэмтэд ябаһан юм, – гээд, халта амаржа һууд гээд, саашань үргэжэлүүлбэ.

– «Та, юрэнь, болохотой, болохогүй хүнтэй холбоо тогтоодог, мэргэ-түлгэ буулгажа, хүнэй ханаа сэдхэлые үймүүлхэдээ, бэрхэ хүн байнат. Энэ үйлыетнай бидэ сэгнээд, ангиин дайсанай ябуулга гэжэ үзэжэ байнабди. Таниие «ангиин дайсан, намын эсэргүү үзэлтэн» гэжэ нэрлэхэ үндэнэн байна», – гээд лэ, зүндөө олон юумэ дурдажа, ялада унагааха ханаатай байгаа бшуу. Тиихэлээрнь: «Би ангиин дайсан болоод, юу оложо эдихэби? Малша арадай амидарал ахир дорой байна гэжэ таанаршые мэдэнэ хаямта. Намтай, намшыегүйгөөр энээн тухай хэлсэжэ байналта. Үнэниинь гэбэл, тиигэбэ-иигэбэ гэжэ зэмэ тохожо байнхаар, яагаа хаа ажал хэрэгээ дээрэ болгохоб гэжэ хөөрэлдэхэ хэрэгтэйл. Газар, уһан тухай хэлэхэ болоо хаа, байгааи дэлхэйдээ хүйтөөр хандабал, ябан-ошон, байгаа-лиин уларил хубилжа, хада уула, уһа голнууд шэргэдэг жама ёһотой юм. Наагуур бодоходо, хориг хаад хэжэ байһан мэтэ болобошые хаа, үдэр, хоногой үнгэрхэ бүри тэрэнь эли болохо. Хүнэй амидарал ганса энээгээр дүүрэдэг бэшэ. Үнгэтэ юртэмсэдэ амидаржа байһан тула эд баялигаа арьбажуулан үлээхэнь хүнэй хайхан ёһо заншал дээ. Мэргэ-түлгэнэй хубида – «Түрэнэн үдэрэй төөриг гаргаһан үдэрэй гараг» гэдэг миин сэсэрхэл бэшэ юм. Шиниинше төөриг гаргаад үгэхэдэмни болохо. Төөригөө мэдээд байбал, алибаа үйлэ хэрэг бүтэмжэтэй байдаг», – гэжэ хэлэбэб... Нилээн хөөрэлдэбэбди... һүүл тээшээ: «Энэ үбгэнтэй удаан саг соо орёолдоо хаа, өөрөө муутан боложо халахамни бэшэ аа гү?» – гэжэ ханаба ха. Тиигээд: «Дам саашаа хэлэ ама татажа, хүниие мунхаруулаад байгаа хаатнай, наһатай хүн гэнгүй, барижа хааха гэжэ мэдээрэйгты», – гээд лэ, хуули-дүрим тухай дурдажа байтараа: «Бусэгты гэртээ», – гэбэ... Иигээд лэ хүрэжэ ерэшэбэлби даа... Нёдондо зун манайда ерэнэн нахалтай эрэ ехэл эрдэм номтой хүн бэлэй. Тэрээниие «ангиин дайсан» гэжэ хэлэхэдэнь, гайхааб!.. Тэрэ хүн монгол туургатанаал дурдахаһаа бэшэ, ондоо бодолгүй бэлэй даа. Маанадай ханаан бодол – монгол хуанли, ёһо зан-

шал юумэл. Һайнаар хөөрэлдэбэл, Чойро-Цанидай номшые мэдэхэ янзатай Һэн. Бэлигүүн шанарай сударые лута шу-далхан хүн бэлэй. Ульгэр, туужын хэдэн судар, «Ногоон Дара эхын домог» үгэхэдэмни, ехэ бэлэгшээжэ Һуугаа Һэн, хөөрхы, – гээд, Алтан-Очир забьяатай сайҺаа аягалжа ууба.

– Яагаашьегүй гэртээ Һуужа байтараа, шорондо орон алдабат. Үбгэмни ямар буянаар айхабтар хүндэ хэлэ аманҺаа мултаржа шадабаб?! Гончиг сүмни!.. Тэрэ эрдэмтэн гуай нюдэндэ дулаахан, Һайхан хүн лэ ябаа Һэн. Яахадань баҺа тиигэжэ муушалдаг юм дээ?! – гэжэ Пагмажавай дуу алдахада, ламатан:

– Маанад шэнгээр юумэ үзэҺэн хүнүүд хаа-яа гашуун аад, үнэн үгэ айлдадаг байха. Тиигээд лэ элдэб юумэндэ орожо ябадаг байнал даа, – гэбэ.

Алтан-Очирой хөөрөөе шэхэ табин соносожо ҺууҺан Донров:

– Ташье ухаатайгаар ярижа байҺандаа, энэ удаа амархан Һалажа ерэбэт. Тэрэ саадуулшни хүниие муу болгожо, муушалжа, зэмэлжэ шадаха зон, тэрээндээ ехээр мэргэжэнхэй... Тиихэдэ намайе заабол муутан болгожо, Һанаагаа амаруулха гэхэдээ, «хулгайшан, наймаашан» гэжэ хардаад байхадань, зэбүүрхэдэҺэмни хүрөөд: «Тиимэ, би хулгайлжа худалдаа Һэм», – гэжэ ама алдахадаа, түрмэдэ орошоо бэлэйб, – гээд, Һанаа алдажа, улаан тамхияа бааюулан, хүрхыжэ Һууна...

Нэгэ нютагай анда нүхэд энэ гүрэн түрэдөө муу Һанажа, муу үйлэ хээгүйшые гэлэй, – хоюулаа шорон түрмэдэ Һуужа, Һайн, муу үгэ али оло дахин дуулажа, жаргал, зоболонгой забҺараар мүр мүрөө түшэлсэн үндыжэ ябаа бэлэй. НаҺанай эрхээр хоюуланайнь магнайда гүн уршалаанууд бии боложо, нюдэнүүдынь сэнхиртэн, гунигай ошон Һүүмэлзэжэ, залуу наҺанайнь сог зали, тэнюун аяг аашань аласлан ошонхой.

Алтан-Очир зээрэмбэ иигэжэ нэгэ жаранда амидархадаа, хоёр гүрэн түрын шарай үзэжэ, буурал хорбоогой тооҺондо бүдэрэн сэхэлдижэ ябаҺан нэгэн... Арбан зургаа дугаар жаранай шарагшан бар жэлдэ хилэнсэгтэ хорбоогоо орхижо ошоҺон арюухан зиндаа ехэтэй нүхэдҺөө ами залгажа үлөөд, амидаралда шунаха, шунахагүй, бүтэхэ, бүтэхэгүйн зай бэдэржэ, аминдаа зүб Һанаа бодол хүртэжэ ябаҺаар, мүнөөдэртэй золгоо бэлэй.

Амидарал гээшэ мүнхэ сагай үргэлжэлэл һэн тулань хүн бэеэ сэбэрлэхэ ээлжээн холо бэшэ гэдэг тухай хүн бүхэн мэдэхэ зэргэтэй. Тэрэ хүнэй жама ёһоор амидаржа, гал гуламта һахиһан бүһэгүй үриин зулай үнэрдэн, хани нүхэрэй эбигээлдэ жаргажа ябаашье гэлэй, – теэд сэдьхэлдэнь нэгэ һайхан хүсэл бии. Тэрэнь ами наһанһаа үлүүгээр шүтэдэг зурхайн эрдэмые залгуулан үгэхэ гэхэн арюухан сэдьхэл, бүтэхэ бүтэхэгүй хоёрой хоорондо тэмсэхэн оюун бодолой һанаашалга мүн!..

ГУРБАДАХИ ХУБИ

*«Амитан бүгэдын балай мунхагай
харанхы бүхэниие арилгажа,
Алибаа хамагые айладагша бэлигэй
гэгээниие мандуулгада зорюулмой.»*

Г. Занабазар

ЭРХЫ ХУРГАНДА ШЭНГЭНЭН ХҮСЭЛЭН

1

Ехэ хото хүнийн гүн нойрто дарагдахан мэтэ абяа шэмээгүй оршожо, сахилгаан станциин үндэр хоолойгоор орьёлон бушхахан шулуу нүүрхэнэй хара утаан бүтүү харанхы соо шэнгээд, юуншые харагданагүй. Хатан Туул голой хүндыдэ һуурижахан энэ томо хото огто нойрсоногүй гэхэндэл гудамжануудай зайн галнууд анилзана; хаа-яа машинын абяан бүдэхёор соностоод, хайшаашьеб даа нэгэ тээшээ шэнгэнэн мэтээр аниргүй болошоно... Тиигэхээр үүр сайхада, аали номгохон нойрсоһон хото хэрижэ, машинанууд иишэ-тиишээ дохёо үгэжэ гүйлгэлдөөд, тэрэ абяан замхаба гү гэтэр, саһа шарьюулжа алхалхан хүнүүдэй хүлэй абяантай ниилэн соностоно; хашаа соо уяатай хоноһон нохойнуудай дала хэрбээгээ хэгсэрэн, бэеынгээ шалаа гаргажа, иишэ-тиишээ һонор шэхэнүүдээ хэртэлзүүлхэдэнь, үдэр, хүнийн хэлгээн соогуур зүршэлдэн байдаг амидаралай урасхал үүрэй толоной туяада үлүү ехээр шунахайрһые мэдэрүүлһэн мэтэ...

Үдэр болоходо, юрын борохон ажалда борьбиёо бохид гүүлэнгүй, хара хүлхэё адхаруулжа, үри хүүгэдээ тэжээхын түлөө уурхайгаа тойроһон шубуухай мэтээр оролдон ябадаг хэн нэгэнэй байхада, бодожо үзэхэ бодолшыегүй, эрөөн эрбээхэй шэнгээр эрьелдэн, унаа-машинадаа багтажа ядан, баяр зугаа дэлгэдэг нэгэн баһал байдаг ааб даа. Үшөө тиихэдэ үдэр бүри гэдхэ садхалан, мүр бүтэн, элүүр мэндэ бээтэй байһандаа сэдхэлээ ханан, гүрэн түрынгөө һүлдэдэ зальбаржа, амар амгалан һуудаг нэгэнэй байхада, оложо эдигэндээ садаха,

дэбтэхэгүй, үлүү хаража, бүлюу долёон уланхардаг, нүгэлөө зузаадхаж ябадаг нэгэн баһа байха юм.

Нүгөө зариманай тушаал зэргэдээ найдаад, зааж заабарилха ажалаа дүүргэжэ, машинаараа гэртээ буулгуулжа, хэниешье хаань харааж, солиг болгохоһоо тунхарихагүй нүгэлтэн болоод ябахата, Монгол уласаа яаж хэргээн мандуулхаб, яагаа хаа – амгалан түбшэн байдалтай, дүүрэн жаргалтай болгохоб гэжэ бээ зобоожо, ухаагаа гүйлгэжэ ябадаг буянтай хүнүүд үсөөн бэшэ ааб даа.

Юрэ, хүмүүнэй амидарал гэшэ жаргал, зоболон, нүгэл, буянай эрмэг дээрэ бүмбэржэ, тэрэ бүхэниие ээлжэлүүлэн үнгэргэжэ байдагынь үйлын үри гэлтэй. Тиигээд хуби заяаемни бурхан багша зааж үгөө гээд, ами наһан соогоо хайтай, муутай, нүгэлтэй, буянтай ябаһыемни Эрлиг номуун хаан нэгэ сагта ойлгон соёрхожо, хойто түрэлдэмни харалсаха аабза гэжэ бисалгаха хүнүүд тон хомор. Гансал түмэн сасаралта наран нүгэлтэн, буянтаниие илгангүй, мүнхэдөө оршодог жама ёһоороо гэрэлтэ үдэрнүүдые мүнхэлүүлээд, жаргал түхээдэг хүсэлэй зэндэмни – амидарал тээшэ уряалан даллаһаар лэ...

Ниислэл хотын хойто зүгтэ оршодог Чингэлтэй уулын хабшууда модон хашаатай, табан ханатай гэрэй дотор хэрюухэн байбашье хаань, баруун талын орон дээрэ унтаж хэбтэһэн Алтан-Очир ламатан нойрһоо хэрижэ, холо, ойрын абья шагнаархан: «Түрэ түбшэн бол, түмэн олон түбшэн» гэдэгтэл, олон хүнэй дэмжэлгээр эндэ хайнаар түбхинөөд байнабди. Эндэ ерэмсээрни, бэе бөөһээ дуулаһан нэгэ нютагайхид ехэ туһа хүргэнэ... Шажан шүтөөниие хүдөө нютагта ехэл шангаар хинажа, шалгадаг байгаа юм дээ. «Шоно үүр дээрээ үлзэтэй» гэжэ... хото газарта машинаар ябадаг дарга бүхэниинь ара нюргандаа өөрын шүтэлгэтэй юм ха. Баян бардамдаа тиимэл байгаа бээ... Унаа-машинаараа ерээд, урижа залахадань, ошохоньшы хэсүү, арсаханьшы хэсүү байха юм... Хөөрхы, хүдөөгэйхиднай хаа-яа уулзаха гэжэ яатарая оролдодог бэ? Ньюжа тайжа, хүйдтэй юумэн болодог хэн. Тэрээнһээ боложо, мүрдэлгэдэ дуудуулаадшы үзөөб... Тиин гэхэдэ, эндэ бэе бөөһээ үрдихэ тооной харайлдаха юм. Теэд нютаг зонойнгоо хүндэмүүшэ сэдхэлые яахабши?... Минии багада Хүрээнэй ламанар лэ иимэрхүү хүндэдэ хүртэдэг бэйлэй. Шэнэ түрэ улас

тогтооноор, дүшэ гаран жэлэй нюур үзэнхэй. Тэрэ дээдэ үеын хүзэг бэшэрэлтэй хүнүүд хуу булта ходоржо, энэ түрэ засагай хүн зон өөрынгөө үзэл сурталай хэмдэ дадаһан байна гэжэ һанан гэхэдэ, тиимэл бэшэ ха... Энэ хотынхид баян бардамаараа омогорхожо, хүн зоной сэдхэлые эбдэхэ зорилготой гээшэ аа гү. Арюун сэдхэлһээ хандаһан һанааеми ойлгонгүй, абаһан, үгэһэнөө үлүү ехээр сэгнэдэг ха даа. Тэрээн бүхэндэ салин мүнгөөр хүдэлдэг газарта альгаяа уруунь харуулаад һуухань – баһа хэсүү. Тэниилгээд байһайб гэхэдэ, сэдхэлдэ өө-мөөтэй, заяанда хоротой... Таниха, танихашьегүй хүнэй саана хэды шэнээн нүгэл хилэнсэгэй хороод байһые мэдэхын аргагүй. Иимэрхүү байдалда удаан саг соо амидараа һаа, һанаан мухардажа, буян хиртэхэ байна... Һаһанай шабитай боложо, зурхайнгаа ухаа ойлгуулжа шадаа һаамни, наагуур бодоходо, хуби заяандамни, саагуур бодоходо, арад түмэндэмни үлзүтэй байха һэн. Энэ һанаа бодолни хэн хэндэшье аша туһатай байхал. Харижа, бусажа ябаһан бидэндэ буянһаа бэшэ юун хэрэгтэйб?.. Мүнөөдэр Ехэ һургуули ошоход. Ном заалгаха хүнүүдэйми этигэл бэшэрэл, сүлөө сагынь ямаршуухан байха юм. Нэн түрүүндэ эдэе хоолойнгоо юумэн тухай бодоходоо, ажалаа урдаа бариха юм ааб даа. Сүлөөтэй болохыень хүлээн татажа һуухань – гайтай. Теэд... «үгы» гэжэ яажа болоход? Ном заахын түлөө нэгэдэл-ниигэмэй мал тушаажа, тэрэ холоһоо хэлэ ама гаргажа байжа ерэхэн аад, һөөргөө бусалтай бэшэ», – гэжэ бодолоо гүйлгэнэ. Тиигээд бодолнуудни хулжашана аа гү гэхэндэл, саашань үргэлжэлүүлбэ: «Жамц багша юун гэжэ хэлээ бэлэй? Байза... «Та манай тэнхим-кафедрын номын сан соо ороод, һуужа байгты. Номын тооһо шорой хүдэлгэжэ, энэ тэрэ ном хаража һууна аабзат. Даб дээрэ хэжэрхихэ ажал алга... Тиигээд бидэнэй ажалаа дүүргэмсээр, зурхайгаа заажа эхилхэт. Танда салин үнгэ олгохобди», – гэжэ хэлээ һэн... Салин мүнгэншье яахаб? Харин нюдэмни шабияа таниха аргатай байхань гү, яагшааб? Нэгэл таагүй байхаар һанагдаад байна... Тэрэ номын сан гээшэдэнь ехэнхидээ орос ном олон байгаа һэн; түбэд, монгол номууд, юрэдөө, алга. Монгол зурхайн уг гарбал, бэе махабадай онол ухаан, монголоой тоо бодолгын, домог түүхын ганса нэгэ сударнуудые эдээндэ бэлэглээ һаамни, үзэжэ, уншажа шадаха гээшэ гү? Үндэхэн хэлээ

хариин хэлэнһээ муугаар үзэжэ, хэрэгсээхэ этигэлгүй сэдьхэл-тэй ябадаг хүнүүдтэй юун гэжэ хөөрэлдэхэби даа?..»

Үбгэнэй иигэжэ ута бодолдо абтан, орон дээрээ хэбтэжэ байтар, намганиинь бодожо, үрхээ татаад, галаа түлибэ. Хуурай шэнэнһэн модон «пад-пад» гэтэр аһажа, тэрэ дары гэр дотор дулаан боложо, тогоотой сай уурал һабан бусалжа, айрагай, сагаан тоһоной үнэрэй анхилхада, Алтан-Очир үндыгөөд:

– Шимни албан ажалтай хүн шэнгээр үүр сайба гү гэжэ һанамсаараа, бодоод орхибо гүш даа?.. Хэды һара үнгэржэ, малһаа хүндырһэнэйхи гэжэ бээ жааха амаруулаад абахая яагааби? – гэбэ.

– «Муу нохойн хотоодо шара тоһон зохихогүй» гэгшэ... Бээмни шалаад, бодоогүйдэ аргагүй болонол...

– Бүтүү хашаа-харшатай мүртөө үбэлжөөндэ байһандал һалхилаад һалахагүй гээшэнь!.. Мүнөө һүни хүйтэн хонобо...

– Энэ хүршэ айлнууд шулуун нүүрһээ галдаа хээд хоноходо, һүни дулаан байдаг гэхэ юм. Бидэшни тэрэ ялагар хара шулуугаар галаа түлижэ шаданагүй хабди...

– Жамбал хүбүүн нүүрһэнэй пээшэн табюулхая һанаа һаа, хэлээрэйгты гэхэн юм...

– Ушарыень мэдэхгүй хадаа, угаар-мугаар гээшэ юумэндэнь сохюулшахабди. Түбэгтэй сааш!.. һураһаараал шэнэнһэн модоороо галаа түлижэ һуухамни. Газаахи түлээмнай хабар болотор хүрэхэ... Энэ хүршэ айлаймнай абгай: «Манайхинай шулуу нүүрһээ носоохо модоной үртэнэ олонгүй тулижа байхада, танайхин машиина-машиинаар түлээ буулгаад байналта! Буянтай айл гэжэ мэдэхээр байна», – гээд лэ байна лээ... Хотынхид ёһоороо үлүү хараха дуратай, жүтөөрхүү улас юм гү даа?.. Тиихэдээшье, хөөрхы даа, амидаралынь зүдэрүүл дээ. Хэдэн хүүгэдынь үмдэхэ гуталгүй; һургуулидаа ошоходоо, гуталаа һэлгэжэ, ээлжээлжэ үмдэдэг юм ха. Тиигээд зариманиинь орон дээрээ турлааг шэнгээр улаан хушуугаа жүмбылгөөд һуужа байдаг ха... һууһан гэрыншье ноорожо үмхирөөл дөө... Хаа-яа тэдэнэйдэ ороходо, хониной толгой, гэдэнэ дотороор хоол хээд лэ, һуужа байдаг юм... Нүхэрынь шулуу нүүрһээр гал түлидэг ажалтай: үгэ дуу үсөөнтэй; нюдэ, шүдэниинь ялалзаад лэ... Хуу нүүрһэн болошонхой гэхэн үгэ!.. Нүүрһэнэй тоһон арһанда нэгэ шэнгэбэл, бэлэ һаяаршье һалахагүй юумэн

даа... Монгол гутал шэдээд үгөө хаамни, хүлөө хумяад нуухагүй хэн. Хубсаһа хунар оёдоггүй болоһон үе сагта бэлэн юумэ хүлээжэ нууһанай хохинь тэрэл бэээ дээ! Теед иимэ айлда олон хүүгэдтэй болоһоной хэрэг алга!.. – гэжэ Пагмажавай олон үгэ дэлгэхэдэ, лама үбгэн:

– Зүдэрүү, ядуу айл юм хаа, юунэйнь жүтөөн гээшэб? Үнэн байдалаа хэлэһэн байха!.. Түлээнһээ нэгэ хэды юумэ үгэхэдэ яаха нэм. Ороод ерэхэдэнь, ханааень заһаад гаргаарайл даа... Олоороо сугларжа, амидаржа байһан газарта элдэб үнгын бодолтой хүн ябадаг аабза... Хүдөөгэйхидэл адли бэе бэээ хара багаһаань мэдэхэ хүршэ айл байхашье бэшэ... Аргагүйл дээ! Үнэндөө хүнэй нюдэн атаархаха шэнжэтэй байдаг юм даа. Минии хэһэн туһа багашье гэлэй, үгэжэ, абалсажа ябахада, үйлэ заяанда хоромжогүй байха дөө!.. Ши, Пагмажав: «Энэ гүрэн түрэдэ танай эрдэмые тоохо хүн, юрэдөө, алга. Шажанаа бүри мартаа», – гэжэ хэлээ нэн гүш даа?.. Үнэн дээрээл тиймэрхүү хүнүүдэй байһые эндэ ерээд, үлүү ехээр ойлгобоб. Энээн тухай хэлэбэл, хубараг нэрээ нюужа ябагшад олон зонй сэдхэлые хууран мэхэлжэ, шажанай үнэн арюун нургаал, номлол, ёһо жаягыг гутаахань дээ гэжэ ханахада, сэдхэлни зобоно. Тэрэ гушаад гаран онуудай һүүлээр гол ламанар ходорон дууһантажа, түбэдэй сагаан толгойн ном уншахатай, болихотой үсөөхэн гэлэн, гэсэлнүүд үлөө бэлэй. Дахинаа сэхэлдижэ һэргэтэрнь, хэзээ юм бээ?.. Тиихэдэ би... зурхайн ухаа заажа дамжуулха шабигүй ябанаб. Иигэжэ бодоходо, сэдхэлдээ амгалан тэнюунээр ябаха арга шадал үгыл дээ, – гээд, нюур, гараа угаагаад, сайгаа уужа, үглөөнэйнгөө мүргэл, уншалгаяа эхилбэ...

Энэ үедэ газраа машинын абьян дуулдажа, хашаагай үүдэнэй түмэр дэгээ доржогоноод, сэн-бун болоһоһон нэгэ хүн гэртэ орожо ерээд:

– Амар сайн байна гүт? – гэжэ золгоод, гэрэй баруун тээхи модон нуури дээрэ сомсойн нууба. Тиихэдэнь Алтан-Очир: «Хара үглөөгүүр орожо ерээд, золгожо ёһо баримталдаг хүмни хэн бэлэй?» – гэжэ ханан, танигдаагүй айлшан тээшэ удаахан хараба.

– Та намайе танихагүй байхалта даа. Абыемни хайн та-

ниха ёһотойт... Би Богдо голой Сампил үбгэнэй хүбүүн Цэрэн-бат гээшэб, – гэбэ мүнөөхи хүн.

– Өө, хөөрхы, Сампилай хүбүүн гүш?! Нээрээ, адлихан байналши!.. Зай, тиигээд манайхиниие эндэ гэжэ яагаад мэдээбши?..

– Данзан гуайн хүбүүн заажа үгөөл дөө! Тиигээд лэ амар мэндэетнай мэдэхээ зорижо ерэбэб... Тамни, тиигээд, манай хотодо хэр дадажа байнабта даа?..

Иимэрхүү хөөрэлдөөнэй дэлгэржэ байхада, Пагмажав сай барижа, эдээ хоол дүтлүүлжэ табина; тиигээд галдаа нэгэ модо хээд орхиходонь, шарайнь ягааржа, нюдэниинь эрбэгэнээд: «Эдэнэр бэе бэеһээ дууламсаараа, субажал эхилбэ. Үбгэнэймни түхэл шарайе ямар байнаб гэжэ хараха гээ гү, али үнэхөөрөө бэшэржэ хүндэлөөд ерэбэ гү? Алтан-Очирни энэтэрэ бүтэхэтэй, бүтэхэгүй юумээр һонирхоһон хүнүүдтэй уулзаха гэжэ эндэ ерээ бэшэ... Хүдөөһөө наашаа зөөжэ ерэхэдээ, хэды ехээр баярлаа гээшэ һэм; хүлынь хүнгэдэшоод ябаа бэлэй! «Одоол ханаһан юумэмни бүтэхэнь, хотодо эрдэм болбосоролтой хүнүүд олон... Хэды болотор хүдөөдэ хүхэржэ, газра гандажа ябаха хүнбиб? Намда багшымни заяаһан хэрэг бии. Тэрээнээ бэлүүлээгүй һаамни, бурхан хүлисэхэгүй», – гэжэ хөөрөжэ һуугаа һэн... Мүнөө ажаглаад байхадамни, тэрэ хүсэл зоригынь хухараагүй шэнгээр харагданал... Бишье яахабиб даа? Энээнэйнгээ тогоо барижа, шарайень хаража һуухаһаа һайхан юумэн байхагүйл. Хөөрөөд, хэлээд байхаарнь ойлгоходо, тэрэ заажа үгэхэ гэхэн номынь лэ хүнүүдтэ үнэхөөрөө шухаг юумэн байлтай! Теэд ханаандань таараха хүн олдохогүй байхадаа, хайшаа юм бэ? Засаг түрэхөө айжа хүрдэдэг байба гээшэ гү?» – гэжэ бодолгото болон һууба.

Ламатан Сампилай хүбүүнтэй хөөрэлдэн, түбэд шара тамхи үнэрдэн һуухадаа:

– Бидэшни мал дахажа, бэе муутай болоһон улад гээшэлди даа... Энэ үбэлдөө хүгшэнөө эмшэ-домшодто үзүүлжэ, жааха амаруулха ханаатайб. Намдашье баһа бээдээ жаа-жуу анхараһаа табиха ханаан бии... Манайхинай наашаа зөөхэ үдэр абашни ерэжэ уулзаад, бусаа һэн. Хүрхэй һэргүүн ябана һэн лээ! Сампилшье хэр угһаа зоримгой хүн бэлэй... Зай, тиигээд ямар алба залгуулжа ябанабши, хүбүүхэй?

– Аймагта сагдаагай ажал хэжэ ябаһанби. Һүүлээрнь һур-гуули хээд, мүнөө Аюулһаа хамгаалгын газарта офицер солотой ябажа байнаб...

– Аюулһаа хамгаалгын газарта гэбэ гүш? Тэрэшни үнөөхи Дотоодо ябадалай яаман мүн гү?

– Тиимээ...

– Томо хүн болонхой хаямши!.. Ньюса алба хашадаг, тамир муутай хүн болоно бээш? – гэжэ енгүүтэйгээр хэлэбэ Алтан-Очир.

Тиихэдэнь Цэрэнбат огто гомдоогүй хүнэй шэнжэ харуулан: «Алтан-Очир гуай аргагүйл номын хүнэй шэнжэтэй даа. Бүри залуухан хани нүхэртэй... Харахада, минии үеын хүн бэшэаа гү. Намһаа дүүшье байжа болохо... Ажал, албыемни мэдээд, дурагүй байһан шэнги. Тиигэншьегүй аргагүйл дээ! Абыемни мэдэхэ һэн хойнонь намда юун бэ дээ?» – гэжэ шэбшэнэ.

Алтан-Очир хөөрэлдөөгөө сэгнэжэ, нэгэ хэды саг соо абяагүй болон һуутараа:

– Минии ухаан мүхэжэ байнхай... Мүнөө һанаандамни бүүр-түүрхэн орожо байна. Минии шоронһоо тэрьелһэнэй Һүүлээр тэндэ үлэһэн үбгэдтэмнай Сампилай ехэ хүбүүн туһа хүргэһэн юм гэжэ дуулаа һэм. Тэрэ хүн ши байгаа хаямши. Тиимэ гү? – гэжэ лаблаба.

– Тиимээ!.. Танай бодожо ошоһоной Һүүлдэ абамни намайе тэндэ хуяг-харуулшанаар оруулһан юм. Нүхэдтэмни туһа болог гэжэ һанаһан байгаа...

– Тэдэнииемни хэр зобоожо, ямар яла, хэһээлтэ үгөө һэм?

– Эды олон жэлэй үнгэрөөд байхада, тэрээн тухай хөөрөжэ, танай сэдхэлые зобоогоод яахаб? Һүнэһэ Һүүдэрынэ эрьежэ, эдыдэ хүнэй зэргэтэйл ябаа бээш, – гэжэ Цэрэнбатын гунигтайгаар хэлэхэдэ, Алтан-Очир ошо буураһан харасаяа хүрин зандан эрхи дээрээ унагаагаад:

– «Нэгэ хурса бодолтой сэдхэлээр шулуун хэрэмые сооложо болоно. Нэгэнтэ үнгэрһэн андаяа һанахада, хүрин зүрхэншье һаа хайлана» гэжэ эртэ урдын нэгэ судар бэшэгтэ бэшээтэй байдаг... Хэн нэгэнэй хойноһоонь дурсан һанахагүй һаа, хүн ябаһанайшье хэрэг юун бэ?... Абаһаашни үни дуулаһаншье һаа, шамһаа дам дуулахада, һонин байна. Ориг аграмбатан яаһан бэлэй?..

– Танай хүүлээр мүрдэлгэ-мүшхэлгэ улам шангаржа, үбгэ-дые гэнжэдэ хуулгаа хэн... Минии туһа гэхэдэ, хоёр дахин сай, шүлэ, эмэй тан нюужа оруулхааа саашаа хэтэрээгүй... Үбгэдэй бэе гансата муудаа хэн, хөөрхынүүд... Янза бүрийн хэрэг тулгажа байгаад, түб газарай шиидхэбэреэр саазалха гэхэн хэхээлтэ гаргаад, тэрээнээ гүйсэдхөө бэлэй... Яруугай-Хүреэн-хээ мүнгөөр шудхажа хэхэн түбэд бэшэгтэй гар тэмдэг асаржа, эсэргүү бүлэгэй нюуса тамгань гэжэ нэрлээд, хэрэгэй материалда хабсаруулаа хэн. Баһа нэгэ шара туг гаража ерээ... Ориг гуайда хорёод оной үедэ Хүрээ, Түбэдһөө ерэжэ байһан хубиин захяа бэшэг, хамба ябаһан Доржжүгдэр гуайн архивта хадагалагдаһан албанай бэшэг, Ялгасын хүреэнһээ олдоһон хүнэй хэрэглэхын аргагүй буугай хэлтэрхэй хүрэтэрөө бии болоод, эдэ бүгэдые хариин гүрэнтэй холбоо барисаатай байһанай баримта гэжэ хардаа хэн. Тиигээд японой тагнуул... «Банчин Богдо Наран уласай сэрэгтэй хамта Монголые эзэлхээ добтолхо үедэ дотоодын буһалгаа гаргажа, засаг түрые хүлгүүлхэ ханаа оруулаа» гээд, яла-хэхээлтэ хүртөөгөө хэн. Намар орой болоһон хойно, баһал үүрэй сайхын хирээр, бүтүү машинада хуулгаад, хайшаншьеб абаашаа гэжэ хэлсээ. Би тэрэ хүни харуулда байгаагүйб. Хожомынь дуулахадамни, түрүүшын дабаан дээрэ Ориг аграмбатан амисхалаа хуряһан байгаа. Нүхэдынь бурхан болоошынгоо хойтынь ёһолол хэжэ, юрөөл айладхаад, мүргэл бүтээгээ. «Бүлээхэн байһан бэеыень үглөө болотор эндээ орхиш, монгол хүн хаям», – гэжэ ахалагша хуягай хэлэхэдэ, Дэмбэрэл уурлажа, машина дээрэхи нүхэдэйн хул уруу шэдэһэн гэдэг юм. Энээнһээ боложо, Чойндон хуяг хүхэ Дэмбэрэлтэй хэрэлдэжэ, мүрдэлгын ехэ хэрэг мандаад, хүүлээрнь эсэргүү ламые үмөөрһэн хүн боложо, дүрбэн жэл соо түрмэдэ хуугаад, сүлөөдэ гараа бэлэй... Иимэрхүүгээр тэрэ жэлэй хүйтэн намар үнгэрөө хэн. Хэсүү, хатуушые саг байгаа... Би тиихэдэ залуудаа хүн гүб – ушар байдалые тон муугаар ойлгоһон байгааб. Мүнөөшые төөрижэ тэнэһэн хэбээрээл ябанаб... – гэжэ Цэрэнбатын хөөрөжэ дүүргэхэдэ, Пагмажав: «Лама гурбан эрдэнимни! Хүн тиимэ ехэ нүгэл хэдэг байна... Хөөрхы, энэмни ямар золоор тэрэ аюулһаа зайлаа гээшэ хэм бэ. Тэрэгүй хаа, эдыдэ бидэ иигэжэ хуухагүй байгаалди.

Оршолон түбидэ нүгэл хилэнсэг ехэл байдаг байна; гэбэшье, энээн шэнги нүгэл хомор даа», – гэжэ һанан, зальбарна.

Алтан-Очир ламатан энэ хөөрөө шагнажа һуухадаа, гартаа бариһан хүрин зандан эрхиеэ түргөөр татажа, олон жэлэй гунигта абтаһан сэхир хүрээтэй нюдээе хюрылган, Цэрэнбатые хаража байһан шэнги аад, сэдхэлдээ үнгэржэ ошоһон он жэлнүүд болон мүнхэдөө хахасаһан нүхэдөө дурсана. «Ориг аграмбатанай зүрхэн хара зоргондоо зогсоогүй дээ. Хооһон шанарай һургаалда нэбтэрһэн бурханай түрэлтэ хүмүүн өөрөө өөрыгөө оршолонһоо халыха нюуса тарниие бээдээ шэнгээһэн байдаг. Хэдыхэн мүрэй уншалгаар уураг тархияа зогсоожо шадаха гэдэг үнэндөө гүн бэлигтэ хубилгаанай шэнжэ бэлэй», – гэжэ ламатан сэдхэлдээ шэбшээд:

– Оршолон юртэмсын хэды уужамшье һаань, хүнэй амидал нэгэ түрэлдөө саг зуурын хэмжээтэй гэдэг. Тиигээд хүнэй түрэл түрэлдөө хайшан гээд амидаржа ябахые тодоор хэлэхэнь бэрхэтэй... Гэбэшье, гүрэн түрын хатуу хуулида гэмнэгдэһэн нүхэдэймни дотор бодолынь арюун байгаа, удаадахи түрэлдөө буянай үйлэ бүтээжэ ябаһан байхал даа... Цэрэнбат, ши ойлго: тэрэ хатуу хэһээлтын үнэн хубинь хюмһанай харын зэргэдэ хүрэхэгүйл, юундэб гэхэдэ, хуу худал хардалга-гүрдэлгэ байһан юм шүү! Сохом яагаад тиимэ айхабтар олон зониие барижа, хаажа, сээртэй үйлэ хүсэлдүүлхэ һанаанай бии болоһые ойлгохонь бэрхэ! Хэды олон ямаршье гэм-зэмэгүй хүнүүд наһантаяа хахасажа ошооб даа?.. Үнэн иимэ гэтэр, худал хуурмагай үйлэ үйлэдэдэг хүнүүд тэрэ шинии Яаманай газарта ажалладаг байха гэжэ ахир болоһон би бодожо, үрэ зүрхээе үбдэжэ һуунаб... Үнэн сэхэ үйлэ түшэжэ ябаһан хүн аластаа заабол һайн мүрэй заяа эдлэхэ ушартай юм. Би шамайе худал хуурмагаар ябана гэжэ һанажа байһан хүн бэшэб. Тиихэдээ «хүниие нүхэрөөрнь, мориие ябадалаарнь танидаг юм» гэдэг даа. Түшэжэ ябаһан байгуулалташни, түмэн олон сагдаанаршни үшөө юу хэхэ гэжэ байдаг юм? Энээн тухай бодожо ябахада, үлүү болохогүй, – гээд, ехэл һанаагаа зобонги һууна.

«Иимэ орёо хөөрэлдөөнһөө үбгэнэй сэдхэлээ зобохонь зүбөөрөө», – гэжэ Цэрэнбат һанаад:

– «Муу юумэн модоной оройгоор» гэгшэдэл, тиихэдэ хэндэшье хэрэггүй алалсаан-хюдалсаан боложо, уласай Яамын

нэрые бузарлахан юм даа. Мүнөө огто тиимэ юумэн үгы!.. Гүрэн түрын хэрэг яахадаа ходо буруу замтай байхаб дээ? Эндэ-тэндэ ханаа муутай зарим нэгэн үнэниие худал, зүбые буруу болгожо, төөрижэ тэнэглээд байдаг юм... Манай Яаманай хайн ажалтай, хайхан сэдхэлтэй хүн олон! Хилын саанашье Эхэ оронойнгоо түлөө бэе, сэдхэлээрээ үнэн ябажа, наһаяа элээхэн, алтан амияа хорооһон хүнүүдэй хэниенъ иимэ-тиимэ гэхэбши? Тэдэнэй хүсэндэ найдажа, бидэ амгалан тайбан һуужа байнабди... Юрэнъ, хаа-хаанагүй хара сагаан хоёр түрисэлдэжэ, харань хүнэй нюдэндэ элээр тудад байдаг юм даа, – гэхэлээрнь, ламатан:

– Тиимэдээшье тиимэ ааб даа, үгидөө үгыл бээ. Нэгэнтэ алдагдахан юумые һөөргөнъ тэхэрюулжэ бусааханъ бэрхэ... Зай, тэрэ томо хүнүүдэй... эрхэ ямба ехэтэй байгуулалтынгаа үнэн, худалые шүүжэ үзөө һаанъ, болохол байгаа даа. Хүндэ туһа хүргэжэ ябадагшни – хайн. Нүхэрэйнгөө ядажа ябаха сагтанъ туһа үзүүлхэ гээшэ, юрэ, бага байдаггүй юм. Нюдэнэй зохидхон хараса хүрэтэрөө хүндэ хүсэ шадал нэмээдэг ааб даа... Үбгэдэймнай оршолонһоо халин ошохын урда тээ Сампил та хоёрой буян үйлэдэжэ байһан тухай дуулаад, би тон ехээр баярлаа һэм, шинии түлөө зальбараа бэлэйб. Буяншни дэлгэржэ байг! – гэжэ хэлээд, гунгарбаагай һугалга татажа нээгээд, шара баринтагтай жэжэ судар, саб сагаан хүбэн соо нангинаар бооһон хэдэн мааниин үрил абажа, Цэрэнбатада бэлэглэбэ.

Цэрэнбат ламын сэдхэлэй бэлэгые хоёр гараараа абажа, духадаа хүргэн адислаад, үрилһөө нэгые амандаа хэбэ.

– Энэ жаахан судараа дээгүүр газарта залажа ябаарай! Эсэгыншни дасанда шаби байхада, хиидһээ үлэһэн сударай нэгэн байгаа юм: үри хүүгэд, амидарал, ажалдашни үлзы болохо. Һанагдаагүй хөөрэлдөө хэбэбди... Үшөө ондоо хэрэг бии һэн гү?.. Бишни баһа алба хашадаг болохоёо байнаб... Иигэд гээд хото руу ошохомни, – гэбэ Алтан-Очир.

«Саг үдэрөө мартаад, мийн һаатажа һуудаггүй хүн гээшэл ха. Нарин журамтай эрдэмтэ хүмүүн мүн дөө», – гэжэ дотороо баярлаһан Цэрэнбат:

– Тантай хөөрэлдэжэ һуухадаа, абатаа уулзаһан шэнги болобоб. Хайхан байна! – гээд, хармаанаа уудалжа, боро булгайр хотоомхо сооһоо табин түхэриг барюулхаяа һарбайхадань:

– Хотынхид айлшадаа үдэшэхэдөө, мүнгэ эрижэ байдаггүй бэшэ аал? Би яахадаа хүнһээ мүнгэ абаха болонобиб? – гэжэ ламын дурагүйтэхэдэ:

– Манай эндэ унаха унаа-машина, ууха ундан мүнгэтэ байдаг. Та хоёр хү абажа, сайгаа уужа байгты даа: ахамад зонгойнгоо гарые сайлгадаг монгол ёһо гээшэ хаям, – гээд, үгэбэ. – Тиигээд та хото орохо гээ хаа, намтай хамта ябалсаха гүт? Би унаатай ябанаб, – гэхэлээрнь, Алтан-Очир:

– Өө, яагаа хайн юм бэ! – гэжэ баярлаад, хүрин үнгэтэй дэгэлээ үмдэжэ, үнэгэнэй арһаар оёһон лоовууз малгайгаа духа дээрээ шахуу табяад, гэрһээ гаража, хашаагай үүдэндэ һойгдоһон ута хара машинада һууба. Тиигээд жолоошон хүбүүнэй угтан энеэбхилжэ:

– хайн байна гүт, Үбгэн гуай? – гэхэдэнь, ламатан:

– хайн, хүбүүн!.. Та хайн ябажа байгаа бээт? – гэжэрхёод, Цэрэнбатада хандажа:

– Энэ хүбүүгээ гэртэ оруулжа, сай уулгахагүй яаһан хүмши? – гэжэ хэлэхэтэйнһ сасуу:

– Яашахаб дээ! Би ууха ундаяа уужархёод ябанаб, – гэжэ залуу жолоошон аягүйрхэнэн янзатайгаар хэлээд, мотороо хүдэлгэбэ.

«Сайгаа уугаашье хадаа, яагааб даа теэд? Монгол хүн байна даа. Үрхэтэй, үүдэтэй айлай газраа ерээд, гэртэнь орохол ёһотой юм. Энэ Цэрэнбаташье гэжэ дээ! Ухаандаа нэгэниинь ноён, нүгөөдэнь зараса юм бээ дээ!.. Урдын сагта ноёной мори харадаг хүн айлаар ябаха сүлөөтэй байгаа. Зай, энэшни яахаб? Би гэжэ амитан һургуули руу ошоод лэ байха хүм. Тиин гэхэдэ, оюутадые нэрлэжэ үгэхэёо яаранагүй ха. Тэрэнтэй, тэрээнгүй ажалтай, албатай, салин мүнгэтэй зомди гэлхэншүү... Үнэндөө – оролдосотой хүниие олобошье, һаналаа нэгэдэн жүдхэнгүй, миин лэ саг үнгэргэжэ ябаха болоо хаа, багша, шаби гэлсээдшье юу хэхэб даа?» – гэжэ үбгэн ламын урмагүйгөөр бодолгото болон ябатар, машина хүрэхэ газартань үни ерэнхэй байба. Тэрэ дары Цэрэнбат машинын үүдэ нээжэ үгөөд:

– Алтан-Очир гуай, би танайхиние мэдэхэ болоо һэн хойноо, сүлөөтэй сагтаа ерэжэ, хөөрэлдэжэ байхаб. Та минии

утаһанай дугаар абаха гүт?.. Унаа-машинын хэрэг гараа хаань, дуулгана бэээт! – гээд, тэбхэрхэн саарһа үгэбэ.

Тиихэдэнь ламатан:

– Тиигээ бэд даа, – гэжэ зүбшөөгөөд, ябан алдатараяа:

– Аба бидэ хоёршни эртын саһаа хойшо мори унажа һураһан улад байхабди. Айлда ороходоо, ганса нэгэ ногоо шэмхэлэг гэжэ мориёо шүдэрлэдэг байгаабди. Тэрэмнай унаа унаха хэрэг дүүрээ гэхэн удхатай байһан ааб даа... Нютагай хүн байнаш, тиимэхээ уулзажа, хөөрэлдэжэ ябаа хаамнай, хайн байха бэлэй, – гээд, шэртэн хаража байтараа, эрьелдээд, ордоной шара түмэр үүдэ нээгээд, орошобо.

Халюун нюдаргатай тэрмэн дэгэл, гурбан һарьһан арһаар гоёһон гуталтай, аян замда ябаһан мэтээр даража углаһан лоовууз малгайтай, жара гаран наһатай энэ эрые оюутад, багшанар һонюуша нюдөөр харахадаа, эбэртэй туулай үзэһэн мэтээр гайхалдан байһыень Алтан-Очир огто обёорбогүй. Европын елүүр мэтэ ялагар шаахай, ууса, хондолойгоо барюулһан үмдэ үмдэжэ, гартаа томо гэгшын сүүмхэ баряад, тэрээнээ дээгүүр үргэжэ, тон ехэрхүү янзаар алхалһан Ехэ һургуулийн эрдэмтэ багшанарай дунда Алтан-Очир уулын хара ангуушан шэнгээр харагдана ха. Тэдэнэй оюун бэлигэй ухаанда шэнгэхэн эрдэм болбосоролые ламатанай уншажа бисалгаһантай сасуулаа хаа, сохом хэниинь эрдэмээ гүйсэд хүсэлдүүлһэн бэ, хэнэйхинь уһа, тоһонтой холилдон байһые илгажа шалгаһанай хэрэг юун бэлэй? Шэнэ сагай эрдэм болбосоролоор хүгжэжэ, ехэнхидээ ород хэлээр хөөрэлдэхэ дуратай багшанар һарадаа мянганһаа дээшэ түхэригэй салин мүнгэндэ хүртэжэ, анги, танхимаар дүүрэн һууһан оюутан залуушуулда хэшээлээ үнгэргэхэдөө, ород хэлээр уншажа гү, али тайлбарилан хөөрөжэ, нэрэ томьёогоо тэрэл хэлэн дээрэ тогтооно хэбэртэй.

Алтан-Очирой шууд ябаһаар тоо бодолгын тэнхим-кафедрада ороходо, лаборант Аюушжав хоёр залуу хүбүүдтэй хөөрэлдэжэ байба. Тэдэ хүбүүд үбгэн ламые хараад, һууриһаа бодожо:

– Та хайн байна гүт? Һайхан үбэлжэжэ байна гүт? – гэжэ мэндэшэлбэ.

Аюушжавай:

– Энэ хоёр залуу хүбүүд манай һургуулиие энэ жэл дүүр-

гээд, багша болоhon байна. Монголой ерээдүйн нэрэтэй-соло-той математигууд болохо хоёр дээ! – гэхэдэнь, ламатан ехэл олзуурхангыар энеэбхилээд, тэдэ хоёрые хараха зуураа, хөөрэлдөө үүдхэжэ, одон зурхайн онол ухаа, юртэмсэ дэлхэйн байгуулалта тухай ханалаа хубаалдан huутарнь, тэнхимэй эрхилэгшэ Жамц орожо ерэбэ. Тиин халуун хөөрэлдөөншые үндэрлэжэ, залуушуул хэшээлдээ орохо болообди гэхэншүү, часаа харуулжа, гаража ошобо. Жамц үбгэн багшатайгаа мэндэшэлээд, Аюушжавта хандажа:

– Та хоёр зурхайнгаа самбар хээ гүт? – гэжэ хонирхобо.

– Нэгэ хэдые хээ нэмди. Харин үнэхээ арайл багадуулжархиба аа гүбди? Хэшээлдэ huуха оюутадай тоо нэмээгээ хаа, яахаб? – гэжэ Аюушжавай асуухада, Жамц бодолгото болон байтараа:

– Мүнөө дээрээ олон болгоод яахаб дээ. Эхинхээ Дамба бидэ хоёр ябажа байгаа хадаа, тэрээгээрээл байя... Мүнөөдэр зүблөөн болохо. Эртэхэн хэшээлээ хэжэ дүүргэе, – гээд, Аюушжавта: – Эндэ-тэндэ таагүй хөөрэлдөөнэй гаража байһые дуулаа хэн гүт? Маанадые оюутадаа лама болгохо ханаатай гэжэ хэлсэнэ ха. Тиимэхээ олониие хабаадуулһанай хэрэггүй. Тэрэ бүлэгтөө һуралсаад лэ туршая, – гээд, саашань мүнөөхи ород хэлээрээ хэды үгэ хэлээд, гаража ошобо.

Жамц хэшээлэй газар уруу ошожо ябаха зуураа: «Үбгэн лама һүүлэй үедэ саанаа нэгэ дорбигүйхэн шарайтай харагдана. Һая ямар хүхюутэй ябаа нэм? Тиигээд мүнөө намайе харахадаа, бүлхи залгижархиһан юм шэнгээр абяагүй болошодогынь ямар удхатай хаб? Лхагва Гантулга хоёр шадалтай залуушуул даа. Энэ лама залуушуулые бээдээ татаха дуратай ха: хурса нюдэтэй хүн үни ойлгоод ябаа бээ. Теэд өөрынгөө шабиие хэншые хүндэ үгэхэгүйл... Алгебраар хайса мэргэжэлүүлээ хаамни, нэгэл «захатые» дуулгаха аабза. Намда, үтэлхэн хүндэ, зурхайн ухаае, хахад-хухадааршые хаань, ойлгобол, хожом хэрэгтэйшые боложо магад. Лхагвые энэ үбгэнтэй ойртуулжа, юрэдөө, болохогүй: ханааниинь хоёр тээшээ халаатаад, юушые бүтээнгүй байжа болохо. Тиигээ хаа, гарайнгаа шабиие алдажа, хооһоор үлэхэлби. Хожом иимэ хайн толгойтой оюутад ерэхэ хэн гү, али үгы гү, хэн мэдэхэб? Ерээшые хаань, һургажа гаргатар хээээ юм бээ? Намайе огто зобоон-

гүй, өөрөөл хүгжэхэн шаби юм!.. Аюушжавта энээн тухай хэлээгүй хаа – дээрэ, энэ үбгэн тэрээнтэй уулзажа, хэрэггүй юумэ ушаруулжа болохо. Тиигээдшые үндэхэ яхатанай үзэл... энэ-тэрэ гэхэн үгэ ехэтэй сагта залуушуулые уруу татаба гэжэ хэлэ аманда орёолгохо», – гэжэ бодобо.

Аюушжавай тэнхимэй эрхилэгшэ Жамцын хүйтэбтэр хүхэ шарай ажаглан, толгойгоо дохиходо, Алтан-Очир ушар удхыень хүсэд ухамайлангүй үлэбэ. Тиигээд Аюушжавтай ойро дүтэ болон хөөрэлдэдэг хуушан гуримаараа:

– «Һурая» гэхэдээ, һураһан шэнгеэр һуража, «үгэе» гэхэдээ, үгэхэн шэнгеэр үгэдэг бидэнэй үеын ёһо заншал алга болонхой. «Үгэхэ, абаха» гэхэн хүн бэе бээе оложо абалсадаг байгаа шүү дээ. Эндэ ерэхээр, сэдхэлни нэгэл дундахан ябадаг болоо; ондоохон лэ бодолтой гэхэ юм гү, этигэл ехэтэй ерэхэн хүм даа. Зурхайе нэгэ гү, али хоёр хайн хүндэ даалгажа үгөө хаа, болохол хэн. Нюусатай гээшые хаа, нюусатай юумэн баһа байха... Энэ хоёр багшанар хуушан монгол бэшэгтэй, түбэдөөр һулагүй уншадаг байна. Тэрэ талаараа һурахадань бэлэн байха аа гү гэжэ ханааб, теэд ехэ тоомжоргүйхэн шэнги. Иимэ байхада, бүтэхэгүй-ээ!.. Мүнөө һая гаража ошоһон залуушуул... тэрэ үндэр сагаан шарайтайнь болохотой хүн шэнгеэр харагдаа. Тэрэниие шаби болгожо абаа хаа, болохо гү? – гэжэ ханалаа мэдүүлбэ.

– Ээ дээ, мэдэхэгүй!.. Бүтэхэгүй байха даа. Тухайлжа зүбшэхын асуудалаар, алгебраар мэргэжэхэн багшанарай шаби-нар шүү дээ. Эхилхэхээ танда ойртуулангүй, өөһэдтөө абаха гэжэ хэлсэхэн байха... Баһа ондоо бодол бии. Минии ханаашаар болодог хаань, олон оюутадта адли тэгшээр заагаад, тэдээнэй дундаһаа һайнииень шэлэжэ абахада – яанаб?.. Тиин гэхэдэ, залуушуул шажанай ном дэмыл юумэн гэжэ ханадаг бэшэ аа гү?

– Мүн шанар гэхэн ойлгосо тухай дурдабал, тоо бодолгодо хайн болохо бүринь туһа хүргэхэ ухаантай. Залуу хүн тэрэ доронь ойлгоод орхихо зэргэтэй...

– Алтан-Очирни, залуушуулһаа хэниешые абангүй, маанадай, багшанарай үзэжэ эхилээ хаа, саанаа нэгэ ушартай байха бэшэ аа гү... Мүнөөшни хуушанай юумэн улада гэшхэг-

дэлхэн хэбээрээ... Харин зориг гаргаж, һонирхожо байһа-
ниинь ехэ юм...

– Зай, яахаб?.. «Холоһоо ерэхэдэ, хото газар – минии, хотоондо ороходо, хуса хурьган – минии» гэгшын юумэн болоно ха... Угынь, зурхайн ухаае һайнаар ойлгохо гээ һаа, түргөөр ойлгожо абаха хүниие һургамаар юм даа. Хэнэйшые шаби байг – хамаагүй. Монгол арад түмэнэй дунда зааж, залгуулжа үлөөхэнь лэ тон шухала! Минии, шинии гэжэ хубаарһанай үлүү; үгы гэбэл, би һайнаар һураад абахамни, энээндэ-тэрэндэ мэдүүлэнгүй байя гэжэ бодохо гээшэ эрдэмтэ хүнэй арюун һаанаан бэшэ. Юрэнх, минии бодол, мүнөөнэй амидарал хоёр хоорондоо зүрилдөөд байна. Нэгэн гэбэл, би мэдээгээ табяаб, хоёр гэбэл, энэ юртэмсэ дэлхэй ухаагаа һамуураа. Таанарай албата ажалаа ябуулжа һуудагтнайшые – зүб лэ юумэн бээ, теэд хүн зоной харилсаан, абари заншые гее, – дандаа буруу дүрөөрөө харагдаад байна... Ниислэл хото ерэжэ, ехэ юумэ үзэбэб. Ехэшые юумэ ойлгожо абабаб. Нэгэнтэл эрдэмтэ хүнүүдэй иимэрхүү бодолтой байхада, хүдөөгэй малша арадай ядаржа, зүдэрхэншые зүбөөрөөл байна дээ. Тэдэниие өөдэнь татаха ухаатай хүнүүд хаана юм?! Тэдэ халуунда халажа, хүйтэндэ дааража ябаад, ажал хэһэн малшадай тэжээһэн малайнь мяхые тарган, туранхай гэжэ шэлэжэ, дулаан гэртээ сүлөөтэйхэнөөр һуугаад, эдижэ жаргана; али бүхы эд бараанай үнэтэй байхада, олон түмэн малыень хилын саана гаргажа худалдана; орондонь ерэхэн машина-тэргэ, элдэб һайн юумэнэй эди-шэдиие хэн түрүүн эдлэдэг байнаб?.. Хүдөөгэй малшадай үдхэхэн малайнь ашаг шэмэтэй мяхыень эндэ асаржа, сүүмхэ бариһан, гоё-гоёор хөөрэлдэхэн хотын зондо үнэтэйгөөр худалдадаг байна. Тиигэн гэхэдэнь, хүдэхэн дэгэлтэй малша бидэнэр намын засагай даабариие бээлүүлхэ гээд лэ, бээ гамнангүй һалиржал ябахабди... Тиимэ гээд, амидарал һайн болодог һаань, юун бэ? Хүхэ үбэлэй хүйтэндэ хүл нүсэгөөр шахуу, хүнжэлөөр дүүрэн бөөһэтэй, гэрэйн хушалта сооронхой, гэдэхээс үлдөөд лэ, ябажал байна. Заяа табисуурнай иимэл болошонхой... Ямар бэ? – гэжэ Алтан-Очиroy асуухада, Аюушжав һууриһаа бодожо, үүдэ хаагаад:

– Алтан-Очир гуаймни!.. Та мүнөөдэр яаһан ууртай байна гээшэбтэ? Танай мүнөө хэлээшые саашань дамжуулжа хэ-

лэһэн хүн сүм буруутан болоод, ажалһаа хиидэхэл. Табяад оной дундуур иимэрхүү хөөрэлдөөн дэлгэрээ һэн. Тэрээндэ манай нургуулиин олон багшанар дайруулжа, «сэхээтэнэй төөригдэл» гэһэн нэрэ зүүжэ халаа бэлэй. Жараад оной эхээр баһалехэ юумэн боложо, олон дарганар дахинаа бодохогүйгөөр хюһуулаа гэдэг. Та энээн тухай дуулаһан лэ байхат... Ондоо хүндэ иимэрхүү юумэ хөөрөө хаа, шууд лэ шорондо хаагдаха ушартай. Амаяа барижа ябаа хаа – дээрэ!.. – гэжэ хорибо.

– Бишни... түрмэ шорондо орожо үзэһэн толгой!.. Ши амидаралай нарин удхатай юумэ огто мэдэхгүй хүн байнаш. Харин шинии хэлэдэг тэрэ аманай аюулһаа боложо, оһолдо ороһон хүнүүдшни дорюун абари зантай, зүб бодолтой улад байгаал дээ!.. Хара амиа бодонгүй ябаһан хүнүүдые бурхан найхашаадаг юм. Би хорёод жэлдэ мал дахаһан хүн хадаа, энээнине найнаар мэдэнэб... Энэ үбэлдөө һанаһан хэрэгэймни бүтэшөө гээшэ хаань, бодолни хүсэлдэхэл; угы гэбэл, яһая амаруулхаяа нютагаа бусаха болоо хаа, сэдхэл үбдөөд, халахагүй... Гэбэшье, хэдэн хониёо дахаад ябахада, бэе зүдэрбэшье, сэдхэл зобохогүй аабза... Хото газарташье ажабайдалай илгаа ехэл байна даа. Ажаглаад байхада, үлэн хоһон амидалтай айл олон. Теэд энэнь хүнһөө дулдыдадаг лэ юм бээ. Заяа табисуур байдагшье гэлэй, харин арюун сэдхэлые дэмжэхэ аша туһань дуталдаад байна. Нүгэлгүй оршолоние хүн гэгшэ амитан лэ нүгэлтэй болгодог ааб даа!..

– Манай ниигэмдэ ядуу байдалтай хүнүүд байха ушаргүй гэлсэдэг лэ. Радиоогоор дандаа һайн һайхан юумэ хэлэжэ, дамжуулжа байдаг шүү дээ. «Социализмын материал, техникын бааза байгуулжа эхилээ. Арад түмэнэй амидарал үдэрһөө үдэртэ дээшэлжэ байна», – гэхэ юм. Улас түрын ойлгууламжын үгэнүүдэй буруу, зүбыеншье илгаруулхаяа болигдоо. Буруутаһан хүнүүдэй хэлэһэниие шагнахада, зүбшье гээ хаа – зүб, буруушье гээ хаа – буруу байха шэнги... Тиин гэтэр: «Засаг түрые хардажа, марксизмһаа урбаа. Албан тушаал, нэрэ хүндын хойноһоо тэмсэнэ», – гэхэ юм. Хэн тиигэжэ байдаг юм, бү мэдэ... Зүблэлтэ ахын туһаламжаар юумэ-хүүмэтэй боложо байһан шэнги. Тиигэбэшье, һайжархаяа байнагүйл дээ... Бидэ юун гэхэбибди даа? Хэрэгтэ орёолдонгүй, гэдэһээ үлдэнгүй ябаа хаа, болоо, – гэжэ Аюушжавай аалиханаар хэлэхэдэ:

– Зүйтэй юумэ хэлэһэн хүнэй шэхэ мушхабал, зүдэрүү ябадал огто дууһахагүй. Үе сагай иимэ байхада, танай Жамц багшын эндэхэнээ арга-хургаяа олохо гэхэн ханалын ойлгогдоод байна. Баһа буруутан болошоно аа гүб гэжэ айһан янзатай даа! – гэжэ ламын энеэбхилжэ байжа хэлэхэдэнь, Аюушжав:

– Юун гэлтэй юм?.. Бидэ хоёр өөһэдтөө даагдахагүй юумэн тухай хөөрэлдэбэбди... Ташье хото буужа ерээд, ехэ-ехээр дуугаржа, бэлэн юумэн дээгүүр хүльбэрдэг хүнэй тоодо ороһон байналта. Мүнөө хэлээд байһан юумыетнай шагнажа һуухада... – гээд, бүтүү дороо энеэгээд, хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь болгохо гэжэ, – элдэб юумэ буриһаар һуутарнай, үдэ наран болошобо... Улас түрын зам харгы тухай хөөрэлдөөд яахамнай!.. «Дээрээ һуудалаа олоогүй байхада, доогуурхид хүлөө олоогүй» гэдэг. Томошуулай энэ талаар бэе бээе ойлголсохогүйдэ, бидэ яахабиди? Мүнөө дээрээ аяга сайгаа оложо ууһамнай үлзытэй бэшэ гү? – гэхээр, һууриһаа бодобо....

«Ламатамнай гансахан шажанай мүр намнаһан хүн бэшэ юм байна. Үзэл бодолоо хэлэхэ, хамгаалжа шадаха үгэтэй эрэ! Хубисхалта намые муушалдаг эсэргүү бодолтой хүн гэдэггээ харуулжа байна. Хуушанай байдалые дээрэ үргөөд, шэнэ юумые үгылөөд, баһа болохогүй. Һайн, муу юумэн манай гүрэн түрэдэ яһала бии... Теэд хүнэй алишье юумэндэ һанаагаа табижа ябахада, буруу юумэниинь юун бэ? Улас орон, арад түмэн тухайгаа бододог хүнэй бодол! Үрсын саана зүрхэнэй доһолжо байхада, һанаһанаа хэлэхэнь – зүйн хэрэг ааб даа... Математикын тэнхимэйхид зурхайша ламатай болохоёо һанана гэжэ үбгэндэ хэлэһэнэйшье хэрэггүй, дураа гута шахал. Үлүү хэлэ аман хүнэй сэдхэлэй галые унтараахаяа ядахагүй... Үүдэнэй харуулшан үбгэниие дээрэ үедэ Хүрээндэ һуужа байһан гэжэ хэлсэдэг. Зурхайн ухаае бага-сага тухайлдаг юм хаш. Тиигээд тэрэ: «Намае тоонгүй, Алтан-Очирые урижа асараа», – гэжэ хоролхоод, һайн үйлэдэ һаалта хэжэ, хэрэгтэ-хэрэггүй үгэ тараагаа ха. Хүн, юрэнь, хэзээ хара һанаан, атаа жүтөөнһөө холуур ябадаг болохо юм? Иимэ хорото утаа залгяд, хахажа-сасажа байһанһаань боложо, һайн хэрэгэй бүтэхэнь үшөө үдыл дөө», – гэжэ Аюушжав халаглаба.

Амитан бүхэниие энхэрэн тэдхэгшэ хүдөө һайхан нютагта түрэжэ, наһанайнгаа ехэнхи хубиие бараһан Алтан-Очир Пагмажав хоёр уурлажа бухимдаһан мэтэ бүрхэг тэнгэритэй, уурал мана, утаа уняар татажа нэмжыһэн хото газарта түрүүшэгээр дадажа шадахагүй шэнгээр һанагдаа һэн. Теэд хотодо, хэнэйшые мэдэһээр, үбэлэй сагта ехэнхидээ иимэ бүтүү бүүдэгэр үдэрнүүд оршодог ааб даа.

Пагмажав хаа-яахан автобуста һуугаад, хотын түб газраар ябаад ерэхэ дуратай болонхой. Тиигэжэ хараһан, үзэхэнөө өөрынхээрээ тайлбарилан һонирхуулхадаа: «Олон зоной ээлжээндэ зогсожо-зогсожо, сүсэгийн тоһо, сайгаа хүлэхэ һү худалдажа абахадаа, тэрээнээ гамнахаар байна. Хүдөөдэ тогоотой сайгаа нэгэ шанага хүөөр хүлэхэдэшни, сүсэгийн амтан мэдэгдэжэ байдаг бэлэй. Эндэхи хүн – сэгээ шэнги. Шанага хүөөр жэжэ гүсэтэй сай хүлэхэдэ, сиибыгээд лэ байха юм. Үбһэ тэжээлһэнь болодог юм гү, али... юунһэнь болодог юм, бү мэдэ...» – гэжэ гомдол бариһандал хөөрэн һуудаг һэн.

Нэгэтэ хониной гэдэһэ дотор асаржа, ехэл олзуурхан: «Эндэ ерэхээр, хони гаргаагүйбди. Сула мяханай шүлэ ууха байна», – гэжэ һанан, асарһан юумээ сэбэрлэхээ түмпэн соогоо хэхэдээ:

– Пэй!.. Яадаг бэлэй, үбгэ-өөн?! Энэшни иихэдээ юун бэ?.. Энэ өөхэн, һэмжэниинь яаһан гээшэб, шуһа шудхаха гэдэһэншые үгыл! Ямар һонин юумэб?.. Зүүн зүгэй мал арай иимэ дутуу, ядуу дотортой байха ёһогүйл! Эдихээр юумэн огто алга, нохойдо хаяжа үгэжэрхихөөр... Ядахадаа, шорой-шохойтой худхажархихань юушэб?.. Бүһэгүй хүн лэ гар хүрөө ха, сэдхэл гэжэ, юрэдөө, алга-а, – гэжэ гэмэрнэ.

Алтан-Очир һамгаяа наада барингяар хаража:

– Олон хүнэй гарта орожо, наймаанда гараһан байха. Тиимэһээ мал хадаа мал, илгаань юун байнаб? – гэжэ галхааба.

– Иимэ юумые худалдажа байха гэжэ... Мүн жэгтэй юм даа!..

– «Нюдэн – улаан, мүнгэн – сагаан» гэгшэнь энэ хаям, – гээд, үбгэн бэшэ юумэ хэлэбэгүй. Тиигэбэшье, сэдхэл дотороо: «Энэмни хотын амидаралтай, хахад-хухадааршые һаань, танилсажа байна. Нюдэ мэхэлхэ тэды абари зандань олон хү-

лэй газарай һүүдэр шэнгэжэ байһан янзатай... Ябан-ябан да-
дажа, бүхы юумэнтэй эблэрһээр, бүри хамаагүй болохо аабза.
Хоног үнгэрхэ бүри юумэнэй хомордожо, хүнэй үе мүсын һу-
ларжа байһан сагта юу-хээ үзэжэ, мэдэжэ ябаг. Хэды болотор
һүн шэнги сагаан сэдхэлтэй ябахаб? Хотын хүн зондо бари
мэлшэ дутуугаар сэбэрлэһэн гэдэһэ доторойшые олдохогүй
үдэрнүүд үзэгдэдэг аабза... Энээнһээ урагша хэдэн малайнгаа
буянда масаглажа үзөөгүй һэн. Һайн муу хоёрой харшалдажа
байдаг хорбоогой хаар мууень оложо хараад байбал, амидарха
этигэл нимгэржэ, сэдхэл хооһорхол. Улас гүрэнэй ехэ һэн
хойно болохотой, болохогүй юумэн олон байха бээ гэжэ бо-
доод, ханаагаа амаруулжа һуухань үлзытэй байха... Тэрээнһээ
байтагай, ганса хара толгойдоо хүсэһэн үйлэ хэрэгэймни
бүтэхгүй байхада...» – гэжэ бодолгодо абтаад һуутараа:

– Хүн хүнөө шулаха үбшэнэй элбэг болоходо, хоолоошые
зүбөөр хэрэглэхэ ухаан ахирдадаг юм. Энэ бүхэниие арюудха-
хада, бурханай һургаалһаа үлүүгээр туһа болохо юумэн хомор.
Али юумэндэ уйтаржа ябахабши? Юрэдөө, ханаагаа арюун
байлгахые оролдоһониинь дээрэ... Мүнөөдэр зулын хорин та-
бан!.. Ёһоороо мяха зооглохогүй үдэр... Хоюулаа Гандан хиид
ошожо, хорин табанай хуралда һуугаа һаамнай, үлзытэй бэшэ
гү? – гэхэдэнь, Пагмажав тэрэ дороо уушхаран энеэбхилжэ:

– Ээ, зүб даа!.. Би хэзээ заяанһаа хойшо ошохо гэжэ бо-
доод, таниие хүлэжэ байгааб... Мүнөө иигээд ошохомнай гү?
– гээд, абдар сооһоо дотортой хүхэ торгон дэгэл, дүрбэн та-
лата бообор малгай, арбан хоёр угалзатай монгол гуталаа гар-
гажа, үмдэбэ. Бүһэндөө хүрэмэ гээгээ нэгэ-нэгээр гүрэжэ,
субад даруулга зүүбэ. Пагмажав дүшэ һаһаяа үнгэржэ ябаһан
бүһэгүй һэн тула гоёжо хубсалхадаа, залуугайнгаа гоо үзэсхэ-
лэниие оройдоошые алдаагүй. Һаһаараа ахашаг хани нүхэрэйн-
гөө ая соо ааша зангын тогтожо, түбшэн даруу болобошые,
тон сэбэрхэнээр харагдахадань, Алтан-Очир: «Энэмни залуу
хүн болоходоо, үнгэ шарай һайтай, хүнгэн шэнгэн гэдэгын
хэлсээнгүй... Хэдэн үнээдэй дэлэн шобторһоор, нара, һал-
хинда ангажа, гэмэргэн шара абгай шэнги болобошые, түр-
гэхэн лэ энэ хотын маягта орохо юм байна. Байн-байн дахуулжа
ябаа һаамни, энэ-тэрэ эрэшүүлэй нюдэ буляжа боломоор», –
гэжэ дотороо һанаад, бүтүү дорохоноо энеэбхилжэ:

– Хүрээндэ дүтэ наашадашые харагдаагүй, гоёжо хубсалһан һамга дахуулаад, муу үбгэншни яжа ябагша ааб?.. Хотынхид шэнгээр һугадалдаад алхалжа ябахыемнай Донров Пүнсэл хоёр хараа һаа, яжа... энеэжэ гү, али хараажа байха һэм? – гэхэдэнь:

– Нээрээ, бү хэлэгты!.. «Минии зулаяа бадарааха сүлөөгүй мунгинажа ябахада, зулын хорин табанай хурал гээд ябаха, яагаа сүлөө забтай, ямбатай хүнүүд бэ?» – гэжэ Донров сухалаа хүрэхэ һэн бээ... Мүнөө манай тэндэ ехэ хүйтэн байна ёһотой. Үгышые һаа, хонид түрэжэ эхилһэн байха. Хээлитэй хэдэн үнээдыемнай харууһалха гэжэ Пүнсэл абгай тухандаа хүрэжэ ядажа ябана ёһотой даа. «Шинии ерэтэр тиигэн-иигэн байжа үзэхэёо бодое. Арга шадал хүрэнгүй, ганса нэгэнэйн ёёодэшоо һаань, түлэнэ аабзабди. Юун, мал түлэжэ ядаха бэшэбди», – гэжэ хэлэжэ байгаа бэлэй. Тиихэдэнь би: «Яагаа гэжэ шамаар түлүүлхэбиб? Харин шамда, харюу болгон, хайхан дэгэлэй торго бэлэг абажа ерэхэб», – гэжэ ама алдаһан хүм. Тиин гэхэдэ, һанаанда хүрэмэ торгон олдохогүй байнал, – гэжэ һамганайнгаа хэлэхэдэ, анхаралтайгаар шагнажа байһан Алтан-Очир гунгарбаатай бурханайнгаа үмэнэ зула бадарааба. Тиигээд үнишые болонгүй, тэдэ хоёр гэрһээ гараба.

Алтан-Очир нюргаяа үргэлжэ, бүхыд гэн, бушуухан алхалшаба... Пагмажав дүтэ-дүтэ гэшхэлэн, хойноһоонь яараһаар, автобуста үрдижэ һууба. Тэдэнэй хотын түбтэ хүрэжэ ерэхэдэ, тэнгэри сэлмээд, хүйтэнэй эршэ һуладажа, дулааншаг болоод байба...

Луу орёожо шэмэглэһэн Хиидэй гол үүдээр Алтан-Очир Пагмажав хоёрой ороходо, бүрээ, бэшхүүрэй дуун ханхинажа, хүнүүд саашаа-наашаа хүндэлэн, хүмэ тойруулан бодхон томо-жэжэ хүрдэнүүдые эрьюулжэ, Богдо ламын онгоной үмэнэхи гантиг шулуун табсан дээрэ һунан мүргэнэ. Хүмын үүдэн багта эрьелдэһэн олон зоной хүлдэ гэшхэгдэшэнэ аа гү гэмээр олон тагтаа¹ шубуудай ороһо будаа тоншон ондогоножо, үе-үе дэрд гэжэ ниидэн байхада, энэ оршон газар ёһоороо абарал нигүүлэсхын орон мүн даа гэхэн шэнги хүн бүхэнэй шарай тэнигэр, сэдхэл һанааниинь тэнюун ябана. Хуралай

¹ тагтаа – голубь

гол дуганһаа гараһан хүзэгтэн олоной субаа аалихан үнгэрнэ. Тэдэниие хажуу тээһээ ажаглан харахада, хүүгэдээ дахуулһан залуухан эхэнэрнүүд, таяг тулаһан эмгэн хүгшэдүүд – али али-нииншые үзэгдэнэ. Һахал, үһэндөө дарагдашаһан хари холын хүнүүд зурагай аппарат ялас гүүлэн, дуран соогоо хүлгэнэ. Эндэ хүн сэдхэлэйнгээ эрилтээр ябана гэжэ Пагмажав һанаад, гайхан зог татаба. Тиигэһээр тэдэ хоёр иишэ-тиишээ һонюушархан хаража ябатараа, дуганда ороһон олон зоной адагта ошожо зогсобо. Шажанай ехэ ёһолол – хуралые бэшэрһэн олоной субаагай аалихан тамарһаар, гол дуганай үүдээр ороходо, арюун номын ороной арсын үнэр анхилан, олон ламын хоолой ниилүүлэн уншаһан уншалгын дуун Пагмажавай сэдхэлые эзэлбэ. Тиигээд сэхэ урдаһаань шэртэһэн, гууляар шудхажа хэһэн бурхан багшын дүрые харахадаа, өөрын эрхэгүй зальбаран, хори гаран жэлэй саада тээхи зүүдэниинь һэргэн һанагдажа, хажуудаа ябаһан нүхэрөө харахадань, ламатан альгаяа хабсаран мүргэжэ, амандаа уншалга айлдахань соностобо. «Бурхан номын ехэ үргөөндэ анха түрүүшынхией ороһон аад, али хэзээнэй зүүдэ, зүн бэлиг, амараг хайрата сэдхэлээ һанаандаа оруулан зогсоно гээшэбиб? Базар ваани хум пад!» – гэжэ Пагмажав шэбэнэн шахуу хэлээд, гурба удаа мүргэл үйлэдэбэ...

«Бурхан багшын арюун һургаалда шүтэжэ, энэ ябаа наһан, забһарай наһан, хойто наһандаа абарал гуйхада, зоболонһоо сүлөөлхэ гэжэ этигэжэ байгаа һаа, мүргэл үйлэдэжэ бай. Тиигэжэ үйлэдэхэдээ, зулай дээрээ хоёр гарайнгаа альгые хабсарха хэрэгтэй. Энэнь – бурхан багшын оюун бэлигые хүндэдхэһэн хэрэг. Хоёр нюдэнэйнгөө хоорондо альгаяа хабсаран зальбара. Энэнь – бурхан багшын арюун үйлэнүүдые хүндэлжэ байһанай хэрэг. Аман, хоолой багтаа альгаяа хабсаржа наманшала. Энэнь – бурхан багшын айладхал – һургаалые сэгнэһэн ушартай. Һүүлээрнь – сээжэдээ альгаяа хабсара. Энэнь – бурхан багшын үргэн мэдэсэ, оюун ухааниие зүрхөөрөө бэшэржэ байһанай шэнжэ юм. Тиигээд эсэстэнь толгой, хоёр гараа, үбдэгөө газарта хүргэн, һунажа мүргэхэ хэрэгтэй.... Хэрбээ хүн бээынгээ табан эрхэтэниие газарта хүргөөгүй һаань, тамын орондо толгой, хүлынь уруугаа харан түрэхэ... Мүргэлөө үглөөгүүр, үдэшэндөө гурба дахин хэжэ бай», – гэжэ Алтан-Очир ламатан һамгандаа заажа һургаһан юм даа...

Пагмажав дуганай зүүн урда, абгайшуулай дунда, үбдэглэн мүргэжэ байба. Гэнтэ үһэнэйнэ узуур гоёолто нуларһан шэнги болоод, хажуу тээшээ харан гэхэдэнь, нэгэ залуу хүбүүн субад даруулгыень нугалан абажа байба. Хүхирхэ гэтэр, дуган дотор ламын уншалгаһаа ондоо абьяан дуулданагүй. Бүгэдэ мүргэл үйлэдэжэ байна. Пагмажав аргаяа ядахадаа, аалиханаар:

– Дүүмни, яажа байнабши иихэдээ? Мүргэлэй хүмэ соо нүгэл хэжэ байха гэжэ!.. Яашообши? – гэжэ хэлэн сасуу, даруулгаяа гарһаань нуга татан абаба.

Энэ ушар түр зуура саг соо боложо үнгэрөө. Залуу хүбүүнэй хажуу тээшээ боложо, зугадаха аргагүй хадаа, олон зоной дундуур хабшуулдан, олоһон олзоёо алдаһандаа хара бууһан мэтэ хүйтэн хараса шэдээд, зай забһар оложо, гэдэргээ сухарижа байһыень Пагмажав нюдэнэйнгөө булангаар ажаглаад:

– Бурхан гоншог сүмни! Иимэ нүгэлтэй юумэн болохо гэжэ... Алтан-Очироймни анха түрүүн ханилхадаа абажа үгэһэн бэлэгыё хулуужархин алдаба. Хулгайн мүр ороһон юумээр яаха бэлэй? Заһал хүүлэхэ! – гэжэ өөртөө хэлэн үндыбэ. Тиигээд олоной дундуур түлхилдэн ябажа, нүхэртөө дүтэлхэдэнь, Алтан-Очир хүзэгтэн олондо зорюулһан хандалиин үзүүртэ хуушанхай, уншалга үйлэдэн байба. Пагмажав адис абажа байһан хүнүүдые дахажа, гол шүтөөнэй үмэнэ ошожо наманшалба. Тиин адислуулха үйлээ хэжэ дүүргээд, нэгэ сүлөө газар оложо зогсоходоо, дуганаар дүүрэн хууһан эрдэмтэ хубарагуудай дунда шажанай номдо үнэн сэхээр ябадагаараа, сэдхэлдэ дүтэ дүрөөрөө өөрын хани нүхэр бултанһаа тодо хайханаар харагдаад, сэдхэлынь доһолжо, субад даруулгаяа баряад үзэхэ юм. Хорёод жэлэй туршада лама хүнэй һамган болоод, хүмэ, дуганда орожо, адиста номын дуу шагнаха арга боломжогүй ябаһанаа тэхэрюулэн һанажа, дээгүүр заларжа хууһан тарган сагаан ламаһаа эхилээд, бүгэдыень тойруулан хараад, хамагай арада хандалиин эрмэгтэ хуужа, адли тэгшээр уншаһан нүхэр тээшээ харасаяа тогтообо. «Минии үбгэн шэнги зээрэмбэ зиндаатай хүн эдэ ламаһанар соо хэн байна хаб? Соло зэргын гуримаар морилжо хуудаг юм гэдэг. Үбгэмни эндэ оролсоод хуугаа һаа, дээхэнүүр заларха байгаа даа», – гэжэ шэбшээд, хажуудахи хүнһээ: «Дэд хамбань

ямар соло хэргэмтэй хүн бэ?» – гэхэдэнь, мүнөөхи хүнэй: «Габжа юм гэнэ лээ. Табан эрдэмдэ болбосорһон эрдэмтэй хүн дээ», – гэжэ дүүрэн сэдхэлээр энеэбхилэн хэлэхэдэнь, Пагмажав: «Тиигэбэл, тэрэ үндэр жабдан дээрэ залардаггүй юм даа гээ хаань, хажуудань зэргэлээд морилхо байгаал дээ. Мүнөө тэрээхэн буланда һууна, хөөрхы!.. Хүнэй хуби заяан гэжэ жэгтэй һонин юм. Сүүдэй хэрэгһээ мултарамсаараа, эндэ ерэжэ шалгуулһан хаа, дуратай юумэндээ ойро байхал байгаа. Нам-һаа болоол дээ», – гэжэ уяран бодобо.

Зулын хорин табанай хуралда һуужа, сэдхэлээ сэлмээһэн Алтан-Очир һамгаяа дахуулан, ехэл урматай гэр тээшээ бусажа ябахадаа, Пагмажавтаа хандажа:

– Зай, ямаршуу ханагдабаб даа? Үбгэнэйнгөө шүтөөн болоһон хэдэн сударта мүргэжэ байһанда ороходоо, ямар байнаб? – гэжэ һонирхобо.

– Танай шүтөөн намдаа үлүү һайхан бэлэй!.. Тиихэдээ хото ороһон хэрэг бүтээл дээ... Танай наһаараа үнэншэ ябаһанай ушарые ойлгожо, хүзэгтэн олонтой хамта айжа һабандангүй, бурхадһаа адис абааб. Энээнһээ үлүү һайхан юумэн юун байхаб?.. Лама хүнэй тогоо наһаараа баряад, хүмэдэ мүргэнгүй үнгэрөө һаамни, алдуу болохо байгаа. Хоюулаа ходо ерэжэ байя... Хотын хүнүүд атаархамаар аза жаргалтай юм даа! Тиихэдэ... манай хүдөөгэйхид сэдхэлһээ хүзэглэдэгшые гэлэй, мүргэхэ хүмэһөө байтагай, бурханаа тахиха эрхэгүй һуудаг. Донровшые, яахаб, эрэлхэг дорюун хүн... Пүнсэлнай иигэжэ нэгэ мүргөө хаа, яаһан ехээр баярлаха һэм! Сохом лэ тан шэнгээр ламанарые дахажа, шангаар уншахаяа тунхарихагүй һэн. Үдэшэ бүри Банзаргаша судараа тэбэрээд лэ, Дара эхын тарни уншаад лэ, гэрээ тойрожо, һүйд бологшо һэн. Би заримдаа шоглон байжа: «Зай, зай, нэгэ һүрхэй ехэ ном айлдажа, айлдажархёод, орондоо оромсоороол, нүгэлэй далайда хүльбэрдэг бээт, Донров та хоёр?» – гэхэдэмни: «Дуугай!.. Бурхад дуулажархиха... Ямар һабяаһагүй амитами?» – гэжэ хүхидэг һэн... Манайхинай нютагаа бусахаһаа урид ерээд ошыш гээ хаа, нэгэдэлэй хэдэн үнээдтээ баригдаад, сүлөө саг олдохогүй гэхэ аабза, – гээд, нэгэ хэды сагай үнгэрһэн хойно: – Ламанарые бултыень хороожо дууһаагүй гэлсэдэг бэлэй гү? Дуганаар дүүрэн һууһан тэрэ олон хубарагые хаана бэлдэдэг юм? Али

Гандантэгчинлэн хийдтэ гар хүрөөгүй хэн гү? Баһа залуухан гэлэнгүүд харагдаа хэн, – гэхэдэнь, Алтан-Очир:

– Намдал адляар амиды үлэһэн хүнүүд ерээгүй аабза... Залуушуул мүнөө дээрээ ганса нэгэ мүр уншалгатай боложо байгаа юм даа. Яахаб теэд, хөөрхынүүд... Али болохоор сугларжа, эды ехэ хурал хуража байһаниинь хайн юм! – гэбэ.

– Яажа, бурхан хаража, ганса хүмэ, дуган үлэһэн юм бэ дээ?

– Орогүй хооһон болгожо болохогүй! Энэшни засаг түрын бодолго... Тиихэдэе шажание хизагааруулха ханааниинь үргэлжэлһөөр ааб даа...

– Та намда иимэ хайхан юмэн болодог гэжэ хэлэхэгүй... Би юмэ мэдэхэ бэшэб даа. Мэдэһэн хаа, шара тоһо абаашажа үргэхэ байгаалби.

– Тэрэ яахаб дээ?.. Хожом ошоходоо, абаашаарай... Шиниимни ханаанда хүрөөл хадаа – болоо!.. Дэмы ерээгүй хаямши! – гэжэ Алтан-Очир сэдхэл ханангяр хэлэбэ.

Хоюулаа иигэжэ хөөрэлдэн ябаһаар, гэртээ ерэбэ. Энэ зуура Пагмажав өөрыгөө хамагай азатай, жаргалтай эхэнэрби гэжэ тоолон, баяр баясхалангаар гэрэлтэһэн томо хүрин нюдөөрөө нүхэрөө энхэрэн ябана гэжэ хэлэһэнэйшые үлүү. Хүнэй хуби заяандаа сэдхэлээ ханан баярлахань хэды ехэ зол бэ? Бүһэгүй хүнэй заяан эрын эрхэ хубида гэгшэ энэ бэшэ аал?!

3

Аргын тоололгоор нэгэ мянган юһэн зуун жаран табан он, харин бэлигэй тоололгоор хүхэгшэн могой жэлэй үбэл гараад, удаан болоогүй байба.

Энэ үбэл эхиндээ дулаабтар байбашье, номоной ордоной¹ хулгана нарын адагһаа матарай ордоной² үхэр нарын дунда үе болотор хүйтэнэй эршэ шангадажа, саһан ехээр унажа, ханяада, хамшагай үбшэн дэлгэрхэ. Түмэн олоной дунда хэлэ ама ехэтэй, үнэн шударгы хүнэй үлзы буян хиртэжэ болохо түлэбтэйдэ наринаар ябажа, ерэхэ жэлэй шарай хараа хаа, зохис-

¹ созвездие Стрельца

² созвездие Крокодила

той. Алибаа ехэ үйлэтэй хурал-суглаа хэхэдэ, ашаг олзо багатай байха. Хатуубтар үбэл болохо», – гэжэ үбэлэй шэнжые зурхайша Алтан-Очир зуража гаргаад: «Хатуудаа хатуу, зөөлэндөө зөөлэн хорбоогой үнгэ шарайе яахыншые аргагүй. Хотодо нуурижаһан бидэ яахабибди? Харин хүдөөдэ зутаржа болохо. Һаалиин хэдэн үнээдэймнай бүтэн бүрин ондо ороо һаа, хүгшэн бидэ хоёр юугээрээ ядалдахабибди? Малай хэшэгыг тодожо һуухаһаа үлүү олзо байдаг юм гү? Үбһэ эдижэ, уһа уугаад лэ, эзэнээ тэжээжэ тэдхэдэг мал шэнги буянта амитан юртэмсэ дэлхэйдэ үгы хаям. Иигэжэ һанахада, намын засаһаа мал-мал гэжэ хүхирэлдэхэнь саг соогоо хэгдэдэг зарлал даа... Зорижо ерэнэн хэрэгэйнгээ бүтэхэ болотор хүлээхэдэшые яахаб? Донровнай хотоодо дотороо харлашоогүйхэн байна ёһотой», – гэжэ бодолоо гүйлгэбэ.

Зурхайша лама Алтан-Очирой иимэрхүү холо, ойрын үйлэ хэрэгтэ сэдхэлээ табин һуухада, Богдо хан уула шадар оршоһон Одото ороной орьёлые¹ эрхилэгшэ Бадам гэжэ нэрэтэй залуу бүһэгүй зурхайшан тухай дуулаад, уулзажа танилсахаяа шиидэн байба.

Зүблэлтэ гүрэндэ Одото ороной шэнжэлгын талаар һургуули дүүргэжэ ерээд, заха хизааргүй огторгойдохи одо мүшэдэй мүнхын хүдлөөһоние холо харадаг дурамбайн элшэ хүсөөр, картын бүридхэлөөр, һолонгын үнгэ задалжа шэнжэлдэг аргаар ажаглан хаража, тоосоонь элирүүлээд, сансарай мүнхын хубилалтыг хүнэй амидаралда, байгаали дэлхэйдэ, сагай уларилда, газарай бүридэлдэ яажа нүлөөлдэгыг шэнжэлхы ухаанай хүсөөр тайлбарилан тогтоохо хэрэгтэ оюун сэдхэлээ зорюулхаяа шиидэнэн энэ бүһэгүй Энэдхэг, Түбэдһөө уг гарбалтай гэжэ үзэдэг зурхайн ухаан Монголдо бүри арбан гурбадугаар зуунай һүүлһээ эхилэн хүгжэжэ, Цагаадай, Хубилай хаашуулай үедэ огторгойе шудалха түбтэй байһан тухайнь судар бэшэгһээ мэдээд, эртын сагай гү, али мүнөөнэй ехэ мэргэшүүлэй оюун бодолой дээжын нэгэн – зурхайе улам ехээр ойлгон һонирходог болоо һэн. Тэрэ зурхайн тоосоо гаргажа бододог задагай бодолгыг шудалжа, механикын арга боломжоор мүшэтэ тэнгэриг шэнжэлхэ ажалдаа зохилдуулан баталхыг хүсэжэ байгаа.

¹ обсерватория

Ниислэл хото дээгүүр нүүхэн бөөн хара үүлэнүүдэй халхинда туугдан, алас холо руу ошоходо, тэнгэри сэлмэжэ эхилнэ. Үбэлэй жабартай хүйтэн нэгэ үдэр албан ажалдаа хууһан Бадам харилсаанай утаһа абажа:

– Алло-байнуу?... Мүнөөдэр ошоо хаа, уулзажа, хөөрэлдэжэ шадаха гүб?... Хэды сагай үедэ гэнэб?... Зай, тиигэбэл – би энэ дороо гарахамни, – гээд, утаһаяа табижа, үлгэсэһөө барай арһан шэнги соохор худалтай дэгэлээ абажа үмдөөд, газгаа хүлээжэ байһан «ГАЗ-69» түхэлэй машинада хууба.

Жолоошон хүбүүн Бадам эрхилэгшынгээ баяртай шарай хаража энеэбхилээд:

– Хүйтэн байна даа!.. Хото орохоннай гү? – гээд, машинаа ябуулба.

Саһа ехэтэй уулын харгы халтирхай, жолоошон хүбүүн тон һэримжэтэйгээр жолоогоо залана.

– Баян-Зүрхэнэй хүүргэ хүрэхэдөөшье, хото орообди гэжэ хэлсэе... Энэ харгы үбэл, зунгүй бэрхэшээл ехэтэй байдаг юм. Заһаха хэмжээ абаагүй хаань, юуншье боложо магадгүй... Минии машинашье яаха һэм, дабхар мосттой хадаа, бүмбэрөөд лэ ябаа бэээ! – гэжэ жолоошоной хэлэхэдэ, Бадам:

– Заһабариин ажал ерэхэ жэлэй түсэбтэ орохоор хараалагданхай. Ши яг лэ сагыень оложо, энээн тухай һануулбаш. Шэнэ жэлэй урда хэлсээ баталха ёһотой юм! – гэжэ жолоошонойнгоо урмые заһаад, сонхоор саһанай орохые хаража хуухадаа: «Хүн бүхэн лэ өөр өөрынгөө мэдэхэ, шадаха юумэндээ һаналаа табижа ябаха ёһотойл даа. Бишье огторгойн одо мүшэдые шэртэнээр, ойро зуурын юумэн тухай бодохоёо болёод ябанаб... Манай ажалша, малша зон байгаалиин һайхание, агаарай сэбэр тунгалагы хэрэглэжэ амидардаг ааб даа... Мүнөөнэй сагта Монголдоо Одото ороние шэнжэлхэ түб газартай болоһоннай – һайн юм. Тиимэһээ энэ түбтэ минии хэжэ дүүргэхэ, һанажа бэелүүлхэ ажал аргагүй ехэ байна. Түргэн гэгшээр тэрээнэ түбхинүүлжэ, хүл дээрэнь бодхоогоод, олон уласай хэмжээндэ хүрэхэ нээлтэ-бүтээл гаргаа хаа, һайхан лэ байха бэлэй!.. Монголойнгоо тунгалаг агаар, газар, уһанай шаһар шэнжые ханамжатайгаар шэнжэлжэ үзэбэл, тиимэ хэмжээндэ хүрэхэ боломжо яһала бии. Түсэбөөр хараалагдаһан мүнгэн зөөри, мүнөө сагай зэмсэг түхээрэлгэ, шэнжэлгын та-

лаар шэлдэг дүй дүршэлтэй эрдэмтэд, дэмжэн туһалха ажалшад бии болоо хаа, юунһээшье шухала!.. Эрдэм шэнжэлгымнай ажал урагшатай байбал, Монголой ухаан бодол шэнэ шатада гараха хэн. Тэрээнһээ гадна, түүхэ домогоор баян монгол зурхайн ухаае улам саашань хүгжөөхэ хэрэгтэй. Одото ороной шэнжэлгын эхи табижа суурхаан Тихо Браге, Коперник, Кеплерһээ бүри урда тээ Дурна зүгэйхид юртэмсэ болоод одо мүшэдэй хэлгэлдээгээр сагай хэмжээ гаргажа, ажал хэрэгтээ үргэнөөр хэрэглэдэг байгаа. Энэнь Хүннү-сүннүһээ уг гарбалтай хүхэ Монголой удамта нүүдэлшэ улас гүрэнэй байгаали эхэдээ шүтэжэ ерэнэн ёһо заншал бээ. Чингис хаанай уг удам болохо дохолон Түмэрэй аша хүбүүн суута Улугбек табан зуун жэлэй саада тээ Самаркандда Одото ороной гайхамшагта орьёл бүтээгээд байһан бэшэ гү? Пулковой гү, али Крымэй астро-физикийн орьёл, Америкын Китт Пик гэдэг үндэхэтэнэй Одото орьёл шэнги техникын хүгжэлтэтэй орьёлнууд манай алдарта зурхайшадай амиды мэндэ ябаха үедэ байһан гээшэ хаа, тэдэнэр ганса Монголдо бэшэ, бүхы дэлхэй дээрэ сууда гараха байгаа. Тиимэһээ, ойлгоходо, зурхайн тоо бодолгын арга ухаан үни холын түүхэтэй... Ленинградай эрдэмэй хүрээлэн уруу ошохоһоо урид зурхайн ухаае тон хайнаар шудалан үзэхэнь шухала байна... Зургаан хара үлэбэ. Үнэн зорёо хаа, тиимэшье бага бэшэ хугасаа... Түбэд хэлэ мэдэхэгүйн гай мүнөө гараад ерэбэ. Үнгэрһэн юумые хуушараа гээд, үгы хэһэн хойнонь түрэнэн бидэнэй бүхы сэдхэл мэдэрэлээ шабхан байжа, бүтээхэ хэрэг үлэнхэй», – гэжэ огторгой шэнги ута бодолоо хубижа ябаһаар, Ехэ хургуулийн үүдэндэ машинаая жолоошной зогсооходонь, хаана ерэнэнэ хая ойлгоһондоо, баярлан энеэгээд:

– Өө, хүрөөд ерэшэбэ гүбди?! Би иишээ ороод, нэгэ хүнтэй уулзаад, хөөрэлдөөд ерэхэмни... Даараа хаа, хургуулийн байшан соо ороод, хүлеэжэ байгаарай. Удаан боложо магадгүйб, – гэбэ.

Бадам математикын тэнхимдэ ороходоо, урдаһаань гаража ябаһан хүрин дэгэлтэй үбгэн хүнтэй харасаяа тулган ушараад:

– Та амархан хайн гүт? Би Алтан-Очир гуайтай уулзаха ханаатай ябаа хэм, – гэжэ мэдүүлбэ.

Тиихэдэнь мүнөөхи хүн:

– Тэрэ хүншни би байнаб, – гэбэ.

Тиигээд хоюулан гар гараа барилсан мэндэшэлсээд, хажуудахи сүлөө таһалга соо нуужа, удаан хөөрэлдэбэ. Хүмүүнэй орёо ажабайдалай гасалан, зоболониие эсэтэрээ үзэжэ, тэрээн-һээ огто тунхарингүй, нэгэ зүг тээшэ зорижо ябаһан хуушан сагай сэхээтэн Алтан-Очир, шэнэ сагай шэнжэлхы ухаанда сэдхэлээ эрид зорюулха гэжэ шиидэһэн залуухан бүһэгүй хоёрой бэе бээ гансата ойлголсобо гээ хаа, гайхамаар. Гушаад онһоо хойшо мүнөө хүрэтэр Алтан-Очир али олон хүнтэй хөөрэлдэхэдөө, иимэ шиидэмгэй ханаа бодолтой, хүхюу хөөрөөтэй хүниие золгоогүй һэн. Бүһэгүй хүнэй оройн дээдэ шэмэг болоһон алаг нюдэнэйн хараса соо хүн бүхэндэ заяагдадаггүй ялас гэмэ хурса бодолой толорходо, ламатан ехэтэ олзуурхан бэшэржэ нууна. Тиигэхэ тумань Бадам бүһэгүй бүхы наһаараа дээрэ үргэжэ ябаһан одото юртэмсын оюун хургаалнуудһаа олон юумэ дурдан хөөрөжэ үгэбэ; тиигээд тэрэнэй амидарал болон шэнжэлхы ухаанай али алиндань гүн этигэлтэй, бадаранги абари зантай байһанда Алтан-Очир ехээр гайхан баярлаба. Тиин эдэ хоёрые холбоһон шэдинь гэбэл, одон зурхайн ухаан байгаа...

Нилээн удаан нуужа, ханал бодолоо хубаалдажа хөөрэлдэһэнэй һүүлээр, долоон хоногой Сумьяа, Буд гарагуудта Одото ороной орьёлдо ошожо, эбтэй зохидоор ажаллажа эхилэе гэлсэбэ. Бадам сэдхэлээ ханажа: «Алтан-Очир гуай ехэ юумэ мэдэхэ хүн байна. Нээрээ, үнгэрһэн жэлдэ, намарай дунда харын арбан табанда, хүниин хахадһаа хойшо нара бүхэлээрээ хиртээ һэн... Бидэ тэрэ хүни харын хиртэлгые шэнжэлжэ хоноо һэмди. Тиигэн гэхэдэ, энэ үбгэн уридшалан мэдээд, хаража нууһан байна. Нара, харын хиртэлгэһээ тэрэ жэлэй байгаалиин үнгэ, сагай уларилай шэнжэ, хүнэй амидарал тухай тодорхойлолто зурхайн сударта бэшээтэй байдаг гэнэ. Иигээд бодоходо, зурхай хүнэй амидаралда хэрэгтэй болоно бэшэ гү? Юрэдөө, хүниие шудалан үзэдэг ухаан лэ... Харин юртэмсын шэнжэлгэ гээшэ алишье талаараа барагдашагүй ехэ юумэн даа. Тиимэ нарин тоосоо хайшан гээд гаргахадань, техникын талаар дэбжэлтын тоосоотой яб-саб байса зохилдодог юм?.. Энэ арга боломжые заабол үзэжэ, ор-

шон үеын шэнжэлхы ухаантай нэгэдүүлэхээр... Алтан-Очир ламые хани нүхэртээ танилсуулха байна. Бээ дааһан бодо-лоороо, сэхэ руунь ханаһанаа хэлэдэг абари зангаараа манай хүнтэй түбэггүй таараха хаш. Нүхэрни хуушанай юумые ехэ үнэтэй дээрэ бододог хүн. Энэ бодолынь мүнөө сагай үзэлтэй зүршэлгэдэнь нүлөөлһэн аабза. Шажан мүргэлтэй тэмсэхын халхинда Монголоой соёл, ёһо заншал, эмнэлгэ, зурхай, уран барилга... бэшэшье олон хайхан зүйлнүүд усадхагдаа гэжэ халаглажа һуудаг. Намайе зурхайша ламатай суг ажалладаг болохонь гэжэ лаб баярлаха ёһотой даа. ханаһан хэрэгынь бүтэжэ үгэнгүй, хардуулжа, зобожо ябаһан хани нүхэрэйнгөө сэдхэхэлье, жааханааршые хаань, хэргээжэ ябаагүйдэ – болохогүй. Нүхэрни үнэн хэрэгэй түлөө ябаһандаа, тэнэгүүдтэ сохюулаа. Тэдэ намайешье хардахадаа – торохогүй аабза, үрдижэ ябахань лэ – шухала!.. Хойноһоомни мүрдэжэ, лама, хубарагтай нүхэсэбэ гэхэ байха. Али юумэнһээ айжа һуухабиб? Хэлэхэ үгээ хэлэжэ, хэхэ юумээ хэжэ, үйлээ үзэе... Нүхэрэймни зорижо ябаһан, хэлэжэ найдаһан хэрэгынь үнэн юм хаа, эсэстээ заатагүй илахал. Тэрэ сагта бардам байхын ушар – зүб ябадал мүн. Шадалгүйнь шадалтайдаа атаархажа, тэрээхэнээ хулгана шэнгээр мэрэһээр, сэдхэхэлыень халгаан доройтуулдаг хүнэй абари зан гээшэ зоболонтой юм даа.

Үлгэ-халга болошоод, мэхэ гохо, билдагууша замаар хорбоо дэлхэйгээ элээжэ ябадаг хүн олон бэшэ ааб даа. Бүгэдэ Хуралай тэрэ олон сооһоо үнэниие оложо хараха тэнхээтэй хүнүүдынь тиимэ үсөөн байгаа гэжэ гү? Тиимэ бэшэ-ээ... Зүб даа, үгэхэ, абахаяа гү, али ёһо ямбаяа бодожо ябадаг юм. Уймар тэнэгүүд лэ ухаатай хүнүүдһээ айжа ябаһандаа атаархажа, али муу үйлэ хэрэгыг суглуулаад лэ байдаг байна. Иимэ үе сагтай зохижо амидархань хэсүү, түрисэлдэжэ үнэрихэншые баһа хэсүү дээ», – гэжэ бодолгото болон ябаба.

Бадамтай хөөрэлдэһэнэй удаа Алтан-Очир ехэл урматай гэртээ ерэбэ. Газааһаа уурал һабануулан орожо ерэһэн үбгэнөө Пагмажав харан сасуу: «Үбгэнэймни нюдэн дүүрэн гэрэлтэй байнал, юун болобо гээшэб? Иимэ байхыень үнинэй хараагүйлби», – гэжэ ханаад, хубсаһаяа хүнгэлжэ, хоймортоо заларһан хойнонь, сай аягалжа барихадаа:

– Танай ерэхэлээр, гэр дотор урин болоод, хоймор тала

дүүрэн болошохо юм! Үгйдэтнай, гансаараа байхада, тиигэжэ ханагдана гү, гэр хүндырөөд, таагүй гээшэнь!.. Урдынхидаал адли Пүнсэлтэй сайгаа ууха зуураа, хүхилдэхэшье аргагүй юм дээ... Эндэхидүүл хэрэггүй хаа, орожо ерэхэшьегүй улад... Та мүнөөдэр ехэ үнгэ ороһон шарайтай байналта! Ажал үйлэтнай бүтөө гү? – гэжэ һонирхобо.

Алтан-Очир: «Угынь, багша шаби хоёр иигэжэ бэе бээе ололсохо ушартай юм. Гансал бүһэгүй хүн юм даа. Тээд яа-хаб?.. «Һанаан хайн бол, заяан хайн байха гэлсэдэг» гэжэ Бадамын тухай бодожо хууһан аад, һамганайнгаа хэлэһэн үгыг хүсэд шагнаһышьегүй: «Бүһэгүй хүнэй һонорыг гайхыш!.. «Үнгэ ороһон шарайтай байналта» гэнэл», – гэжэ шэбшэн:

– Һанаандаашье оруулаагүй ябатараа, хүрхэйхэн, ялал-заһан нюдэтэй хүүхэнтэй танилсааб. Одото ороной орьёл гэдэг юмэн Богдо хан уулада оршодог байна. Шамда юун гэжэ хэлэхээр юм дээ? Тэнгэрийн одо мүшэдые гэрэй шэнээн дурамбайгаар шэнжэлдэг гэнэ. Тэрэ дурамбайнь бидэнэй дурамбайтай адли бэшэ, хүсэтэй, шэдитэй эд юм ха. Тэндэ ажалладаг басаган лэ дээ... Намайе Одото ороной түбтэ ошохыг уряа. Өөртөө тиигээд зурхай заалгаха бодолтой хүн байна. Зурхайн нэгэ хэды судар суглууланхай, тэрээнээ гар дороо хэрэглэжэ байха ханаатай юм ха. Хэн хэндээ туһатай байхамнай тэрэ даа... Сэдьхэлдэ тон ниисэтэй хүн. Би мүнөөнэй эрдэм номһоо холо боложо, мунхаг хүндэл адляар тэрэ басаганһаа асууха юмэн ехэ байха янзатай. Гайхамшагтай ехэ дурамбайгаарнь огторгой хараад абаха гэдэгшни ехэ аза хаям. Хүнэй заяа төөрөг гээд хэлсэдэгыг ойлгоходо, иимэ юм: хүн сохом хэды сагта, ямар одондо, тэрэнэй ямархан хүдэлөөнтэй байхада, эхэхээ түрэжэ, юртэмсын хүдэлөөндэ ороо һэм гэхэн баримтын ашаар голложо гаргадаг юм шүү! Үшөө олон юумэ нэгэдүүлжэ, ниилүүлжэ байгаад, гаргаха ушартай юм даа. Нарьяр тогтоожо гаргаа хаа, хайн байха. Нэгэтэ хайнаар тогтоожо гаргабал, саашадаа ядаралгүй-ээ!.. Бидэнэй мэдэхэ жаа-жуу юумыг тэрэ техникэ гэдэг юумэнтэй нэгэдүүлээ һаань, үнэн юумэн болохо һэн дөө. Угынь, буруу замаар ябажа, буруу үйлэ татаагүй хаа, хайн байха бэлэй. Хүн юумэ мэдэхэгүй, анхархагүй дээрэхээ алдуу хэдэг юм. «Түрэхэн үдэрэй төөрөг гаргаһан үдэрэй гараг мэдэнэ» гэгшэ үгын харюуда миин дурдаад үн-

гэрхэ сэсэрхэл бэшэ, ехэ удха шанартай нургаал юм! Энээниие ямаршые ниигэмэй хүн мэдэжэ, хэрэглэжэ ябаха зэргэтэй. Һанаамни иигээд лэ хүсэлдэхэнь бэшэ аа гү? – гэжэ баяртайгаар хэлэхэдэнь, Пагмажав:

– Зай, болоол дээ!.. Танай зорихон хэрэгэй бүтэбэл, хүн бүхэнэй Һанаан амархал. Тэрэ эрдэмтэй басаган толгой эрьюулмэ тоогой ушар удхые олохо байха даа! – гэжэ олзуурхаба.

– Абьяас бэлигтэй хүн гэжэ харааб! Олдошогүй орёо юумые намда зааха бээээ!..

– Та Богдо уула өөдэ гаража шадаха хүн гүт?

– Ябагаар яаба гэжэ ябахабиб? Унаагаар ошохобди гээ Һэн. Заримдаа Ехэ нургуули дээрэ ошожо байха хүн хаб. Долоон хоногтоо дүүрэн ажалтай болохомни гээшэ!..

– Бэетнай Һайн байбал – болоо... Үнөөхи аймагай ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулдаг Лэгжэд абгай шэнги нуури, байрагүй үбгэнтэй бологшо аа гүб... Би гал гуламтаяа ҺахиҺаар, шара уҺандаа баригдаад нуухамни ха: Хиид ошолгоншые болинтобо хаяа?

– Ошохобди даа!.. Юрэдөө, Пагмажаваа уйдуулхагүйб дээ!..

Хоюулаа иигэжэ хөөрэлдэҺөөр, эдэе хоолоо зоогложо, ламатан үдэшынгөө мүргэл үйлэдөөд, унтажа амархаяа хэбтэбэ. Түмэр зууха дотор хуурай шэнэҺэн модон «пад-пад» гэтэр носоно; гунгарбаатай бурханай урдахи зула бадархадаа, гэрэл сасаруулна... Аажамаар оршожо байҺан энэ үбэлэй үдэшэ Пагмажавай сэдхэл – яагаа юм, бү мэдэ, – гэнтэ гэншэн, баруун талын орон дээрэ хэбтэҺэн хани нүхэрөө нюдэнэйнгөө булангаар ажаглахадань, үбгэн лама үни хада хүсэлөө бэелүүлҺэн мэтээр хашалангүй унтана. Эрэ хүнэй халуун энхэрэлҺээ харяагүй энэ эхэнэр, бээе албадан номгоруулхын тулада улаан шүрэтэ эрхиеэ татан, амандаа мааниин зургаан үзэгые таҺалгаряагүй дабтан байбашье, хүлгэҺэн сэдхэлынь тэрэ сагтаа тогтожо үгэнгүй зобооно: сэл залуу наҺандаа бэе, сэдхэлэй нүгэлҺөө холо байҺаар, наҺатай болоҺон ламатанай сэдхэлые уяруулан, заяа хубиень хүсэлдүүлжэ, хани нүхэрынь болоҺон сагҺаа хойшо гуниглуулаагүйшые Һаань, жэл үнгэрхэ бүри үбгэниинь ном бисалгалаа, буянайнгаа үй-

лые урдаа барижа, һамганайнгаа эрхэлэнги харасые огто тоо-хоёо болинтоо; энээниие тэрэ амидаралай жама ёһо гэжэ хү-лисэжэ үршөөһөөр ябаа бэлэй. Хуби заяанай табисуур эдэ хоёрые хүсэл, хашаланай шэгнүүр дээрэ ушаруулһанай ашань энэ байба гү? Наһа, бээе хүсэхэн һайхан һамганайнь иигэжэ өөрыгөө номгоруулхаяа маани уншажа хэбтэхэдэ, Алтан-Очир ламатан зүүдэндээ үүрэй ягаан одоной ялас гэтэр харбахые үзэн сошоод, мүн лэ нойр дундаа: «Үүрэй одон хэзээ харбаа һэм бэ? Энэ одон минии одон бэшэ! Минии хүсэлэй сагаан одон, эрдэни-зэндэмэни мэтэ гартамни баригдаһан үлзы дэмбэрэлтэ үдэр бэлэй... Юун муу ёрын юумэн бээ?» – гээд, аманай уншалгаяа уншан, тарнидан байха хэн...

4

Түмэн зоной түжэгэнэжэ, буман зоной бужагананан хүлгөө ехэтэй газарта дам дамаа үгэлсэжэ, абалсажа байдаг наймаашад өөһэд дундаа түлхилдэн, нэгые хоёроор һэлгэжэ, нимгэниие зузаанаар хубилгажа, мүнгые мүнгөөр үрэжүүлэн наадана хаяа. Иимэ нэгэ хүлгөө ехэтэй үдэр Гандантэгчинлэн Хиидтэ ороод, гэртээ бусажа ябаһан Алтан-Очир: «Наймаа гүйлгэдэг базаар харгы дээрэмни байна. Ороод гарахада яахаб?.. Донровой захиһан тамхи татадаг сагаан үнгэтэй һоруул дайралдажа болохо. Олоо һаа, үнэ сэндэнь торонгүй абаха юм байна. Халуун, хүйтэнэй үедэ түшэг боложо туһалһан һайн нүхэртөө эд зөөриин эрхимые бэлэглэхэдээ, үе дамжан дурсагдаха хаям! Донров сэдхэлдэ мүнхэрэхөөр ёһотойл монгол эрэ гээшэл дээ», – гэжэ бодомжолон, жабартай хүйтэндэ сэнбун болошонхой, гартаа янза бүриин худалдаанай юумэ барижа түлхилдэхэн олоной дунда оробо. Хэзээ заяанһаа наймаа-хуймаанай газарһаа холо байжа, үмдэжэ зүүхэ, эдлэжэ хэрэглэхэхээ бэшээр юумэдэ үлүү ехээр хомхойржо, хобдогложо ябаагүй ламатан үнгэ бүриин эд зөөридэ шунахайржа обтоһон хүнүүдые харахадаа, сэдхэлынь һулагүй сүхэрөөд абаба. Тиигэбэшье, зориһон хэрэг тухайгаа бодон, олоной дундуур иишэ-тиишээ ябабашье, тамхи татаха һоруул харабагүй. «Зай, гэртээ тээшээ хария даа. Нам мэтын хүн энэ эмхи-гуримгүй газарта бэдэрһэн юумэээ оложо шадахагүй хаб. Нью-

тагайнгаа хүнүүдэй манайда ерэхэдэ захиха байна. Хабарһаа нааша олдono аабза», – гэжэ һанан, автобусой буудал тээшэ ошохоо ябатараа, гэнтэ нюдэндэ хүйтэн, хүхэ шарайтай хүнтэй нюур нюураараа уулзашаба. Алтан-Очир тэрэ хүниие халта харахадаа, сагдаа Дэмбэрэл гэжэ шоно нюдөөрнь танижа, зог татан байшаба. Мүнөөхи эрын, гэнтэ тохёолдоһон хурса харасаһаа балмагдан, муурада ээрэгдэһэн хулгана шэнгээр хажуу тээшээ зайлахаяа забдахадань, Алтан-Очир замыень зорюута хаажа хүндэлдэбэ. «Ямар хулгайшантай эндэ уулзашабабиб? Үйлөө үзэжэ, үхэхөө хэбтэжэ байһан аад, хүрхэйтэһэн нюдөөр нам тээшэ хараба гү? Аминдаа айлгажа, хүрдүүлжэ байһан ухаантай бээ. Хуурсаһаа үндыһэн хүн лэ иимэ байхал даа», – гэжэ Дэмбэрэл зэбүүрхэн бодоод:

– Яажа байһан зүнэг амитамши? Харгыһаамни зайл! – гэжэ бадашамсаараа, үбгэнэй мүрһөөнь татажа, холо болгоод, түлхилдэһэн зоной дундуур шургажа, үгы болошобо. Тэрэ ламаһаа арбаад наһаар дүү байһан тула наншалдаа үүдхээ һаа, үбгэн хүниие үлти-зада сохиходоо, ядахагүйгөөр харагдаба.

Дэмбэрэлэй зан абаринь үни үнгэрһэн гушаад онуудта ямар нэм, тэрэл хархис дээрэлхүү хэбээрээ байһандань ламын сэдхэл гуниржа: «Хүнэй муу үхэжэ, далда ородоггүй», – гэжэ хэлсэдэгынь үнэн ха. Юртэмсын тооһо хүдэлгэжэ ябахань багадаа гү даа, олон хүниие саашань харуулхаһаа арсахагүй шарайтайл!.. Ямаршыё нүгэл хээгүй арюун һайхан амитан шэнгээр гоёжо хубсалаад, һанаа амархан ябажа байха юм байна. Энээнэй гарһаа хэды нүхэдни, хэды олон шабинарни хосорооб даа? Би энэ хара нүгэлэй гэршэ боложо, энээнтэй дахин ушарха байбаб... Хүнэй үйлын үри гэдэг ойлгосо юрын хүнэй сэдхэлдэ багтахагүй юм. Хүнэй мунхаг ябадал даншыё һаа хизааргүй...

Өөрын мэдэхгүй эрхын ашаар мүншыё ехэ юумэ хэжэрхидэг юм даа. Энэ зоболонто амитан минии нюдэндэ хэды шэнээн хүйтөөр харагдажа, сэдхэлдэмни мүлһэн шэнгээр һанагдабашыё гэлэй, шадаха зэргээрээ буян үйлэдэжэ, нүгэлыень хүнгэлжэ үгэхэ юм гү? Муу үйлын зарса болоһон Дэмбэрэл гү, али би... бусадта ямар буян үйлэдөөбибди дээ?» – гэжэ һанаата боложо, үнгэрһэн бүхы амидаралаа һэргээн һанахыё оролдобо...

«Дуутын-Хүрeэнэй дэд хамба ябаһанһаа хойшо мүнөөдэр болотор юу үзэжэ, ямар бэрхэшээлтэ зам гаталаагүйбиб даа? Арюун шажанайнгаа унтаржа, үнэнһэнэйнь хийдэхые үзэжэ, аргаяа барагдан гуниглажа, зобохын манан соо төөрижэ ябааб. Амияа хороолгоһон буурал багшынгаа мэргэн һургаалаар «уһа уухын» зүг барижа, залуу наһанай хүсэ шадалаар хулжан бодожо, сүлөөдэ гараһанһаа хойшо хэдэн зуниие үнгэргэбэб. Тиигээд юу хэжэ, юу гиигүүлээбиб? Али эртэ мүнхэ бэшээ үзүүлһэн нүхэдэйнгөө үгые бээлүүлээ һэн гүб? Арюун шажанаа дээрэ үргэжэ үндылгэхын түлөө юу бүтээгээбиб? Хэжэ бүтээһэн юумэн юуншые үгы!.. Зүбхэн, хара амияа хамгаалжа, боро хотодоо хоолойгоо тэжээхын түлөө хорбоо дэлхэй дээрэ тооһо хүдэлгэжэ ябаа гэжэ гү?!

Монгол туургатанай монгол зан абарияа алдажа, ёһо заншалаа мартажа, бэе бээе доройтуулан үһэрисэлдэжэ амидархые хараха мүртөө өөрөө худхаралдажа ябаха гэжэ амиды үлөө гүб? Сагай аяые дахан бүмбэржэ, юумэн бүхэнһөө тунхарижа, нүгэл хилэнсэгһээ бээе зайлуулһаар, мүнөөдэртэ хүрэжэ ерэбэб. Хүхэ Дэмбэрэл бидэ хоёрые иигэжэ хэрэлдүүлхын тулада, үнгэрһэниие тэхэрюулжэ ухааруулхын тулада хоюулайемнай амиды үлээһэн байба гү?.. Эрдэмтэ мэргэшүүлнай хойто наһанай үйлэ бүтээхыемни намайе тооһо хүдэлгэг гэжэ бодоһон бэээ... Хожомой зоболон даншые һаа хүндэ, хүшэр бэрхэтэй», – гэжэ бодолгото боложо ябахадань, нэгэ бодолдо, үзэн ядангүй байхын аргагүй, нүгөө бодолдо, хайрлажа энхэрэнгүй байхын аргагүй зоболониие хүнэй хуби заяан тогтоожо, сэдхэхыень гэнтэ хёморуулһанһаань боложо, гунхажа, гуйбалзажа ябаһаар, гэртээ хүрэжэ ерэбэ.

Пагмажав хани нүхэрөө, ухаа алдан, угтажа абаба. Ном бисалгалаа үйлэдэжэ байхадаа, гунгарбаатай бурхан шэнги амгалан дүрэтэй, сүлөөтэй сагтаа ямаршые хүнтэй энгэй зохидоор хөөрэлдэжэ, алая хошон үгэ хэлэжэ, энеэжэ, баясажа һуудаг нүхэрынь хүхэ сагаан шарайтай болошоод, нюдэнэйнь харасын һуларшоод байхые хараһан Пагмажав ушаргүй ехээр айн хүлгөөд, нүхэрөө орон дээрэнь хэбтүүлжэ, халуун сай оошуулаад, шарайшалжа һууһанаа:

– Үбгэмни, бэетнай ямар байнаб? Эмшэниие дуудахамни гү? – гэхэдэнь:

– Жааха хүлээе... Толгоймни хүндэрөөд, бээмни нулараад байна. Болёогүй хаань, дуудахабди... Ши нугалга сооноо нэгэ үрил абаад үгэ даа? Тиигээд зула бадараажархи, – гэбэ.

Алтан-Очир унтажашье шадахаая болёод, хульбэржэл хэб-тэнэ. Уураг тархи сооноонь Дэмбэрэлэй хара үйлэ хэрэгүүд, нүгэл хилэнсэ зайлажа үгэнэгүй... Хайшаашье харахадань, хүхэ Дэмбэрэлэй шоно нюдэд үзэгдэжэ, сэдхэлыень зобоо-но... Тиигэхээр байтараа, үһөөтэ дайсан байһан мүнөөхи муу Дэмбэрэлые ушаргүй хайрлан дүмэжэ:

«Энэ муу амитан яагаад иимэ хүн болооб? Яагаад муу яба-далай, муу муухай ханаанай хүсэн, хара нүгэлэй уута болооб? Өөрөө өөртөө ганса мэдэлтэй юм гү? Үгы дээ!.. Бүхы алдуугай ябадалаа мэдээгүй ябана. Энэ бээынгээ хүнэнхэнэй мүнхэ сагта эрьелдэхые бодоошьегүй дорой түрэлтэн. Иимэ амитан-тай хөөрэлдэхэ хэрэг бии гү? Үгы... Тиигэнхаар нүгэлһөөнь, жааханааршые хаань, хүнгэлхые бодоё... Хойто наһандаа эд-лэхэ зоболонойнгоо хахадыееншые энэ наһандаа эдлээ хаань, хайн бэлэй. Тэрэгүй хаа, ерэхэ түрэлэй наһаниинь ханаа зобо-ритой байхал. Тэрэ хөөрхы амитан хэндэ гомдожо, гутаржа ябаха болоноб? Адаг муугаар энэ наһандаа амидаржа ябаһан Дэмбэрэлһээ боложо, шаналал зоболониие гүйсэд эдлэхэ ушартайл. Мүнөө түрөөгүйшые хаа, хэзээ нэгэ сагта түрэхэ тэрэ золгүй амитан тухай бодожо, буян хэбэл, яадаг юм бэ? Тэрээнииe эрхэбэшэ хэжэ шадаха байналби...» – гэжэ сэдхэх-лээ зобооһон бодолоо арилган хиидхүүлжэ, буянай үйлэ хэжэ эхилбэ...

Бадам бүхэгүй Алтан-Очиройдо байн-байн ерэжэ, номоо заалгаад, үбгэн ламатай холо, ойрын хайн һонинууд тухай хөөрэлдэн, сэдхэлыень һэргээжэ, мүнөөхи уйдхарыень тараа-гаа хэн. Энэ бүхэгүйн юу-хээ мэдэжэ абаха гэхэн нэдэлгэ ла-мын этигэлэй галые бадарааһан аабза...

Алтан-Очирой дадал болоһон ном судараа шагаажа нуу-тар, нэгэ үдэр, «хайн хүн ханаагаар» гэгшэдэл, Сампилай хү-бүүн Цэрэнбат орожо ерэбэ. Үбгэн лама Дэмбэрэлтэй уулза-һанһаа хойшо Цэрэнбатые хүлээжэ байгаа бэлэй. Тиигээд:

– Зай, хүбүүмни, ажал хэрэгшни хайн ябана гү? Абаһаашни һураг дуулдана гү? Нютагаарнай ямар һонин болоно хаб? Үбэл хэр үнгэржэ байнаб? – гэхэ зэргын олон асуудал дабхарлуулан

табижа, шэхэртэ хорхойтоһон хүүгэд шэнгээр дүтэлжэ хуугаад, удаан хөөрэлдэхэ янзатай байба. Цэрэнбат үбгэнэй ханаанда тааруулан хөөрэхые оролдобо, Пагмажав эдэе хоолоор дайлана...

Алтан-Очирой:

– Газаа жолоошон хүбүүншни хууна гү? Үбэлэй хүйтэндэ гэртэ оруулжа, халуун сай амасуулжа үзэ, – гэхэдэнь, Цэрэнбат энеэбхилэн:

– Би гансаараа ерээб, – гэжэ ойлгуулба.

– Зай, тиигэбэл яаража, үндэгшэжэ хууһанай хэрэггүй... Ши үнөөхи хүхэ Дэмбэрэлтэй дайралдана гүш? – гээд, ламатан хажуудахияа шэртэн хараба.

– Дайралдангүй яахабибди? Бидэ нэгэ ажалаар холбоотой зомди. Минии уласай милицидэ ажаллажа байхада, тэндэхи дарганарай нэгэн ябаа һэн. Тиигээд тэрээнэй Яаманда ошоһонһоо хойшо хаа-яахан уулзадаг болообди. Дээшээ гарахадаа, шадамар солиг дөө. Ямархан хүн бэ гэжэ хайнаар мэдэхэ болоһоорнь, намһаа холодоод, хайдалдангүй, муудалданшьегүй ябадаг юм. Тамир муутай хүнтэй нүхэсэхэ дурагүй аабза, баян бүдүүн хүнүүдтэ хаймһаржа, ахир доройшуулда дошхоноор хандадаг хүн гэжэ дууладагби.

– Харюулжа байһан малаа хулгада алдаһан малшание хэдэн жэлээр түрмэдэ хаажа шиидхэдэг байгаа гэжэ мэдэнэб, үшөө ямаршые гэм-зэмгүй олон хүниие саашань харууһан нүгэлтэй хүн яахадаа түрын албанда томилогдожо, бүри дээшээ дэбжүүлэгдэжэ байдаг байнаа? Ямар габьяа харууһанайнь түлөө тиигэжэ байдаг бэ? Иимэрхүү ханаанда зохисогүй юумэ дуулахада гү, али хараад байхада, досоо муу боложо, бэе хёмордог юм. Үнэн юумые үнэтэйдэ тоолобошые гэлэй, харин Дэмбэрэл шэнги нүгэлтэй хүн мүнөөдэр олоной дунда байха ёһогүй!..

– Алтан-Очир гуаймни!.. «Дээшээ тэнгэри холо, доошоо газар хатуу» гэгшэдэл, үнэн юумэн саарһан дээрэ үлэжэ, хэлэһэн үгэ, хэлэн үйлөөрөө хүрмэлдэшэһэн худалша нэгэниинь үлүү шадаад, диилээд байдаг бэшэ гү? Танил тала гү, али худал хуурмаг ябадал олон болоод, үнэнэй мүр намнаһан хүн хэлэ аманда дайрагдажа, нүдэндэ торсолдодог... Дэмбэрэл тухай хэлэхэдээ, би өөрыгөө зүб гэжэ тоолоноб. Минии ханахада, та

үнэн сэхэ замаар ябажа байдаг хүн гээшэлтэ! Тиихэдэ маанадай хоорондохи илгаа юун бэ?.. Дэмбэрэл мүнөө полковник нэрэ зэргэтэй, дүрбэн таһалгатай гэртэй, бээ тээхэ «Волга» машинатай. Эгээлэй амидарал эрдэм ном хоёр даншыё хаа бээ бээдээ таарахагүй байна бээ?.. Хүхэ шарайта Дэмбэрэл – хүнэй ангуушан, алдуу-эндүүгэй хог суглуулхан тулам! Тэрэниие бурханшыё, шүдхэршыё тодожо абахагүй. Тэрэ хүн зоной зоболонгоор хооллоходоо, сэдхэлээ ханадаг, тэрээнһээ бэшэ юумэн тухай бододоггүй. Хүнэй арһа нэмэрһэн шүдхэр гэжэ нэмэхэдэ болохо...

Завханһаа ерэмсээрээ, мүрдэгшын албанда томилогдоод, тушаал зэргээ шамарлан, сүхалдажа ябадаг һэн. Тиин нэгэ хүнэй ами наһанай хэрэгыё мүрдэхэ ажал Дэмбэрэлдэ даалгагдаба. Тэрэ үймөөтэ һүни соо үгы болоһон залуу хүнэй хүүр олдобогүй. Баримталха материалай тон хомор байһан дээрһээ шийдхэбэри гаргажа шадахагүй байба. Тиигээд жэл шахуу мүрдэһэнэйнэ эсэстэ эрхэ мэдэлтэй нэгэ даргын хүбүүн һогтуугаар аашалжа, галзууржа ябатараа, хүнэй ами хорооһониинэ мэдэгдэбэ. Тиигээд лэ тэрэ эрхэ тангил хүбүүн гэмтэн гэжэ баталагдаад, дарга эсэгэнь Дэмбэрэлыё тушаал зэргэдэ, алта мүнгэндэ дуратай гэжэ мэдэхэдээ, эдилгэ үгэжэ, албан тушаалда дэбжүүлхээр найдуулаа ха. Дэмбэрэлшыё юумэ худхажа һураһан хүн хадаа түрүүшынгээ хэрэгыё һэргээжэ, хуурмаг саарһа шэнээр бэлдэжэ, үнөөхи үгы болоһон залуу хүбүүе «алууршан» гэхэн сүүдэй шийдхэбэридэ тогтоогоод, өөртөө нэрэ зэргэ нэмүүлһэн юм. Тэрэ саһаа хойшо хэды олон гэм-зэмгүй хүнүүдыё хуурмаг ялада унагаажа баяжаад, хүл дээрээ гараһыень хэлэжэ барашагүй. Тиигэ-тиигэһээр хурандаа – полковник нэрэ зэргэ дээрэ тогтоһон хүн. Ута уяанда сүхэрһэн, угаадана ехээр үмхэһэн зуудаг нохойл даа! – гэжэ тобшолбо.

Энэ хөөрөөн Алтан-Очиroy сэдхэлэй зоболониие дахин һэргээбэ, тиин: «Нэхэбэри хатуутай үнэн гээшэ хорбоодо бии юм даа, гэбэшье энэ нийгэмэй нүгэлэй һабань халитараа дүүрэшэнхэй. Нэгэниинэ нүгөөдэһөө шалтаглаагүй юумэн оршолондо үгы. Бузагай ябадалтай хүнүүдыё хэһээжэ, бузар хирьёнь арюудхан сэбэрлэхэ саг ерэхэдээшыё ерэхэ. Тэрэ сагыё энэ хүбүүн бидэ хоёр үзэншыёгүй байхабди гэбэл, ерээдүй са-

гай хүнүүд энээнийе гэршэлнэ аабза. Дэмбэрэлэй нүгэлыень нимгэлхыншые аргагүй болоһон хүн байна даа, хөөрхы, хөөрхы», – гэжэ бодолгото болон һууһанаа:

– Хүн тиимэ муу муухай юумэ хэжэрхёод байха, тиигээд тэрээнийень хүнүүд хаража, мэдэжэ ябана гэжэ һанахада, хэсүү байна даа. Ши, Цэрэнбат, эдэ бүгэдые хуу мэдэжэ байһан аад, баһал бүлхи залгиһан мэтэ абяагүйхэн ябана гүш даа? Яажэ тэсэжэ шадана гээшэбши? Тиигээд аалихан гэшхэлжэ ябатараа, бүлхидөө хахажа байгшабши?.. Абашни хэлэхэ гэхэн үгээ хэнһээшые айнгүй хэлэжэрхидэг лэ һэн дээ. Үнэн худал, зүб буруу хоёрые илгажа шэгнэдэг газар байхагүй гэжэ һанаһанай үлүү юм дээ! – гэжэ ламын сухалдаһан шэнгээр хэлэхэдэ:

– Гансаараа би үгээ хуряагаа бэшэб. Намһаа болохо дээгүүр эрхэ мэдэлтэй хүнүүд иимэрхүү ябадалые шэхэнэйнгээ хажуугаар үнгэргэдэг лэ юм... Юрэнх, үрдижэ байжа хэлэхэн хүн зүб байба гэжэ дуулдаагүй юм дөө... Али бүхы үйлэ хэрэгүүд үнэнэй хуулиһаа хазагайржа, мүнгэн зөөридэ мэхэлүүлжэ байһан сагта ямар хүн алдар нэрээ мартажа, нэхы дэгэлээ нэмэрижэ, түрмэ шорондо һуухаяа хүсэхэб? Иимэ үе сагта алба хашажа ябахадашые бэрхэ байна. Һүрэдэггүй буугаар буудуулаад һалаһантай адли!.. – гэбэ Цэрэнбат.

– Үнэн зүрхээ худалданхаар, түрмэ шорондо һууһаниинь буянтай гэжэ тоологдоно. Үнэн сэхэ монгол абари зан һалхинда үлээгдэхэн хамхуул шэнгээр хийдэжэ, хадхууртай үһээ хумиһан зарья шэнги хүнүүд олон болоо... Эзэн Чингисэй үедэ худал үгэ хэлээ һаа, дайша баатаршые бай, ухаанта түшэмэлшые бай, – хуу бултадаа түрын саазада хүртэдэг байһан гэдэг. Тиин гэхэдэ, сохом юунһээ боложо, монгол хүмүүнэй ёһо заншал иигэтэрээ хубилнаб?..

– Одоол мэдэхэ юумэн алгаа!.. Минии юу-хээ ухаалдихада, иимэ байна... Үе сагай үнгэрхэ тума муу юумэн улам ехээр хүсэ абана. Бодоод үзэгты даа! Минии бүхы үнэнийень хуу шахуу хэлэбэб гэхэдэ, юун ондоо болохо байнаб? Хэлэхэн хүн хохидолдо ороод лэ, байһан юумэн байдагаараал үлэнэ. Үе сагай, гүрэн түрын бүхы удхань энэл бэшэ юм гү?..

– Ши тиихэдээ гүрэн түрын хэрэгые хоёр нюур гарган, хүсэлдүүлжэ ябадаг хүн алтайш?..

– Юун тиимэ юумэн байхаб дээ?.. Шударгы, үнэн байдалай түлөөл шадаха зэргээрээ оролдожо ябагдана. Тиихэдээ манай үеын амидарал гээшэ иимэрхүү үнгэ шэнжэтэй, хүхэ Дэмбэрэл шэнги хүнүүд ороohon шэнгээр үрэжэжэ, олон боложо байна, – гэжэ Цэрэнбат ханажа ябахан бодолоо, үзэжэ дуулаһанаа гол уруунь хэлэбэ. Тэрэнэй хэлэһэн үгэнүүдынъ үбгэнэй сэдхэлые хүйтэрүүлжэ, уур сухалыень хүдэлгэбэшье гэлэй, – теэд гоёохын аргагүй үнэнтэ байдалые яалтай бэлэй? Дэмбэрэл гэжэ нэрэтэй иимэ нэгэ нүгэлэй тулам болоһон хүн муу заяагаараа Алтан-Очиртой арсалдан тэмсэжэ ябахаяа түрэхэн хаяа? Шууяа ехэтэй базаар дээрэ бари мэлшэ уулзахааа урда тээ ламын сэдхэлдэ тэрэ муу үйлэтэ хүнэй һүүмэгэр дүрын хаа-яа һүүдэртэхэдэ, Алтан-Очир ухаан бодолһоо бушуухан намнан зайлуулдаг хэн... Мүнөө Дэмбэрэлэй шоно нюдые мартангүй, хойто түрэл тухайнь ханаата болоһон ламын сэдхэл хожомоо шаналха бээ. «Хүниие гэгээрүүлжэ, мүнхэдөө оршоһон хүнэһые хиртүүлэнгүй байха гэхэн хүсэлэн оройдоошье бүтэдэггүй бэшэ аал? Хүн боложо түрэбэл, үхэхэнь үнэн, тиимэхэ хүнэй наһан зоболон, хүсэлэнгэй далай гэхэ гү, үгы гэбэл, сүм хуурмаг хоohon оршолонгой ябадалые арюудхажа баралтай гү? Үгы дээ! Нүгэлгүй оршолониие хүн нүгэлөөрөө дүүргэжэ, буянай сагаан мүрыешье хара болгоно бэшэ гү?» – гэжэ Алтан-Очир халаглаба.

5

Аргын тоололгын арбан хоёрдохи нарын гү, үгышые хаа – үбэлэй дунда нарын жабартай хүйтэнэй орожо байһан саг. Губи, хангайда саһан ехээр унажа, хүдөө нютагта зуд болобо...

Алтан-Очиройхин һуурин газарта амар амгалан үбэлжэжэ байһан тула оройдоошье зүдэрбэггүй. Алтан-Очир аажамханаар зөөбэрийн унаада һуужа, Ехэ һургуули руу ошоод, үсөөн сагтай хэшээлээ заагаад, үдэһөө хойнохоно гэртээ бусажа ерэнэ. Халта хараад орхиходо, омог дорюун зантай шэнги аад, саанаа хирэ бузар, нүгэл буян тээһэн хотын зоной эрээмарьяан амидаралда дадажа, юумэн бүхэниие өөнтэглэжэ харахаяа болинхой... Бүһэгүй хүнэй хуби заяае бурханай гал тогонтойнь хамта түрүүлһэн хадань, Пагмажав үдэр бүри

гуламтаяа хахижа, хаа-яахан дэлгүүрээр хэсэн, сагаан харын шэнын нэгэндээ бэлдэжэ эхилэнхэй.

Ламатан ажалһаа ерээд, хамганайнгаа бэлдэһэн эдээ хоолые амтархан зоогложо, үдэрэй туршада харахан, үзэхэнөө хөөрөжэ үгэнэ. Хэды дахин Одото ороной орьёл уруу ошобошье, үбшэлһэнэй шалтагаар хаянай тэрэ холо руу ябаагүй хэн. Харин зурхайн судараа эмхидхэжэ, оршуулха ажалаа хэжэ, үдэр, хүнигүй шахуу хуугаа ааб даа. Тиигэхэ зуураа Бадам бүхэгүйн хүрөөд ерэхые ходо хүлээнэ. «Бүхэгүй заяатаншые гэлэй, номдо сэдхэлтэй хүн лэ!.. Мүнөө ондоо шаби тухай бодомжолһоной хэрэггүй. Энээндээл жаа-жуухан мэдэхэ юумэээ хэлэжэ, заажа үгөөд лэ, ханаагаа амархамни. Заяаниинь мэдэг! Янжинлхама шэнги ухаанта нэгэн байгаа аалам? Энээн-һээ бэшэ намда юун хэрэгтэйб даа? ханаагаа амараад, сагайнгаа ерэхэдэ, нюдөө аниха һэм... Юрэдөө, бээмни һуларжа, дортожо байна. Нюдэншые муудаа... Бадамни иигэжэ урагшатай бэрхээр номоо үзөө хаа, зун болоходо, нилээдгүй юумэ ойлгоод байха. Ерэхэ жэлһээ XVII жаранай литэ бэлдэхэдэмни, хамһалсахаяа ядахагүйл дөө. Угынь, бүхэгүй хүн зурхайша болохо табилангүй гэдэг юм. Табилан заяаниинь яагаад эрьежэ ерэхэ юм бэлэй? Мүнөөшни бүхы юумэнэй хубилжа, эрьежэ байһан саг лэ даа... Теэд Бадам бүхэгүй һүүлэй хоногто яша-баб, юундэ ерэнэгүй гээшэб? «Һүнишые һаань, хамаагүй ерэхэб», – гэхэдээ, хүрөөд ерэдэг хэн. Нам шэнги ябаг-нюсэгөөр ябаха бэшэ. Үбдэшэбэ гээшэ гү?» – гэжэ ханаата болон, шоогоо хаяжа үзөөд, шарайгаа барылгаба. Дахин-дахин хаяхадаа, хүмэдхөө зангидажа, бодолгото болон, нэгэ бага хуугаад, дээдэ һугалга сооһоо түлэгэй судараа гаргажа, тон анхаралтайгаар шалгана.

Пагмажав хани нүхэрэйнгөө сэдхэлээ зобоожо байһые адаглаад:

– Танай бэе бараг гү?... Сэдхэлтнай доһолһон шэнги байнал. Яагаабта? – гэжэ дүмүүхэнээр һонирхобо.

– Бадамнай хаянай ерэнэгүйл. ханаагаа зобоод, үзэхэдэмни, нэгэл тиимэхэн байна. Гэр бүлэдэнь гай тодхор бууһан шэнги байха юм. Тиигээд бүри хаядаа һайжарха шарайгүй. Удаанай янзатай гэхэдээ, минии түлэг... төөрижэшые байхадаа болохол юм...

– Тиихэдэнь яадаг юм? Гэр байрыень мэдэхэ гүт?

– Хайн оножо хараагүйб. Эртүүр... машинаар ябажа байхадаа, гэрэйн газраа ошохоншые ошоо нэм. Үндэр ягаан байшан гэр харагдаһандал ханагдаха юм... Бидэ хоёрые гэртээ абаашажа, хани нүхэртээ танилсуулхаб гэжэ байгаа нэн. Энэ залуушуул юумэ бэлдэжэ, урижа заладаг заншалтай болонхойл дээ. Тиигээд лэ заб сүлөөгөө таһаржа байна ха гү?..

– Ондоо юумэн болоогүй юм гү?..

– Хари, юрэдөөл, нэгэ ондоохон болоод лэ ябаа нэн... Юуншые хаань, хии мориной сан табяад орхихомни, – гээд, Алтан-Очир хууриһаа бодобо.

Үбгэн ламын иигэжэ сэдхэлээ зобоон, арга-хургаяа оложо ядан хууһан үбэлэй хүйтэн үдэрнүүдтэ Бадам улас түрын хэрэгээр зүрилдөөтэй хани нүхэртэйгээ нютаг хэлгэхээр хүдөө ябахаяа түхээржэ, сэдхэлэй хөмороондо абтан, толгойгоо өөдэнь татаха сүлөөгүй байба. Тиин Бадам бүхэгүйн нүүхэнэ урид багшатаа уулзаха гэжэ Чингэлтэйн-Аман тээшэ ошожо ябахадань, урдаһаань халхин үлеэжэ, саһан бударна. Хүйтэн жабар өөдэ хүрин, гансаараа алхалжа ябаһан бүхэгүйн толгойдо ямар бодолнууд ороногүйб даа? Бадам анханһаа эхэнэр хүнэй заяа түшэжэ түрэнэн нэгэн нэн тула гуниглажа зобоодшые яахаб? Хаанашые ябаа һаа, хоол хошоо түхээржэ, тогоо, шанагаяа наяргаад лэ хуужа байгаа нэн. Тиин гэтэр, тэрээндэ бурханһаа бүхгүй хүн бүхэндэ заяагдадаггүй һонор ухаан бодол, сүхэрэлтгүй хүдэлмэришэ шанар, шийдэмгэй зориг хүсэл, абьяас бэлиг хайрлагданхай. Иимэ хүндэ хэжэ бүтээхэ гэнэн орьёлмо хүсэлөө, хэдэн жэлэй туршада бөөлүүлжэ ябаһан эрдэм шэнжэлгын ажалаа орхихонь баһашые гайтай даа. Оюун сэдхэлдээ, этигэл найдалдаа зорюулһан мэргэжэлээ баһал орхёод, гартал дайралдаһан юумэ хэжэ, үдэр хоногуудые үнгэргэхэ хубиин тудахада, гажаран, голхоронгүй байхын аргагүй. Тиигээшые һаа, бүхгүй заяагаа дахажа, нүхэрэйнгөө этигэлэй галые бүхөөнгүй ябахаяа ондоо харгы замгүй болобо хаяа. «Эндэ үлөөд, юу бодожо, юугээ хэжэ хууха бэлэй дээ? Нэгэнтэ жаргал, зоболонгоо хубааһаа сэдхэл зүрхөөрөө ниилэнэн нүхэрэймни ажал хэрэгэйн хазайжа сүхэрэнһөөнь хойшо хажуудань түшэг боложо байнгүй яаха-биб? Тэрэнэйнгээ хэлэнэн үгэ бүхэниие дахин-дахин бодожо

үзэхэдэ, үнэн удхань диилэжэ байһан шэнги. Нээрээл, ударидахы зохёон байгуулалгын алдууһаа боложо, уласай хүгжэлтэ доройтон, уршагтай замда ниитэ олоноо гаргажа байна.

Энэ засагаа өөдэ татан, гүрэн түрынгөө оршон байдалы тэгшэдхэхэ эб эетэй үгэео хэлсэхын орондо арга шадал соогоо оролдожо ябаһан нэгээ мууда тооложо һуухашье гэжэ дээ. Эзэн болоһон хүнүүдэй арад зонһоо холодоод байгаа һаань, Эхэ оромнай яагаад өөдэлхэ юм? «Урагшагүй хүндэ ухаагүй ноён дайралдаба» гэгшэдэл, манай дээдын тушаалтад тэндэхэнээл худхалдан обооролдоод, аристокрадууд шэнги болошоо бэшэ аал? Тэдээнһээ, юрэ, юу хүлээхэбши? Иимэрхүү бодол сэдхэхэе һуунхаар, энхэ һайхан ухаатай, сэхэ сэбэр зан абаритай арад түмэнэйнгөө дунда даарахадаа даража, үлдэхэдөө үлдэн, хүн шанараа дээгүүр үргэжэ ябаа һаа, Эхэ оромни түшэг тулга болохол. Зоригтойхон ябаха хэрэгтэй», – гэжэ сэдхэлээ заһажа ябахада, Англиин алдар солото яруу найрагша Ридъярд Киплингын:

Олониие уймаруулаа гээд, шамайе хараажа байгаа

Омог дээрэлхүү зоной дунда бээе бари.

Оршолондо амидархаяа түрэнэн бээдээ этигэ.

Олон зантай амитадай элдэб нүгэлые тэбшэ.

Наһамни гүйсөөгүй гэжэ огтолон бү сүхэрэ.

Найргүй хардалга хэжэл байг, тэдэнэй зэргэдэ бү уна, –

Хэдэн тэнэгые ургалхаяа хара һанаата амитадай

Хэлэнэн үгыемни ондоо болгоходонь,

үнөөхил хэбээрээ бай!..

Хүсэлэй богоол болохогүйб гэжэ хүсэжэ яба.

Бодолой богоол болохогүйб гэжэ бодожо һура! –

гэһэн бэлигтэй сэсэн мүнүүд оюун бодолдонь һанагдан, зүрхэндэнэ этигэл, найдалай дүлэ носоон гэрэлтэнэ...

Бадам бүһэгүй үбгэн ламын гэрэйнэ үүдэндэ ерээд, хоолойгоо заһан байтараа, эрид шиидэнгээр хаалга нээн оробо. Бүһэгүйн орожо ерэхэлээр, хоёр хүгшэд ухаа алдан, амар мэндэньшье һурахаяа ойлгонгүй:

– Хүүхэмни, юун болооб? Юүндэ ерэхээ болишобобши?.. Һанаагаа зобоһон гээшэмни!.. Зай, тиигээд бээшни һайн гү? – гэжэ үрдилдэн асуужа, хүлгэн байба. Бадам, эльгэнэйнгээ хатаха болотор һанашаһан эжы аба хоёртоо ерэхэндэл, баяр-

лан, хэзээнһээ уйдажа ябаһан сэдхэлынь уяржа, уйлан алдаба. Зээрэнэй инзаган шэнгээр ялалзаһан сог залитай алаг нюдэндөө сугларһан нёлбоһоёо мэдүүлхэгүй гэжэ харасаяа нюужа:

– Та хоёрнай хайн байна гүт? Минии бэе ямаршьегүй... – гэжэ шэбэнэн шахуу хэлэбэ.

– Бидэ яахабибди даа, байдагаараал байнабди. Наашаа һуу даа, сай уу... Шинии ерэхээ болишодошни, энэ үбгэмни наанаагаа ехээр зобожо тулишоо... Тиигээдшые хоюулаа элдэбын лэ юумэ бодожо һуунабди. Ажалтай хүнэй хэхэ юумэн ехэ, ши бидэ хоёртой сасуулмаар бэшэ гэжэ би үбгэндөө хэлэхэ хүм... Болоол гээшэ, хүрөөд ерэнэншни хайн дөө! – гэн, Пагмажав хүхин энеэжэ: – Хүүхэндээ аяга шүлэ үгөөд орхие, – гээд, сүлөөгөө таһарна.

Бадам: «Хөөрхы дөө, эдэнэйнгээ ханаае дэмыл зобообоб. Иигэжэ яаруу түргэн хахасахабди гэжэ мэдэнэн байгаа хаа, энэ бүхы юумэ эхилхэгүй хэмби. Алишые юумые хүсэлдүүлэнгүй орхижорхиходо, ханаанда дунда байдаг. Мүнөө үнэнтэ байдалаа хэлэхэмни гү, али яахамниб? Алтан-Очир гуай гүнзэгы ухаатай хүн хэн тула бүтэхэ, бүтэхэгүй юумэнэй бэрхэшээлые намһаа үлүүгээр ойлгоно аабза. Юртэмсые шэнжэлэн үзэхын хубида бидэ хоёр маргашагүй сэдхэлээр ниисэтэй зомди. Юумэн гээшэ иимэ хашалантай. «Эдэ хоёр хүгшэд намайе ехээр лэ хүлэжэ байгаа. Ламатаншые шарайемни хараад, юунэй болоһые тухайлжа байһан шэнги», – гэжэ ханан гэхэдээ, уяраад:

– Хаянай тон ехэ ажалтай байгааб. Танайда ерээд ошохо гэхэдэмни, арга болодоггүй байба. Тиигээд мүнөө... – гэнэн аад, ханаа алдажа: – Эхилхэн ажал хэрэгнай хаатаха тээшээ болобо. Угынь, минии түсэблэнхэн ажал... хүсэлдүүлхэ гэнэн этигэл... али алининь байбашье... Юун гэхэ юм даа?.. Эндэ та бидэ хоёрой ямаршые гэм үгы... Эрдэмтэ багшатан, албан ёһоор танһаа холодохо хэрэг гараа... Минии нүхэр хүдөө нюутагта ажаллаха болобо... – гэжэ үгэнүүдээ нэгэ-нэгээр шахуу хэлэжэ, эелдэр зөөлэнөөр тайлбарилхые оролдобо. Тиихэдээ хара ханаатай атаархагшад тухай хэлэжэрхихэ гэнэн аад, бээ арайхан гэжэ бариба. «Энээн тухай хэлээдшые яахаб? Тэрээн-тэй тэрээнгүй, улас түрын сүлэлгэ шиидхэжэ гаргаһан хүнүүд

радиогоор дамжуулжа, сониндо бэшээд, зар тараагаа бээээ. Эдэ хоёртоо дэмы юумэ хэлэжэ, сэдхэлыень хүлгөөжэр-хихэмни ха. Ушар удхыень хүсэд ойлгоошьегүй байна хаям», – гэжэ нанан, дуугайхан нуутараа, сэхэ руунь хэлэхэ байна гэжэ шиидээд:

– Иимэ юумэн болоо, багшатамни... Гурбан хоногһоо нүүхэмнай... Тандаа иигэжэ дуулгахаяа ерэбэб, – гэбэ.

– Энэшни юун гэхэн үгэ гээшэб, хүүхэймни? Шоно, нохой-дол намнуулаа бэшэ аад, хүйтэн үбэлэй үедэ хайшаа нүүхэ гээбтэ? Хүнһээ байтагай, араатан амитанай эшээндээ шэбээлдэг саг хаяа... Ядахын сагта саһанай хайлахые хүлээхэ байгаалта, – гэбэ Пагмажав.

Харин Алтан-Очир бүхэгүйн нюур шарайе, хэлэһэн үгэнүүдэйнь удхые газарааа орожо ерэхэнһэнь хойшо адаглан таажа ойлгоод, «эндэ байхын аргагүй юумэн болоо» гэхэн сэгнэлтэ өөртөө хэбэ.

– Тиимээ, эгэшэмни... Зэрлигшэхэн нохойһоо долоон доро хүн байдаг юм байна. Һөөргөө бусахын замгүйгөөр сүлэгдөө! – гэжэ Бадам эридээр хэлэбэ.

Пагмажав энэ хэлээшыень ойлгобогүй янзатай, нүхэр тээшээ «юун гэнэ гээшэб?» гэхэншүүгээр хараһан аад, абяагүй болошобо. Алтан-Очир хии мориной абдараа уудалжа-уудалжа, нэгэ судар гаргаад, тэрээнээ һүүлэй хэдэн хоногой туршада нюдөө һалгаангүй хуушан монгол хэлэн дээрэ оршуулжа нууһан жэжэхэн судартайгаа хамта шара даалимба баринтаг соо шанга гэгшээр орёожо, боожо нуухадаа, гарынь шэшэрэн һагад хүдэлжэ, бодолдо дарагдан байһанаа, Бадам тээшэ хаража:

– Һаруул ухаатай, үнэн үгэтэй ябахадаа, хэзээ нэгэ сагта бүдэрөөшье һаа, нэгэ сагта бодон сэхэрдэг юм. «Үнэн һайн номшондо бусадай хорлолой дээшэлхэгүйн угтабари» гэжэ ном бии. Намдашье баһа иимэ заяан тохёолдоо һэн. Ябаагүйдэ аргагүй юумэндэ ябахал хэрэгтэй болодог юм даа. Бодоһон бодолдоо, һанаһан һанаандаа үнэн сэхэ ябаха гэдэгтэ тунхарингүй байжа, ушарһан табилантай шадалайнгаа зэргээр тэмсэхэхээ дээрэ юумэн үгы... Бидэ хоёр амидаралаараа, бодолоороошье ехэ түһөөтэй зон байнабди. Хүсэл зоригой бэлхэнь хэсүү юм даа. Алибаа үйлэдэ хатуу зориг харуулжа ябаа һаа, бүтэхэ үйлэ ерэхэл байха. Нэгэнтэл хани иүхэрөө даһаа гэжэ

шиидэбэл, иигээ хаамни яахаб, тиигээ хаамни яаха хэн хаб гэжэ сэдхэлээ бү зобоогоорой! «Нэгэ ханалтай эмэ, эмэ бэшэ эрдэни» гэхэн үгэ бии.

Һайн муу, зүб буруу хоёрой хэлгэлдэжэ байдаг оршолон соо зүб мүрөө оложо ябахань бэрхэ... Гэбэшье, хүрэхэ газартаа хаатангүй хүрэжэ, олон зоной дэмжэлгээр бодолоо жэгүүртүүлжэ, зориггоо шангалжа ябаарай, үхимни, – гээд, судараа Бадамда хоёр гараараа барюулжа, духыень үндэбэ. Тиигээд бойпуур соогоо Очирвааниин номин ногоон арса хэжэ ууюулаад, замда гарахынь урда тээ сан табижа арамнайлба. Багша ламынгаа хэлэхэн удхатай мэргэн үгэнүүдхээ уярһан Бадамын нюдэнэй нулимса эжэ-эхигүй мэлмэрэн урдана. Пагмажавшыё, үбгэнһөө үлэнгүй, оронойнгоо хоймртохи абдар сооһоо гал улаан үнэгэнэй арһаар оёһон лоовууз малгай гарган, нэгсэржэ байгаад, үһыень нэргээгээд:

– Малгай бүһэн хоёрто хүнэй хии морин шэнгэдэг юм. Үмдэжэ ябаарай!.. Шамда айхабтар зохидоор таарана! – гээд, нулимсатай нюдөөрөө энхэрэн хаража, духа, хасарыень үндэбэ.

Бадам хоёр хүгшэдтэ үндүүлжэ, һайн, һайханай үрээл шагнаад, гэрһээнъ гаража ябахадаа, сэдхэлээ доһолгон, эрьежэ хараһаар, холодон ошобо. Хашаагайнгаа үүдэндэ борсойжо үлэхэн үбгэн ламые хайрлаһандаа юм гү, али өөрыгөө хайрлаһандаашье юм гү, – хоёр нюдэнэйнъ нулимса һубарин адхаржа, хүйтэн жабартай ниилэн, хасарнуудыень хайрана. Бадамын далда орон ошоторнь хаража зогсоһон Алтан-Очир сээжынгээ оёорһоо һанаа алдаад: «Зай, иигээд минии һаһанай хүсэл, этигэлшыё бүхэбэ. Мүнөө хотодо хорожо байха шалтагшыё үгы болобо бэшэ гү? Ехэ үйлэ бүтээхэ шабитай ушарбаб гэжэ һанаһамни – баһал худал... Амидарал намайе мэхэлжэ, хууража, һанаагаа ханахагүй юм хаш. Бадамшыё дуратай ажалаа орхихо баатай болобо. Үнэн юумые бэдэрээд, тэрээнһээ дулдыдажа, харгыһаа хазайжа ябаһан хүниие харахадаа, атаархуу тулюур амитадууд баярлажа, бидэ диилээбди гэжэ сэдхээ бээ? Үнэн ёһондоо тиимэ бэшээ! Нэгэ үе сагта бэе, сэдхэлээ хохидолдо оруулбашье гэлэй, хөөрхымни... Саадахи удхань гэхэдэ, арюун юумэн хээээ мүнхэдөө арюун лэ зандаа үлэхэл! Һайн зурхайша болохын ушарай нэгэнтэ тохёолдоошьегүй һаань, мэргэн ухаае эзэмдэжэ шадахал нэгэн!» – гэжэ сэдхэбэ.

Арбан зургаадугаар жаранай хүхэгшэн луу жэлэй хабарай дунда нарын тэнгэхээ хойшо Алтан-Очир зурхайша халюун архан дэгэлээ хэлгэжэ, хаарал үнгэтэй даабуу дэгэлээ үмдөөд, үрөөхөн шэхыень бодхоон тоорсог малгай толгой дээрээ табижа ябадаг болобо.

Тиигээд анха түрүүн хото ерээд, Ехэ хургуулиин үүдээр уни заяанай багша мэтээр орожо, гаран, замдаа дайралдахан хүнүүдээр мэндээ хэлсэн ябаашье хаань, дээрэ нэгэ сагта номынгоо дээжые үргэжэ байхан зурхайн дасанда хууһандал өөрын болготорнь үшөө үды ааб даа. Намар, үбэлэй зургаан нарые үнгэргөөд, хэжэ бүтээхэн, заажа хургахан юумэмни юун бэлэй гэжэ хаа-яахан бодоод үзэхэдэнь, сэдхэхынь ехэл дунда шэнгээр ханагдадаг аабза. Тиигэбэшье, хотын амидалда дадажа, болбосорол ехэтэй сэхээтэнүүдэй дунда багшын ажал хэжэ ябаһандаа баһа олзуурхаха ушар бии.

Хабарай хурса элшэтэй наран сонхоор шагаажа, бэшэгэй шэрээ дээрэ туяагайнь тудахада, Жамц хууриһаа бодожо, сонхын шара торгон хүшэгэ буулгаад, зурхайшаһаа нэгэ юумэ лаблан асууха гэжэ байтарнь, газааһаа танигдаагүй үндэр залуу хүн орожо ерээд, танхимай үүдэнэй хажууда байхан хандали дээрэ хуушаба. Тэрэ хүниие гайхан харахан Жамц багшын:

– Та хэнтэй уулзаха гэбтэ? Газаа нэгэ бага хүлээжэ байгты. Бидэ иигэд гээд тарахадь, – гэхэдэнь:

– Зүгээр, зүгээр... Таанар хэшээлээ ябуулагты... Энэ сонхын хүшэгэ хааха хэрэг байхан юм гү? – гэжэ тэрэ хүнэй хэлэхэнь ехэл һонин шэнгээр ханагдаба. Тиин эндэ хуугаашадай муртэй хөөрэлдэжэ үрдеэгүй байтар, мүнөөхи хүн:

– Хүлисөөрэйгты... Ламатан, та хэшээлээ дүүргэбэ гүт? Би эдэ багшанартай хөөрэлдэхэ албанай ажалтай ябанаб, – гэбэ.

Энэ залуу хүнэй үсэд нэтэрүү хүйтэн харасаһаа сошордоһон Алтан-Очирой тэсэнгүй:

– Һайн байна гүт, хүбүүн? Айлда орожо ерэхэн хүн түрүүн мэндэшлээд, хуудал эзэлхэ эрхээ оложо абадаг юм. Шамда аха захатаниие хүндэлхэ ёһон, юрэ, алга гү? Бидэ ямаршые хаа багша хүнүүд байнабди. Хэншые байг, ажалыень зогсоожо, үл-

дэжэ гаргаха эрхэ байхагүй! – гэхэдэнь, тэрэ хүн үбэрһөө улаан үнэмшэлгэ гаргажа һарбайба.

Дамба абажа хараад, һөөргэнь бусаажа үгэбэ. «Ниигэмые хамгаалхын тусхай хэлтэсэй мүрдэгшэ шэрүүн янзын эрэ байхань гү? Гушан долоон он бэшэл юм һэн», – гэжэ бодоһон Дамба багша:

– Та, Алтан-Очир гуай, танхимдаа ошоод хүлээжэ байгты даа, – гэжэ аргадангыар хэлэбэ.

Мүнөөхи эрэ ламын гарамсаар, үүдэ шанга гэгшээр хаагаад, Жамц Дамба хоёрой урдаа саарһа дэлгэжэ табяад:

– Танай һургуули оюутан залуушуулда шажанда шүтэхэгүй үзэл номлохо байһан аад, яахадаа ламые залажа, ном заалгажа байдаг бэлэй? – гэжэ шангарба.

Хоёр багшанар бэе бээ харалсаад, Дамба түрүүлжэ:

– Шажанһаа гадуур үзэлтэй холбогдоһон хэшээлые философиин танхимһаа ябуулдаг юм. Энэ хэшээл хадаа хүтэлбэрийн заршамаар заагдажа байна. Бидэнэй хубида бол, зурхайн ухаа заалгаха ажалаа һая эхилээд байнабди. Оюутадта заагданагүй!.. Зурхайн ухаан гээшэ монгол математикийн болон түүхын залгамжалал гэжэ ойлгохо ёһотой. Сэбэр тоо бодолгын ухаан лэ дээ, – гэхэдэнь, Жамц:

– Зурхайн ухаан мүнөө сагта хүтэлбэрийн журамда орожо баталагдаагүйшые һаа, бидэнэй мэргэжэлтэй нягта холбоотой юм. Монголдо тоо бодолгын яжа хүгжэһэн, ямар арга оншотой байһыень шудалжа, монгол сэдхэл бодолой залгамжалые шэнээр тогтоохо гэхэн зорилготой. Зурхайн гүн шанарые шажантай худжа болохогүй!.. Энээниие мэргэжэлэй шугамаар ойлгохо хэрэгтэй юмэл даа, – гэжэ хэлэбэ.

Тиэхэдэнь ерүүл хүн ехэтэ уурлаһан шэнжэ гаргажа:

– Шажанай мунхаруулгын гол шэнжэнь болбол, мэргэ-түлгэ табижа, хүнэй һанаа сэдхэлые үймүүлхэ гэхэн зорилготой!.. Тиимэһээ зурхай гээшэ мэргэ-түлгэй гол хэрэгсэл болодог гэжэ бидэ һайн мэдэнэбди!.. Таанад тоо бодолгын түүхэ шудалжа байһан нэрээрээ намайе төөрүүлхэ һанаатай байнат. Тиигэжэ болохогүй!.. Энэ лама манай хараа-хиналтада бүридхэлтэй хүн. Хуушанай хуанли хэжэ, хэблэлээр гаргаха гэжэ оролдожо байдаг... Ямаршые үе сагта шажанай судар бисалгадаг. Мэргэ-түлгэ буулгадаг. Бүхыл үйлэ хэрэгээрээ шажанай

ниие мандуулхын түлөө оролдож ябаһан хүн энэл гээшэ! Тигэхэ мүртөө үндэһэ яһатанай үзэл бодолой үүр болоһон газарые оложо, шурган орохо харгыгаа мэдэнхэй! Таанад сэхээтэнэй төөригдэлдэ ороһон зоной үлэгдэл болонот. Тиигээд тэдэнэй хэды ехэ хэлэ ама татажа, ямар юумэнтэй орёолдож байһые мартажа болохогүй... Таанад үндэһэ яһанай үзэл, төөригдэлөө дахин һэргээжэ, дэбэргэхэ һанаатай гээшэ хат? Энэ үнэн гү?.. Нарилжа хэлэбэл, энэ лама намын засагта эсэргүү үзэл бодолоор нэгэдэһэн хүнүүдтэй холбоо барисаатай байжашье болохо... Энээниие таанад мэдэнгүйт. Харин би мэдэнэб!.. – гээд, саарһан дээрэ юушыёб бэшэнэ.

– Сэхээтэнэй төөригдэл, тэрэ үндэһэ яһатанай үзэлтэйшни суг зурхайн ухаа шудалха гэхэн бидэнэй зорилго яабашье дүрөө ниилэхэгүй байна... Зурхай бол, Дурна зүгэй тоо бодолгын ухаан бол, хүнэй үдэр бүрийн амидаралай хэрэгсэл мүн. Мэргэ-гүлэгы бидэ огто мэдэхэгүйбди. Тиимэ үйлэ заалгаагүйбди... Эндэ шажаниие дэбэргэхэ, һэргээхэ гэхэн ямаршыё һанаан байхагүй! – гэжэ Дамба Жамц хоёр ушар байдалаа ойлгуулхые оролдобо.

– Яабашье, энэ ажалаа дары зогсоонгүй үсэрхэбэлтнай, намын үнэмшэлгэтэйгээртнай дуудажа болохо!.. Тэндэ дуудуулбал, саашадаа юунэй болодогы таанад һайн мэдэнэт. Мүнөөдэр би иигэжэ һанал бодолоо мэдүүлбэ гээшэб! Тиимэһээ үгээсэ ойлголсобо гүбди, али юун бэ? – гэжэ хүндэрхэбэ тэрэ хүн.

«Мүнөө юун гэлтэйб? Хэлэхэн үгөөрнь болоогүй һаа, юушыё хэхэдэ болохо хүн», – гэжэ һанаһан Дамба нүхэр тээшээ халта хараад:

– Дээрэһээ нэгэнтэ иигэжэл заабарилжа байгаа хадань, бидэ яаха болонобибди? Болихол гэжэ хэлсэе!.. Тэрээнһээ үлүү амархан юумэн алга... Угынь, үндэһэн хуулида бэшэгдэхэн эрхэтэн зоной эрхэ гэжэ бии. Тэрээниие баримталбал, буруу болгохо үндэһэн үгы, – гэбэ.

Мүрдэгшэ хүн:

– Үндэһэн хуулида һураха, хургаха гэхэн эрхын байбашье һаань, коммунист үзэл сурталда эсэргүүтэһэн үйлэтэй хайра гамгүйгөөр тэмсэхэ гэхэн хуулийн дүримэй байхада, яалтай гээшэб?! Шажанай энэ заабариһаа гадуур байжа болохогүйень таанад мэдэнэ ёһотойт... Зай, иигээд бэе бээе һайнаар ойлгол-

собо янзатайбди, – гээд, хөөрэлдөө баталхан саархан дээрээ тэдэ хоёрой гарыень табюулжа, хабтаһан соогоо хээд, ябаха тээшээ болобошье: – Тэрэ лама багшадаа ном заахая болибот гэжэ ондоогоор тайлбарилжа үгэнэ бэээт, – гэжэ хэлээд, гаржа ошобо.

Юүгээшье ойлгохоёо болишоһон хоёр багша бэе бээе харалсажа, нэгэ хэды саг соо абяагүйхэн хууһанаа, тамхия гаргажа аһаагаад, шуналтайгаар хороно.

Тиигээд Дамбань:

– Нургуулида нураха хүрэтэрөө хүнэй хараа-хиналта доро байдаг болохо юм байна. Баг үмдэһэн мэхэшэд юу һанаһанаа хэжэ, худалаар шашаад, үндэһэ яһанайнгаа оюун ухаанай хүрээндэ гаража, хүнүүдые намнаха гэхэдээ, элдэбээр аашалха юм ха. Иимэ хаалта, хорюул доро байхада, шэнжэлхы ухаанай хүгжэхэншье үды байна дээ!.. Ухаанайнгаа зэргээр бисалгажа сэдхэхые шалгажа харууһалһанайнь ашаар бүхы юумэн заа-бариин түхэлдэ ороо. Хүнэй оюун ухаанай хүгжэлтые тогтоожо, нэгэ хэм соо байлгаха болобо. Бидэ иигэжэ хууһаар, түлхюүрээр мушхаад хүдэлгэдэг хүүхэлдэй шэнги амитад боложо һалахамнай! Иихэдэнь яадаг юм?.. Үбгэндөө юун гэжэ хэлээ һаа, аятай болохо байнаб?.. – гэжэ һанаата болобо.

– Юуншье гэхээ мэдэхын аргагүй. Энэ шодогор хара хүнтэй зада зүрилдөөд, гараа табижа үгэнгүй байха юм байна гэжэ һанаһан аад, баһал табин зургаан онойхи шэнги хэрэг мандажа гараха гү гэжэ бээе баряад, абяагүй байһамни буруутаба гү, яабаб?..

– Хүнэй хараха нүдэн, бодохо ухаан дүрбэн зүг, найман хизаар тээшэ заяагдаад байхада, мүнөө бидэ гансахан зүг уруу хаража, гансахан амаар хүдэлхэ болобобди дээ. Иимэ сагта юуншье гэ, – туһа нэмэригүй. Шэхээ дэрбылгэн шагнажа байгаад, хоб зөөжэ, сууря дэгдээхэдээ мэргэжэлхэн, тэрээгээрээ хоолоо олодог тэжээбэринүүд үсөөн бэшэ дээ! Тэрэ хүн өөрөө зурхайшантай уулзажа хөөрэлдэнгүй, хүнэй гараар могой бариха гэхэн хара һанаань шоо үзэмөөр... Бодото үнэниень хэлэхэдэ, Алтан-Очир гуай ухаатай хүн, бултыень ойлгожо, дотор бодолтой ябаһан байха...

– Иигээд орхижорхихонь... Мүн хайратай даа...

– Хари даа... Гэртэнь ошоо һаа, яадаг юм?..

– Мүшхэхэдөө ядахагүй...

– Юрэдөө, хэн ошоожо хэлэдэг, дуулгадаг байнаб?

– Өө! Тиимэ хүн зүндөө олон ааб даа! Уяанай тэжээбэ-ринүүд бүхы газарта шургажа ороһон гэдэгынь үнэн лэ аабза!

– Тиимэшье юм гү даа?.. Зай, бидэшье яахабибди даа, наһаараа намын бодолгыг дахан бүмбэржэ ябадаг улад хаям-бибди. Тиигээл гэжэ улаан баталалгата үнэмшэлгыень үбэртөө хээд ябаһан хойноо хэлэхэшье үгэ алга. Харин залуу үетэнэймнай монгол ёһо заншалаа мэдэдэг, сэдхэхэдэг болоо хаань, хайн юм һэн! Ядажа ерэхэдээ, ехэ һургуулиимнай хүтэлбэри-программа хүрэтэрөө дүрим, журамда хашагдашаһан байдаг. Оюутан бүхэнэй шадабари, хүсэндэ тааруулаад, багшанар өөһэдөө сүлөөтэйгөөр шийдхэжэ, нэмэжэ, хаһажа байһай гэжэ ханагдаха юм. Багша, оюутан – бүгэдэ нэгэ хобоогоор урдаһан уһан шэнги болоходоо, яажа саашадаа хүгжэхэб даа? Энээн тушаа Эрдэм болбосоролой яамантай зүбшэхэдэ, мүртэй харюу үгөөгүй бэлэй... Алтан-Очир гуай тон зүб ханаа бодол хэлэжэ байгаа һэн. Эртын сагай һургуулиин шабида заадаг онол аргыг мүнөөнэйхитэй нийлүүлжэ, хүнэй бодомжыг задалжа үргэдхэхэ хэрэгтэй гээ һэн.

– Үнэхөөрөөл тиимэ байна... Теэд энэшни ши бидэ хоёрой мэдэхэ юумэн бэшэ. Захиралта, заабариин гарһаа мултараал хаа, янза бүринн ханаа хүсэл дэгдэхэл дээ... Лама гуай эдэ бүгэдыг бидэнэй урагшагүй байдалһаа болоод байһан шэнгээр ханажа, дураа гутана... Үгыень шагнажа һуухада, зүб юумэн тухай хэлээд лэ байдаг хүрхэй мэргэн хүн лэ!..

– Аюушжавтай тааража, ехэ зохидоор хөөрэлдэдэг юм бэлэй. һуража ядахагүй залуу хүниие шаби болгохоёо бэдэрдэг һурагтай һэн. Би тэрээнһэнь хашараад, залуушуулай дундаһаа нэгэшье хүниие нэрлэжэ үгөөгүй һэм. Тэрэмни зүб байба... Хэрбээ мүнөө залуушуулда зурхай заажа эхилһэн байгаа хаа, бөөн ехэ зарга мандаха һэн...

– Үбэл намдашье баһа дүтэлөөд, халахаяа болибо. Лхагвааел обёороод байна гү гэжэ тухайлаа һэм. Тон болохотой хүн гэжэ ханаһан байха... Яаба-хээбэшье, бидэндэ ном заахаяа болибоб гэжэ ехээр дураа гутахагүй бэшэ аа гү?..

Тэдэ хоёр иигэжэ хөөрэлдэһөөр, тэнхим уруугаа ошобо. «Үбгэн ламада ямар арга оложо дуулгахаб даа? Багшалжа

эхилхээрнь, зургаан нара болоо. Хахад жэлэй амаралта болон гэнтэ ажалһаа болиһоной мүнгэ олгуулхын түлөө бухгалтеритэй хөөрэлдэхэ хэрэгтэй. Юрэнх, энээн тухай ректорто дуулгаа хаа, зүб байха», – гэжэ Дамба бодожо ябана...

Үглөөнэй сэнхир огторгой үүлээ туун сэнхиигээд, үдэһөө хойшо тунгалаг наран аятайханаар шаража байбашье, үдэшэ боломсоор, шорой хийдхүүлэн халхилхадань, хабарай тэнгэри харатай гэгшые баталһан мэтэ...

Энэ халхи шуурган соогуур Алтан-Очир нюргаяа үргэлэн ябахандаа: «Эртэ, орой хэзээ нэгэн сагта иимэрхүү үгэ хэлэн гарахал бэшэ аа гү гэжэ бодогдоод байһан юм даа. Сагай аяар монгол хүнэй монгол сэдхэл бодолоо ухаалдитарнь үшөө үды байна. Өөрын бодол, өөрын ухаагаар хүдэлдэг хүнгүй боложо дүүрээл дээ! Эрдэмтэ багшанарай эрхээ хамгаалха шадабаригүй байхада, залуушуул тухай хэлэнхэнэйшье хэрэг үгы. Жэл сагай үнгэрхэ бүри бээ эзэмдэхэ, үнэ сэнгээ мэдэрхэ тэнхээгүй хүнүүд олон боложол байна. Тиигэнээр юун боложо дүүрэхэ юм даа?.. Эндэ удаан саг соо байбал, юу-хээ дуулахал хаб. Удааржа байһанайшье хэрэггүйл дээ. Урин дулаан сагшые ерээ. Нютагаа нүүжэ бусахаар гээшэ ха», – гэжэ бодолгото боложо ябаа хэн...

Ламатан гэрэйнгээ ажал хэжэ хууһан хамгаяа хаража: «Энэ хүгшэмни дэгэл, хубсаһа оёжол хуудаг. Үлүү, дутуу юумэн тухай бодожо шаналхашьегүй, мүнгэнэй олдoo хаа, эдээд, гоёжо хубсалаад байхада, амаршые юумэ гү даа? Яахабши теэд, бүхэгүйн заяан!.. Энэ гоё дэгэлээ хэзээ, хаана үмдэхэ юм? Мэнэ гэнээр нүүхэ гэжэ байхада. Ошоод лэ, хэдэн үхэрэйнгээ шабааһантай носолдохол даа!» – гэжэ шэбшээд:

– Хүгшөөмни, яаһан гоё дэгэл оёжо хуугаа юм бэ? Наһатай болоһон минии нюдэндэ ялбаад, харагдахашье юумэн бэшэ. Үглөөдэр үдэшэ багта энэшни дууһаха гү? Театр гэдэг ордондонь орожо, нэгэ юумэ үзөөд ябаялши даа. Хүн урилга асаржа үгөө хэн, – гэхэдэнь:

– Өө, яагаа хайн юм бэ?! Хүдөөдэ ямар юумэ үзэжэ, сэдхэлээ хэргээнэ гэхэбши? Хэдэн үнээдэй мөөрөөнһөө бэшэ ондоо юумэ соносохо шэмээгүй хаям... Энэ дэгэлые Пүнсэлдэ оёжо хуугаа хүм даа. Тэрээндэшни хахархай-натархайгаа шэдэхэ сүлөө саг олдохошые бэшэ... – гэжэ Пагмажав ушараа ойлгуулба.

– Тиимэ дээ! Тэрэнь зүб!.. Пүнсэл залуудаа оёхо, хэхэдээ, уран гартайл юм нэн. Мүнөө хүгшэрөөд, гарынь хүдэлхэхөө байтагай, аманиннь үлүү ехээр хүдэлдэг болоо бэшэ аа гү? Үнгэ шарайн арайл ялагар-салагар болошонхой!..

– Үтэлөө гэхэдэ, үхөө бэшэ хаям!.. Тэрэмнай аймагай түрүү хаалишан, депутат хүн. Гоёод ябаха хэрэг гаранал дээ! Хүнэй нюдэндэ үнгэтэй, өөдэтэй янзаар харагдаг лэ!.. Залуу ябахадаа, даалимба дэгэлтэйсье хаа, гоёор харагдадаг байгаа. Мүнөөшни «хубсахан бурхан, бэе шүдхэр» гэдэгын лэ болоод байна. Үбгэдүүдэй хаража баясахагүй юм хаань, абгай, хээтэйнүүд хонирхожо хараг лэ!.. Би анха түрүүн Пүнсэл абай та хоёрхоол боложо, юумэ найнаар оёжо нураха байна гэхэн бодолдо абтаа бэлэйб. Тарбаганай дошын хажууда анха түрүүн тантай уулзахадаа, танай хөөргынтнай даалингые хараад лэ, хэн оёжо үгөө гээшэб гэжэ ехэтэ хонирхоо нэм. Бүри хүүлдэ Пүнсэл абгайе оёо гэжэ дуулахадаа, сэдхэлни аажам тэнюун болоо бэлэй. Сэдхэлдэ нэгэ сэб нуугаад байхан юм даа, золиг... Бүхэгүй хүнэй атаа-мээн заримдаа хэрэгтэй, зарим үедөө хэрэгшьегүй юумэн бэлэй, – гэжэ Пагмажавай хөөрэн нуухада, залуу наһан ханагдаад, сэдхэлдэнь хэды зохид бэ?..

Ехэ театрай магнал торгон хүшэгэнь аалихан нээгдэжэ, морин хуурай гүнгэнэнэн хайхан аялгада хүнүүдэй зүрхэ сэдхэл татагдаад, булган тоорсог малгай духа дээрээ үмдэнэн, гүнхалзаһан алхасатай үзэсхэлэн хайхан бүхэгүйн гаража ерэхэдэ, үзэгшэдэй халуун альга ташалгаар угтахада, аадар бороо шууян-шааян орошобо гү гэлтэй... Дуушан Олдомаа залуу наһанһаа арад түмэнэйнгээ дунда алдар солоёо мандуулжа ябаһан нэгэн. Тэрэнэй гоё хайханаар дуулахые шагнаха бүридөө сэдхэлээ баясуулан, амидаралта гуниг, гажаралаа мартан жаргаһан олон түмэнэй дунда нуугаа Алтан-Очирой зүрхэн гэнтэ жэгтэй хонин мэдэрэлдэ абтаба. Үтэлжэ буурал болоһон хүнэй сэдхэлэй утаһые дайран, юрэ бусын гажарһан гү, али гайхаһан мэдэрэлдэ хүргэжэ байгаа хэзээдэсье мэдэгдээгүй дууша бүхэгүйн баясхаланта шарай тодорон тодорбо.

Ара хүбшын унаган
Алтанхан тогод бороороо
Амраг жаахан хүбүүнэйнгээ
Аашадань хүртөөд мордоо доо.

Һүүмэлзэнхэн харагдахань –
Һүмэтэй Бударын шулуун гү?
Һүүмэлзэнхэн харагдахань –
Минии нэгэ алдарай гү?
Дэнгэй нуурай ожорһон
Добжооноор дүүрэн гунхана, –
Дэмы хүнэй үритэй
Дэндүү юундэ дадаабиб даа? –

гэжэ дуулаһан бүһэгүйн сээл һайхан хоолой уянгатан шэн-
хинэжэ, амисхалаа даран һуугаа үзэгшэдэй баясажа хүхин,
альгаяа ташажа нэжэгэнүүлһэн абяан Алтан-Очирто нэгэ хо-
лодон, нэгэ ойро болон соностобо. Олдомаа бүһэгүйн эгэшэг
һайханаар дуулаха тума Алтан-Очирой сэдхэлые алас хо-
лоһоо даллан дуудадаг инаг һайхан Лхамдулам түхэрээн хара
нюдөөрөө гунигтайханаар шэртэжэ: «Үхинөө танижа байна
гүш? Намтай, шамтай адлихан түһөөтэй бээ?» – гэхэн шэнги...
Яруугай голой мэлмэрэн миралзаһан долгин шэнги ирагуу
тунгалаг аялгатай энэ дуунай үнэн үгэнүүд дура сэдхэлэй үб-
шые шэбэнэн-шэбэнэн һэндээжэ, сэбэр уһатай Завхан голой
эрбээр үгсэжэ, уруудан ябаһан залуу наһыень, дуулаһаар, энеэ-
һээр угтан тодоод ерэдэг байһан амараг бүһэгүйень амилуу-
лан мүнөө асарһан шэнгээр Алтан-Очирто һанагдаад, ну-
лимса мэлмэрүүлһэн нюдөөрөө мүнөөхи дууша гургалдайе
дахин адаглан харахадань, саһаа урид хахасаһан ханиинь
шарай түһөөтэй басаган энеэбхилэн угтажа байба. «Ушаржа
золгоһон заяамни, хайрата үримни мүн гү дээ? Үхимни,
энэрхы хөөрхымни!.. Ягаашье эхэдээ адлихан хонгор һайхан
үри бэ?!» – гэхэн үгэнүүд өөрын эрхэгүй, шүдэгүй мүйлзһөөнь
мултаран, аманһаань унаба. «Юун гэнэбши?» – гэжэ Пагмажа-
вай һурамсаар, үндэгэд гээд: «Үхимни, минии үхин! Наһаа-
раашье яг мүн дөө... Эды хирын лэ ябаха ушартай!» – гэжэ
дахиад лэ өөртөө шэбэнэн үгэлбэшые, үбгэржэ доройтоһондоо
зубхинь унжыжа, уһа гүйлгэхэн нүдэнһөөнь болор шулуунай
үнгэтэй дуһалнуудай бүмбэрхэдэ, хамсынгаа нюдарга буул-
ган, нэгэ дахин аршаад, сэдхэлээ хүшэлэн барижа һууһанаа,
хажуудахи хүнһөө:

- Хүбүүн, энэ үхин али нютагай хүн бэ? – гэжэ асууба.
- Дуутай-хууртайгаараа Губиин үхин байха...

– Мүн шэдитэй дуушан бшуу! Хэдышье шагна – сэдьхэлээ ханашагүй, – гэбэ танигдаагүй хүн.

Тиин ара нюргандань хууһан наһатай нэгэ үбгэн, сэдьхэлээ барингүй, хайрхахаяа һанахадаа:

– Манай Дунда-Губиин хүүхэн! Би эсэгыень һайн танидаг хүм, – гэжэ бахархан хэлэбэ. Алтан-Очир «эсэгыень һайн танидаг хүм» гэжэ дуулахадаа, урмашан:

– Эсэгэнь дуушан хүн гү? – гэжэ һонирхобо.

– Эсэгэнь нам шэнги мундуу хара хүн. Энэ үхин лэ айл бүлэдөө гансаараа түрэнэн эрдэни!.. Зээрэнэй инзаган шэнги шарайгаараа бурханһаа заяагдаһан хүн дээ! – гэжэ тэрэ үбгэнэй магтахата, хажуугаарнь хууһан хүнүүдэй: «Аргаар. Дуугай байгты!» – гэхэлээр, хоёр үбгэдэй хөөрэлдөөн замхаба.

«Мүн дөө, мүн!.. Төөриһэн үримни яг дүрэ шарайгаараа. Эжынгээ үбшэлөөд байхада... Ай даа... Пүнсэл танингүй яахаб? «Лхамдуламын Яруугай-Хүреэндэ нэгэ эмгэнэйдэ түрөөд, бурхан болоһонойнь һүүлдэ, губиин нэгэ аяншан эрэ үншэн үргэжэ хүн болгохом гээд, абаад ябаа һэн», – гэжэ Пүнсэл хөөрөө бэлэй. Иигэжэ ушаржа хараха заяан баһа байдаг байна дээ. Золгүй намайе бурхан яатарни сээрлүүлээб, яахаб дээ», – гэжэ үбгэн ламын гажаржа, сэдьхэл зүрхээ шэмшэрүүлэн хууһада, мүнөөхи дууша гургалдайн сог залитай аялга улам-улам хүсээ абан, тэнгэриһээ хура бороогой адхаржа, газар дэлхэйе тэдхэнэн шэнгеэр зэдэлнэ.

Үбгэн ахамни үбэлдөө үбэлжөөтэй,
Зундаа зуһалантай байһаар байгаад,
Үһээ сайжа, үтэлһэнэйнгээ ушарые
Үшүүхэн үри бидэндэ хэлээрэй дээ.
Үбгэн ахамнеэ, та минуу зээ!
Үтэлэе гэжэ үтэлөөшьегүй шүү,
Үнгэтэ юртэмсынгөө жама ёһоор
Оршолоной эрхые ёһошолон дахажа,
Үбгэрэн харижа бусадаг бэлэй дээ,
Олон жэгүүртэмнеэ, та минуу зээ!

Энэ дуун юртэмсын амидаралай ушаралта хахасалгые үбгэржэ муудаһан Алтан-Очирой сэдьхэлдэ шэбэнэнэн мэтээр зэдэлээд, халижа ошохо замаа арюудхахадатнай туһа болохо бэшэ гү гэнэн шэнгеэр уярма зөөлэхэнөөр соностобо.

Торгон гоёолтотой хүшэгэ аалиханаар хаагдажа, зүрхэ сэдхэл дохолуулхан дууша бүхэгүйн харагдахаяа болиходо, хүнүүд танхимһаа хойно-хойноһоо гаража эхилбэ. Энэ олон зоной урасхал дунда хүлөө һула табин гэшхэлһэн Алтан-Очи-рой сэдхэл гунигта абтан ябана. Бурхан тэрээндэ ямар ехэ буян хэшэг хайрлаба гээшэб? Тээд энэ бүгэдые эдлэн жаргаха хуби байгаа һэн гү? Үе сагай жама ёһоор амараг ханиһаа хахасажа халаа һэн.

«Мүнөөдэр: «Абашниб!» – гэжэ хэлэхэ эрхэгүй аад, зүн бэлигээрээ түрэхэн үриее танин, уяржа һуухаһаа ондоо хатуу шийдхэбэри, юрэ, байха гү? Баһа бурханһаа хайрлагдаһан эрдэм бэлигээ зоргон соогоо залажа, олон түмэндөө туһа дэмжэлгэ хүргөө һэн гүб? «Үгы!» – гэжэ ханаад, Алтан-Очирой уяран хайлажа ябахадань: «Энэ бүхэнэй буруутаниинь бурхан бэшэ, хуби табисууршые бэшэ, хүмүүнэй адхаг сэдхэл болодог юм бэшэ гү?» – гэхэн бодолой толгойдонь орожо ерэхэдэ, ушаргүйгөөр сошордон: «Юундэ? Хүн хүндээ муу ханажа, юрэ, болохогүй! Заяа табисуураа үмөөржэ, бусадые муушална гэдэгшни ямар удхатайб, Балдан-Лхамамни? Алдуу гээшэл!» – гэжэ халаглаад, аманай уншалгаяа уншажа, гунигаар дэлбэрһэн сэдхэлээ номгоруулхаяа оролдоно.

Хуби заяанай эрхээр мүндэлөөд, тэрээнээ эдлэжэ ханаһан хойнонь, амарханаар һөөргэнь бусаажархидаг энэ буурал хорбоо дэлхэйдэ хүн хара буужа халаглаха, хайрлан дурсажа ябаха юумэтэй хадаал, айл бүлэ болон түбхинэжэ, баһа амидархын түлөө тэмсэн тэгүүлдэг бээ даа.

7

Үе сагай жама ёһые, хүнэй хуби заяае һөөргэнь бусаадаг эрхын юртэмсэ дэлхэй дээрэ оршодоггүй ушараар һара, жэлнүүдэй ходорон ошохо бүри амидарал өөрынгөөл хууляар хэн нэгыг үдхэжэ үндылгэн, хэн нэгыг үтэлүүлжэ доройтуулна хаяа.

Хэзээ нэгэ сагта дэлхэй наран хоёрой бэе бээ энхэрэн тэдхэхээ болёо хаань, харанхы нүхэн тогтоод, эсэс түгэсхэлгүй шунал, хүсэлыг дарагдангүй үлэхэ гэжэ хэлэхын аргагүй.

Бүрилдэжэ бии болоһон аад, хосоржо, мүхэн хосорһон аад,

хэргэн байдаг жама ёһые мартажа болохо аал? Олон он жэл-нүүдэй урасхалда газар эхэ, амиды байгаали элэгдэн-элэгдэ-һээр, анханай шэнжэ, үнгэ үзэсхэлэнгээ гээхэтэйнэ зэргэ, олон үе сагые дамжан ерэнэн жаргал, зоболон соогуур, хатуу, зөөлэн амидарал дундуур хүмүүнэй шуһан үдхэржэ, хүнэхэгүй сэдхэлтэй болон, юртэмсэ дэлхэйһээ халин ошоходоо, ондоо юумэндэ шэнгэн, дахинаа амилха болотороо ута замые дабан тэнэдэг юм даа. Тиигээд амидаралай түмэн дабаан өөдэ үгсэжэ уруудан, бэдэржэ бүдэрэн ябаа хүнүүдэй нюур шарай арюун хайханаар харагдабашье, хүндэ мэдэгдэхэгүй дотоодын юртэмсэдэнь аюумшагта хилэнсэг нүгэлэй байһые хэншье обёорхогүй. Амидаралда хурган түбхинэжэ, али муу шунал, хүсэлһөө хахасажа шадангүй, бурхандаа ошоһон хойноошье хара мүр татаһаар, гал гуламтаяа хооһолхо ушар олон даа. Иигэжэ түмэн үедэ сэбэр болохогүй хилэнсэгтэ абтахагүйн тулада оюун ухаанайнгаа һаруул тунгалаг шэнжэдэ хүмүүнэй арюун ябадалые өөртөө согсолон бэлүүлээрэй гэхэдээ, бурханай шажан хүндэ туһа боложо, сэдхэл һанааень арюудхажэ байһан бэлэй.

Тиин гэтэр, хүнэй һанаан зоригые ондоо тээшэнь залаһан коммунист үзэл суртал гэнтэ бии болоод, хүнэй гадар үнгые тэнгэрийн һолонго мэтээр шэмэһэн аад, дотоодо сэдхэлыень ямар ехээр бузарлана гээшэб!.. Энэ хүсэтэ һалхин шажанай номые мушхаруулан хийдхүүлжэ, газар тэнгэри хоёрой хашалтада тогтоонгүй, гадаада ехэ далайн саана абажа шэдэһэнһэнь хойшо нэгэ жаранай тонгойн ошоһоной гай зоболон хүнэй арюун ёһондо хара мүрөө шэнгээһээр лэ байхадань, хүн бүхэн энээндэ анхаралаа хандуулнагүй.

Эдэ бүгэдые эрдэмтэ хубараг Алтан-Очир сэдхэл ухаан соогоо эрьелдүүлэн бодоно. Тэрэ гадаада юртэмсэһөө эрьен хараха хэргэг бодолоороо сүлөө боложо, хэдэн жэлэй нюур шарай үзэхэдөө, юу бодонгүй, юуень бээдээ шэнгээнгүй байгаа гэлтэйб? Энэ хүсэл, бодолой эрын ами наһаяа абаржа, тэрьелжэ бодоһон саһаа хойшо бэе махабадаа арюудхаха болотороо шэбшэжэ бисалгаһан, баһа хара буужа халаглаһанайн захи үзүүрые тогтоожо гаргаа һаа, энэ дэлхэе мянга дахин тойрожол, түмэнһөө гадуур хүндэлжэ эрьелдэһэнтэй тэнсэхэл байгаа бээ. Тиигэбэшье, Алтан-Очир хүмүүнэй заяа түшэһэн

эгээлэй амидаралдаа нэгэтэшые гомдоогүй. Наһанай эсэстэ нюдэнэйн хараса һуладажа, бүтүү харанхы байдалай үнгөөр нэмэрэн абтахада, хара буубашье, хэндэ юу хэлэжэ, хэндэ гомдожо байха бэлэй? Энэ үдэр хүрэтэр ехын ехые хүсэжэ, тэрэнэйнгээ бүтэхэгүйдэ, харагдаха-үзэгдэхгүй үнгэтэ байдалаа, зүбхэн, сэдхэл соохоноо зураглан, бодолоо хүргэхын түлөө элдэб һонин юумэ хөөрэн, үдэрэй утые барадаг болоо.

– Нюдэнэй һохор болобошые һаань, ухаан мухардаагүй байхадаа, тархи толгойдомни элдэбын юумэн зүүдэн шэнгээр худхаран зобоохо юм. Һаруул ухаатай, нюдэндөө галтай ябахада, бардам найхан байдаг бэлэй даа! Юумэн бүхэндэ һанаагаа табижа, шадалайнгаа зэргээр хубилган найжаруулха гэжэ оролдодог һэм. Түрэ уласай хэһээлтые амсан, тэрьелжэ бодоод лэ, түмэн олоной аяг аашадань сухалдан халаглажа ябаһаар, сэдхэлэй нүгэлые энэ бээдээ үлүү ехээр эдлэһэнһээ боложо, нюдэнэй хараа муудаа бэшэ гү?... Цэрэнбат хүбүүнэй хэлэһээр бодоходо, юумэн бүхэн үе сагайнгаа үнгөөр эрьежэ хубилдаг юм ха... Элдэб ааша гаргажа, Пагмажав, би шамайгаа зобоохон байхаб даа. Залуу тангил һаһыешни дэмыл үриһэн байгаагүй ёһотойб даа гэхэ хүрэтэр һанаата болохо хүм... Боро-Толгойн энгэртэ шамтай ушарһанһаа хойшо нэгэ бээмни хоёр боложо, мүнөө болотороо сэдхэлни таатай арюун ябана. Мүнөө мэнэ таанадаа орхижо, аласай холо руу ошохол хүн бээб. Минии мордохонһоо хойшо олон һайн юумэ үзэхэл байхаш даа. Минии һаһаараа дээрэ үргэжэ ябаһан бурхан шүтээмнай һэргэхэл! Тэрэ сагта ши минии юунэй түлөө нюдэнэйнгээ хүхэртэр һуужа байһан ушар удхыень ойлгожо, сэгнэхэл байхаш даа! Бурхан шажаниемнай бузарлажа булаашье гэлэй, теэд нэгэ сагта бултайжа гиихэл! Үнгэ зүһээ алдаһан юумые угаажэ сэбэрлээшые һаань, угынь, хара зандаа байдагтал, олон жэлэй туршада дарагдаһан бурхан шажан тиимэшые амарханаар һэргэхгүй... Халха-Монголдо шажанай дэлгэржэ, хүсээ абаһан түүхэнь ехэ һонин юм! Тэнгэриһээ заяатай эзэн Чингисэй алтан удам Түшээтэ хан Гомбодоржын хээрэ талада морилжо ябаһадань, нэгэ найхан лама дайралдаа гэхэ. Хан тэрэ ламатанһаа: «Та юу хэжэ һууна гээшэбтэ?» – гэжэ асууба. Тиихэдэнь: «Дэлхэе тахижа һуунаб», – гэжэ хэлээд, тэрэ дары мүнөөхи лама харагдаха-үзэгдэхээ болижо, гэрэлтэ һолонго

татуулан ошобо ха. Тиигээд хан хатан хоёрто хайхан зүүдэн үзэгдэбэ: тэнгэри газар хоёрые холбоһон холонгын бии болоод байтарнь, Ханджамц хатан дабхар бээтэй болоо һэн. Энэ ябадалые мянган модоной саана нютагладаг сэсэн хан сэдхэлээрээ мэдэрэн баясажа, олон түшэмэлөө дахуулан, тэдэнэйдэ айлшалан морилжо, найр наада хэжэ, хэды хоноод бусахадаа: «Засагта хаанай ухаанта хатанһаа Халха-Монголые алдаршуулха номшо мэргэн хүбүүн түрэхэ», – гэжэ хэлэхэн гэдэг.

Нютагтаа ошоод, алта, мүнгөөр урлаһан үлгы бэлдэжэ: «Хатан хүнгэрбэ гү, али үгы гү? Ямар хүбүүн түрэхэн байнаб? Мэдээд ерэгты!» – гэжэ өөрынгөө шэнжээшэниие эльгээһэн байгаа. Хатанһаа түрэхэн хүбүүн гурбан наһандаа бурхан шажанай нэрэ хэлэжэ хэлэндэ ороод, томо-томо сударнуудые сээжээр уншажа, үетэн багашуултайгаа наадахадаа, хүмэ, субарга барижа, хурал хурадаг байһан гэдэг. Гомбодорж хан хүбүүгээ Замбалжав номон хаан ламаар һахюул абахуулахадаа, Занабазар хэмээхэ нэрэ хайрлаһаниинь манай шажанай түрүү боложо, халхын дайдаар алдартай хиидүүд бии болоһон түүхэтэй. Тэрэһээ бүри урда Алтан хаан, Автай-Сайн хаанай үе сагта шажанай эхин табигдаһан байгаашье һаань, гэгээнтэн Занабазарай үе шэнгээр хүсээ абаагүй байгаа. Алибаа юмэн сагайнгаа хүсэжэ ерэхэдэ, булагай уһан шэнгээр бурьялан гаража, дэбжэдэг ушартай... Тэрэ үе сагтай сасуулхада, мүнөө сохом яажа мандахыень хэлэхэдэ – хэсүү...

Нюдэнэймни юумэ харахаяа болиһонһоо хойшо ухаан холодоод, тайлбарилжа хэлэхэ шадабаришые доройтоо. Нэгэ мэдэхэдэ, бороогой һүүлээр мөөгөнэй ургаһан шэнгээр хүмэ, хиидүүд бии болохо бэшэ аа гү? Тиин бороогой ороошыегүй һаань, наранда хатажа хоршыһон мэтэ нэгэ адли байха болобошые, олонһоо үсөөн, үсөөнһөө үнэн арюун шэгээрээ тунажа шэлэгдэхэл. Тэрэ сагта арюун шажанай ёһо жэнхэни удхаараа дэлгэрхэ юм... Тэдэнэй заримыень үзэхэлши даа. Заримандань наһаншые хүрэхэгүй аабза, – гэжэ Алтан-Очир һамгандaa хөөрөжэ, һанаа сэдхэлээ амаруулна.

Пагмажав эдэ бүгэдые хүсэд ухаараагүйшые гэлэй, гэбэшые – нүхэрэйнгөө гэртээ орожо, гарахадань, гарһаань хүтэлжэ, хэлэхэ, хөөрэхыень һонирхон, шэхээ табин шагнадаг юм. Үтэли дорой болоһон хани нүхэрэйнгөө «нюдэн, шэхэн»

боложо ябахадаа: «Хүйтэн үбэлэй хүр саһаар элбэгтэй агы нүхэн соо хорожо, халуун, хүйтэн харшалалтаһаа харааниинь муудаһаар, энэ болоо. Тэрээнһээ бэшэ нүгэл үбгэндэмни байха бэшэ... Амидаралдаа хэһэн нүгэл, буяниинь шэгнүүр дээрэ табижа үзөө һаа, буянай табагынь дүүрэн байха аабза! Сэдьхэл арюунтай ябаһандаа хүнэй нүгэлые тээжэ гарахал хүн даа!» – гэжэ бодоно.

Алтан дэлхэйһээ үгтэһэн хүсэ шадалдаа найдан, хадаһаа хада хүрэтэр дүүлин харайжа ябаһан омог хүсэтэй хадын ямаанай үндэр эгсэ орьёлһоо хүрэхэдөө, арьялаа ехэ эбэртээ диилдэн халидагтал адляар хүсэн түгэс ехэ номтой ламатан юртэмсэ дэлхэй дээрэ хүмүүн боложо түрөөд, баһа хэндэшые диилдэхэгүй сэдьхэлдээ тэнхээ шадал тээжэ ябаһаар, харын һайниие тодолжо, үдэрэй һайханиие һунган, бэеынгээ шанарые һэлгэхэ хэмдээ хүрэбэ.

Алтан-Очир ламатанай тагаалал болохоһоонь урда тээ нэгэ һүни шара туяагай элшэ гэрэйн тооно дээгүүрнь гурба дахин эрьелдээд, хаалга үүдэн хахинан хаагдаба гү гэхээр абьян гараа һэн. Ламатанай үндыжэ харахада, баруун, зүүн хасабшада хоёр һайхан залуу хүбүүд зогсожо байба. «Нюдэндэмни гэнтэ гэгээ ороһоорнь бодоходо, айлшадаа хаража байһан ушар хадаа минии энэ наһанай үйлэ үнгэржэ байна гэжэ элирүүлээ юм хаш. Эдэ хоёрые би хаана хараа һэнбиб? Яаһан танил шарайтай хүбүүд бэ?» – гэжэ һанахадаа, шарагшан бар жэлэй зунай эхин харын шэнын найманда тэрьелжэ, бодожо ябахадаа, ехэл дуу гарамгай зан гаргажа, Эрлиг-Номуун хаанай элшые дуудан ерүүлжэ, хөөрэлдэһэниинь элихэн һанагдаа. Тиимэ даа, гүлмэр залуухан хубарагай эхынгээ хүнзһэндэ этигэн, хойто түрэлдөө ошохые хүсэжэ гуйхадань, Номуун хаанай зарсанар зандаран: «Шамайе абаашаха саг үшөө ерээгүй. Бидэ өөһэдөө дурлажа гуйһан, хүсэһэн хүниие абадаг хоёр бэшэбди. Сагайшни болоходо, абаашахабди. Тэрэ болотор хэхэ юумээе хэжэ, хүсэлөө хангажа бай!» – гэжэ хэлэһэн бэлэйл. Зүүдэн үнэнтэ байдал хоёроо мүнөө болотор илгаруулаагүй Алтан-Очир тэдэниие хараад, таниһан шэнги, үгышые шэнги байна. Тэдэнэй мүнөөдэр лэ ерэхэ сагынь болоод, ерэхэниинь мүн бэлэй. Алтан-Очир гэнтэ сошордон, гэмшэн байтараа, тамын орондо ошогшодой нүгэл үйлэдээ-

гүйгөө ухаалан ойлгож, номгорбо. Тэрээндэ мүнөө юртэмсэ дээрэ хорожо байха юумэн үгы болонхой. Тиигээшье хаань, Номуун хаанай зарса хүнэйхидэл бэшэ хүнхинэһэн хоолой-гоор: «Эрдэмтэ хубараг, танда гуйжа хэлэхэ юумэн байна гү? Таниие хүнэй хорбоодо ямараар жаргажа, зобожо байгааб гэжэ хуу мэдэнэб! Эрхим таниие арбан сагаан буянай зам угтан хүлээжэ байна. Танай ами наһанай хүсэл, танда бурханһаа заяагдаһан ниигүүлэсхы ухаан, эрдэм, абьяастай бэлиг баруун гарайтнай эрхы хурганда шэнгэһэн бэлэй. Та арюун хүнэхээсөө төөрюулэнгүй нютагтаа үлээхэмни гэжэ хүсөө хаа, эрхы хургаяа гал гуламтадаа үлээнэ бэээт даа», – гээд, алтан шаргал туяа гэрэл гэрээрнь дүүрэн нэгэ дахин ялараад, дээдэ тэнгэри өөдэ дэгдэбэ.

Хүл, толгойгүй уймарлажа хүлгэһэн түмэн олониие зоболонһоо сүлөөрүүлжэ, бурханай һургаалаар номгодхон, агуу ехэ нигүүлэсхы номлолые хүнэй оюун бэлигтэ шэнгээжэ, бэе махабадыень арюудхаһаар, дээдэ тэнгэрийн зарлигаар ерэхэн номто хубараг Алтан-Очир Эрлиг-Номуун хаанай зарсанартай ушарһанһаа хойшо гурбадахи хоног дээрээ Сугар гарагай хонин сагые һунган, нүгэл, буянаар нэгэдэхэн хорбоогой амидаралые агшан зуура соо орхин, бурханай орондо мордобо...

Ламатаниие абажа ошоһон харгы һолонготон туяарха байһан аад, эхэ нютагайнь тэнгэридэ хара үүлэн бөөгнэрэн сугларжа, тэнгис далайн хүүюур мэтэ ехэ абьян дуулдаад, газар дэлхэе арюудхаһан аадар бороо шааян адхараа. Энэ бол – Алтан-Очир ламатанай эльгээһэн аршаан байгаа.

Алтан-Очир гэдэг буддын һургаал, зурхайн ухаанда бол-босорһон ехэ багшатан – иимэ нэгэ эгээлэй хүсэлэнтэ хүмүүн байһан бэлэй.

ГАРШАГ

<i>Оюун бэлигтэ уран зохёолишо тухай тобишо үгэ .....</i>	<i>3</i>
<i>Нэгэдэхи хуби .....</i>	<i>5</i>
<i>Хоёрдохи хуби .....</i>	<i>137</i>
<i>Гурбадахи хуби .....</i>	<i>235</i>

Балжиннямын Пүрэвдорж

ДАЯАНШЫН ХАШАЛАН

Перевод с монгольского языка Ч.Ц. Гуруева

Редактор Б.Б. Бальжинимаев
Верстка А.Б. Бальжинимаев

Подписано к печати 25.11.2014. Формат 60х84 1/16.
Бумага офсетная. Гарнитура PT Serif
Усл. печ. л. 18,5. Тираж 500. Заказ № 70.

ИП Бальжинимаев А.Б.
670000, г. Улан-Удэ, ул. Кирова, 28 «а», офис 29
e-mail:baikal-print@mail.ru

Брошюровочно-переплетные работы произведены в
ОАО «Республиканская типография»
670000, г. Улан-Удэ, ул. Борсоева, 13.